

X 236935

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA
DISSERTATIONES

Redigit:
PÁL FODOR

Studia ad historiam culturalem nationis fovendae 3.

Redactor a quo subseries:
PÉTER DÁVIDHÁZI ET GÁBOR GYÁNI

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2017

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 3.

VARGA BÁLINT

ÁRPÁD A VÁROS FÖLÖTT

Nemzeti integráció és szimbolikus politika
a 19. század végének Magyarországon

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2017

A kötet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával
készült (K 108670 sz. projekt)

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

OTKA

© Varga Bálint, 2017
© MTA BTK, 2017

ISBN 978-963-416-050-2

ISSN 2416-1144

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001199915

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

X 255935

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	7
EGY EZERÉVES MÚLT	9
Az integráció kihívása	13
A múlt elfoglalása	25
Múltat írni, emlékművet építeni: a nemzeti kultúrák megalkotása a 19. századi Európában	25
A millenniumi eszme	30
Eszméből valóság: a millenniumi ünnepek	33
A millennium kiterjesztése a vidékre: Thaly Kálmán és emlékművei	37
VÁROSOK	44
Pozsony	46
„Mi csupán pozsonyiak vagyunk”	47
„Pozsony néhány évtizeden belül teljesen magyar jelleget ölt majd”	52
Ortodox sziget egy modern városban	58
A második főváros és a bástya a határon: városolvasatok és reprezentációk	61
A múlt dicsősége és a Porta Hungarica: a vár olvasatai	65
Nyitra	68
„A város ma határozottan magyar jellegű”	69
Morvaország hosszú árnyéka: a város olvasatai	77
Munkács	81
Útban a keresztény magyar társadalom felé	82
A tradíció védelmezői: a munkácsi zsidóság	86
„Munkács a magyarok bölcsője volt”: a vár és a város olvasatai	90
Brassó	94
Egy város, három társadalom	95
A Varázshegy árnyékában: a város olvasatai	108
Pannonhalma és Pustaszer	113
A nyugati civilizáció magyarországi bölcsője: a kolostor olvasatai	113
A magyar alkotmányosság és szabadság bölcsője: a romok olvasatai	116

Zimony	120
Nemzeti integrációk egy sokszínű határvárosban	121
Egy határváros olvasatai	129
A városok és a nemzeti integráció	131
Első tényező: társadalmi szerkezet a premodernitásban	131
Második tényező: a nacionalizmus mint érzelmi vonzerő	133
Harmadik tényező: a modernitás percepciója	135
A KŐBE ÉS BRONZBA VÉSETT MAGYAR ÁLLAMESZME	138
Prológus: a millennium ezrenyi arca	138
Az ezeréves múlt ünneplése	138
A helyi millenniumi ünnepségek	145
Jelek az örökkévalóságnak	152
„Eddig német, s ne tovább!": a dévényi emlékmű	155
„Gondoskodtam a tót atyafiakról is": a nyitrai emlékmű	158
„A magyar szabadság dicső bástyája": a munkácsi emlékmű	161
„Az állameszmének a nemzetiségi vidékeken ajánlott symbolizálása": a brassói emlékmű	166
„A pannoni hegyre fellovagló Árpádot juttatja eszünkbe": a pannonhalmi emlékmű	174
„Ama szent hely, hol alkotmányunk született": a pusztaszeri emlékmű	176
„Csak a Száváig, ne tovább!": a zimonyi emlékmű	178
A város és a táj elfoglalása	181
A millenniumi emlékművek a nyilvános térben, 1896–1918	185
Árpád és Mária Terézia	186
A magányos turul	190
Az egyeduralkodó Árpád	191
Árpád és Honterus	193
Árpád és Asztrik	197
Versenyfutás Árpádért	198
Árpádból Hunyadi	201
Epilógus: a „nagy háború” után	202
Konklúzió: Árpád és a város	206
BIBLIOGRÁFIA	211
AZ ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE	240
TÁRGYMUTATÓ	242
SZEMÉLYNÉVMUTATÓ	245
HELYNÉVMUTATÓ	248

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez a könyv mintegy egy évtizedes kutatómunka eredménye. Ezen hosszú idő alatt számos intézmény és személy segítette munkámat; az ő hozzájárulásuk nélkül a könyv nem készülhetett volna el. A könyv eredeti ötlete Sonkoly Gábortól származik, aki témavezetőként folyamatosan egyengette utamat. Trencsényi Balázs Budapesten, Elena Mannová Pozsonyban, Hans-Christian Maner pedig Mainzban volt témavezetőm; tanácsaikra munkám során folyamatosan számíthattam. Számos fontos részlet lett világosabb a Bárdi Nándorral, Cristian Cercellel, Czoch Gáborral, Peter Haslingerrel, Gabriela Kiliánovával, Kiss Gy. Csabával, Komoróczy Szonjával, Jan Kusberrel, Gernot Nussbächerrel és Thomas Šindilariuval folytatott beszélgetések során. Stevo Đurašković, Danilo Sarenac és Lukács B. György nagylelkűen segítettek zágári és belgrádi kutatásaim megszervezését, illetve a szerb és horvát nyelvű források fordítását. Rajtuk kívül még számos kolléga kisebb-nagyobb szíves-séggel és tanáccsal vette ki részét a kötet elkészülésében. A kézirat színvonalát nagyban emelték a Cieger Andrásról, Egry Gábortól, Fónagy Zoltántól és Gyáni Gábortól származó bírálatok. Legkritikusabb olvasója könyvemnek feleségem, Krizmanics Réka volt. A könyv erényei így jórészt munkatársaimmal való együttműködésem eredményeit tükrözik, hibáiért azonban természetesen csak saját magam vagyok a felelős.

A kutatást számos intézmény is támogatta. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszéke, illetve a Mainzi Johannes Gutenberg Egyetem *A politikai integráció folyamatai a 18–20. században* című doktori programja doktori ösztöndíjban részesített. A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében Marie Curie-ösztöndíjas lehettem, a Bécsi Egyetemen pedig az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány ösztöndíját élvezhettem. A kutatáshoz szükséges számos utazást a fentiek mellett a Pro Renovanda Cultura Hungarie Alapítvány és a Südosteuropa Gesellschaft is támogatta. A kézirat elkészítését a Nemzeti Kulturális Alap alkotói támogatása, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjában működő *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* (NKFIH K 108670) projekt, illetve munkahelyem, az MTA BTK Történettudományi Intézet támogatása tette lehetővé.

Könyvemet nagymamám, Veszeley Józsefné született Nagy Erzsébet emlékének szenteltem. Végtelenül büszke volt arra, hogy unokája történész lett, ezért mélységes fájdalommal tölt el, hogy ezt a könyvet már nem tarthatja a kezében.

EGY EZERÉVES MÚLT

Valamikor a 10. század elején meghalt a honfoglaló magyarok fejedelme, Árpád. Miután mintegy kilenc évszázadon át háborítatlanul hevert sírjában, a 18. század végén új életre kelt és a születő magyar nacionalizmus egyik központi mítoszává, „honszerzővé” és „honalapítóvá” vált. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a számos történelmi alak közül éppen Árpád és a honfoglalás története tettek szert ilyen fontosságra, ezek ugyanis kiváló alapanyagot biztosítottak egy jól működő történelmi mítosz megalkotására. A magyarok őstörténetét és a későbbi Magyarország területét elfoglaló hadjáratukat a 12. századi ismeretlen szerzőségű krónika, a *Gesta Hungarorum* részletesen elbeszélte. Ez a szöveg szolgált a honfoglalás- és az Árpád-mítosz keretével, melynek részletei azonban nagyban függtek az elbeszélőtől, hiszen valójában mind Árpádról, mind a honfoglalásról igen keveset lehetett tudni. A honfoglalás történetének még a dátuma, a helyszíne és a részt vevő felek kiléte sem volt pontosan meghatározható, ez pedig a mítosz megalkotóinak szinte teljesen szabad kezét adott.

Árpád alakja a legerőteljesebben a 19. században kidolgozott magyar nemzeti mitológiában jelent meg, és szervesen kapcsolódott az úgynevezett magyar állameszméhez. A magyar állameszme egy olyan Magyarország vízióját festette fel, amely az egységes államon belül polgárai jogegyenlősége mellett abszolút elsőbbséget ad magyar ajkú lakosainak, és maga is magyar nemzeti identitással rendelkező elitjének uralma alatt áll. Ehhez az ideológiához Árpád és a honfoglalás kifejezetten hasznos történelmi legitimációt nyújtott, mivel a magyarok győzelme az őslakosok fölött, az Árpád-utód Szent István államalapítása, illetve a honfoglaló magyarok feltételezett korai alkotmányossága mind a magyar állameszme keretében elképzelt ideális Magyarország múltbeli előképének számított.

A múltnak ez az értelmezése azonban elfogadhatatlan volt Észak-Magyarország szlovák, Kelet-Magyarország román és Dél-Magyarország szerb nemzeti elitjeinek. Ha ugyanis Magyarország alapítása csak Árpád magyarjainak köszönhető, akkor bármely más nép helye kétségessé válik a Magyar Királyságban. Ezért ezek az elitek történelmi narratíváikban alternatív múltértelmezésekkel léptek fel, és népeik ősiségét, hosszan fennmaradó önkormányzatukat, illetve a magyar történelem eredményeihez való hozzájárulásukat hangsúlyozták. A magyar állameszméből következő egységesítő, homogeni-

záló politikával ezek a múltolvasatok és a belőlük következő társadalmi víziók egyre kevésbé voltak összeegyeztethetők. A pogány Árpád kultusza a katolikus egyház műltszemléletébe sem simult bele konfliktusmentesen: a magyar történelem katolikus értelmezése szerint ugyanis értelemszerűen Szent István az a figura, akivel Magyarország valódi, értékes múltja elkezdődött.¹

Mindezen kihívások azonban nem állhattak az Árpád-mítosz útjába. A *Gesta Hungarorum* 1746-ban latinul, 1790-ben pedig magyarul is kiadták, és rövid időn belül bestsellerré vált. A *Gesta Hungarorum* felfedezése „a hadjáratot vezető Árpádot a magyarok eredetének központi alakjává tette és a [Magyarország történetéről szóló] narratíva súlypontját a 9. századi államalapításra helyezte”.² A 18. század végétől történészek sora foglalkozott a honfoglalással, amely így már a történeti hitelesség látszatával is rendelkezett. Ezzel párhuzamosan Virág Benedektől Vörösmarty Mihályig számos irodalmár tette meg hőségé Árpádot, akinek építethon ornansai, a „párducos”, a „honszerző” és a „honalapító” is ekkor alakultak ki.³ Árpád vezér a szélesebb közönség által olvasott kalendáriumok és tankönyvek oldalain is gyakran felbukkant, így a folyamatosan növekvő számú olvasóközönség számára egyértelmű lett, hogy benne őüket kell tisztelniük.⁴ Ennek ellenére Árpád mítosza a 19. század végéig még csak a fejekben és papíron létezett; egyelőre még nem öltött testet.

A 19. század végi magyar nemzeti elit elégedetlen volt Árpád (és a többi nemzeti mítosz) egyelőre csupán diszkurzívan létező kultuszával, illetve a magyarországi népesség nemzeti identitásának törékenységével. Ezeket a hiányosságokat csökkentendő, 1896-ban a honfoglalás ezredik évfordulójára emlékezve nagyszabású ünnepekre került sor. A millenniumi ünnepek egészen grandiózus méreteket öltöttek, és milliókhoz értek el. 1896 előtt a szimbolikus politikát a középosztály tagjai alkották meg, és egyben ők voltak a célközönsége is; a millennium során az alkotók köre nem változott, a közönség viszont jelentősen kibővült.

A millenniumi ünnepek tervezőik szándéka szerint a magyar államesszmével összhangban kialakított egységes üzenetet hordoztak. Ezt az üzenetet azonban a sokszínű Magyarország lakosai igen különböző módon értelmezték. A könyv ezt a sokszínűséget kívánja bemutatni az állam által emelt

hét emlékmű segítségével. Kettő közülük Északnyugat-Magyarországon épült, a Pozsony melletti Dévény várának romjai között, illetve a Nyitra melletti Zobor-hegyen. A harmadikat az északkelet-magyarországi Munkács várában, a negyediket az ország délkeleti határvidékén, a Brassó fölötti Cenkegyen, az ötödiket pedig a Horvát-Szlavónországhoz tartozó Zimony várának romjai között emelték. Két emlékmű Magyarország belső területén, a pannonthalmi bencés apátság melletti dombon, illetve a pusztaszeri apátság romjainál kapott helyet. A hét emlékművet Árpád vezér, ősmagyar vitézek, Hungária istennő alakjaival, illetve a magyarok totemállatának tartott mitikus turulokkal díszítették. Céljuk az volt, hogy a már feltalált, de még nem materializálódott honfoglalás-tradíciót kézzelfoghatóvá tegyék, és a magyar nemzeti történeti mesternarratívát beleírják a tájba és a városképbe, ezáltal pedig belevessék a polgárok fejébe.

Az emlékművek egységes üzenetével szemben közvetlen társadalmi környezetük azonban erősen eltérő volt. A hét helyszín tökéletesen tükrözte a 19. század végi Magyarország heterogenitását: az ország polgárai számos nyelven beszéltek, több mint fél tucat különböző módon tisztelték Istent, és lakhelyeik a pezsgő világvárossá váló Budapesttől a Kárpátok elzárt falvaiig terjedtek. Ez a sokszínű népesség egészen eltérő identitásokkal és lojalitásokkal rendelkezett, amelyeket vallási, szociális és nyelvi sajátosságok határoztak meg. A magyar államesszme koncepciójában elképzelt ideális Magyarország tehát nem állt összhangban a létező Magyarországgal.

Az egységes üzenetet hordozó millenniumi emlékművek így igencsak különböző reakciókat szültek. Konfliktusok keletkeztek a kormányzat és a helyi szereplők között, illetve a helyi aktorok körében is. Az emlékművek okozta konfliktusok persze egyáltalán nem ritkák: az emlékezetkultúrával foglalkozó irodalom már régen figyelte arra, hogy a „megemlékezések gyakran növelik a társadalmat elválasztó különbségeket”,⁵ mert „az emlékezés tevékenysége definíció szerint társadalmi és politikai, mivel egyéni és csoportemlékezetek összehangolását foglalja magában. Eredménye konszenzuálisnak tűnhet, bár a valóságban olyan folyamatok eredménye, amelyekben heves küzdelmek, harcok és egyes esetekben akár megsemmisítés is helyet kapott”.⁶ Ez volt a helyzet a millenniumi emlékművek kapcsán is, amelyek konfliktusok sorát okozták. Nagy méretük, a városok és tájak felett kialakított helyük arra predesztinálta őket, hogy uralják az alattuk elterülő települést és vidéket.

A millenniumi év után a helyi elitek szinte mindenütt felépítették saját emlékműveiket is, amelyekkel a számukra fontos múltat tudták reprezentálni. Ha a nemzeti központ által javasolt múltkép és a helyi elitek történeti narratívája megegyezett, akkor az állami és a helyi építésű emlékművek is azo-

1 Sinkó Katalin, „Árpád kontra Szent István”, *Janus* 6, 1. sz. (1989): 42–52.

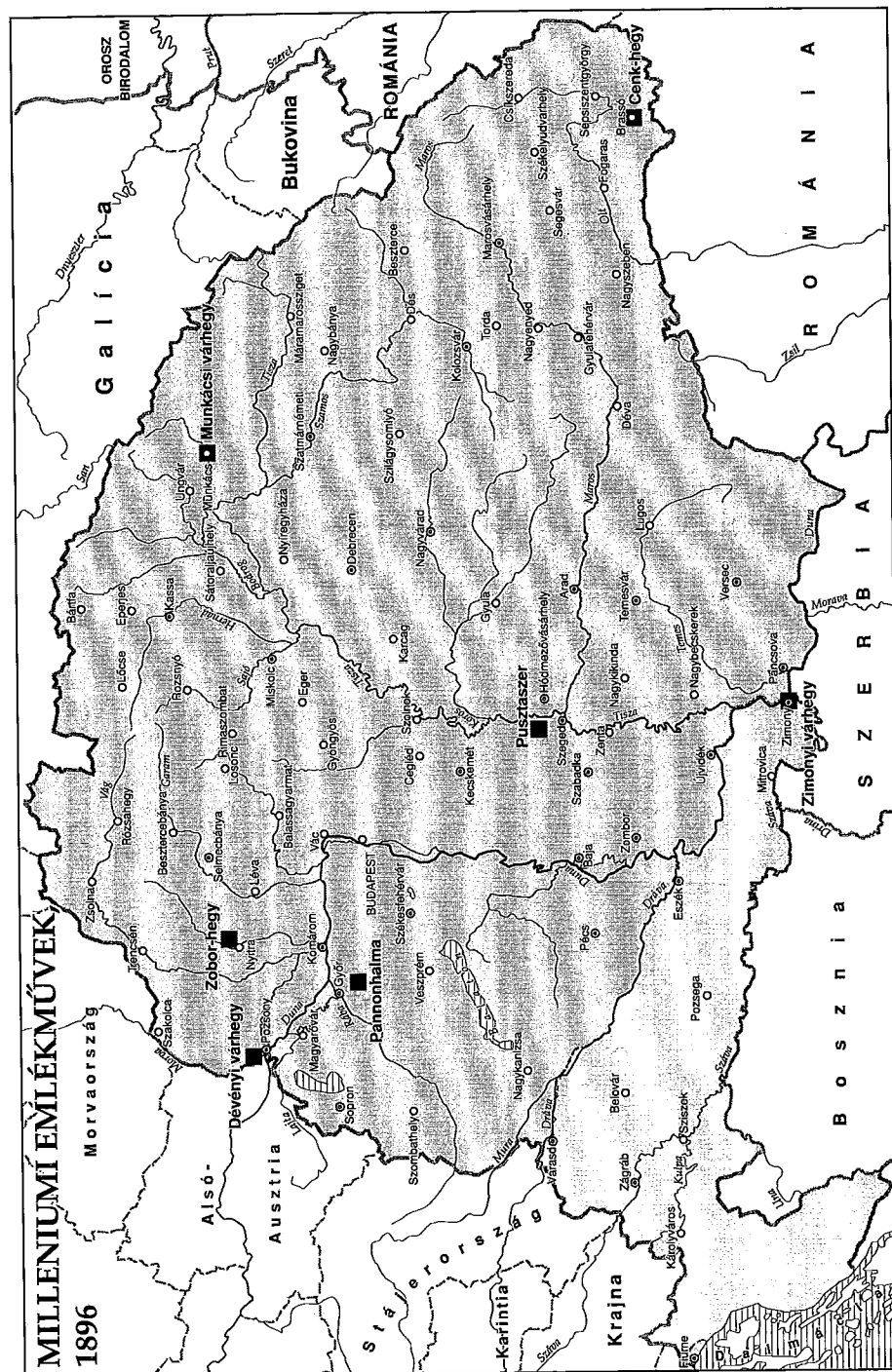
2 János M. Bak, „From the Anonymous *Gesta* to the *Flight of Zala* by Vörösmarty”, in *Manufacturing a Past for the Present: Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*, eds. János M. Bak – Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay (Leiden and Boston: Brill, 2015), 98.

3 Dávidházi Péter, „A nemzet mint *res ficta et picta* keletkezéséhez (»Párducos Árpád« és »eleink« útja a költészettől a történetíráshoz)”, *Holmi* 13, 4. sz. (2001): 428–439.

4 Lajtai L. László, „Magyar nemzet vagyok”: Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa (Budapest: Argumentum, 2013); Mikos Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században* (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2010).

5 Patrice M. Dabrowski, *Commemorations and the Shaping of Modern Poland* (Bloomington: Indiana University Press, 2004), 6.

6 John R. Gillis, „Memory and Identity: The History of a Relationship”, in *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis (Princeton: Princeton University Press, 1994), 5.

nos koncepciót fejeztek ki, és így egymást erősítették. Ha azonban a helyi elit másféle múltat akartak reprezentálni, akkor az emlékművek egymással versenyeztek, és jellemzően a helyi építésűek nyertek, legalábbis ami az elfogadottságukat illeti. Ezeket a különbségeket az adott városi társadalom szerkezete határozta meg, így a könyv fókuszában is ennek vizsgálata áll.

A szimbolikus politika első számú aktorai és célközönsége is a társadalomban vett középosztály volt: az ő hangjuk a legfontosabb az emlékművek értelmezésében, elsősorban ők használták az emlékműveket a felavatás után, és ők voltak olyan pozícióban, hogy saját elképzeléseiket a szimbolikus politika eszközeivel a nyilvános térben reprezentálni tudják. Ennek megfelelően a könyv főszereplői is a 19. század végi Magyarország középosztályának tagjai.

A milleniumi emlékművek és társadalmi környezetük vizsgálata több előnnyel is kecsegtet. Makroszinten a magyar nemzeti integráció és a konkurensei közötti versenyt lehet ezzel a vizsgálattal jobban megérteni. Mikroszinten a 19. század végi Magyarország helyi társadalmainak sokszínűségére világít rá összehasonlító keretben. A vizsgálat harmadik előnye, e két szint összekapcsolása megmutatja, hogyan jelent meg a „magas politika” világa és annak igényei helyi szinten, és milyen interakcióba léptek a központi és az egymással is versenyző különböző helyi érdekek.

Az integráció kihívása

A 19. század végén a liberális és magyar nacionalista programot követő magyar kormányzati politika célja az volt, hogy a Magyar Királyságot modernizálja és a sokszínű lakosságból lojális magyarokat faragjon. A magyar államférfiak azt gondolták, hogy a modernizáció automatikusan elvezet a nemzeti integrációhoz. Úgy vélték, hogy ennek útjában csupán néhány akadály áll, ezeket azonban az államhatalom kézben tudja tartani.

A Magyar Királyság politikai autonómiája kulcsfontosságú volt a nemzeti integráció szempontjából. Az 1867. évi kiegyezéssel eldőlt, hogy a Magyarországot érintő birodalmi integrációs kísérletek, amelyek II. József uralkodása, illetve az 1850-es évek során érték el csúcspontjukat, zátonyra futottak.⁷ A kiegyezés biztosította Magyarország autonómiáját szinte minden olyan területen, amely a nemzeti integráció számára fontos volt (az egyedüli kivételt a hadsereg jelentette), sőt a dualizmus évtizedei alatt az Osztrák–Magyar Monarchia két fele fokozatosan eltávolodott egymástól.⁸

A 19. század második felében, és különösen a kiegyezés után dinamikus integrációs folyamatok indultak el Magyarországon. Az adminisztrációs in-

7 A Habsburg-monarchia integrációjának történetéről lásd: Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2016).

8 Peter Haslinger, *Hundert Jahre Nachbarschaft: Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996), 1–15.

tegráció célja az volt, hogy a rendi privilégiumokra épülő közigazgatás helyére egységes, modern adminisztráció lépjen.⁹ 1868-ban Erdély Magyarország része lett,¹⁰ és 1876-ban a korábbi kiváltságos területek, köztük a Királyföld¹¹ is betagozódtak az egységes közigazgatásba. A folyamatot a Katonai Határőrvidék felszámolása tette teljessé 1881-ben. A helyi közigazgatást a kormány által kinevezett főispán irányította, és az immár az egész országot lefedő vármegyék autonómiája a rendi rendszerhez képest érezhetően szűkült.¹² 1868-ban a magyar–horvát kiegyezés Horvátország autonómiáját szabályozta.¹³ A gazdasági integráció összetettebb feladatnak bizonyult, mert a Habsburg-monarchia 1850 óta egységes vámterületet alkotott. A kiegyezés azonban a magyar kormány számára biztosította az önálló gazdaságpolitikát (például a vasutak államosítását). Így Magyarország gazdasága részben nemzetgazdaságként, részben az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságának integráns részeként írható le.¹⁴

Ennél jelentősen nehezebb feladatnak bizonyult Magyarország polgárainak mentális integrációja. Az 1848-ban bevezetett törvény előtti egyenlőség ellenére a rendi korszak öröksége a dualizmus korszakában meghatározó maradt, amint azt Tóth Zoltán meggyőzően bemutatta.¹⁵ Az ország lakosainak felekezeti és nyelvi sokszínűsége a dualizmus korszakában lényegében nem változott, amint ez az 1. táblázatból is kiderül.

9 A dualista korszak Magyarországnak államszervezetéről átfogó elemzést nyújt: Kozári Mónika, *A dualista rendszer (1867–1918)* (Budapest: Pannonica, 2005). A törvényhatóság rendezésének különböző nézőpontjait alaposan bemutatja: Cieger András, „Konfliktusok a tér körül: Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon”, in *Terek, tervek, történetek: Az identitás történetének térbeli keretei 2*, szerk. Cieger András (Budapest: Atelier, 2011), 101–120.

10 Pál Judit, *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010).

11 Carl Göllner, „Die Auflösung der Sächsischen Nationsuniversität (1876): Vorgeschichte und Folgen”, in *Gruppenautonomie in Siebenbürgen: 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Hrsg. Wolfgang Kessler (Köln: Böhlau, 1990), 355–366.

12 Cieger András, „A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918”, in *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*, szerk. Gergely Jenő (Budapest: ELTE Történettudományi Doktori Iskola – L'Harmattan, 2005), 1:25–62.

13 Sokcsévits Dénes, *Horvátország a 7. századtól napjainkig* (Budapest: Mundus Novus Könyvek, 2011), 369–381.

14 John Komlos, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century* (Princeton: Princeton University Press, 1983).

15 Tóth Zoltán, „A rendi norma és a »keresztény polgárosodás«: Társadalomtörténeti esszé”, *Századvég* 2–3. sz. (1991): 75–130.

1. táblázat. Magyarország polgári lakosságának anyanyelvi és felekezeti megoszlása (Horvát-Szlavónország és Fiume nélkül), 1880–1900

Lakosság/év	1880*		1900	
	fő	százalék	fő	százalék
Teljes lakosság	13 728 622	100	16 683 517	100
Anyanyelv szerint				
Magyar	6 397 651	46,6	8 586 022	51,5
Német	1 866 212	13,6	1 978 537	11,9
Szlovák	1 858 017	13,5	1 991 375	11,9
Román	2 411 447	17,6	2 784 703	16,7
Ruszin	355 265	2,6	423 159	2,5
Horvát	(együtt a szerbvel)		181 754	1,1
Szerb	628 575	4,6	434 592	2,6
Egyéb	211 454	1,5	303 375	1,8
Felekezet szerint				
Római katolikus	6 482 595	47,2	8 100 554	48,6
Görögkatolikus	1 486 598	10,8	183 0749	11,0
Ortodox	1 937 105	14,1	2 186 859	13,1
Evangélikus	1 107 515	8,1	1 250 030	7,5
Református	2 023 257	14,7	2 409 561	14,4
Unitárius	55 787	0,4	67 978	0,4
Zsidó	624 737	4,6	825 055	4,9
Egyéb	11 028	0,1	12 731	0,1

* Az 1881-ben Magyarországhoz csatolt határőrvidékkel együtt. Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 86–87, 120–121.

A népszámlálások természetesen nemcsak egyszerűen rögzítették a társadalmi viszonyokat, hanem – különösen az anyanyelvi kategóriákban – csoportokat konstruáltak. 1880-tól kezdve a polgároknak népszámlálások alkalmával meg kellett jelölniük az anyanyelvüket. Az anyanyelvi kategóriák kialakítását jól mutatja, hogy a statisztikusok összevontak olyan dialektusokat, amelyekhez tartozók nem feltétlenül értették meg egymást. (így például a szászából, a svábbból és a jiddisből német lett), míg egyes esetekben kölcsönösen érthető nyelvjáráásokat különböző nyelvi kategóriákba tettek (1880-ban a szerb és a horvát még egy nyelv volt, később már kettő), illetve az észak-magyarországi szláv nyelvjáráásokat két nyelvi kategória, a szlovák és a ruszin alá sorolták be. Több anyanyelv megjelölése nem volt lehetséges. Az eredményeket torzította a nyelvi kontaktusokban élők esetében a nyelvi kategóriák következtelen alkalmazása, olykor manipulációja, az állami alkalmazottak esetében pedig a magyar anyanyelv megjelölésére irányuló nyomás. Ezt figyelembe véve azonban

a népszámlálások anyanyelvi és idegen nyelvi ismeretekről szóló adatai használhatóak, különösen ami a nagyobb trendeket illeti.¹⁶ Ami a statisztikákból egyértelműen kitűnik: Magyarország lakosságának felekezeti és nyelvi heterogenitása a 19. század végén alig változott.

Az állam a lakosainak felekezeti sokszínűségét tudta könnyebben kezelni. 1790/1791-ben az ortodoxok elnyerték a bevett felekezeti státust, és 1848-ban megvalósult a protestánsok teljes jogegyenlősége. A törvényhozás 1867-ben teljes körű állampolgári egyenlőséget biztosított a zsidóknak, majd 1895-ben a judaizmust bevett vallássá nyilvánította – azaz egyházként is egyenlővé tette a keresztény felekezetekkel –, 1894-ben pedig a kötelező polgári házassággal megnyitotta az utat a zsidó–keresztény vegyes házasságok előtt. Ezzel „minden magyar állampolgár közös, nyilvános hűséget érezhetett a magyar állam iránt”.¹⁷

Ez a hűség azonban egyáltalán nem volt magától értetődő. A kora újkori Magyarország lakosai társadalmi és jogi állapotuk, vallásuk, családjuk, nemük, foglalkozásuk és közvetlen földrajzi környezetük által meghatározott csoportokkal éreztek közösséget; a nyelvnek viszont csak ritkán volt közösségképző szerepe.¹⁸ Az uralkodó és a Magyar Királyság iránti lojalitás jellemző volt ugyan, de egy nagyobb területen élő népesség egészével érzett közösségtudat nem létezett a kora újkor embere számára.¹⁹ Ez a rendi viszonyokban gyökerező identitás szerkezet a kései 18. századtól egyre anakronisztikusabbá vált a mind jobban a nemzet modern fogalmával operáló elitek szemében. A 18. század végén, 19. század elején megjelent egy új koncepció, a hungarus-identitás, amely „a nemzetet kiterjesztette a társadalmi hierarchia alsóbb rétegei felé, egy multietnikus, társadalmilag befogadó magyar nemzeti víziót eredményezve”.²⁰ A felvilágosodásban gyökerező hungarus-identitás a 18–19. század fordulóján és ez utóbbinak az első évtizedeiben élte virágkorát.²¹

16 A népszámlálásokra vonatkozó módszertani megfontolásokra nézve példaértékű: Ágoston Berecz, *The Politics of Early Language Teaching: Hungarian in the Primary Schools of the Late Dual Monarchy* (Budapest: Pasts, Inc., Central European University, 2013), 23–30.

17 Paul A. Hanebrink, *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944* (Ithaca: Cornell University Press, 2006), 12.

18 Beszédessé arra, hogy a nyelv mennyire nem számított identitásképző tényezőnek: Faragó Tamás, „Még akkor francia lévén...” Történeti adatok az asszimiláció és az etnikai identitások alakulásához a 18–20. században”, in *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (Budapest: Argumentum, 2010), 334–349.

19 Az európai kontextusról lásd: Anthony D. Smith, *National Identity* (London: Penguin Books, 1991), 1–8.

20 Alexander Maxwell, „Multiple Nationalism: National Concepts in Nineteenth-Century Hungary and Benedict Anderson's »Imagined Communities«”, *Nationalism and Ethnic Politics* 11 (2005): 387.

21 Moritz Csáky, „Hungarus” oder „Magyar”: Zwei Varianten des Nationalbewusstseins zu Beginn des 19. Jahrhunderts”, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis: Sectio Historica* 22 (1982): 71–84. A hungarus-jelenségről historiográfiai áttekintést nyújt: Miskolczy

Csak hogy a hungarus-koncepció nem illeszkedett a Johann Gottfried Herder eszméi nyomán Közép-Európában mindenütt egyre erőteljesebben megjelenő, nyelvi alapú romantikus nacionalizmushoz.²² A liberális nacionalisták mindinkább úgy látták, hogy a társadalom kötőanyaga csak az egységes kultúra lehet.²³ Magyarország lakosságának nyelvi és identitásbeli sokszínűségét ezért anakronisztikusnak tartották, és úgy vélték, hogy ez gátolja a fejlődést. Ezért a magyar állampolgároknak egy egységes kultúrájú, emlékeztető és jövőképző, a magyar államhoz hűséges és szilárd magyar nemzeti identitással rendelkező közösségbe való integrálása kulcsfontosságú feladatnak tűnt.

A nemzeti identitás a nacionalista politika által elképzelt ideáltipikus esetben minden más lojalitást a nemzeti alá akar gyűrt: azaz a nacionalista ideológia szerint az ember először a nemzet tagja, s csak utána tartozik foglalkozási csoporthoz, felekezethez, településhez, vidékhez vagy bármilyen más identitásképző elemhez. A nacionalista ideológusok álma, miszerint a nemzet összes tagja minden élethelyzetét a nemzeti szempont alapján rendezi be, soha nem valósult meg. Az emberek gyakran a nemzeti ideológia széles körű elterjedése ellenére sem nemzeti módon éltek életüket, azaz iskoláztatták gyerekeiket, intézték üzleti ügyeiket, szavaztak, stb. Ezt a jelenséget a szakirodalom nemzeti közömbösségnek (*national indifference*) nevezi.²⁴ A nemzeti lét tehát számos korláttal rendelkezett, és valójában csak rövid ideig, jellemzően konfliktus esetén kristályosodnak ki többé-kevésbé egyértelműen a nemzeti csoport határai.²⁵

A folyamatot, amelynek során a különböző, partikuláris identitásokkal rendelkező tömegeket nemzeti aktivisták egyetlen nemzeti közösségbe akarták gyűrt, a továbbiakban *nemzeti integrációnak* nevezem. A nemzeti integráció kifejezés pontosabb és értékmentesebb leírása a folyamatnak, mint a korábbi szakirodalom gyakran használt, de igencsak problematikus fogalmai, így például az elsősorban a szlovák és román történészek által használt el-

Ambrus, „A »hungarus-tudat« a polgári-nemzeti átalakulás sodrában”, *Magyar Kisebbség* 17, 3–4. sz. (2012): 163–204.

22 Holm Sundhausen, *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei der Völkern den Habsburgermonarchie* (München: Oldenbourg, 1973).

23 A liberális nacionalizmus eszmétörténetének változását lásd: Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris, 2007), 21–133.

24 A nemzeti közömbösség elméleti koncepcióját lásd: Tara Zahra, „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis”, *Slavic Review* 69, no. 1 (2010): 93–119. Példák sokaságát hozza: Egry Gábor, *Etnicitás, identitás, politika: Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Csehszlovákiában és Romániában 1918–1944* (Budapest: Napvilág, 2015).

25 Például 1918 és 1919 fordulóján például Székelyudvarhely lakosságának teljesen nyilvánvaló volt, hogy ki a magyar és ki a román; ez a különbség egyértelműen megragadható következményekkel járt, a két csoport tagjai pedig nagyrészt a nemzeti elvárások alapján cselekedtek. Bárdi Nándor, „Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920”, *Aetas* 8, 3. sz. (1993): 76–120. A nemzeti csoport képződésének és eltűnésének dinamikáját Rogers Brubaker fogalmazta meg: „Csoportok nélküli etnicitás”, ford. Neményi László, in *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, szerk. Kántor Zoltán (Budapest: Rejtjel, 2005), 112–126.

nemzetlenítés (*desnationalisare*), illetve ennek párja, a magyarosítás (*mad'arizacie, magharizare*). Ezen fogalmak használói értelemszerűen egy nacionalista paradigmából indulnak ki, amely szerint a nemzeti identitás antropológiai állandó, azaz minden ember korszaktól és helytől függetlenül rendelkezik vele. A magyar politika ebben az értelmezési keretben a 19. század során megpróbálta megfosztani a Magyar Királyság nem magyar identitású polgárait nemzeti identitásuktól, hogy erőszakkal egy másik identitást erőltessen rájuk. Az utóbbi bő három évtized nacionalizmuskutatásai nyomán nem is kell ennek a logikának és az ezen alapuló fogalomkészletnek a helytelenségét különösebben magyarázni.

Bár elsőre kevésbé tűnik problematikusnak, valójában az asszimiláció kifejezés is legalább ennyire helytelen. Az asszimiláció szó ugyanis hasonítást jelent. Valójában a magyar nemzeti integráció célja az volt, hogy a magyar anyanyelvű tömegekből, amelyek viselkedését nyelve egyáltalán nem határozta meg, stabil nemzeti identitással rendelkező nemzettagokat faragjon; hasonló helyett tehát valami egészen újat hozzon létre. A nem magyar ajkú országlakosok esetében pedig az asszimiláció szó csak a folyamatnak egy elemét írja le: az ugyanis igaz, hogy a magyar nyelv elsajátítását és minél szélesebb körű használatát a magyar nemzeti aktivisták elengedhetetlennek tartották, de amint az a fentiekből kiderült, a nyelv csak szükséges, de egyáltalán nem elégséges eleme volt a nemzeti integrációnak, azaz az innováció fontossága felülmúlja a hasonlóságot. Az asszimiláció fogalmához hasonlóan a magyarosítás kifejezést azért tartom szerencsétlennek, mert elfedi azt a két tény, hogy egyrészt a magyar nyelvű tömegek is a magyar nemzeti integráció célcsoportjai voltak, másrészt pedig a magyar mellett számos nemzeti integráció zajlott a dualista Magyarországon. A vonatkozó szakirodalom egyik további bántó pontatlansága a nemzetiségi kérdés fogalmának használata: számos szerző különbséget tesz a magyar nemzet és a nem magyar nemzetiségek között. Ezt a különbségtételt azonban elméletileg semmi sem indokolja, mivel a nemzeti integráció minden esetben azonos lényegű folyamat. Az államhatalom magatartása – ami a magyar és a nem magyar nacionalizmusok közötti terminológiai különbséget indokolná – pedig csupán technikai, a lényeget nem érintő kérdés.

A nemzeti integrációt a nemzeti aktivisták irányították. A nemzeti aktivisták legfelsőbb szintje írókból és művészekből, történészekből, illetve más társadalomtudományok képviselőiből, egyházi, gazdasági és politikai vezetőkből tevődött össze. Ők voltak azok, akik részben már korábban is létező, részben teljesen újonnan kitalált elemekből tudományos és művészeti eszközökkel kidolgozták a nemzet múltjának, területének, karakterének kontúrjait és reprezentációit: elképzelték tehát a nemzeti közösséget,²⁶ definiálták hatá-

26 Benedict Anderson, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. Sonkoly Gábor (Budapest: L'Harmattan, 2006).

rait (értve itt mind a csoport tagjainak elhatárolását más csoportoktól, mind a csoport által lakott földrajzi teret), és feltalálták hagyományait.²⁷

A makroszinten kidolgozott identitás a tág értelemben vett középosztály által uralt intézményeken (iskola, egyházközség, egyesület, szövetkezet) keresztül érte el a szélesebb tömegeket.²⁸ E középosztály tagjai tanárok, ügyvédek, papok, újságírók, polgármesterek, üzletemberek stb. voltak,²⁹ általánosságban véve közvetlen környezetüknél módosabb és iskolázottabb férfiak, akik meghatározó szereppel rendelkeztek a helyi politikai, egyházi, egyesületi és gazdasági életben. Ezek a helyi nemzeti aktivisták azonban nem csupán továbbították, hanem maguk is értelmezték és saját igényeikhez alakították a makroszinten kidolgozott nemzeti agendát. Ezért a nemzeti integráció koncepciója annyi formát öltött, ahány érdekcsoportot elért, így különböző társadalmi környezetekben egymástól akár radikálisan eltérő jelentéseket is hordozhatott.

A domináns pozícióban lévő, tehát az állami erőforrások felett szinte kizárólagosan rendelkező magyar nemzeti integráció elvileg az ország összes lakosára kiterjedt. Egyrészt integratív és befogadó volt: az országlakosok teljességét kívánta olyan modern tömegtársadalommá átformálni, amelyet rugalmas, horizontális törésvonalak strukturálnak (ellentétben a horizontális rendi és vertikális felekezeti törésvonalak által szigorú blokkokra bontott társadalommal). Másrészt viszont a magyar nemzeti integráció kirekesztő is volt, mert az elképzelt társadalmat a magyar nyelvhez és kultúrához kötötte, és ideológusai más nyelvű és kultúrájú egyéneknek, illetve csoportoknak egyre kevésbé láttak benne helyet.

Az itt leírt folyamat egyáltalán nem magyarországi sajátosság volt, hanem egész Európára (és azon túl is) kiterjedt. Magyarország azonban annyiban egy szűkebb kategóriába tartozik, hogy egy országon belül több nemzeti integrációs „projekt” is kialakult, és ezek egymással versenyeztek.³⁰ Már a 18. század végén megjelent a szerb, illetve a román nacionalizmus,³¹ amit a reform-

27 Eric Hobsbawm, „Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914”, in *Hagyomány és hagyományalkotás*, szerk. Hofer Tamás – Niedermüller Péter (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1987), 127–197.

28 A nemzeti aktivisták eszköztárát jól bemutatja: Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006).

29 A középosztályok problematikájához lásd: Kövér György, „A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai: Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig”, in *Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, szerk. Kövér György (Budapest: Századvég, 2006), 77–160.

30 Joachim von Puttkamer, „Kein europäischer Sonderfall: Ungarns Nationalitätenproblem im 19. Jahrhundert und die jüngere Nationalismusforschung”, in *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, Hrsg. Márta Fata (Stuttgart: Franz Steiner, 2004), 84–98.

31 Emanuel Turczynski, *Konfession und Nation: Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung* (Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1976).

korban a (cseh-)szlovák követett.³² Német nemzeti integrációs törekvések viszont csak az első világháború előtti években tűntek fel³³ (az erdélyi szász társadalmi koncepciókat annak ellenére nem lehet nemzeti integrációnak tekinteni, hogy a kulturális nacionalizmus számos jegyét hordozták³⁴). Egyéb nemzeti integrációs törekvések, mint például a rutén/ukrán és a zsidó (cionista) Magyarországon csak nyomokban voltak jelen az első világháború előtt. A magyartól eltérően ezek a nemzeti integrációs törekvések az ország lakosságának csak egy adott részére terjedtek ki.

A magyar nemzeti integráció számára még két, nem nemzeti alapú társadalmi elképzelés támasztott versenyt. Egyrészt a katolikus egyházon belül az 1890-es években megjelent, és különösen Nyugat- és Észak-Magyarországon népszerű keresztényszocializmus,³⁵ másrészt a már korábban felbukkanó, de csak a 19. század végén nagyobb méreteket öltő, jellemzően az ipari munkás-ság körében elterjedt szociáldemokrácia.³⁶ Az integrációs projektek és a két nem nemzeti társadalmi elképzelés versenye nyomán Magyarország polgárainak tömegei szembesültek azzal, hogy több, egymással helyenként szinkronba hozható, helyenként egymást kizáró társadalmi vízió, s ezáltal identitás közül kell választaniuk.

A magyar nemzeti integráció programja az 1867 és 1914 közötti kormányok mindegyike számára megkerülhetetlen volt.³⁷ Ennek elméleti alapját a magyar állameszme szolgáltatta, amely két összetevőből állt: egyrészt egy több évszázados jogi tradícióra épült, amely a Magyar Királyság függetlenségét vindikálta, és alapot szolgáltatott Magyarország speciális jogállásához a Habsburg-monarchián belül,³⁸ másrészt azonban az 1870-es évektől egyre inkább magában foglalta a magyar nyelvű kultúra szupremáciáját a királyság

többi kultúrája fölött különböző, gyakran a szociáldarwinizmusból levezetett történeti, néprajzi, jogi érvek alapján.³⁹ A dualista rendszer alapító atyái, Deák Ferenc és Eötvös József még egy politikailag egységes, felekezeti és nyelvi-
leg viszont heterogén magyar társadalom megalkotását remélték, és ennek megfelelően szabályozták a nemzeti integráció kényes kérdéseit a nemzetiségi, illetve a népiskolai törvényekben 1868-ban.⁴⁰ A magyar nemzeti liberálisok az 1848-as forradalomból és polgárháborúból⁴¹ azt a tanulságot vonták le, hogy Bécs és a magyarországi nem magyar elitiek közül legalább az egyikkel meg kell egyezniük. A kiegyezés stabilizálása, illetve Deák és Eötvös halála után egyre kevésbé volt szükség arra, hogy a nem magyar nemzeti elitiek igényeit is figyelembe vegyék. Deák és Eötvös kulturális toleranciája így az 1870-es évektől folyamatosan háttérbe szorult. A helyüket átvevő generáció számára már a liberalizmus és a nacionalizmus közötti esetleges konfliktusban egyértelműen az utóbbi élvezett elsőbbséget, és ezt biztosítandó az államhatalmat jelentősen ki akarták terjeszteni.⁴² 1878-ban Grünwald Béla zólyomi alispán azt állította *A Felvidék. Politikai tanulmány* című röpiratában, hogy Észak-Magyarországon a magyar nemzeti integráció teljes csődöt mondott, és a kormányzati nemzetépítő politika radikális megerősítését és kiterjesztését javasolta.⁴³ A kormányok nem voltak restek megfogadni Grünwald tanácsait, és egyre inkább felgyorsították a nemzeti integrációt – már amennyire ezt kormányzati eszközökkel el lehetett érni.⁴⁴

A politikai napirend legfontosabb pontjai ennek ellenére nem a nemzeti integrációhoz kapcsolódtak. A kormányt leglátványosabban bíráló Függetlenségi Párt az Ausztriához való viszonyt sérelmezte. Emellett az 1880-as években az antiszemitizmus korábban ismeretlen mértékű megerősödése és politikai intézményesülése uralta a napirendet,⁴⁵ az 1890-es évek elején és kö-

32 Demmel József, „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...”: Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről (Pozsony: Kalligram, 2009); Uő, Pánszlávok a kastélyban: Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története (Pozsony: Kalligram, 2014); Alexander Maxwell, *Choosing Slovakia: Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism* (London: Tauris Academic Series, 2009).

33 Gerhard Seewann, *A magyarországi németek története*, ford. Vitári Zsolt (Budapest: Argumentum, 2015), 2:129–152.

34 Gerhard Seewann, „Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa”, in *Minderheitenfragen in Südosteuropa: Beiträge der internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990. Inter University Center, Dubrovnik, 8–14 April 1991*, Hrsg. Gerhard Seewann (München: Oldenbourg Verlag, 1992), 139–155.

35 Szabó Dániel, „A Néppárt 1895–1914” (kandidátusi disszertáció, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1983).

36 Varga Lajos, szerk., *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve* (Budapest: Napvilág, 1999), 29–39.

37 A nem nacionalista programmal rendelkező Katolikus Néppárt 1906 és 1910 között kormányra került ugyan, liberális-nacionalista szövetségesei azonban jóval erősebbek voltak nála, és az ő programjuk érvényesült.

38 János M. Bak – Anna Gara-Bak, „The Ideology of a »Millennial Constitution« in Hungary”, *East European Quarterly* 15, no. 3 (1981): 307–326.; László Péter, „The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible”, *Slavonic and East European Review* 81, no. 3 (2003): 421–510.

39 Monika Baár, *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 242–248.; Jászi Oszkár, *A Habsburg-monarchia felbomlása*, ford. Zinner Judit (Budapest: Gondolat, 1982), 411–421.; Marius Turda, *The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880–1918* (Lewiston: Edwin Mellon Press, 2004), 67–142.

40 Ludwig von Gogolák, „Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates”, in *Die Völker des Reiches: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band III.*, Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980), 1270–1288.

41 Az 1848–1849-ben történtek leírására gyakran alkalmazott „szabadságharc” szó szubjektív fogalom, amit Kossuth és követői gondoltak az eseményekről. Jelen kötetben viszont több olyan hang is megszólal, akik számára 1848–1849 nem a szabadságért folytatott harcot, hanem valami egész mást jelentett. Emiatt 1848–1849 eseményeire a forradalom és (polgár)háború szavakat használok.

42 Cieger András, „A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában”, *Századvég*, 20. sz. (2001): 108–115.

43 Grünwald Béla, *A Felvidék: Politikai tanulmány* (Budapest: Ráth Mór, 1878).

44 Szarka László, *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918* (Pozsony: Kalligram – Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 1999), 67–124.

45 Kubinszky Judit, *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1900* (Budapest: Kossuth, 1976).

zépén pedig az egyházpolitikai törvények szították a legtöbb indulatot, amelyek aztán évekre megmérgezték a katolikus egyház konzervatív szárnyának és a liberális kormánynak a viszonyát. Az 1895 elején alapított Katolikus Néppárt felemelkedésétől mind a kormány, mind az ellenzék liberálisai jobban féltek, mint a nem magyar nemzeti integrációs törekvésektől.

A nemzeti integráció kérdése az 1890-es évek közepén lett a politikai napirend első számú ügye. A konkurens nemzeti integrációs törekvéseket miniszterelnöki programbeszédben elsőként Bánffy Dezső (miniszterelnök 1895–1899) említette 1895-ben. A magát nyíltan soviniztának valló Bánffy⁴⁶ külön osztályt állított fel hivatalán belül, és havonta jelentést készített a főispánokkal a nem magyar nemzeti elitek megfigyelésére. Bánffy politikai tapasztalatait az elmaradott, többségében román lakosságú Beszterce-Naszód és Szolnok-Doboka főispánjaként szerezte; a két megyét vaskézzel, időnként apróságokba is beleszólva irányította. Miniszterelnökként ugyanezeket a technikákat alkalmazta. Meggyőződése volt, hogy a „nemzetiségi kérdés” csak néhány, külföldről finanszírozott és felbujtott bajkeverő miatt létezik egyáltalán. Ezért úgy vélte, ha ezeket a személyeket az államigazgatásnak sikerül semlegesítenie, a probléma is megszűnik.⁴⁷

Nem tekinthető véletlennek, hogy a konkurens nemzeti integrációs törekvéseket éppen az 1890-es években kezdte el a magyar kormány egyre aktívabban ellensúlyozni. Bánffy személye ebben a folyamatban nyilván fontos volt, de legalább ekkora szerepet játszott a kormány és a társadalom kapcsolatának átalakulása, ami a 19. század utolsó évtizedeiben indult meg. A brit liberalizmus éjjeliőrállam-konceptiója a kontinentális liberalizmusban eleve nem vert gyökeret. A dualista Magyarország berendezésekor a magyar szabadelvűek a britnél érezhetőbben erősebb államot tartottak ideálisnak, és az állam szerepét a következő évtizedekben egyre jobban kiterjesztették.⁴⁸ A folyamat az 1890-es években különösen felgyorsult. Az egyházpolitikai törvényekkel (1894–1895) az állam a korábban kizárólag az egyházak által felügyelt magánéleti eseményekbe, az anyakönyvezésbe és a házasságkötésbe szőtt bele, és engedte meg minden polgárának a válást. A kormányzat 1897-től elsőként Északkelet-Magyarországon, majd 1902-től a Székelyföldön a gazdasági folyamatokba nyúlt bele: egészségesebbnek tartott birtokviszonyokat akart kialakítani, módosítani a hitelpiacok működését, és modernebb gazdálkodási módszereket kívánt meghonosítani, mindezt a kormányzervek hatóság közreműködésével. Az egyre aktívabb állami szerepvállalásba tehát jól beleillett Bánffy politikája a nem magyar nemzeti elitek ellen.

46 Bertényi Iván, „A nevetségesség öl? Adalékok a magyarországi sovinizmusfogalom századfordulós értelmezéséhez”, in *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*, szerk. Ábrahám Barna (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szlavisztika Közép-Európa Intézet Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, 2008), 118–136.

47 Bertényi Iván, „Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés” (doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2005).

48 Cieger, „A hatalomra jutott liberalizmus”.

A kormányzati politika radikalizálódása a nem magyar nemzeti eliteket is radikalizálta, amelyek az 1860-as években még folyamatosan kompromisszumot kerestek a magyar nemzeti liberálisokkal,⁴⁹ az 1870-es évek második felére viszont, a parlamenti életből kiszorulva, a magyar állameszme legfontosabb ellenzékévé váltak. Az 1870-es évek és a századforduló között a nem magyar nacionalista pártok nem is vettek részt a választásokon, hanem passzivitásba vonultak. (Kivételt csupán az erdélyi szász közösséget képviselő, tehát a nacionalizmus kategóriájából kilógó, de a magyar állameszmét számos ponton elutasító Szász Néppárt jelentett, amely folyamatosan jelen volt a parlamenti életben.) Azaz a nem magyar nemzeti elitek saját integrációs projektjüket (mai terminussal élve) a civil társadalmon keresztül tudták megvalósítani, illetve egyes esetekben egyházi kereteket tudtak ehhez felhasználni.

A nem magyar nemzeti integrációkat akadályozó kormányzati tevékenység és a szerény források miatt a nem magyar nemzeti elitek az 1890-es évekre általános válságba kerültek. Mintegy két évtizedes politikai passzivitásuk semmilyen eredményt nem hozott, mert érdemben nem tudta megkérdőjelezni a fennálló rendszert. A nem magyar elitek minden reménye ellenére a kiegyezés utáni Magyarország viszonylag stabilan működött: integrálni tudta Erdélyt, rendezte kapcsolatait Horvátországgal, sikerült megakadályoznia az Osztrák–Magyar Monarchia trialisztikus átalakítását, s így megőriznie benne Magyarország kivételes helyét. A szlovák vezetők ragaszkodása Észak-Magyarország és a románok Erdély autonómiájához az 1890-es években teljesen irreálisnak tűnt. Ezen pedig a három nem magyar nemzeti elit összefogása sem segíthetett: 1895-ben, a passzivisták utolsó, látványosnak szánt akciójaként rendezett közös konferencián a csak már ismert követelések hangzottak el.⁵⁰ Így mind a szlovák, mind a román, mind a szerb nemzeti elit körében erősödtek a passzivitást bíráló hangok, amelyek egyrészt a politikai életbe való aktív visszatérést, másrészt a politikai élet demokratizálását, abba szélesebb tömegek bevonását követelték. Az aktivista és demokratikus politikát képviselő fiatalabb nemzedéknek csak a 20. század elejére sikerült a passzivisták, az elitek koncentrált politikuskokkal szemben megerősödni.

A millenniumi évhez közeledve a nem magyar nemzeti integrációkat a nemzetközi környezet is hátráltatta. Az európai politikai közvélemény az Osztrák–Magyar Monarchia stabilitását fontosnak tartotta az európai erőegyensúly miatt. Eduard Taaffe osztrák miniszterelnök bukása (1893) után a bécsi politika folyamatos válsággal küzdött, így Magyarország stabilitása még jobban felértékelődött. Az osztrák liberális politika és sajtó szemszögéből

49 Demmel, *Pánszlávok a kastélyban*, 142–154.

50 Lucian Boia, *Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks 1848–1914* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977), 126–129.; Keith Hitchins, „The Romanians of Transylvania and the Congress of Nationalities”, *The Slavonic and East European Review* 48, no. 112 (1970): 388–402.; Milan Krajčovič, *Slovenská politika v Strednej Európe 1890–1901: Spolupráca Slovákov, Rumunov a Srbov* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1971).

a központosított magyar nemzetállam hatékonysága követendő példa volt.⁵¹ Ráadásul a magyar alkotmányos hagyományoknak, a magyarok mint „szabadságszerető úriemberek” nemzetének a korszakban még pozitív képe volt a térség iránt érdeklődő (valószínűleg elég korlátozott számú) nyugat-európai polgár körében.⁵²

A nyugat-európai közvélemény érdeklődésének hiányánál azonban fájdalmasabb volt, hogy az 1890-es évek közepén az „anyaországok” támogatása is hanyatló tendenciát mutatott. Csehországban csak 1907, a csernovai sortűz után élénkült meg az érdeklődés a szlovákok iránt; az 1890-es években a cseh közvéleményt a kérdés még egyáltalán nem foglalkoztatta.⁵³ Ezzel szemben a romániai politikai napirenden szerepeltek ugyan az Osztrák–Magyar Monarchiában élő románok, de az 1891 és 1895 között kormányzó Konzervatív Párt szövetséget keresett Béccsel, így (legalábbis nyíltan) nem nagyon támogatta a Kárpátok másik oldalán élő románokat. Az ellenzéki liberálisok ezért menetrendszerűen nemzetárulással vádolták meg a kormányt. 1895-ben kormányváltás történt, amit azonban Habsburg-viszonylatban nem követett semmilyen változás. Csupán a szerepek cserélődtek fel: az 1895 októberében hatalomra jutott liberális miniszterelnök, Dimitrie Sturdza mindenfajta támogatást felfüggesztett, amit a román állam az Osztrák–Magyar Monarchia románjainak addig folyósított, és a román lakosság ügyét a Monarchia belügyének deklarálta.⁵⁴ Ehhez hasonló volt a szerb helyzet: az 1903-ig uralkodó Obrenović-dinasztia osztrák szövetségben volt érdekelt, ami a közvélemény nyomása ellenére korlátozta a szerb kormány ausztriai és magyarországi szerepvállalását.⁵⁵

51 Peter Haslinger, „Das Ungarnbild der Wiener Presse am Vorabend des Millenniums: Der Nationalitätenkongress 1895 und die kroatische Frage”, in *Nationalitäten und Identitäten in Ostmitteleuropa: Festschrift aus Anlaß des 70. Geburtstages von Richard Georg Plaschka*, Hrsg. Walter Lukac – Arnold Suppan (Wien: Böhlau Verlag, 1995), 133–146.

52 Ennek az irodalomnak a klasszikusa: John Paget, *Hungary and Transylvania; with Remarks on their Condition, Social, Political and Economical* (London: John Murray, 1839). A Magyarországról a 19. század közepén alkotott képről lásd: Tibor Frank, *Picturing Austria–Hungary: The British Perception of the Habsburg Monarchy, 1865–1870* (Boulder, CO: Social Science Monographs, 2005). Ezt a pozitív képet egyébként éppen az egyre agresszívabb homogenizációs politika és a korrupt választási rendszer változtatta meg: Jeszenszky Géza, *Az elveszett presztízs: Magyarország megítélésének változása Nagy-Britanniában (1894–1918)* (Budapest: Magvető, 1986).

53 Peter Haslinger, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938* (München: Oldenbourg, 2010), 100–106.; Marie L. Neudorfl, „Slovakia in the Czech Press at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries”, in *The Czech and Slovak Experience: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies*, Harrogate, 1990, ed. John Morrison (New York: St. Martin's Press, 1992), 38–61.

54 Keith Hitchins, „Austria–Hungary, Rumania, and the Nationality Problem in Transylvania, 1894–1897”, *Rumanian Studies* 4 (1979): 81–83.

55 Branislav Vranešević, „Die aussenpolitische Beziehungen zwischen Serbien und der Habsburgermonarchie”, in *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band VI*, Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989), 358–363.

Az 1890-es évek közepén a magyar állameszme egyik nem nemzeti kihívója, a keresztényszocializmus és a szociáldemokrácia sem volt előnyös helyzetben. A kormányzat különösen a Katolikus Néppárttól félt, a választási manipulációknak a keresztényszocialista programmal fellépő jelöltek is áldozatául estek, a liberális sajtó pedig összűzet zúdított a katolikus politikára. A szociáldemokrata politikát pedig az akadályozta, hogy bázisának jelentős része nem rendelkezett választójoggal; a biztonság kedvéért a kormányszervek a szocialista sajtót és tömeggyűléseket is számos helyen akadályozták.

A millenniumi ünnepségekre készülő kormányzat tehát gyenge és belső válságok által gyengített konkurensokkal állt szemben egy alapvetően kedvező nemzetközi környezetben. Ezért a millennium hajnalán úgy tűnhetett, hogy a magyar nemzeti integráció nagyszabású reprezentációjának megvalósítása komoly akadályba nem ütközhet.

A múlt elfoglalása

Múltat írni, emlékművet építeni: a nemzeti kultúrák megalkotása a 19. századi Európában

A 19. század, Friedrich Schlegel szellemes szavaival élve, a „hátrafelé néző proféták” (*rückwärts gekehrter Prophet*) kora volt. A romantikus történészek Európa-szerte új, a népet a középpontba helyező, nemzeti történelmet írtak, amelynek tárgya maga a nemzeti közösség volt.⁵⁶ Ezek a múltképek a felemelkedő nacionalista politika sarokkövei lettek, mivel „képesek voltak mobilizálni az embereket azáltal, hogy identitást adtak nekik, és orientálták őket”.⁵⁷ A 19. század végére a romantikus történettudomány már nagyrészt elveszítette a vonzerejét, és a Leopold von Ranke nevéhez köthető, forráskritikán alapuló módszertan vette át a helyét, a történészek tárgya mégis ugyanaz maradt: a nemzeti közösség múltjának feltárása (pontosabban megalkotása).

A romantika, illetve a historizmus által befolyásolt korszellem a múltat minden korábbinál nagyobb jelentőséggel ruházta fel. A 19. század kultúrája alapvetően a történetiségen alapult, amint azt Donald J. Olsen kifejti: „A történelem érzése biztosította a 19. századnak azt a szervező elvet – azaz azt a módot, amelyen keresztül különböző tények, eszmék és képek egymással kapcsolatba voltak hozhatók – amit a középkor számára a keresztény arisztotelianizmus, a reneszánsznak a klasszikus antikvitás képzete, a 17. századnak pedig az euklideszi geometria. [...] A 19. század számára a történelem nem egyszerűen a kutatás terepe, még kevésbé menekülés a jelenből, hanem egy

56 Baár, *Historians and Nationalism*, 46.

57 Stefan Berger, „The Invention of European National Traditions in European Romanticism”, in *The Oxford History of Historical Writing*, vol. 4: 1800–1945, eds. Stuart Macintyre, Juan Maiguashca and Attila Pók (Oxford: Oxford University Press, 2011), 19.

mindent átható gondolkodásmód, világkép, megbirkózás a múlt nagyszámú tényeivel, képeivel és eszméivel és uralásuk; a tényeké, képeké és eszméké, amelyekkel a kortárs tudatot elárasztották.”⁵⁸ A múltnak ezt a képzetét osztották a politikusok, a politikában részt vevő középosztály, sőt szélesebb tömegek is.⁵⁹

A nemzeti múltat megalkotó történészek és közönségük számára az eredet keresése kiemelten fontos volt. A keresést természetesen az elérhető múlt valamelyest korlátok közé szorította, mivel a nemzeti történelemnek nemcsak vonzónak, hanem hihetőnek is kellett tünnie. Amint Baár Mónika állítja, „a görög és olasz történészek előszeretettel fosztogatták az ókori civilizációk örökségét”,⁶⁰ az észak-európai történészek pedig a nemes vadember ókori hagyományokra épített toposztát felhasználva a germánokhoz és más barbár népekhez csatoltak olyan pozitív képet, amelynek alapján már megtalálhatták bennük a nemzet őst.⁶¹ Az ősi múltat a megszemélyesítés technikájával lehetett közelebb hozni a kortárs elvárásokhoz. Thomas Carlyle hőskről szóló népszerű szövege nyomán a hőskultusz a romantikától kezdve átitta az egész 19. századot.⁶² A nemzeti panteonokat így Európa-szerte ókori és középkori hősök népesítették be. Árpád vezér válogatott társaságban találta magát: őstársai között ott volt az életében gall, halálában francia Vercingetorix, a valaha germán, ekkor már német Hermann, a morvából szlovákká lett Szvatozluk, és még sokan mások.

A múltat nemcsak a történelemtények lapjain kellett a nemzet számára elfoglalni, hanem reprezentálni is kellett, hogy a szélesebb tömegek számára is magától értetődővé váljon. Peter Burke szavaival: „A múlt nem tudományos reprezentációinak legfontosabb használata a korszakban hozzájárult ahhoz a folyamathoz, amit az elhunyt George Mosse a tömegek nemzetiesítésének hívott, [...] hogy nemzeti érzelmeket és lojalitást keltsen a lehető legnagyobb arányban, beleértve ebbe a munkásosztályt és a középosztályt, parasztokat és városiakat, nőket, gyerekeket és felnőtt férfiakat és a perifériák gyakran saját nyelveit beszélő lakosait.”⁶³

58 Donald J. Olsen, *The City as a Work of Art: London, Paris, Vienna* (New Haven: Yale University Press, 1986), 295, 296.

59 Ez utóbbira több érzékletes példát is hoz: Peter Burke, „Lay History: Official and Unofficial Representations, 1800–1914”, in *The Oxford History of Historical Writing*, vol. 4: 1800–1945, eds. Stuart Macintyre, Juan Maiguashca and Attila Pók (Oxford: Oxford University Press, 2011), 115–132.

60 Baár, *Historians and Nationalism*, 224.

61 Kristi Kukk, „Stubborn Histories: Overcoming Pagan Brutality Narrative in Estonian 19th-Century National-Romantic Historiography in the Nordic and Baltic context”, *Scandinavian Journal of History* 38, no. 2 (2013): 135–153.

62 Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History* (London: James Fraser, 1841).

63 Burke, „Lay History”, 126–127.

A múlt reprezentációjának eszközei között találjuk az emlékművet, a 19. század egyik legkedveltebb tárgyát.⁶⁴ A 19. század az emlékműmánia korszaka volt: Európa-szerte uralkodók, kormányok, települések és egyesületek vállalva versenyeztek egymással, hogy ki tudja saját hőseit beleírni a városi térbe vagy éppen a tájba. A verseny oda vezetett, hogy a nemzeti és/vagy helyi hősöknek állított emlékművek mind a városi térnek, mind a tájnak megszóított alkotórészei lettek.⁶⁵ Az emlékmű legnyilvánvalóbb funkciója az volt, hogy „az emberek tudatában elhelyezze a nemzeti mítoszokat és szimbólumokat”.⁶⁶ Ennek oka igen egyszerű: az elhelyezés műveletét a diskurzus önmagában nem képes elvégezni. A nemzetet meg kellett mutatni az embereknek, mert a „képzelet önmagában kevés, ehhez materialitásnak kell társulnia”.⁶⁷ Ezért szántak tehát a nemzeti aktivisták olyan nagy szerepet az emlékműveknek: a nemzeti képzeletet megtestesítették, és különösen a városi térben felállított szobrok emberek nagy tömegei számára tették a nemzet múltját kézzelfogható valósággá.

A magyarországi elitek számára hagyományosan orientációs pontnak számító német tartományok az emlékműállítás európai úttörői közé tartoztak. A folyamat a 18. század végén kezdődött el: Leibniznek Hannoverben, Lessingnek pedig Wolfenbüttelben állítottak emlékművet. A Vormärz időszakában több tucat hasonló emlékművet emeltek: többek között Luthernek Wittenbergben, Gutenbergnek Mainzban, Schillernek Stuttgartban, Albrecht Dürernek Nürnbergben, Bachnak Lipcsében, Goethének Frankfurt am Mainban, Beethovennek Bonnban. Ezek az emlékművek egyrészt a német kultúra nagy alakjait ünnepelték, másrészt pedig az általuk ábrázolt személyek az adott városhoz kötődtek, azaz a szobrok a város hozzájárulását fejezték ki az egyetemes és a német nemzeti kultúrához. Így nem meglepő, hogy az emlékműveket nagyrészt a városi polgárság kezdeményezte és finanszírozta, és a városi terek középpontjaiban kaptak helyet.⁶⁸ A század második felében az emlékművek építése tovább folytatódott, azonban ezek egyre inkább közvetlen politikai üzenetet hordoztak. Számos emlékmű ünnepelte a Német Birodalom megalkotását, Vilmos császárt és Bismarck kancellárt. A század végére Németország városait és számos falvát is ellepték a nemzeti emlékművek.⁶⁹

64 Thomas Nipperdey, „Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert”, *Historische Zeitschrift* 206, H. 3 (1968): 529–585.

65 Charlotte Tacke, *Denkmal im sozialen Raum: Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert* (Göttingen: Vandoeck & Ruprecht, 1995).

66 George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (New York: New American Library, 1975), 8.

67 Rudy Koshar, *From Monuments to Traces: Artifacts of German Memory, 1870–1990* (Berkeley: University of California Press, 2000), 19.

68 Hans A. Pohlsander, *National Monuments and Nationalism in 19th Century Germany* (Oxford: Peter Lang, 2008), 103–127.

69 Fritz Abshoff, *Deutschlands Ruhm und Stolz: Unsere hervorragendsten vaterländischen Denkmäler in Wort und Bild* (Berlin: Universum, é. n.).

Ugyanakkor a német táj is számos emlékműnek adott otthont. Az első, nem településen emelt emlékmű a Duna menti Walhalla volt, amit I. Lajos magyar király építtetett egyfajta germán–német hősi csarnokként. 1871 után különösen divatba jött, hogy látványos helyszíneken óriási emlékműveket emeljenek: az 1875-ben felavatott Detmold melletti Hermann-emlékmű a germánok rómaiak felett aratott győzelmére emlékeztetett (nem titkolva, hogy a modern német–francia konfliktus előképének lehetett tekinteni), a Rajna menti Rüdesheimnél pedig a Niederwalddenkmal a német egységet ünnepelte (1883). 1896-ban, azaz a magyar millennium évében Barbarossa Frigyes emlékművét adták át a tübingiai Kyffhäuser-csúcson, illetve a Weser menti Porta Westfalicanál Vilmos császárnak is szenteltek egy óriási szobrot. A vaskancellárt dicsőítő toronyból pedig több százat emeltek szerte a német vidéken.⁷⁰

Az emlékmű-boom mellett a 19. századi városok is alapvető változáson mentek keresztül, melynek kettős arculata volt. Egyrészt a városok radikális modernizáció színterei lettek: a gyorsan növekvő népesség számára új, a korábbiaknál higiénikusabb lakásokat kellett biztosítani, modernizálni kellett a közlekedést, és a városi önkormányzatok egyre több feladatot vettek át az egyháztól az oktatás és a szociális gondoskodás területén.⁷¹ Másrészt azonban – ezzel egy időben – a városok historizálódtak is: Donald J. Olsen találó kifejezésével élve a múlt bűvkörében élő 19. századi városok saját maguk is emlékművé váltak, és a történetiség a technológiai változásokkal egyenlő mértékben alakította át a városalakók mindennapjait.⁷² A „modernitás és hagyomány-szerűség különös nagyvárosi egyvelegét” Gyáni Gábor a budapesti Hősök tere példáján keresztül mutatja be: a modern, polgári Magyarországot az építészet nyelvén leginkább kifejező Andrássy utat az akkori urbanisztikai elképzelések szerint egy térrel kellett lezárni, és ezt a teret a múlt minden korábnál teljesebb reprezentációjára, mégpedig egy nagyon is konkrét történelemképnek, a magyar múltnak a katolikus-nyugatos-Habsburg-barát megjelenítésére használták fel.⁷³

Az emlékművek megjelenése az egyszerre modern és historizáló városi térben szükségszerűen maga után vonta új rituálék kialakulását is, amelyek az emlékműveket és tágabb értelemben a nyilvánosság tereit használták. 1815 után az ünnepi kultúra Nyugat-Európa számos országában radikális gyorsasággal alakult át, ami elsősorban egyre mélyülő átpolitizálódást jelentett. A jellemzően a városi középosztálybeli férfiak által irányított új ünnepi kultúra a liberális és nacionalista értékeket tükrözte, gyakran a városi patriotizmus

⁷⁰ Pohlsander, *National Monuments*, 129–230.

⁷¹ Az európai városok átalakulásáról lásd: Andrew Lees – Lynn Hollen Lees, *Cities and the Making of Modern Europe, 1750–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007). A magyarországi városokra legnagyobb hatást gyakorló Bécs századvégi modernitásáról lásd Carl E. Schorske klasszikusát: *Bécsi századvég: Politika és kultúra*, ford. Györffy Miklós (Budapest: Helikon, 1998).

⁷² Olsen, *The City as a Work of Art*, 296–297.

⁷³ Gyáni Gábor, *Relatív történelem* (Budapest: Typotex, 2007), 50, 78–80.

keretei között. Németországban először 1814-ben, a lipcsei csata első évfordulóján tartottak nemzeti ünnepet. Ezt a Vormärz időszakában a német történelem jeles alakjaihoz köthető jubileumok követték, jellemzően még mint egyedi események (a legfontosabb a wartburgi reformációünnep volt 1817-ben és egy hasonló ünnepség Hambachban 1832-ben). Az 1848-as forradalom során Németország-szerte rendeztek nemzeti-liberális ünnepségeket.⁷⁴ 1859-ben, Schiller születésének századik évfordulóján fordult elő először, hogy egy adott napon Bécstől Hamburgig városok sokaságában rendeztek ünnepséget.⁷⁵ A század végére a nemzeti ünnepség a nemzeti integrációnak megszokott, gyakori formájává vált Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában is.⁷⁶ Az ebben részt vevő szereplők köre azonban továbbra is korlátozott maradt: jellemzően a városi középosztályokhoz tartozó férfiak tervezték meg és kiviteleztek az ünnepségeket, és a közönség magját is ez a csoport adta.

A nacionalista rituálék, hasonlóan a városi tér átalakulásához, egyszerre használták fel a korábbi tömegrendezvények mintáit (karneválok, körmenetek, fáklyás felvonulások), és voltak maguk is teljesen új, bár történetinek tűnő invenciók. Jellemző a történelmi felvonulás példája: az ókori Rómában a győztes hadvezér diadalmenetet tartott, a reneszánsz és a barokk ünnepi kultúrában pedig már akár házasságkötések, temetések vagy más alkalmak fényét is díszmenet emelte. A 19. század végén az elmúlt századokat megidéző történelmi felvonulás immár a historizmus köntösében lett a nacionalista ünnepi kultúra része.⁷⁷ Ez a kettősség egyáltalán nemcsak a mai kutató által megfigyelt jelenség, hanem a kortársak számára is egyértelmű volt. Rómer Flóris 1885-ben a Magyar Történelmi Társulat kongresszusán terjedelmes előadásban ismertette a magyarországi ünnepi kultúra múltbéli formáit, és mutatta be, hogyan lehet ezek egyes elemeit a nemzeti integráció szolgálatába állítani: „amit a néppel el akarnánk éretni, azt, hogy magát szívesen magyarnak vallja, hogy ilyes alkalmak [ünnepségek] előfordultával a hazai történelemre is gondoljon, ezt ha elérni akarnók, akár a régi jó szokások visszaidézésével, akár más újabb nemzeti fordulatok kockáztatásával jobban kellene törődnünk”.⁷⁸ Rómer ekkor még azt panaszolta, hogy Magyarországon – ellen-

⁷⁴ A Német Szövetségben a Vormärz időszakában az ünnepi kultúra átalakulásának főbb kérdéseit jól foglalja össze: James M. Brophy, *Popular Culture and the Public Sphere in the Rhineland, 1800–1850* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

⁷⁵ Thorsten Gudewitz, „Performing the Nation: The Schiller Centenary Celebrations of 1859 and the Media”, *European Review of History* 15, no. 6 (2008): 587–601.

⁷⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia nacionalista, dinasztikus és regionális ünnepi kultúrájáról lásd: Maria Bucur – Nancy M. Wingfield, eds., *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (West Lafayette: Purdue University Press, 2001).

⁷⁷ F. Dózsa Katalin, „Az áttörés kora”, in *Az áttörés kora: Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Klímt, Schiele, Kokoschka és a dualizmus művészete című kiállítás tanulmánykötete, szerk. F. Dózsa Katalin (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004) 1:29.

⁷⁸ Rómer Flóris, „A történelmi érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történelmi kiállítások és muzeumok által”, *Századok* 19, 8. sz. (1885): 130.

tétben a közelebből meg nem határozott külfölddel – sem nemzeti ünnepeket, sem felvonulásokat nem lehet találni.⁷⁹ Rómer nem érte meg ugyan (1889-ben halt meg), de már csak egy bő évtizedet kellett arra várni, hogy ez a helyzet gyökeresen megváltozzon.

A millenniumi eszme

Az emlékezetkultúra átalakulása Magyarországon néhány évtizeddel a németországi után vált érezhetővé. A nemzeti aktivisták a reformkorban kezdték el a nemzeti emlékezetkultúra kialakítását. Egyrészt a már létező egyházi emlékezetet, mindenekelőtt Szent István katolikus kultuszát nemzetiesítették. Szent István napjának megünneplését 1771-ben Mária Terézia rendelete tette kötelezővé minden katolikus templomban, és 1818 óta a Szent István-napi budai körmeneten világi hatóságoknak is részt kellett venniük. Ezt a körmenetet, amely egyébként a város legfontosabb látványosságai közé tartozott, a reformkorban egyre inkább nemzeti tartalommal töltötték meg annak érdekében, hogy Szent Istvánból felekezeti határokon átvélő nemzeti hőst lehessen konstruálni.⁸⁰ Ez a folyamat azonban még évtizedekig tartott, mert a protestáns egyházak nehezen tudtak mit kezdeni egy katolikus szenttel.⁸¹ Másrészt pedig teljesen új kultuszok is keletkeztek. A 19. század közepén kezdődött meg a „sztárkultusz”: a korszak kulturális és politikai „sztárjait”, mint például Liszt Ferencet vagy Kossuth Lajost, rajongóik például fáklyásmenettel köszöntötték,⁸² Széchenyi István halála után pedig országszerte templomi szertartásokkal emlékeztek meg róla. Az emlékezetkultúra a század közepén még esetleges volt, és jellemzően személyekhez kötődött. Az emlékezetkultúra rendszeres, intézményesített formája a század második felében jelent meg az 1848-as forradalom apropóján. Az Ausztriával fennálló államközösség, illetve Ferenc József személye miatt azonban a számos egyesület és iskola által ünneptelt március 15. helyett az áprilisi törvények napja, április 11. lett a törvény által elfogadott nemzeti ünnep.⁸³

A honfoglalás beillesztése a nemzeti emlékezetkultúrába egyáltalán nem volt magától értetődő. A századvégi politikai gondolkodás számára ugyanis az államiság szinte már fetisizmusba hajló tisztelete, illetve a keresztény er-

kölcsök jelentették a kiindulópontot. A pogány, nomád magyarok, akik a honfoglaláskor, majd utána még évtizedekig letelepedett, keresztény népeket és országokat támadtak meg, csak a történelemnek egy igen tendenciózus olvasata révén válhattak méltóvá arra, hogy ezer évvel később alapító őst tiszteljenek bennük.⁸⁴ Mindezen értelmezési nehézségek ellenére a honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplése már az 1830-as években felmerült,⁸⁵ és az erre mutató igény folyamatosan nőtt. Az 1880-as évekre már egyértelmű lett, hogy a honfoglalás ezredik évfordulóját nem lehet figyelmen kívül hagyni.⁸⁶ 1882-ben a képviselőházban a szabadelvű Hegedűs Sándor (későbbi kereskedelmi miniszter) interpellációban hívta fel a kormány figyelmét a közelgő millenniumra.⁸⁷ A gyulai plébános és ekkor szintén kormánypárti képviselő Göndöcs Benedek pedig konkrét ünnepi ötletekkel állt elő: Széchenyi István nyomán a magyar hősöknek szeretett volna panteont építtetni a Gelérthegyen, illetve Pusztaszer szeretett volna megtenni az ünnepek kiindulópontjának, ott egy emlékműegyüttest létesítve.⁸⁸ Az évforduló kapcsán azonban minden érdekelt két komoly kihívásba ütközött.

Először, mivel pontosan nem lehetett tudni, mikor is zajlott a honfoglalás, az évforduló dátuma bizonytalan volt. A problémát tisztázandó, Hegedűs interpellációja után a kormány kikérte a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) szakvéleményét. Az MTA a korszak vezető középkorászaiból (Pauler Gyula, Salamon Ferenc, Szabó Károly) felállított egy bizottságot, amely azonban csak egy tizenkét éves időtartamot tudott megállapítani: jelentése szerint a honfoglalás 888-nál előbb nem kezdődött, 900-ra viszont biztosan véget ért.⁸⁹ 1884-ben az MTA 1894-et javasolta az ünnepi évnek, hivatkozva arra, hogy egy évtized elég lesz felkészülésre.⁹⁰ A következő években azonban a politika érdeklődése megcsappant. 1889-ben Bereg vármegye feliratban sürgette a kormányt a millenniumi év kijelölésére és az ünnepség előkészítésére; a felirathoz mintegy ötven másik törvényhatóság is csatlakozott.⁹¹ Egy évvel később a függetlenségi párti képviselő-történész, Thaly Kálmán hasonló tartalmú interpellációban érdeklődött a millenniumi év megállapításáról, illetve a kormány vonatkozó terveiről.⁹² A növekvő társadalmi nyomás miatt az 1890-es

79 Uo., 123.

80 Fónagy Zoltán, „Nemzetünk bötsös Ünnepe ditsőíteni”: Szent István napja a 19. században”, *Mindennapok története*, http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/08/19/szent_istvan_nap_unneplese (letöltés időpontja: 2016. március 1.).

81 Árpád von Klimó, *Nation, Konfession, Geschichte: Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)* (München: Oldenbourg, 2003), 92–130.

82 Fónagy Zoltán, „Én bálványunkkal szemközt álltam: Fáklyásmenet és macskazene a reformkorban”, *Mindennapok története*, http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/03/23/faklyasmenet_macskazene (letöltés időpontja: 2016. március 1.).

83 Hanák Péter, „1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában”, in *Uő, A kert és a műhely* (Budapest: Gondolat, 1988), 112–129.

84 Varga Bálint, „A barbár múlt és a nemzet dicsősége”, *Történelmi Szemle* 57, 2. sz. (2015): 319–332.

85 Tatay János, „A' Haza Tudásaihoz”, *Tudományos Gyűjtemény* 15, 3. sz. (1831): 126–127.

86 Vadas Ferenc, „Programtervezetek a millennium megünneplésére (1893)”, *Ars Hungarica* 24, 1. sz. (1996): 4–8.

87 *Képviselőházi napló, 1881–1884*, 7:24.

88 Göndöcs Benedek, *Pusztaszer és az évezredes ünnepély* (Budapest: a szerző kiadása, 1883).

89 „A millenarium az Akadémiában: A Történelmi Bizottság jelentése”, *Századok* 17, 2. sz. (1883): 185–215.

90 Pauler Tivadar Trefort Ágostonnak, 1884. február 25. MNL OL, K26 333. csomó, 1895–22. II–1422/1884, 2–4.

91 Bereg feliratát lásd: Tájnél Ödön Baross Gábornak, 1889. április 11. K26 333. csomó 1895–22. II–1911/889, 2–3. A többi törvényhatóság feliratait: uo., 4–140.

92 *Képviselőházi napló, 1887–1892*, 18:379–381.

évek elejére egyértelmű lett, hogy a millenniumot a kormánynak kell megszerveznie. A kormányzat ismét egy olyan területen lépett fel, ami addig az egyesületek és a települések fennhatósága alá tartozott. A parlament 1892-ben aztán 1895-öt jelölte ki ünnepi évné, és egy olyan kiállítással akarták megünnepelni a honfoglalást, amely Magyarország gazdasági és kulturális fejlettségét mutatta volna be (1892. évi II. tc.). A kiállítás megszervezésére azonban már nem volt elég idő, és 1895-ben több európai nagyvárosban is nagyszabású kiállítást tartottak, így a honfoglalás megünneplését inkább egy évvel eltolták (1893. évi III. tc.).

Másodszor, az ünnepségek pontos tartalma bizonytalan volt. A millenniumi ünnepségekig Magyarország alapítását a katolikus múltértelmezés Szent Istvánhoz kapcsolta, az első magyar királyban a nyugati értékek és az univerzális katolicizmus magyarországi képviselőjét látva. Ezzel szemben a jellemzően protestáns szerzők által kidolgozott narratívában nagyobb szerepet kapott Árpád és az etnikai értelemben vett magyarok, illetve Magyarország függetlensége.⁹³ Sőt Árpád és István mellett egy harmadik figura is versenyzett a Magyarország alapítója címért: Attila, a hun uralkodó, akiben egy korábbi történész hagyomány alapján a közvélemény a magyarok legelső őst látta (hiába cáfolta meg ezt a tézist a 19. század végi történetírás).⁹⁴ Az Árpád-mítosz a 19. század végére jól ismert lett az iskolai oktatás és a népszerű médiumok révén, de 1896 előtt soha senki nem ünnepelte. Először a millennium emlékezett meg kifejezetten Árpádról és a honfoglalásról mint a magyar állam alapító aktusáról. Az, hogy Árpád immár Szent István mellett egyenrangú államalapító összé vált, számos gyakorlati okban gyökerezett: az ezeréves múlt elegáns és nagyszabású volt, Árpádhoz egyértelműen hozzá lehetett kötni a magyarok területi kontinuitását, személye pedig a katolikus, a protestáns és a zsidó magyarok számára is elfogadhatónak mutatkozott. Árpád és Szent István figuráit a kortárs magyar nemzeti politikai és történeti gondolkodás egységes narratívába tudta rendezni. A két alak gyakran szerepelt együtt a millenniumi allegóriákon, gyakran protestáns „szabadságharcosok” vagy akár Ferenc József társaságában.⁹⁵

Mivel a honfoglalás ünneplésének 1896 előtt sem egyházi, sem világi hagyománya nem volt, a kormány szabad kezét kapott az ünnepségek tartalmá-

93 Sinkó, „Árpád kontra Szent István”, 42–52.

94 Gábor Klaniczay, „The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century”, in *Multiple Antiquities – Multiple Modernities: Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*, eds. Gábor Klaniczay – Michael Werner – Ottó Gecser (Frankfurt: Campus, 2011), 185–212.

95 Alice Freifeld, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914* (Washington, D. C.: Woodrow Wilson Center Press, 2000), 184, 242.; Sándor Óze – Norbert Spannenberger, „Zur Reinterpretation der mittelalterlichen Staatsgründung in der ungarischen Geschichtsschreibung des 19. und 20. Jahrhunderts”, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 2 (2000): 61–77.; Sinkó, „Árpád kontra Szent István”, 18. és 19. kép.; Sinkó Katalin, „Ezerévi ünnepeink és a történeti ikonográfia”, *Művészettörténeti Értesítő* 49, 1–2. sz. (2000): 1–21.

nak megtervezésében, és nem is volt rest kihasználni ezt a lehetőséget. Gerő András pontos megfogalmazása szerint a „honfoglalás ezredik évfordulója nem egyszerűen egy megünnepelendő tény volt, hanem alkalom. Alkalom arra, hogy a kormányzat egy egész nemzeti-történeti ideológiát fogalmazzon meg; olyat, ami teljesnek láttatja a csonka államiséget, és a létezőt mint egyetlen lehetségest mutatja be. Más szóval: bizonyos értelemben a múlt historizált értékeivel vértézhető fel az éppen meglevő, s mindez a kontinuitás, a megingathatatlan érzetét keltheti.”⁹⁶

Eszméből valóság: a millenniumi ünnepségek

A millenniumi ünnepségekig a magyar nemzeti emlékezetkultúra jobbra csak diskurzusok szintjén jelent meg, kézzelfogható nyomot alig hagyott maga után. Összevetve Nyugat-Európával, a magyarországi városokból szinte teljesen hiányoztak a modern emlékezetkultúra eszközei. Az első modern emlékmű Magyarországon 1852-ben épült Budán; ez azonban nem a magyar nemzeti múltat reprezentálta, hanem a várost 1849-ben a magyar hadsereg ellen védő és az ostrom alatt elesett Heinrich Hentzi tábornoknak állított emléket. 1899-es elbontásáig a Hentzi-emlékmű folyamatos botránykő volt a magyar közvélemény szemében.⁹⁷ Az első magyar nemzeti emlékművek az 1860-as években, Pesten épültek, de a millennium évéig csak körülbelül egy tucat ilyen tárgy került a főváros utcáira. Ezek az emlékművek a pesti Belvárosban álltak, és a liberális politika vezető alakjaira (Széchenyi, Deák, Eötvös), a kortárs magyar kultúra nagyjaira (Arany, Petőfi), illetve József nádorra emlékeztettek.⁹⁸ Az emlékművek száma a kor nyugat-európai standardjaihoz képest eltörpült. Egy anekdota szerint II. Vilmos német császár budapesti látogatásakor meg is jegyezte, hogy az egyébként impresszív magyar fővárosban milyen kevés az emlékmű.⁹⁹ A fővároson kívül pedig gyakorlatilag egyáltalán nem voltak nemzeti emlékművek; egyedül Aradon építettek egy, az 1848-as forradalomra emlékeztető alkotást.¹⁰⁰ A magyar nemzeti aktivisták tisztában voltak azzal, hogy az emlékművet mint eszközt sokkal nagyobb arányban is fel lehetne használni a nemzeti integráció során, és a millennium nagyon jó indokot szolgáltatott arra, hogy ezt a (vélt) csorbát ki lehessen köszörülni.

96 Gerő András, *Magyar polgárosodás* (Budapest: Atlantis, 1993), 344.

97 Borbély János, „Heinrich Hentzi Magyarországon: »Sárkányölő Szent Györgytől« a »vas kísértetig«”, *Aetas* 21, 4. sz. (2006): 88–113.; Michael Laurence Miller, „A Monumental Debate in Budapest: The Hentzi Statue and the Limits of Austro-Hungarian Reconciliation, 1852–1918”, *Austrian History Yearbook* 40 (2009): 215–237.

98 Liber Endre, *Budapest szobrai és emléktáblái* (Budapest: h. n., 1934), 451–456.

99 Uo., 223–224.

100 Feischmidt Margit, „Lehorgonyzott mítoszok: Kőbe véssett sztereotípiák? A lokalizáció jelentősége az aradi vértanúk emlékműve és a millenniumi emlékoszlopok kapcsán”, in *Minden-napi előítéletek: Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*, szerk. Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (Budapest: Balassi, 2006), 370–391.

Az 1880-as évektől ötletek sora merült fel a millennium méltó megünneplésére, és ahogy az érzelmek hőfoka nőtt, úgy növekedett a millenniumi ünnepségek mérete is. 1893 decemberében Wekerle Sándor miniszterelnök előterjesztése már nagyszabású ünnepségekkel számolt. Terveztek részben már korábban elhatározott, részben a millenniumra szánt infrastrukturális beruházásokat (az országgyűlés és a Kúria új épülete, két új híd Budapesten, a Vaskapu megnyitása, 400 új elemi iskola), az országgyűlés ünnepi ülését, az egyházközségeken ünnepi istentiszteletet, Budapesten történeti felvonulást, illetve országos kiállítást.¹⁰¹ Az ünnepségeket az országgyűlés két háza által 1894-ben megválasztott hatvantagú, a későbbi miniszterelnök, Széll Kálmán által elnökölt bizottság felügyelte,¹⁰² de a valódi döntéseket egy nyolc tagból és a miniszterelnökből álló végrehajtó bizottság hozta meg.¹⁰³

A közvélemény nyomása alatt minden korábbinál nagyobb szabású ünnepségsorozatra került sor. A millenniumi ünnepségek központi helyszíne Budapesten, a Városligetben volt.¹⁰⁴ Itt kapott helyet a millenniumi ünnepségek legtöbb látogatót vonzó rendezvénye, az Ezredévi Kiállítás, amelyet az uralkodó nyitott meg 1896. május 2-án. Az Ezredévi Kiállítás szervezői nemzetközi mintákból merítettek (például az 1873-as bécsi és az 1893-as chicagói világkiállítás; magyarországi előképként pedig az 1885-ös budapesti Általános Kiállítás szolgált), azokhoz hasonlóan az Ezredévi Kiállítás egyik központi eleme a modernitás volt: a kiállítás Magyarország fejlett technológiájú gazdaságát és kultúráját volt hivatva bemutatni. Kihasnálva a kiállítás nyújtotta marketinglehetőségeket, vállalatok ezrei állították ki termékeiket, bemutatva a nemzetgazdasághoz való hozzájárulásukat is.¹⁰⁵

101 „Ministerelnök előterjesztése, az államalapítás ezredik évfordulójának megünneplése tárgyában”, *Képviselőházi irományok, 1892–1897*, 16:28–30. A program összeállításának alapos történetét lásd: Vadas, „Programtervezetek”, 11–30.

102 Tagjainak felsorolását lásd: *Képviselőházi napló, 1892–1896*, 19:94, 229.

103 Ennek tagjai voltak: Széll Kálmán (elnök), Keglevich István, Hollán Ernő, Harkányi Frigyes, Horánszky Nándor, Münnich Aurél, Wekerle Sándor, Darányi Ignác, Thaly Kálmán. Bánffy Dezső felkérő levelének (1895. május 30.) fogalmazványa: K26 332. cs. 1895–22.I.A.1699.

104 A Hősök terén a millennium idején még csak tervben volt, és teljesen csak 1929-re készült el az Ezredévi Emlékmű, az építész Schikadenz Albert és a szobrász Zala György alkotása. Az Ezredévi Emlékmű Árpádtól vezeti le a magyar történelmet: központjában Árpád és vezértársai állnak, fölöttük a kezében a Szent Koronát, illetve a kettős keresztet tartó Gábor arkangyal alakja mutatja, hogy a honfoglalókat isten áldása kísérte, és tettük már az államalapítást készítette elő. A háttérben félkörívben magyar uralkodók szobrai sorakoztak Szent Istvántól Ferenc József, a magyar államiságot reprezentálva. A historizáló emlékmű két oldalán a millenniumi utáni években egy-egy művészeti múzeum kapott helyet. A teret a Belvárossal a korszak legmodernebb közlekedési eszköze, a földalatti kötötte össze. A Hősök tere így egyszerre reprezentálta Magyarország ezeréves történelmét és államiságát, gazdag kultúráját és modernitását. Gerő, *Magyar polgárosodás*, 351–357.; Sinkó Katalin, „A millenniumi emlékmű mint kultuszhely”, *Medvetánc* 7, 2. sz. (1987): 29–50.

105 Kőváry László, *A millennium lefolyásának története és a millenáris emlékhelyek* (Budapest: Athenaeum, 1897), 261–263.

Az Ezredévi Kiállítás azonban annyiban egyértelműen különbözött a korszak más, hasonló rendezvényeitől, hogy a múlt is igen komoly szerepet kapott benne. Ennek beszédes példája a kiállítás emblematisztikus épületegyüttese. A kor kiállításainak megrendezésekor gyakran emeltek látványos épületeket: az 1851. évi londoni kiállításra építették az üvegépítészet úttörő művét, a Crystal Palace-t, a párizsi világkiállítás pedig a korszak egyik technológiai csúcsteljesítményével, az Eiffel-toronnyal tette magát emlékezetesebbé. Ehhez képest az Ezredévi Kiállítás Alpár Ignác által tervezett történeti szekciójának helyet adó komplexum létező épületeket másolt (a jáki templomot, Vajdahunyad várát, a csütörtökhelyi kápolnát, a Pozsony főterén álló kutat, a brassói Katalin-kaput stb.).¹⁰⁶ Alice Freifeld szerint „építészeti historizmusát arra szánták, hogy ösztönözze az eredeti magyar építészet megteremtését, valójában azonban csupán a korban divatos eklekticizmust utánozta”.¹⁰⁷ Az eklektikus épületegyüttest mindenféle történeti értékű tárggyal töltötték meg, többek között a pannonhalmi apátság alapítólevelével és Szent István palástjának az apátságban őrzött másolatával.¹⁰⁸ A történeti részt erősítette az ez alkalomra készült Feszty-körkép is.

A kiállítás néprajzi szekciója az ország lakosságának sokszínűségét mutatta be egyes vidékek tipikus házain és lakóin keresztül. A millenniumi ünnepségek mögötti sokszínű tartalmat jól mutatja, hogy míg a politikai és történeti diskurzusban jellemzően egy etnikai magyar nézőpont érvényesült, addig a néprajzi kiállítás arányos módon reprezentálta Magyarország népeit (12 magyar házra 12 nem magyar jutott).¹⁰⁹ A hitelesség megteremtése érdekében az adott vidékekről származó parasztokat is alkalmaztak, akik az ottani népviseletben éltek a millenniumi faluban a kiállítás ideje alatt, sőt még egy-egy valódi esküvőt is megszerveztek, hogy a nagyérdemű közönség a népi szokásokat testközelből tanulmányozhassa.

Végül az Ezredévi Kiállításnak komoly szórakoztató jellege is volt. A török kor által ihletett Ósbudavár nevű részleg mulatónegyedként működött („hitelességet” a díszletek mellett műezzinként dolgozó török alattvalók teremtettk meg). További szórakozási lehetőséget jelentett (és egyben a modern technikát is bemutatta) egy léggömb és egy villamos vasút, amelyet az

106 Sinkó Katalin, „»A História a mi erős várunk«: A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk”, in *A historizmus művészete Magyarországon: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Zádor Anna (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993), 136–141.

107 Freifeld, *Nationalism and the Crowd*, 271.

108 Zoltán Bálint, *Die Architektur der Millenniumsausstellung* (Wien: Kunstverlag Anton Schroll, 1897), 36. és a 26. függelék; Czobor Béla, *Egyházi emlékek a történelmi kiállításon* (Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1896), 18.; Czobor Béla – Szalay Imre, szerk., *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi országos kiállításon* (Budapest: Gerlach Márton, 1903); *A történelmi fűcsoporthivatalos katalógusa* (Budapest: Történelmi Fűcsoporthivatal Igazgatósága, 1896).

109 Lafferton Emese, „A »magyar arc vita«: faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón”, *Korall* 16, 62. sz. (2015): 130–132.

érdeklődők kipróbálhattak. A vendégeknek ajándékvásárlásra is lehetőségük nyílt; többek között pusztaszeri földet vihettek haza szuvenírként.

Az óriási reklám és a hathatós kormányzati támogatás miatt (a vidékieket a hatóságok csoportokba szervezve szállították a kiállításra) a kiállítást körülbelül féléves időtartama alatt hárommilliónál is többen látták, azaz hozzávetőlegesen minden ötödik magyar állampolgár megtekintette.¹¹⁰

A központi millenniumi ünnepségek 1896 májusában és júniusában zajlottak. Május 3-án Ferenc József, családja és a magyar politikai elit a budavári Mátyás-templomban hallgatta meg a *Te Deumot* és Liszt *Koronázási miséjét*. Vaszary Kolos esztergomi érsek a szentbeszédben a magyar nemzet és az uralkodó egységét magasztalta, és kiemelte az ország fölötti isteni kegyelmet.¹¹¹ A leglátványosabb ünnepségre június 8-án, Ferenc József koronázásának napján került sor. Az ország egész elitje, historizáló ruhákba öltözve és történelmi zászlókat lengetve, látványos menetben kísérté el a Szent Koronát a Mátyás-templomból a Parlamentbe, majd a királyi palotába, ahol a menetet Ferenc József fogadta. A díszmenet összetett szimbolikát képviselt. A Szent Korona középpontba helyezése a magyar államiséget reprezentálta. A résztvevők (jobbára az arisztokrácia és a vármegyék küldöttei) gazdag ruházata, zászlai pedig azt az üzenetet közvetítették, hogy a magyar nemzet legfontosabb csoportja, valódi letéteményese a nemesség. A korona a Mátyás-templomban tartott szertartás alatt az oltáron kapott helyet, ami Magyarország történetének isteni dimenzióját mutatta meg. A menet a Várból, a hagyományos királyi székhelyből a Parlamentbe, tehát a nemzeti szuverenitást szimbolizáló épületbe és testületbe ment át. A képviselőház és a felsőház erre az alkalomra az országgyűlés még félkész épületében tartott díszülést, innen pedig a felvonulás magához Ferenc Józsefhez vezetett, kifejezve a nemzet és az uralkodó egységét (amit természetesen tovább erősített az esemény dátuma is). A kifejezetten látványos felvonulást óriási tömeg nézte a főváros utcáin.¹¹²

A rövid ideig fennálló kiállítás és ünnepségek mellett több infrastrukturális projekt is zajlott a millennium évében; ezeknek egy része egyébként is elkészült volna, egy részét pedig valóban a millennium megünneplésére szánták. Látványos új beruházásokat adtak át, például Budapesten az Iparművészeti Múzeumot és a Ferenc József (ma Szabadság) hidat, valamint a hajózásra alkalmassá tett Vaskaput, Ferenc József, I. Károly román és I. Sándor szerb király jelenlétében. Kifejezetten a millennium inspirálta 400 állami, tehát magyar tannyelvű iskola megépítését.¹¹³

A millenniumi ünnepségek költségeit megbecsülni sem lehet, mivel egyrészt nagyon sok intézmény finanszírozta őket; másrészt pedig az infrastruk-

turális beruházásokat illetően nehéz pontosan meghatározni, hogy mi készült valóban a honfoglalás megünneplésére. Csak annyi biztos, hogy a költségek óriásiak voltak. Csupán a kiállítás tervezett költségvetése 8,6 millió koronára rúgott, és 1,1 millió korona deficitet produkált. A kormány, a vármegyék, a települések, az egyesületek és egyházak millenniumi ünnepségekre fordított költségei bizonyára több tízmillió koronás nagyságrendet értek el. Kétségtelen, hogy a honfoglalás emlékének megünneplése a magyarországi szimbolikus politika addigi történetének messze legnagyobb szabású és legdrágább eseménye volt.

A millennium kiterjesztése a vidékre: Thaly Kálmán és emlékművei

Az előző alfejezetben elemzett események és alkotások elsőpró többsége a fővárosban zajlott le, illetve kapott helyet. Annak érdekében, hogy a millennium a fővároson kívül is megjelenjen, több érdekcsoport és személy is lobbizásba kezdett. Közéjük tartozott Thaly Kálmán, aki az itt tárgyalt hét emlékmű ötletgazdája, kivitelezésük árgus szemű felügyelője volt. A hét emlékmű minden ízében Thaly elképzeléseit viselte: ő választotta ki a helyszíneket, és komoly befolyást gyakorolt a formájukra és az általuk közvetített tartalomra. Személye ezért ebben a történetben megkerülhetetlen.

Thaly Kálmán elszegényedett református nemesi családban született 1839-ben, a Komárom megyei Csép községben. Pápán a református kollégiumban tanult, majd rövid ideig a pesti egyetem jogi karát látogatta, de diplomát nem szerzett. A romantikus nacionalizmus szellemi miliójében szocializálódott, így számára teljesen természetes volt a poétika és a politika kölcsönös egymásra hatása (azaz a művészet nemzeti inspirációja, illetve a művészet nemzeti célú felhasználása).¹¹⁴

Thaly fiatalon költőnek készült: az 1850-es, 1860-as évek elején több verseskötetet is megjelentetett, melyek könnyen érthető nyelvük miatt jól fogytak, de a kritika szerint Thaly csupán a már befutott romantikus költők epigona volt, különösebb tehetség nélkül. A költészetből kiábrándulva így fordult a történetírás felé. Az agilis fiatalember Szalay László titkára lett, és megválasztották az 1867-ben megalakult Magyar Történelmi Társulat titkárának, valamint folyóirata, a *Századok* szerkesztőjének. Thaly a kuruc kor kutatására specializálódott, számos forrásgyűjteményt, életrajzot (Bottyán Jánosról, Ocskay Lászlóról, Bercsényi Miklósról) és kisebb tanulmányt tett közzé. Szorgalma meghaladta módszertani tudását: a kurrens, Leopold von Ranke nevéhez köthető forráskritikai módszer helyett az ő módszere a szelekció volt. A forrásokat ugyanis úgy válogatta össze, hogy abból a korszaknak az általa kedvelt képét festhesse meg. Márpedig a magát szívesen a „fejedelem írnokának” nevező Thaly igencsak elfogult volt a kurucok iránt. Figurái fehérek vagy feke-

110 Kőváry, *A millennium lefolyásának története*, 64–69, 266–312.

111 *Uo.*, 69–78.

112 *Uo.*, 92–123.

113 *Uo.*, 57–123, 207–282.

114 Joep Leerssen, *When Was Romantic Nationalism? The Onset, the Long Tail, the Banal* (Antwerp: NISE, 2014), 5.

ték, jók (kurucok) vagy rosszak (labancok), szolgálják vagy elárulják a nemzet ügyét. Történetírói munkássága nagyban hasonlít költeményeihez: írásai olcsó, frázisokkal teli, mesterkéltan archaizáló hőseposzok. A neoromantikus történetírás vezető képviselőjének számító Thaly a közönség körében komoly népszerűsége tett szert, mivel a nemzet oltárán áldozatot hozó hőseinek könnyen érthető és átérezhető történetei jól illeszkedtek a közízlésbe. A történész szakma többször is kritizálta módszertani hiányosságait, de szorgalmát és nemzeti elkötelezettségét elismerve a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett, és egy ideig a Történeti Bizottságot is elnökölte. 1878-tól a Függetlenségi Párt színeiben parlamenti képviselőnek választották.

Néhány évvel Thaly 1909-ben bekövetkezett halála után kiderült, hogy nemcsak egyszerűen kihagyta a koncepciójába nem illeszkedő forrásokat, hanem egyenesen hamisított is. A kuruc költészetet közreadó gyűjteményeibe ugyanis saját költeményeit is belekeverte. Ezzel saját költészetének próbált igazságot szolgáltatni: versei, míg a hivatalos kritika értéktelennek nyilvánította őket, a hamisítás révén a korai magyar irodalom gyöngyszemei közé kerültek.¹¹⁵

Az 1890-es években azonban Thaly még karrierje csúcán volt. Politikai tevékenységének a szimbolikus politizálás, az emlékezetpolitika alakítása fontos vetületét alkotta. 1883-ban a képviselőházban református vallására hivatkozva tiltakozott Szent István napjának nemzeti ünnepé nyilvánítása ellen, és többször is kijelentette, hogy Árpádot tartja a valódi honalapítónak.¹¹⁶ Thaly a millenniumi ünnepségek egyik korai támogatója volt. 1890-ben tartott interpellációja után 1891-ben a képviselőházban amellet érvelt, hogy a millenniumi országos kiállítás ne csak a jelent mutassa be, hanem legyen retrospektív jellegű, azaz legyen történeti szekciója is.¹¹⁷ A magyar nemzeti elkötelezettségéről jól ismert Thaly érvelését a kormánypárt is elfogadta; ennek nyomán tagja lett nemcsak a millenniumot felügyelő hatvantagú bizottságnak, hanem a szűk végrehajtó bizottságnak is.¹¹⁸ A bizottság egyetlen történész tagjaként a szakmai objektivitás illúzióját tudta kelteni, így – legalábbis saját bevallása szerint – gyakran kérték ki a véleményét. A kiállításért felelős kereskedelmi miniszter őt kérte fel a történeti szekció kuruc kori része koncepciójának elkészítésére.¹¹⁹

A millenniumi ünnepség vidéki kiterjesztését Thaly már 1890-ben felvette. Jó érzékkel ismerte fel, hogy a nemzeti emlékművekkel gyakorlatilag egyáltalán nem rendelkező vidéken a millenniumi ünnepségek láza jó alka-

lom lesz, hogy a szimbolikus politizálást a fővároson túlra is kiterjessze. A Függetlenségi Párt lapjában, az *Egyetértés*ben publikált indítványa szerint „impozáns, de egyszerűbb alkotású emlékoszlopokat, nevezetesen olcsó vas vagy kőobeliszkeket” kellene vidéken állítani, amelyek „imponáló, kivált magas hegyek tetejére állítva”. A modellt a napóleoni háborúban elesett bajor katonák emlékére emelt müncheni emlékmű, egy egyszerű fekete obeliszk szolgáltatta, mert Thaly szerint a „nem annyira művészi kidolgozásával, mint inkább tömörkedet nagyságával ható emlékművek” olcsók, és funkciójukat, környezetük emlékeztetését az ideális múltra, betöltik. A javasolt helyszínek ekkor még eltértek a véglegesektől: Dévény helyett még Esztergom, az első Árpád-házi király szülő- és lakhelye szerepelt. Az erdélyi helyszínen Thaly két javaslatot tett: a Kolozsvár melletti Felek-hegy arra utalhatott volna, hogy a magyarok legyőzték Gelu vezért (ez a történet Anonymusnál szerepel), a Székelyudvarhely melletti Budvár-hegy pedig a székelyek csatlakozását reprezentálhatta volna a magyarokhoz (ennek alapját a korban népszerű, bár erősen vitatott szöveg, az úgynevezett *Csiki székely krónika* adta, amely szerint a Budvár-hegyen volt a hunokkal rokon székelyek fővárosa¹²⁰). Északkelet-magyarországi helyszínek Munkács mellett még Ungvár is felmerült. A többi négy helyszín megegyezett a később megvalósultakkal. Az egyszerűen kinéző, ezért olcsó emlékműveket Thaly a helyi katolikus egyházi intézményekkel (Esztergomban az érsekséggel, Nyitrán a püspökséggel, Pannonhalmán a bencés renddel), illetve törvényhatóságokkal és gyűjtéssel kívánta finanszíroztatni.¹²¹

1891-ben Thaly a képviselőházban is ismertette ötletét. Németországi példákra (a Niederwalddenkmalra, a Wallhallára és a berlini Siegestsäuléra) hivatkozva úgy vélte, hogy a honfoglalás megünneplésének történeti vetületeit a legjobban emlékművekkel lehet kifejezni. A helyszínek ekkor még mindig bizonytalanok voltak: Munkács mellett Ungvár is szerepelt az ötletek között, Erdélyben pedig a Budvár mellett Thaly a Brassó melletti Cenket is megnevezte. A koncepció az egy évvel korábbihoz képest valamelyest módosult: immár nemcsak a honfoglalásra és az államalapításra akart emlékeztetni, hanem a magyar államterületet is meg akarta jelölni, minden nem magyar ajkú népnek külön-külön megmutatva a magyar állameszmét: „Igen üdvös volna a honfoglalás egyes momentumait, melyek a történelemből ismeretese, az ország oly vidékein, oly határszéli és nemzetiségi helyeken megörökíteni, a hol az a magyar állameszmének egy-egy látható kifejezést adni a nemzetiségre való tekintetből is nagyon kívánatos volna.”¹²²

115 R. Várkonyi Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása* (Budapest: Akadémiai, 1961).

116 *Uo.*, 253.

117 *Uo.*, 27: 351–354.

118 Thaly Kálmán, *Az ezredévi országos hét emlékoszlop története* (Pozsony: Wigand F. K., 1898), 7–9, 15–18. Thaly beszámolója szerint a bizottság a miniszterelnöknél ülésezett a nyilvánosság kizárásával. Iratok erről nem maradtak fenn, így a pontos döntési mechanizmust rekonstruálni nem sikerült.

119 Lukács Béla Thaly Kálmánnak, 1893. június 21., MNL OL, P1747, 1. doboz, 86.

120 Hermann Gusztáv Mihály, *Az eltérített múlt: Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében* (Csíkszereda: Pro-Print, 2007), 92–94.

121 Thaly Kálmán, „Az ezredéves emlékűnnep”, *Egyetértés*, 1890. június 1.

122 *Képviselőházi napló, 1887–1892*, 27:353. Megjegyzendő, hogy Thaly javaslatát a kormánypárti kultúrpolitikus Pulszky Károly éles gúnnal bírálta: „A képviselő úr akkor, midőn phantasiájának legnagyobb megerőltetésével arra a kérdésre, hogyan kellene a millenniumot a magyar nemzethez méltóan megünnepleni, felelt, nem tudott egyebet mesélni, mint a mit turista-

A kormány eredeti (1893. decemberi) terveiben még csak egy központi, budapesti emlékművel számolt. 1894 januárjában, a tervek parlamenti véleményezésekor Thaly Wekerle figyelmébe ajánlotta a hét emlékműről szóló ötletét, amely megnyerte a miniszterelnök tetszését. Az erdélyi helyszín ekkor még mindig bizonytalan volt: a Cenk mellett a Budvár is felmerült.¹²³ Néhány nappal később a hét emlékmű, immár a végleges helyszíneken, bekerült a millenniumi év előzetes hivatalos programjába.¹²⁴ Ezek törvényi szentesítését a millenniumra készülők alkotásokról szóló 1896. évi 8. törvénycikk végezte el, megerősítve, hogy fedezetüket az állami költségvetés biztosítja.

Közben több oldalról is lobbiztak Thalynál az emlékművek helyszínét illetően. Zichy Jenő a pannonthalmi emlékművet saját városába, Székesfehérvárra szeretne volna átvinni.¹²⁵ Megtudván, hogy Erdélyben Thaly végül Brassó mellett tette le a voksát, Udvarhely vármegye megpróbálta meggyőzni a kormányt és Thalyt a helyszín megváltoztatásáról. Udvarhely megyének különösen az fájt, hogy az állam által épített, tehát magas presztízsű honfoglalás-emlékművet a magyar nemzeti múlt számára irreleváns település kapja meg, nem egy olyan város, amelynek – legalábbis az udvarhelyi narratíva szerint – valós magyar nemzeti múltja van, és hozzájárult a nemzet teljesítményéhez.¹²⁶ Thalyt azonban a lobbizás nem hatotta meg, és minden javaslatot elutasított.

1896-ban így a magyar állam az alábbi, Budapesten kívül eső helyszíneken épített emlékműveket. Az osztrák–magyar határon álló dévényi vár legmagasabb pontján épült emlékmű Ausztria felé nézett, a szobor így a Magyarország és Ausztria közötti határ jelentőségét erősítette meg szimbolikus eszközökkel, azaz Magyarország Ausztriától való függetlenségét hangsúlyozta. Esztergom erre a feladatra nyilvánvalóan nem lett volna alkalmas, vélhetően ezért választotta végül Thaly Dévényt.¹²⁷ Ráadásul Thaly a Dévény melletti Pozsonyhoz is kötődött, mivel néhány évig a városban lakott, és a város érdekeire politikai tevékenysége során mindvégig tekintettel volt.

A Nyitra fölötti Zobor-hegy választásának oka kevésbé a terület reprezentálása volt, mint inkább a magyar fölényé a szlovákok fölött: „De gondos-

ként Münchenben vagy más apróbb német városokban látott, példának okáért, hogy az ország különféle helyein, egyes ormokon állítsunk fel — mert ez olcsó — német mintára egy pár obeliszket és oszlopot, a mely szerinte méltón jelezné a vándor előtt, a ki arra megy — az igaz, hogy többé nem sétál el alatta, mert ma már vasúton szokás utazni — hogy ezer év óta magyar nemzet él itten.” *Uo.*, 27:354.

123 „A bizottsági tárgyalás”, *Pesti Napló*, 1894. február 1.

124 „Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére vonatkozó miniszterelnöki előterjesztés tárgyalására kiküldött bizottság jelentése”, *Képviselőházi irományok 1892–1897*, 17:362–363.

125 Thaly, *Az ezredévi*, 14.

126 Udvarhely vármegye beadványa a kormánynak: Jung Cseke Lajos Lukács Bélának, 1894. április 14. K26 333. cs. 1895–22.I.A.623. 30–33. oldal. Ennek másolatát elküldték Thalynak is: Udvarhely vármegye Thaly Kálmánnak, 1894. április 6., MNL OL, P 1747, 2. doboz, 101.

127 Thaly, *Az ezredévi*, 11.

kodtam a tót atyafiakról is: ott a jele a Zobor-hegy tetején. Van ő közöttük sok jó hazafi: azoknak ezen szobor emlékeztetőjük legyen, hogy itt századokat boldogul és nyugodtan töltöttek el, s biztatójuk a jövőre nézve; a kik pedig közülük a magyar állameszme ellen berzenkednének: azokat intse jobb útra ez az emlékoszlop a Zoboron, ama sziklán, ahol épen a tótok hitszegő fejedelmét akasztották fel a honalapító, győzelmes magyarok.”¹²⁸ A Zobor vezér kivégzésének Anonymustól származó története a magyar állameszme etnicista felfogását tükrözte.

A harmadik emlékmű helyszínét volt a legkönnyebb megindokolni, a *Gesta Hungarorum* szerint ugyanis az Árpád magyarjai által elsőként elfoglalt vár a munkácsi vár volt a Kárpátokon innen. Ráadásul, valaha Rákóczi-birtok lévén, a kuruc korszak egyik kiemelkedő helyszínéről volt szó, így nem is kérdéses, hogy Thaly választása északkeleten erre a szívének kedves helyszínre esett. A ruszin lakosság környező jelenléte pedig kielégítette a „jussom minden, nem magyar népek emlékeztető emlékmű” elvet. Sőt a vár a lemergi vasútvonalról is jól látszik, Thaly szerint így a Kárpátokat Galíciából átlépő idegen a síkságra kiérve szembesült annak magyar jellegével.¹²⁹

Ezzel szemben a Cenk-hegyi emlékművet semmiképpen nem lehetett a honfoglaláshoz kapcsolni, és Brassó a magyar nemzeti imagináció számára is irreleváns hely volt. A választás motivációja így tisztán az etnikai erőviszonyok tisztázása volt: „Ez szól az oláhoknak, szól a brassai szászoknak meg általában a szászságnak, intőleg, hogy: tiszteld a magyar államot, melynek földje neked hazát adott; és szól biztatólag az alatta elterülő háromszéki síkságon lakó székelységnek: a magyar anyaország titeket nem hagy el!”¹³⁰ (Ennek a szempontnak esett áldozatul a homogén magyar környezetben fekvő Budvár.) Hasonlóan Munkácshoz, Thaly szerint a Bukarest felől vonattal érkező utazóban az emlékmű itt is a magyar állam jelenlétét tudatosítja.

A brassóival megegyezett a zimonyi várban emelt emlékmű kiválasztásának indoklása. Akárcsak Brassó esetében, a honfoglaláshoz Zimont sem lehetett kötni, és Thaly ezzel természetesen tisztában volt. Sőt Zimony még csak nem is magyar földön állt, mivel a város Horvát-Szlavónországhoz tartozott. Thaly itt a magyar állameszmét erősen kiterjesztően értelmezte: „Ott áll az büszkén a szerbek előtt, a horvátszlavonok területén, hogy jelképezze a magyar állameszmét ottan is, ő előttük is. [...] A zimonyi [emlékmű] pedig a szerbeknek szól, kik a magyar állam védő karjai alatt laknak, de szól a külföldi szerbnek is: jegyezzék meg jól, hogy csak a Száváig, — ne tovább!”¹³¹ Azon túl, hogy a magyar állameszmét a horvátok és a szerbek számára reprezentálja, Thaly azzal érvelt Zimony mellett, hogy a vár jól látható Belgrádból és az isztambuli vasútvonalról, illetve hogy Hunyadi János a várban halt meg.

128 *Uo.*, 11–12.

129 *Uo.*, 11.

130 *Uo.*, 12.

131 *Uo.*, 11.

A pannonthalmi bencés kolostort viszont könnyen el lehetett helyezni a honfoglalás történetében. Anonymus szerint ugyanis a Dunántúl elfoglalását jelentő bánhidai ütközet után Árpád a Szent Márton-hegyről gyönyörködött a pannon tájban, azaz Pannonthalmát is az államterület egységéhez lehetett kapcsolni. A monostornak az államalapításban és utána a magyar nemzeti kultúrában játszott, és e kötet *Pannonthalma és Pusztaszer* című fejezetében részletesebben is kifejtett szerepe miatt Pannonthalma így a Thaly-projekt számára ideális helyszínnek bizonyult.¹³²

Szintén magától értetődő volt Pusztaszer kiválasztása. A *Gesta Hungarorum* szerint egy bizonyos Zalán vezér legyőzése után Árpád és népe az új hazában itt tartotta az első népgyűlést, melyen egy primitív alkotmányt is elfogadtak; ez a tett az ősi magyar alkotmányosság mítoszának alapja lett a 19. század során.¹³³

A hét kiválasztott helyszín tehát Thaly többes céljait reprezentálta. Elsőként a magyar államterületet szimbolizálták Magyarország minden szomszédja (Dévényszer Ausztria, Munkács Galícia és tágabb értelemben Oroszország, Brassó Románia, Zimony pedig Szerbia) számára. Másodszor emlékeztettek a honfoglalásra, konkrétan Árpád magyarjainak katonai győzelmére az őslakosság fölött, ami a korszak historicista gondolkodásában legitimálni tudta a 19. század végi hatalmi viszonyokat. Csak a honfoglaláshoz egyáltalán nem köthető Brassóval és Zimonnal kapcsolatban nem játszott szerepet ez a tényező, egyébként a többi öt esetben Thaly mindig utalt a helyszínhez köthető ütközetre. Dévényszert illetően konkrétumot nem tudott mondani, de mivel morva várról volt szó, feltételezte, hogy a magyarok elfoglalták. Továbbá Pannonthalmán a magyar kereszténységet és kultúrát, Pusztaszer révén pedig a magyar alkotmányosság mítoszáat is meg lehetett ünnepelni. A terv történeti legitimálására Thaly a *Gesta Hungarorum*-ot választotta; az a tény, hogy Anonymus szövegét ekkoriban már a magyar történészek többsége megbízhatatlannak tartotta, és a benne leírt eseményeket csak az ismeretlen jegyző fantáziája termékeinek, Thalyt nem zavarta.¹³⁴

A hét kiválasztott helyszínből csupán egy, a zimonyi volt a városon belül. A Zobor, a Cenk és a munkácsi vár körülbelül egyórás sétával volt elérhető Nyitrából, Brassóból, illetve Munkácsból. Dévényszer, Pannonthalma és Pusztaszer meglátogatásához a legközelebbi városból már legalább félnapos kirándulásra volt szükség. Thaly nyilvánvalóan szándékosan választott tehát a vá-

¹³² Uo., 12.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Jellemző, hogy a millenniumra kiadott *A magyar nemzet története* című reprezentatív munkában a honfoglalás korát megíró Marczali Henrik szerint „Anonymus elbeszélése sem történeti, sem pedig mondai alappal a honfoglalás korára nem bír”. Olyannyira, hogy Marczali elveti a magyaroknak a Vereckei-hágót érintő útvonalát és a pusztaszeri gyűlés megtörténését is. Marczali Henrik, „A vezérek kora és a királyság megalapítása”, in *A magyar nemzet története*, szerk. Szilágyi Sándor (Budapest: Athenaeum, 1895), 1:108, 133. Általában az Anonymus-kérdést lásd: Csapodi Csaba, *Az Anonymus-kérdés története* (Budapest: Magvető, 1978).

rosi terek peremén fekvő hegyeket, hogy a tetejükre messziről látható emlékműveket építtethessen. A hegyen fekvő, a környező tájat uraló emlékmű a romantika, illetve a neoromantika kedvelt műalkotása. Az ily módon elhelyezett emlékművek egyesítették a természetbe való romantikus vágyódást a múlt kultuszával. Thaly úgy vélte, „a messzelátható helyeken álló hatalmas emlékművek [...] emelik a nemzeti öntudatot”,¹³⁵ ezen túlmenően arról is meg volt győződve, hogy a városok mellett fekvő emlékművekhez a nemzet tagjai majd elzarándokolnak, s ez a rítus megerősíti nemzeti identitásukat.

A millenniumi emlékművek tehát tökéletes példái a 19. század szobormániájának, illetve az állam által irányított hagyományfeltalálásnak: megfoghatóvá és láthatóvá tették a csak nemrégiben megalkotott, s mind az odáig csupán narratív formában létező Árpád-mítoszt, és tágabb értelemben véve a magyar állameszmét. Mivel olyan környezetben épültek fel, ahol más emlékmű akkor még nem létezett, versenytárs nélkül hirdethették üzenetüket.

A millenniumi emlékművek és átadó ünnepségeik kizárólag a magyar állameszmét, annak is egy különösen etnicizált változatát írták bele az addig üres, tehát politikailag semleges tájba és városi térbe. A magyar állameszmét egy olyan pillanatban reprezentálták és akarták történeti legitimációval ellátni, amikor több oldalról is kihívás érte. Így nem meglepő, hogy a millenniumi emlékművek élénk reakciókat váltottak ki az összes helyszínen: ezek a reakciók pedig a helyi társadalmi viszonyoktól függtek.

¹³⁵ Thaly, *Az ezredévi*, 7.

VÁROSOK

A millenniumi emlékművek városok szélén épültek, így elsősorban a városi társadalmak – amelyek olyan sokszínűek voltak, mint az ország maga – szembesültek velük és használták őket. A korszakban a magyarországi városok két általános vonással rendelkeztek: először is népességük, gazdasági és társadalmi súlyuk jelentősen megnőtt, másodszor pedig a városi tér használata is átalakult, mert a modern várostervezés megjelenése mellett a tér politikai, szimbolikus használata is megváltozott.

1848-ig a városok politikailag teljesen jelentéktelenek voltak. A mezővárosok ezen a szinten semmilyen súllyal nem bírtak, s a szabad királyi városok is csak szimbolikus képviselőre voltak jogosultak az országgyűlésen. A 18. század végén Magyarország lakosságának csupán 5%-a lakott 10 ezer főnél nagyobb településen. A városok marginális szerepében a 19. század második felének gazdasági és demográfiai növekedése hozott változást, amikor a tömegpolitika, a nagyipar, a bankszektor, a kultúra és a közlekedés központjává váltak. 1910-ben már majdnem minden negyedik országlakos 10 ezer főnél nagyobb településen lakott. Míg Pest és Buda a század közepén csupán Magyarországon belül számított jelentős városnak, addig az 1873-ban létrejött és a következő évtizedekben dinamikus fejlődő Budapest európai léptékkel mérve is komoly nagyvárossá vált. Bár a vidéki városok lakosságszámban és gazdasági súlyban elmaradtak Ausztria nagyvárosai (például Prága, Brinn, Trieszt, Lemberg) mögött, több magyarországi város (például Temesvár, Pozsony, Nagyvárad) urbanizációja is látványos eredményekben nyilvánult meg. Különösen az alföldi városok növekedtek gyorsan, bár ezek városiasodottságukban jellemzően valamivel elmaradtak a periféria nagyobb települései mögött.¹³⁶

1910. évi adatok alapján Beluszky Pál és Győri Róbert a magyarországi városhálózatot öt szintből álló hierarchiába rendezte, melynek tetején Budapest állt. A fővárost tizenegy regionális központ követte, amelyek több környező vármegyét láttak el városi szolgáltatásokkal. Az itt vizsgált városok közül Pozsony és Brassó esik ebbe a kategóriába: Pozsony a legelső (regioná-

136 Kövér György, „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig”, in Kövér György – Gyáni Gábor, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (Budapest: Osiris, 2001), 56.

lis központ teljes körű funkciókkal), Brassó pedig a legutolsó helyet foglalja el (részleges funkciókkal rendelkező regionális központ). A harmadik hierarchiaszint a vármegyei központoké. Az az 50 város, amely ezen a szinten állt, a saját vármegyéje számára nyújtott városi szolgáltatásokat. Nyitra ennek a kategóriának a legmagasabb csoportjához tartozott (megyeközpont teljes körű funkciókkal). A negyedik szint 65 városa Beluszky és Győri szerint a középváros; ezek csupán közvetlen környezetük számára szolgáltatnak urbánus funkciókat. Munkács ennek a szintnek a felső kategóriájába esik (középváros teljes körű funkciókkal). A legalacsonyabb szintet jelentő 203 kisváros jelentős része közigazgatásilag község, és csupán néhány környező faluból nézve számított városnak. Beluszky és Győri a horvátországi településeket nem vizsgálta. Mivel Zimony nem volt vármegyei székhely, lakossága Nyitrához és Munkáshoz, fejlettsége pedig inkább az előbbihez volt hasonló, így minden bizonnyal teljes körű funkciókkal rendelkező középvárosi besorolást kapott volna.¹³⁷

Az 1870-es évek közigazgatási reformjai a városok rendi privilégiumait egy kétszintű rendszerrel váltották fel. A törvényhatósági jogú városok a vármegyékhez hasonló jogokat élveztek; a dualista korszak végén 24 ilyen település létezett Magyarországon és négy Horvátországban. A rendezett tanácsú városok ennél szűkebb autonómiával rendelkeztek, de számos fontos kérdésben volt kompetenciájuk; számuk Magyarországon mintegy 115, Horvátországban körülbelül egy tucat (a bizonytalanság oka, hogy számos nagyközség lépett elő rendezett tanácsú várossá, és ennek fordítottja is előfordult, egy település életében akár többször is).¹³⁸

A helyi politika az országoshoz képest sokkal kevésbé volt ideologikus alapú. A porosz mintára bevezetett virilizmus rendszere a városi közgyűlések tagságának felét a legtöbb adót fizető polgároknak adta, míg a második felet szűk választójog alapján lehetett elnyerni. A városi politikát így a helyi polgárság gazdag rétege határozta meg; pártpolitikai kötődések nem játszottak komoly szerepet, inkább a családi, szakmai, felekezeti hálózatok számítottak.

A városok számos kompetenciája közé tartozott az állampolgárok nevelését magukban foglaló kulturális feladatok (iskolák, múzeumok, könyvtárak, színházak fenntartása) és a térhasználat szabályozása is, így a szimbolikus politizálásba (ünnepségszervezés, emlékműállítás, utcaelnevezés) is beleszólásuk volt.

A városi lakosság a városi teret különböző, gyakran évszázados hagyományokban gyökerező módokon használta. Az egyházi ünnepségek közül a legnyilvánvalóbbak a katolikus egyház rendezvényei (körmenetek, búcsú). Pozsonyban rendszeresen tartottak karnevált, és Brassóban évente a száz és száz román fiatalok is ünnepélyesen felvonultak. A modern politika egyre gyakrabban jelent meg az utcán. A reformkortól általánossá vált, hogy a város ne-

137 Beluszky Pál – Győri Róbert, *Magyar városhálózat a 20. század elején* (Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 2005).

138 Kajtár István, *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)* (Budapest: Akadémiai, 1992).

vezetes vendégeit fáklyás felvonulással tisztelték meg, míg a kevésbé népszerűeknek macskazenét húztak. A szavazók mobilizálása, a sztrájkok és tiltakozó felvonulások a század végén már a nagyvárosi térhasználat általános gyakorlatai közé kerültek.

Mivel a városok gazdasági, politikai és demográfiai súlya a század során folyamatosan nőtt, a politikusok a vidékre kisugárzó erőt látták bennük. Azaz a nemzetépítő politika a városi lakosság nemzeti integrációját kulcsfontosságúnak tekintette. Beksics Gusztáv, a magyar liberális nacionalizmus egyik legfontosabb századvégi ideológusa például így vélekedett: „Csak a városokat kell tehát megmagyarosítanunk, hogy megmagyarosodjék, a magyar fajba olvadjon minden nemzetiségünk. [...] Egy tucat nagy és magyar város biztosabban fenntartja a magyar nemzetet a következő ezredévben, mint fenntartotta az elsőben az ősiség s a megye [azaz a nemesség].”¹³⁹ Beksics ezért sürgette a kormányt, hogy növelje a nyomást a városokon, és integrálja minél hamarabb a városi lakosságot a magyar nemzetbe. A magyar állameszmét hordozó emlékművek mindenképpen olyan eszköznek látszottak, amelyek ezt a folyamatot felgyorsíthatják.

Pozsony

Pozsony, Magyarország nyugati kapuja, évszázadokon keresztül a legfontosabb városok közé tartozott. A 16. század óta fővárosi funkciókat is ellátott: 11 magyar királyt koronáztak meg a Szent Márton-székesegyházban, az országgyűlés itt ülésezett 1848-ig, és számos országos hivatal is Pozsonyban tartotta székhelyét. Ezeket a funkciókat azonban 1783 és 1848 között elveszítette, és a 19. század második felére csupán egy lett a vidéki nagyvárosok közül. A század végére a fővárosi funkciók helyébe az ipar lépett: Pozsony Magyarország egyik ipari központja és ezzel összefüggésben negyedik legnépesebb városa lett. Nyugat-Magyarország legfontosabb városaként Pozsony adott otthont Pozsony vármegye hatóságainak, több országos hatóság regionális székhelyének, egy jogi és bölcsészeti karral rendelkező főiskolának, egy evangélikus teológiának, négy középiskolának, három banknak és 48 húsz főnél többet foglalkoztató gyárnak. Budapest után Pozsony rendelkezett a legfejlettebb városi funkciókkal.¹⁴⁰

Pozsony középkori és kora újkori városmagját számos komoly történeti értéket képviselő épület alkotja (például a Szent Márton-székesegyház, az 1848-ig használt Diéta épülete). A belváros felett emelkedő vár a 19. század-

¹³⁹ Beksics Gusztáv, *Magyarosodás és magyarosítás: Különös tekintetek városainkra* (Budapest: Athenaeum, 1883), 56, 61.

¹⁴⁰ A városi hierarchiában elfoglalt helyet lásd: Beluszky-Győri, *Magyar városhálózat*, 187. A közigazgatási funkciók forrása: Jekelfalussy József, szerk., *A Magyar Korona Országainak Helységnevtára 1900* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1900), 632. A gyárak számát közli: *Magyar Statisztikai Közlemények* 2 (1904): 970.

ban romos állapotban volt, de a 18. században ott őrizték a Szent Koronát és az állami levéltárat. A vár alatt feküdt a zsidó gettó, amely közigazgatásilag csak 1851-től tartozott a városhoz. 1913-as leégéséig a zsidó negyed a város legkevésbé fejlett, kaotikus szegénynegyedének számított.¹⁴¹ A 19. század második felében a belváros körül új városrészek épültek fel.¹⁴²

1. kép. Pozsony a 19. század végén

„Mi csupán pozsonyiak vagyunk”¹⁴³

A századvégi Pozsony körülbelül 60 ezer lakosának többsége katolikus volt, míg az evangélikus és a nagyrészt ortodox zsidó felekezetek alkották a kisebbséget (2. táblázat).

¹⁴¹ Karl Benyovszky – Josef Grünsfeld, *Preßburger Ghettoilder* (Bratislava-Pressburg: Sigmund Steiner, 1932).

¹⁴² Vutkovich Ödön, „Pozsony”, in *Magyarország vármegyéi és városai: Pozsony vármegye, Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor, és Szentgyörgy r. t. városok*, szerk. Borovszky Samu (Budapest: Apollo, é. n.), 131–168.

¹⁴³ J. J. Skalský, „Vývin mesta Bratislavy po stránke národnostnej, administratívnej a politickej”, in *Zlatá kniha mesta Bratislavy* (Bratislava: Čechoslovakia, 1928), 18.

2. táblázat. Pozsony polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1869–1900

Év	Római katolikus (fő/%)		Evangélikus (fő/%)		Református (fő/%)		Zsidó (fő/%)		Egyéb (fő/%)		Összesen (fő)
1869	34 714	74,6	7038	15,1	178	0,4	4552	9,8	58	0,1	46 540
1880	35 308	73,5	6939	14,5	509	1,1	4966	10,3	284	0,6	48 006
1890	39 020	74,5	7347	14,0	525	1,0	5396	10,3	123	0,2	52 411
1900	45 644	74,2	7868	12,8	1020	1,7	6808	11,1	197	0,3	61 537

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 27 (1909): 84–85, 92–93.

Amint a 3. táblázatból kiderül, a lakosok nagyobbik része németül beszélt.

3. táblázat. Pozsony polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900

Év	Német (fő/%)		Magyar (fő/%)		Szlovák (fő/%)		Egyéb (fő/%)		Összesen (fő)
1880	31 492	65,6	7537	15,7	7537	15,7	1440	3,0	48 006
1890	31 404	59,9	10433	19,9	8709	16,6	1865	3,6	52 411
1900	32 104	52,2	18744	30,5	9004	14,6	1685	2,7	61 537

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 27 (1909): 114–115.

A várost 1837-ben a Magyarországon járó skót utazó, G. R. Gleig még teljesen németnek látta: „Az ember az épületek szerkezetét, a lakosok öltöztét és szokásait nézve könnyen abba a hibába eshet, hogy azt hiszi, Pozsony Ausztriához tartozik. Aki csak Pozsonyig megy anélkül, hogy továbbutazna, ne áltassa magát azzal, hogy a magyarok bármely viselkedésével vagy szokásával a legcsekélyebb mértékben is megismerkedett. A város nem magyar, hanem német, az emberek németek, a nyelv német és az életmód is német. Az igaz ugyan, hogy ehhez a helyhez ugyanolyan magyar történelmi képek társulnak, mint amelyekkel az ember Pesten vagy Esztergomban találkozik, de úgy tetszik, az itt élő emberek arra törekedtek (és ebben sikerrel jártak), hogy mindennel szakítsanak, ami múltbéli történetekhez kapcsolná őket.”¹⁴⁴

A pozsonyi polgárság németül beszélt, német nyelvű iskolákba járatta a gyermekeit, német nyelvű egyesületeket alapított, és német kultúrát fogyasztott. Pozsony szoros kapcsolatban állt Béccsel, így a német kultúra akadálytalanul áramlott oda, és virágzott a városban. A pozsonyi színház Schiller *Rablók* című darabját három, Lessing *Bölcs Náthánját* csupán két évvel ősbemutatójuk

144 G. R. Gleig, *Germany, Bohemia and Hungary: Visited in 1837* (London: John W. Parker, 1839), 2:390–392. Ugyanezt a megfigyelést tette 1852-ben Charles Loring Brace: *Hungary in 1851: with an Experience of the Austrian Police* (New York: Charles Scribner, 1852), 22.

után játszotta.¹⁴⁵ Magyarország első dalárdája pedig, amely Pozsonyban alakult 1846-ban, a legdivatosabb német darabokat adta elő.¹⁴⁶

A városban tehát számos feltétel adott volt a német nacionalizmus megjelenése számára: a Habsburg-monarchia német nyelvű tartományai karnyújtásnyi közelségben feküdtek, a város mindennapi kapcsolatban állt Béccsel, polgársága művelt és gazdag volt, és komoly kulturális intézményrendszert épített ki magának. A német nacionalizmus azonban egészen a két világháború közötti időszakig nem ütötte fel a fejét Pozsonyban. A pozsonyi polgárok semmilyen közösséget nem éreztek sem Ausztria, sem Magyarország németül beszélő lakosságával, ehelyett többségük többretegű városi identitásához ragaszkodott. Egy anekdota szerint Ferenc József egyszer egy pozsonyi delegációtól megkérdezte, milyen nemzetiségűek, mire azt az egyszerű választ kapta: „Mi csupán pozsonyiak vagyunk.”¹⁴⁷ Ebben a városi identításban a német kultúra fontos szerepet játszott ugyan, de ez politikai következményekkel nem járt: a pozsonyi identitás ugyanis magában foglalta a város többnyelvűségét, a Magyarországhoz és az uralkodóhoz való lojalitást. Paul Kolbány orvos szerint „a pozsonyi szereti királyát, szereti hazáját, büszke nemzetiségére, amelyet a történelem, az alkotmány és a haza szabadságai biztosítanak számára”.¹⁴⁸

Ezt a nemzetiséget tehát a hungarus patriotizmus jegyében, és nem az etnikai nemzetfogalomból levezetve lehet megérteni. A pozsonyi identitás könnyen összeegyeztethető volt a magyar nemzeti identitás számos elemével. A magyar nemzeteszmé liberális és alkotmányos volta, Magyarország történetének dicsőséges elemei és a magyar nacionalizmus modernizáló céljai mind vonzóak voltak a pozsonyi polgárok számára.¹⁴⁹ Így például a festő, reáliskolai rajztanár és egyben a városi múzeum művészeti részlegének őre, Könyöki József (Ellenbogen családnevét 1869-ben magyarosította), miután hangsúlyozza, hogy német telepesek adtak városi jelleget Pozsonynak, felsorolja, milyen változatos módokon járult hozzá a város Magyarország kultúrájához és gazdaságához, illetve hogy ezt elismerve számos uralkodó segítette Pozsony fejlődését. Majd így fejezi be gondolatmenetét: „Az ország egyetlen más városa sem előzi meg Pozsony lakosait patriotizmusban. A király és az ország iránt a legmélyebb szeretetet táplálják; nem félnek sem javaikat, sem

145 Raimund Friedrich Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern* (Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1911), 3:312.

146 Kuppis Uzo, *Jelentés a Pozsonyi Dalárda huszonöt évi művészeti tevékenységéről 1857–1882* (Pozsony: Stampfel, Eder és társai, 1882).

147 Skalský, „Vývin mesta Bratislavy”, 18.

148 Josef Tancer, *Im Schatten Wiens: Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts* (Bremen: Lumière, 2008), 29.

149 Elena Mannová, „Associations in Bratislava in the Nineteenth Century: Middle class Identity or Identities in a Multiethnic City?” in *Civil Society, Associations and Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe*, eds. Graeme Morton – Boudien de Vries – R. J. Morris (Aldershot: Ashgate, 2006), 80.

életüket áldozni gyakran veszélyben levő hazafias jogaik megtartásáért, és bár a mai népesség nagy része nyelvében a német néphez tartozik, a város legtöbb lakosa a magyar nyelvet is bírja, és ugyanolyan szeretettel ápolja, mint a németet; a város azonban alapvetően német jellegű.”¹⁵⁰

A többretegű pozsonyi identitás számos intézmény működésében tetten érhető. A városban kiadott legfontosabb lap, az 1764 óta megjelenő *Preßburger Zeitung* rendszeresen hitet tett magyarországi lojalitása mellett.¹⁵¹ A *Westungarischer Grenzbote* pedig olyan messzire ment magyarországi lojalításában, hogy címlapján büszkén közölte: Ausztriából kitiltották (mivel kárhoztatta a kiegyezést). A város takarékpénztára fenn hirdette adományait, amelyeket a „város és a nemzet szükségleteinek” fedezésére tett. A takarékpénztár így támogatott helyi emlékműveket, a városháza felújítását, helyi iskolákat és művészeket, a budapesti Nemzeti Színház felépítését és fővárosi emlékműveket, sőt még az árvíz sújtotta Szeged újjáépítéséhez is hozzájárult, pedig a harmadik magyarországi egyetem felállításáért a két város komoly versenyt futott egymással. A takarékpénztár alapító tagja volt a Pozsonyi Városszépítő Egyletnek, az önkéntes tűzoltóságnak és kulturális egyleteknek. A takarékpénztár tevékenységében a városi és a magyar nemzeti célok mellett a német nacionalizmussal a leghalványabb összefüggésbe hozható akció sem szerepelt.¹⁵²

A város egyletei is ezt az identitást hordozták. Az 1880-as évekig a pozsonyi polgári egyletek németül működtek. A század végén kezdték el a magyart is használni, jellemzően a külső kommunikációjukban, illetve reprezentatív célokra, de mindennapi nyelvük a német maradt. Amikor a pozsonyi egyesületek külföldre mentek, gyakran hangsúlyozták magyar állampolgárságukat, és használtak magyar szimbólumokat. Egyetlen olyan pozsonyi egyesület sem akadt, amely nevében a német szót tartalmazta volna, vagy az ausztriai német egyletekkel szolidaritást vállalt volna; a német nemzeti identitás egyáltalán nem volt az egyleti élet része.¹⁵³ Nemzeti jellegű konfliktus csupán egyszer történt: magyar szabadkőművesek alapítottak magyar páholyt, de nemzeti alapú szétválás helyett két évvel később már közös épületet emeltek a német nyelvű páholyokkal.¹⁵⁴

150 József Könyöki, *Kleiner Wegweiser Pressburg's und seiner Umgebung mit einer Karte von Pressburg* (Pressburg: Angermayer, 1873) 1–3.

151 Angermayer Károly, *A Preßburger Zeitung Magyarország legrégebbi hirlapja története: Geschichte der Preßburger Zeitung* (Pozsony: Angermayer Károly, 1896), 10, 23.; Rózsa Mária, „Pozsony a német nyelvű helyi sajtóban (1850–1920)”, in *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*, szerk. Czoch Gábor (Pozsony: Kalligram, 2005), 420–436.

152 Johannes Jónás, *Rückblick auf die fünfzigjährige Thätigkeit der Preßburger ersten Sparcassa in den Jahren 1842–1891* (Pressburg: Stampfel, Eder, 1892), 36–38.

153 Elena Mannová, „Identitätsbildung der Deutschen in Pressburg/Bratislava im 19. Jahrhundert”, *Halbasien: Zeitschrift für deutsche Literatur und Kultur Südosteuropas* 5, H. 2 (1995): 60–76.

154 Elena Mannová, „Die Entstehung einer neuen Hauptstadt und der Wandel der Vereinsöffentlichkeit: Pressburg 1900–1939”, in *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900–1939*, Hrsg. Andreas R. Hofmann – Anna Veronika Wendland (Stuttgart: Franz Steiner, 2002), 188.

A századvégi magyar nacionalisták Pozsonyban többször is panaszkodtak, hogy a város polgárai közömbösek a (magyar) nemzeti identitással szemben.¹⁵⁵ A pozsonyi városi identitásban fontos szerepet játszó német kultúra jelenlétét a magyar nacionalisták veszélynek érezték, konfliktusok így leginkább a német nyelvű kultúra körül támadtak. A legneuralgikusabb pontnak a színház számított. A pozsonyi német nyelvű színházi élet csupán a diétákhoz kapcsolódott.¹⁵⁶ Az 1860-as évektől ismét játszottak magyarul, de csupán a kevésbé előkelő tavaszi szezonban: az elegáns téli időszakban csak német nyelvű előadásokat tartottak. 1884-ben új színházépületet adtak át a városban. Az új színház annak ellenére német nyelvű maradt, hogy a megnyitó magyarul zajlott a budapesti Operaház művészeinek közreműködésével, és a színház külső felirata is magyar volt.¹⁵⁷ 1899 és 1902 között mindkét szezonban magyar és német előadást is tartottak, de a magyar darabokat jóval kevesebben látogatták. Magyar nemzeti aktivisták erre válaszul azt követelték, hogy a színház a téli szezonban csak magyarul játsszon, hogy a pozsonyiakat államnyelven kényszerítsék a kultúra fogyasztására.¹⁵⁸ A polgárok tiltakoztak, és amikor a *Preßburger Zeitung* is ostobaságnak tartotta az ötletet, magyar nemzeti aktivisták az újságot is hazafiatlansággal vádolták meg. A városi közgyűlés azonban a polgárok érdekeit tartotta szem előtt, és visszatért a téli szezon német nyelvűségéhez. A színház ügyében tehát az exkluzív magyar nemzeti identitás alulmaradt a pozsonyi városi identitással szemben.¹⁵⁹

A pozsonyi városi identitás politikai értelemben a Szabadelvű Pártnak nyújtott stabil támogatást jelentette. Csupán ritkán fordult elő, hogy a város két parlamenti mandátuma közül az egyiket olyan jelölt nyerje el, aki a mérsékelt ellenzékhez tartozott (tehát kiegyezés párti és liberális volt).¹⁶⁰

A nagyszámú katolikus lakos miatt katolikus egyletek és 1896 óta katolikus sajtó (*Preßburger Tagblatt*) is működött a városban, ennek ellenére a politikai katolicizmus alig jelent meg Pozsonyban. A *Preßburger Tagblatt* érezhetően visszafogottabb volt, mint a katolikus sajtó derékhada (és mint nyitrai képviselői). A Katolikus Néppárt gyenge pozsonyi támogatottsága viszont csak a

155 *A pozsonyi Toldy-Kör harmincéves története* (Pozsony: Wigand F. K., 1905), 11.; Eleonóra Babajová, *Fin-de-Siècle Pressburg: Conflict & Cultural Coexistence in Bratislava 1897–1914* (Boulder: East European Monographs, 2003), 85–91.

156 Benyovszky Károly, *A pozsonyi magyar színészet története 1867-ig* (Bratislava-Pozsony: Steiner Zsigmond, 1928); Szekcső Tamás, „Sz. Kir. Pozsony városának és környékének helyrajzi és statisztikai ismertetése”, in *Pozsony és környéke* (Pozsony: Wigand Károly Frigyes, 1865), 101.; Milena Cesnaková-Michalcová, *Geschichte des deutschsprachigen Theaters in der Slowakei* (Köln: Böhlau, 1997), 211–228.

157 Samarjay Károly, *A pozsonyi régi és új színház: Töredékek Pozsony multja és jelenéből* (Pozsony: Wigand F. K., 1886).

158 Pávai Vajna Gábor, *A pozsonyi színházi kérdéskör* (Pozsony: Wigand F. K., 1901).

159 Cesnaková-Michalcová, *Geschichte des deutschsprachigen Theaters*, 158–163.

160 Adalbert Toth, *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848 bis 1892* (München: R. Oldenbourg, 1973) 94, 157.

városra vonatkozott, és nem Pozsony megyére: a vármegye falusi-kisvárosi katolikusai körében a politikai katolicizmus népszerűnek bizonyult.¹⁶¹

A másik olyan politikai ideológia, amely megjelent a városban, de a városi politikára komoly hatást nem tudott gyakorolni, a szociáldemokrácia volt. A jelentős számú ipari munkásság és a Bécshez, illetve a Csehországhoz és Morvaországhoz való közelség miatt Pozsony a legfontosabb szociáldemokrata központok közé tartozott Magyarországon. Már 1869-ben alakult a városban munkásegylet *Vorwärts* (Előre) néven. A polgári egyletekhez hasonlóan a *Vorwärts* is németül működött, bár később magyar és szlovák szekciók is létrejöttek. A *Vorwärts* hangsúlyozta kozmopolita jellegét, a szlovák és magyar szekciók is a közös épületet, az Arbeiterheimet használták, és az önszervező egylet is egységes maradt.¹⁶² A munkások identitását több tényező is befolyásolta. A szociáldemokrata párt vezetői különösen a csehországi és bécsi szociáldemokrata programot propagálták. Eleonóra Babejová úgy véli, hogy a helyi származású munkások között a pozsonyi polgárság identitásának egyes elemei, különösen a városi büszkeség és a soknyelvűség, elfogadottak lehettek.¹⁶³ Bár a szociáldemokrata ideológia tudatosan antinacionalista volt, mégis úgy tűnik, hogy a nemzeti identitás nem volt automatikusan elutasított opció a pozsonyi munkások körében, legalábbis ezt sugallja, hogy kísérlet történt egy szlovák szocialista párt megalapítására (ennek részleteit lásd a következő alfejezetben).

„Pozsony néhány évtizeden belül teljesen magyar jelleget ölt majd”¹⁶⁴

Elsőként a reformkori szlovák nemzetépítők tettek kísérletet arra, hogy Pozsony lakosainak egy részét egy modern nemzetbe integrálják. A kísérlet intézményi keretét az Evangélikus Líceum, Magyarország legfontosabb evangélikus oktatási intézménye adta. A líceumban jött létre Magyarország első szláv nyelvi tanszéke 1803-ban. Ennek professzora, Juraj Palkovič a králicei cseh nyelvet, a cseh és szlovák protestánsok szinte szentként tisztelt nyelvét tanította. 1837 és 1843 között Palkovič tanársegéde a szlovák nacionalizmus kulcsfigurája, L'udovit Štúr volt.¹⁶⁵ Palkovič diákjai alapították meg Pozsonyban a korszak legfontosabb szlovák kulturális egyesületét, a Cseh-Szláv Egyletet (*Společnost česko-slovanská*, 1827–1837), melynek 1836-os évkönyve jól mutatja, hogy az ekkor még az evangélikus egyház hálózatán belül működő

161 Szabó Dániel, „A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon”, *Századok* 112, 4. sz. (1978): 756.

162 Pieter C. van Duin, *Central European Crossroads: Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg), 1867–1921* (New York: Berghahn Books, 2009), 90–97.

163 Babejová, *Fin-de-Siècle Pressburg*, 152.

164 Rudolf Bergner, *Eine Fahrt durch's Land der Rastelbinder: Bilder und Skizzen aus Nordungarn* (Leipzig: S. L. Morgenstern, 1883), 3–4.

165 Demmel József, *A szlovák nemzet születése: L'udovit Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon* (Pozsony: Kalligram, 2011), 80–82.

szlovák nacionalizmusban milyen fontos szerepet játszott Pozsony: a magyarországi előfizetők 40%-a a városban élt.¹⁶⁶ Szintén Pozsonyban adta ki Štúr az első szlovák, nemzeti programot (is) propagáló hírlapot, a *Slovenske národňje novini*t 1845 és 1848 között. A szlovák nemzeti mozgalom pozsonyi pozíciói azonban 1848-ban meggyengültek. Štúrt már 1843-ban eltávolították a líceumból, 1848-ban az új sajtótörvény megkövetelte kauciót nem tudta kifizetni, így be kellett szüntetnie a lap kiadását, 1850-ben pedig Palkovič halálával a szlavisztikai tanszék is megszűnt a líceumban. Az 1860-as években a szlovák nacionalizmus központja a tátrai vármegyékbe került át. Pozsonyban az utolsó szlovák nemzeti intézmények maradványai az 1870-es években megszűntek.¹⁶⁷ Pozsonyt a szlovák nacionalizmus lényegében az 1860-as évekre elvesztette: az 1864-es *Lipa* irodalmi évkönyvet már csupán 11 pozsonyi fizette elő (az előfizetők teljes száma 528 fő volt).¹⁶⁸

A század végén szlovák nemzeti aktivisták gyakorlatilag egyáltalán nem voltak jelen Pozsonyban. A pozsonyi rendőrkapitány 1895 augusztusáról a főispánon keresztül a kormánynak küldött jelentése rutinszerűnek számított: „Dr. Stefanovics Milos, Kuttlik Vendel és Hladky Fülöp ügyvédek, úgy néhány tót származású iparos a pánszláv mozgalomban részt vesznek, de ezen irányú tevékenységüknek nyomai itt nem igen észlelhetők; minden esetre azért nem, mert az itteni népességben oly rétegek, amelyek a fent nevezettekkel elkövetkezést vallani hajlandók lennének, csak elenyészőleg csekély, s így akcióképtelen számban léteznek. Dr. Stefanovics Milos ügyvédnek jelentékeny része van a pánszláv mozgalomban s ő a nemzetiségi kongresszuson is előtérbe lépett, azonban agitatorius tevékenységét nem itten, hanem leginkább csak a felső vidéken fejtette ki.”¹⁶⁹ A városban a szlovák nemzeti napilapokat sem olvasták.¹⁷⁰ Amikor a Szlovák Nemzeti Párt 1901-ben felhagyott addigi passzív politikájával, és ismét elindult a parlamenti választásokon, Pozsonyban nem is állított jelöltet.¹⁷¹ A városban a szlovákok szinte egzotikus jelenségnek számítottak: a városi karneválokon a furcsa idegenek, a kínai, a mór, a zsidó és a török mellett a drótos tót figurája is feltűnt.¹⁷²

166 *Plody zboru Učenců Řeči Československé Prešporského* (Prešporok: Landerer, 1836), oldalszám nélküli bevezető. Az összesen 268 előfizetőből 172 volt magyarországi illetőségű, ebből Pozsonyra jutott 41 előfizetés magánszemély által, 30-at könyvkereskedők fizettek elő. Pozsony után a legtöbben Eperjesen fizettek elő (11).

167 Konstantin Čulen, *Slovenské študentské tragédie* (Bratislava: Slovenska Liga, 1935).

168 *Lipa* 3 (1864): 395–406.

169 Kutsera István Szalovszky Gyulának, 1895. szeptember 10., ŠOAB, 1052, 35/1896, 91. eln./1895. Hasonló tartalmú: Zichy József Szapáry Gyulának, 1890, SNA, 46, 2–11–1450/90, Kutsera István Vay Dénesnek, 1899. január 17., ŠOAB, 1052, 305–1/1899–3/1899 eln.

170 Nádor Vince Andrássy Gyulának, 1907. május 21., MNL OL, K 149, 1907–2–315, 51.

171 Milan Podrimavský, „Slovenská národná strana vo volebnej aktivite r. 1901”, *Historický časopis* 26, č. 3 (1978): 409–436.

172 Elena Mannová, „Vereinsbälle der Preßburger Bürger im 19. Jahrhundert”, in *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts: Die Referate des inter-*

Pozsony elenyésző számú szlovák nemzeti identitású polgára különböző módokon integrálódott a városi társadalomba, ahogy azt Vendelin Kutlík és Michal Mudroň példája mutatja. Kutlík az egyik legfontosabb szlovák nemzetépítő, Michal Miloslav Hodža veje volt, és az 1880-as években pozsonyi diákokat agitált szlovák nemzeti szervezetek létrehozására. Mudroň ügyvédként Jozef Miloslav Hurbant, az 1848-as szlovák felkelés vezetőjét védte egy sajtóperben, illetve Grünwald *Felvidékjére* írt válaszpamfletet. Egyikük sem rejtette véka alá szlovák nemzeti meggyőződését, tehát „pánszláv agitátornak” számítottak. Ennek ellenére Mudroň a pozsonyi polgári társadalom megbecsült alakja volt, Kutlíkot viszont gyakorlatilag kizárták Pozsony „jobb köreiből”. A különbség oka a két személy identitásaiban rejlik: Mudroň egyszerre tartotta magát szlováknak, magyarországi hazafinak és pozsonyinak, Kutlík számára viszont szlovák nemzeti identitása minden mást felülírt. Mudroň többretekintő identitása így összeegyeztethető volt a szintén többretekintő pozsonyi polgári öntudattal, a kizárólag szlovák Kutlík viszont a város polgári társadalmának peremére szorult.¹⁷³

Míg a szlovák középosztálybeli nacionalizmus teljes kudarcot vallott Pozsonyban, az 1900-as évek elején a szociáldemokrata mozgalmon belül kísérlet történt egy külön szlovák intézményrendszer kialakítására. Hosszú idő után ismét megjelent szlovák nyelvű újság Pozsonyban: 1904-től a *Robotnícke noviny* (Munkásújság). 1905-ben a Vorwärts-egyleten belül szlovák szekció alakult és pozsonyi központtal létrejött a Szlovák Szociáldemokrata Párt is, ez utóbbi azonban egy év múlva beolvadt a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba.¹⁷⁴

Mivel tehát a városban a 19. század végén a német nemzetépítésnek nyoma sem volt, a szlovák polgári nacionalizmus elhalt, és a szocialista még nem létezett, az egyetlen valódi potenciállal rendelkező nacionalista csoport a magyar volt. A magyar nemzeti aktivisták a városban az 1870-es években jelentek meg, jellemzően valamilyen állami, vármegyei hivatal vagy iskola révén. A foglalkozási statisztika a következő évtizedekben is nyilvánvaló állami függést mutat ki a magyar nyelvű középosztály körében, míg a német polgárok között sokkal több volt a gazdasági tevékenységet űző.¹⁷⁵

A város életében a magyar nyelvű polgárok egyre nagyobb szerepet kaptak. A városi közigazgatásban 1885-ig a magyar és a német nyelvet is használták, utána viszont az adminisztráció már csupán magyarul működött. (A közgyűlésen viszont mindkét nyelven fel lehetett szólalni.)¹⁷⁶ Az 1860-as és az

nationalen Symposions in Časta-Píla vom 11.–14. September 1995, Hrsg. Viliam Čičaj – Othmar Pickl (Bratislava: Academic Electronic Press, 1998), 253.

173 Babejová, *Fin-de-Siècle Pressburg*, 95–98.

174 Duin, *Central European*, 91, 96, 139.

175 Például az 1900. évi népszámlálás 1021, magát német anyanyelvűnek deklaráló kézművest talált 281 magyar és 255 szlovákkal szemben, viszont 808 közszolgálati alkalmazott vallotta magát magyar anyanyelvűnek, 237 németnek és csupán 25 szlováknak. MNL OL, XXXII–23–h, 1900. évi népszámlálás, 167. doboz, Pozsony, 41. tábla.

176 Babejová, *Fin-de-Siècle Pressburg*, 38, 59–60.

1880-as évek között a pozsonyi közép- és felsőfokú oktatás teljesen, az alsófokú részben magyar nyelvre állt át. 1861-ben a jogakadémia, az 1860-as években az Evangélikus Líceum, az 1880-as években a római katolikus gimnázium, míg utoljára 1893-ban a reáliskola lett teljesen egynyelvű.¹⁷⁷ A dualizmus idején alapított iskolák kivétel nélkül csupán magyarul oktattak (tanítóképző, kereskedelmi akadémia, felsőbb lányiskola és leánypolgári iskola). Az 1880-as években a magyar nyelvet az elemi oktatásba is elkezdték bevezetni. 1877-ben még csupán egy elemiben tanítottak magyarul, hatban magyarul és németül, tizenhétben pedig csak németül.¹⁷⁸ Tíz évvel később már alig volt csak németül tanító iskola, mert a legtöbb átállt a kétnyelvű oktatásra. Az elemi oktatás nagy részét kitevő katolikus iskolák pedig új módszert vezettek be, amelyvel nagyban növelni tudták a magyar nyelv elsajátítását.¹⁷⁹

A magyar nyelv az egyesületek körében is terjedt. Az 1880-as évekig az arisztokrácia által látogatott Kaszinó volt az egyetlen kétnyelvű egyesület; nyelvhasználatát a társadalmi összetétele magyarázza.¹⁸⁰ Tisztán magyar nyelvű egyletek az 1870-es évektől jöttek létre. Közülük a legfontosabb az 1874-ben alapított Toldy Kör volt, amely a magyar nemzeti kultúra terjesztését tűzte ki célul.¹⁸¹ A helyi magyar nemzeti aktivisták és az állam összefonódásának beszédes példája, hogy a Toldy Kör tagságának harmadát közszolgálati alkalmazottak tették ki. 1875 és 1878 között az akkor Pozsonyban lakó Thaly Kálmán választmányi tagja volt a Toldy Körnek, és aktívan részt vett az egyesület munkájában.¹⁸² A Toldy Kör retorikája agresszívan nacionalista volt, és a város német kultúráját a magyar nemzeti célokra veszélyesnek lát-

177 *Pozsonyi evangélikus líceum értesítője*, 1840/1841, 1853/1854, 1857/1858 és 1864/1865.; Bozók Endre – Antolik Károly, *A pozsonyi állami főreáliskola története 1850–1893 és az intézet jelenlegi állapota* (Pozsony: Eder István, 1895), 59–60, 70.; Ortvy Tivadar, *Száz év egy hazai főiskola életéből: A pozsonyi Kir. Akadémiának 1784-től 1884-ig való fennállása alkalmából* (Budapest: Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1884), 222–228.; Schönitzky Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története: Hazánk ezeréves fennállásának emlékére* (Pozsony: Eder István, 1896), 358–367.

178 Róth József, *A pozsonymegyei tankerület valamint külön Pozsony szab. kir. városa népoktatásának 1877. évi állapota (tekintettel a városi iskolák történeti fejlődésére)* (Pozsony: Nirschy Ferenc könyvnyomdája, 1878), 50–60.

179 Az 1895/1896-os tanévben a nem magyar anyanyelvű tanulóknak csupán 33,8%-a tudott magyarul, de 1900/1901-ben ez az adat 89,5%-ra emelkedett. Lásd: *Pozsonyi római katolikus elemi iskolák értesítője*, 1895/1896:12–13, 1900/1901:5. és 13–15. Bár a dinamika nehezen hihető, a tendencia megkérdőjelezhetetlennek tűnik.

180 Karl Samarjay, *Das 50-jährige Jubiläum der Preßburger Casino am 1. Juli 1887* (Hely és év nélkül); Samarjay Károly, *Vázlatok a pozsonyi társas körök a Toldy-kör, Casino és Magyar Kör ügyében* (Pozsony: Wigand F. K., 1885); Elena Mannová, „Elitné spolky v Bratislave v 19. a 20. storočí”, in *Diferenciácia mestskeho spoločenstva v každodennom živote*, zost. Zuzana Beňušková – Peter Salner (Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1999), 52–69.

181 Babejová, *Fin-de-Siècle Pressburg*, 64–65.

182 R. Várkonyi, *Thaly Kálmán*, 185.

ta.¹⁸³ Ennek ellenére nemcsak a magyar közszolgák, hanem gyakorlatilag az egész városi elit, köztük természetesen számos német nyelvű polgár is belépett a Toldy Körbe, ez pedig olyan ellentmondásokhoz vezetett, mint például a színházi kérdés. A Toldy Kör a színház magyarosításának élharcosa volt, de amikor a városi közgyűlés a színház nyelvéről szavazott, számos Toldy Kör-tag a német mellett tette le a voksát.¹⁸⁴ Merő opportunizmusnak titulálni ezt a kettősséget azonban durva leegyszerűsítés volna. Sokkal inkább arról van szó, hogy a német nyelvű polgárok a Magyarországhoz való lojalitásukat és a magyar nyelvű kultúra nagyrabecsülését fejezték ki Toldy körbeli tagságukkal, ami viszont nem akadályozta meg őket abban, hogy továbbra is fenntartsák német kultúrájukat. Sőt a Toldy Kör egyik korai taglistáján még Michal Mudroň is feltűnik, aki nyilvánvalóan szintén a magyarországi lojalitása jeleként lépett be az egyesületbe.¹⁸⁵

A magyar nyelv a kormányzat által kevésbé befolyásolt területeken lassabban terjedt. A már korábban tárgyalt színház mellett a helyi sajtópiacon is a német nyelvű lapok uralták. Magyar napilap a városban 1873-tól jelent meg. A millennium évében a város egyetlen magyar újságja, a *Nyugatmagyarországi Híradó* liberális nacionalista programot hirdetett.

Annak ellenére, hogy a magyar nyelv a város életének csupán egy részét hatotta át, a népszámlálási statisztikák szerint látványos magyarosodásnak lehetünk tanúi. A század közepi leírásokkal szemben az 1880-as években egy utazó Pozsonyt már kétnyelvűnek látta, előre vetítve teljes elmagyarosodását: „Bár Pozsony, a nagy Magyarország kapuja, hosszú időn keresztül tiszta német város volt, a szenvedély, hogy minden elmagyarosodjon, itt is jelentékeny eredményeket ért el, és előreláthatólag Pozsony néhány évtizeden belül teljesen magyar jelleget ölt majd.”¹⁸⁶

A magyarok számának növekedése közvetlen kapcsolatban állt a népesség növekedésével, ami az 1880-as években, a nagyipar bővülésével indult meg látványosan. A népességnövekedés 80%-ának a betelepülés volt a forrása,¹⁸⁷ s mivel Pozsony környékén nem volt nagyobb német nyelvű népesség, a betelepülők nagyobb része magyarul és szlovákul beszélt.¹⁸⁸ A magyar terjedésének másik forrása a nyelvi magyarosodás volt; ez a folyamat szorosan összekapcsolódott különböző társadalmi jellegzetességekkel (felekezet, fog-

183 Masznyik Endre, A „Pozsonyi Toldy-Kör” hivatásáról: Különlenyomat a „Nyugatmagyarországi Híradó” 253. számából (Pozsony: Wigand F. K., 1905); Babejová, *Fin-de-Siècle Pressburg*, 65–73.

184 Babejová, *Fin-de-Siècle Pressburg*, 65–74.; Mannová, „Associations in Bratislava”, 83.

185 Babejová, *Fin-de-Siècle Pressburg*, 97.

186 Bergner, *Eine Fahrt*, 3–4.

187 Monika Glettler, „Etnische Vielfalt in Pressburg und Budapest um 1910”, *Ungarn Jahrbuch* 16 (1988): 50–53. 1900-ban a város lakosságának 57%-a nem helyben született.

188 Az 1890-es népszámlálás 29 404 nem helyi születésű lakost regisztrált, akik közül 7874 származott Ausztriából. Az ő anyanyelvüket a statisztika nem rögzítette, de minden bizonnyal német és cseh nyelvű személyekről van szó. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 1. sz. (1893): 18–19.

lalkozás, lakóhely). A legnagyobb felekezet, a katolikus tagjai közül 1880-ban csupán 17% vallotta magát magyarnak, 1900-ban viszont már 30%. Az evangélikusok között ez a folyamat lassabban haladt (1880: 13%, 1900: 22% magyar). A város kicsiny református közössége szinte teljesen elmagyarosodott (1880-ban 55, 1900-ban már 79%-uk vallotta magát magyar anyanyelvűnek). A legnagyobb arányú magyarosodás a zsidóság körében volt megfigyelhető (1880: 14%, 1900: 39%).¹⁸⁹ A századfordulón a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók felül voltak reprezentálva a nagybirtokosok, az állami tisztviselők (beleértve a közlekedést és a hírközlést) és a szabadfoglalkozásúak között. A német anyanyelvűeket nagyobb eséllyel kis- és középbirtokosok, kézművesek, szakmunkások, kereskedők, pénzkölcsönzők és fuvarosok között lehetett találni. A szlovák anyanyelvűek viszont a képzetlen ipari és mezőgazdasági munkások között voltak felülreprezentálva, alulreprezentáltak voltak a kereskedelem és a kézművesek között, és gyakorlatilag egyáltalán nem voltak jelen a szabadfoglalkozást űzők és a magasabb állami hivatalnokok csoportjában.¹⁹⁰ A korszak végén a magyar és a német nyelvet a város összes negyedében beszélték, bár a magyart valamivel többen használták az elegáns belvárosban, míg a külvárosokban a német dominált. A korszakban megindult a gazdagabb zsidók átköltözése a gettóból a belvárosba, de a gettó nem veszítette el zsidó jellegét. Szlovák nyelvű lakosokkal csupán a külvárosokban lehetett találkozni.¹⁹¹

1880 és 1900 között Pozsonyban jelentősen átalakult a nyelvek piaca. 1880-ban még egyértelműen a német volt a legmagasabb presztízsű, legtöbb haszonnal használható nyelv. Az ekkor végrehajtott népszámlálás szerint anyanyelve mellett a pozsonyiak 51%-a tudott még legalább egy nyelven. Ilyen képességre legkevésbé a német anyanyelvű polgároknak volt szükségük, akiknek csupán 38%-a tudott még legalább egy nyelven. Ezzel szemben a szlovák anyanyelvűek 69, a magyar anyanyelvűeknek pedig 82%-a ismert legalább egy idegen nyelvet. A nemi hovatartozás egyértelműen befolyásolta a nyelvtudást. Így a német anyanyelvű nők vagy nem tudtak más nyelvet, vagy szlovákul beszéltek, míg a férfiak között felül voltak reprezentálva a magyar nyelvet ismerők. Hasonlóan a magyar anyanyelvű nők között vagy az egynyelvűség, vagy a szlovák nyelv ismerete volt a domináns, míg a férfiak inkább németül beszéltek. A szlovák anyanyelvű nők viszont inkább németül tudtak, a férfiak viszont vagy semmilyen nyelven, vagy magyarul.¹⁹²

189 MNL OL, XXXII–23–h, 1880. évi népszámlálás, 524. doboz, Pozsony, XVI. tábla, és 1900. évi népszámlálás, 283. doboz, Pozsony, 47–48/d. tábla.

190 MNL OL, XXXII–23–h, 1900. évi népszámlálás, 167. doboz, Pozsony, 41. tábla.

191 Babejová, *Fin-de-Siècle Pressburg*, 34–37.; Vladimír Horváth, „Preßburger Bürger in der inneren Stadt (1740–1916)”, in *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts: Die Referate des internationalen Symposiums in Čista-Píla vom 11.–14. September 1995*, Hrsg. Viliam Čičaj – Othmar Pickl (Bratislava: Academic Electronic Press, 1998), 225–230.

192 MNL OL, XXXII–23–h, 1880. évi népszámlálás, 531. doboz, Pozsony, XIII. tábla.

Ez tehát azt jelenti, hogy 1880-ban a pozsonyi német nyelvű társadalom még olyan nagy volt, hogy tagjainak többsége megengedhette magának, hogy egyetlen más nyelven se beszéljen, a magyar és a szlovák nyelvűeknek viszont alkalmazkodniuk kellett, és meg kellett tanulniuk a város domináns nyelvét. A német anyanyelvűek egynegyede – leginkább a férfiak és vélhetően a jobban iskolázottak – magyarul is beszélt. A német anyanyelvű nők viszont inkább szlovákul tudtak, vélhetően azért, hogy a piacokon és cselédként dolgozó szlovák nőkkel tudjanak beszélni. Ennek megfelelően a szlovák anyanyelvű nők számára is a német volt az első választás, hogy tudjanak vásárlóikkal, illetve munkaadóikkal kommunikálni. Azon kevés szlovák anyanyelvű, aki magyarul is tudott, többségében férfi volt. Az egynyelvű szlovákok viszonylag magas aránya azonban azt is jelenti, hogy bizonyos szektorokban – vélhetően segédmunkásként – a város domináns nyelvének ismerete nélkül is lehetett élni.

Két évtizeden belül az imént felvázolt kép érezhetően megváltozott. A legalább egy idegen nyelvet ismerő pozsonyiak aránya 51%-ról 59%-ra nőtt. Ez a trend nem egyenlően oszlott meg: az egynyelvűek aránya a német anyanyelvűek körében csökkent (62%-ról 57%-ra), míg a szlovák anyanyelvűek között valamivel nőtt (31%-ról 34%-ra), és látványosan megugrott a magyar anyanyelvűeknél (18%-ról 27%-ra). A német nyelv dominanciájához azonban továbbra sem fért kétség. A szlovák anyanyelvűek 66%-a tudott legalább egy idegen nyelven, de magyarul csak 27%-uk. A magyar anyanyelvűek még mindig sokkal gyakrabban tudtak németül, mint fordítva (64%, illetve 36%). A magyar nyelv ismerete érezhetően azok körében volt kiemelkedő, akik az állammal összefüggő területen dolgoztak, azaz a posta, a vasút, a hivatalok és az oktatási intézmények alkalmazottai voltak.¹⁹³

Ez tehát azt jelenti, hogy a századfordulón a német nyelvű közeg még mindig volt akkora, hogy tagjainak több mint fele egynyelvűként tudjon boldogulni. Az ekkor már szinte teljesen magyar nyelvű oktatásnak köszönhetően azonban a magyar nyelvtudás hiánya bizonyára az idősebb generációkat és a kevésbé képzettek körét jellemezte inkább. A magyar egynyelvűek érezhető növekedése pedig azt is mutatja, hogy Pozsonyban a magyar nyelvi közeg is olyan méreteket kezdett ölteni, hogy az államnyelv kizárólagos ismerete egyre több ember számára elégnak számított a boldoguláshoz.

Ortodox sziget egy modern városban

A magyarországi zsidóság, különösen a nagyvárosokban lakó része, lelkesen támogatta a társadalmi-gazdasági modernizációt, illetve maga is részt vett benne, és ezzel összefüggésben a magyar nemzeti integrációban. Ez a megalapítás Pozsonyra nézve azonban csak részben igaz. A nyelvi magyarosodás

193 MNL OL, XXXII-23-h, 1880. évi népszámlálás, 531. doboz, Pozsony, XIII. tábla, és 1900. évi népszámlálás, 283. doboz, Pozsony, 47/a. és 47-48/c. táblák.

(legalábbis ami a népszámlálási öndeklarációt illeti) dinamikusan nőtt ugyan a pozsonyi zsidók körében, de a többség még a századelőn is németül beszélt, és foglalkozási szerkezetükben sem voltak feltétlenül a modernitás zászlóvivői. 1900-ban még minden második pozsonyi zsidó férfi a hagyományos kiskereskedelemből élt, és a zsidók aránya a szabadfoglalkozást űzők között sem tűnt ki.¹⁹⁴ Jóllehet a századelőn a pozsonyi zsidó szabadfoglalkozásúak aránya növekedésnek indult, még mindig egyértelműen elmaradtak a budapesti, szegedi és nagyváradi izraeliták mögött mind a nyelvi magyarosodás, mind a foglalkozási modernizáció terén.¹⁹⁵

A pozsonyi zsidóság lassú modernizációja ortodox hagyományukban keresendő. A pozsonyi ortodoxia hírnevét az ultrakonzervatív Chátám Szófer rabbi (Moses Schreiber, 1763–1839, pozsonyi rabbi 1807–1839) alapozta meg. Az ultrakonzervatív jelző egyáltalán nem túlzás, Szófer ugyanis szó szerint minden újdonságot ellenzett. Az általa alapított jesiva a németországi és közép-európai ortodox zsidóság egyik legfontosabb oktatási intézménye lett, fénykorában 400 diák látogatta. Szófer halála után fia, majd unokája lett a rabbi, így öröksége évtizedeken keresztül befolyásolta a pozsonyi zsidóságot.¹⁹⁶ Nem meglepő hát, hogy 1868-ban a pozsonyi zsidók nagy többsége az ortodoxia mellett döntött, és Pozsony lett a legnagyobb és legmodernebb olyan város, ahol jelentős ortodox közösség lakott.¹⁹⁷

Hiába utasított el azonban Chátám Szófer mindennemű újítást, a pozsonyi zsidóság nem tudta magát kivonni modernizálódó környezetéből. Az ortodox elemi és polgári iskoláknak át kellett térniük magyarra (ez alól csupán a hittan volt kivétel).¹⁹⁸ A jesivát Chátám Szófer még teljesen elzárta a keresztény világtól, megtiltva (és a tiltásnak érvényt is szerezve) bármilyen nem vallásos könyv olvasását. Szófer utódainak már el kellett tűrniük, hogy a jesiva diákjai elvileg betiltott világi irodalmat olvassanak. 1884-től pedig törvény kötelezte a rabbinövéndékeket, hogy a polgári iskolát vagy a gimnázium első

194 MNL OL, XXXII-23-h, 1900. évi népszámlálás, 283. doboz, Pozsony, 47. és 48/c. táblák.

195 A számítások alapjául a 3. foglalkozási főcsoport (polgári és egyházi közszolgálat és szabadfoglalkozások, azaz a *Bildungsbürgertum*) összevetése szolgál az adott város teljes zsidó lakosságával. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 56. sz. (1915): 380–385.

196 Jacob Katz, „Towards a Biography of the Hatam Sofer”, in *Divine Law in Human Hands: Case Studies in Halakhic Flexibility* (Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University, 1998), 403–443.

197 David Groß, „Äusserer Verlauf der Geschichte der Juden”, in *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), 3–10. Egy későbbi forrás a szétválás idején 900–1000 főre tette az ortodox, és 60–70 főre a neológ hitközség létszámát: Josef Grünfeld, „Geschichte der orth. israelitischen Kultusgemeinde”, in *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), 109.

198 „A pozsonyi Talmud-tórával egyesített orth. izraelita elemi fiúiskola keletkezésének és fejlődésének története”, in *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*, szerk. Barna Jónás – Csukási Fülöp (Budapest: Corvina, 1896), 1:414–428.; „Die Schulen der orth. israelitischen Gemeinde”, in *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), 121–125.

négy osztályát elvégezzék, ami a gyakorlatban nemcsak a világi tárgyakkal való foglalkozást, hanem a magyar nyelv elsajátítását is jelentette. Sőt a századfordulóra már a jesivában is tantárgy lett a magyar nyelv.¹⁹⁹ Chátám Szófer számára a héber és a jiddisen kívül vélhetően egyetlen más nyelv oktatása sem lett volna elfogadott, a század végén azonban a rabbijelöltek teljes szeparációja a keresztény világtól már anakronisztikus jelenség lett volna.

A világi oktatás és a magyar nyelv bevezetése azonban még nem bizonyult elégnek arra, hogy a jesiva diákjai részt vegyenek a magyar nemzeti integrációban. A nemzeti eszme terjedésével megjelent a zsidó nacionalizmus és annak egy ortodox változata is. Egy ilyen irányzat, az 1902-ben Vilniusban alapított Mizrahi a pozsonyi ortodoxok, különösen pedig a jesiva diákjai körében is gyorsan elterjedt. A Mizrahi első világkongresszusát 1904-ben ezért éppen Pozsonyban tartották.²⁰⁰

Az ortodox dominancia mellett a városban a neológia is rendelkezett hívekkkel. Valójában már Chátám Szófer idejében megjelentek a reformirányzat gyökerei. Liberális zsidó üzletemberek ugyanis az 1820-as években olyan zsidó fiúiskolát alapítottak Pozsonyban, amely világi tárgyakat is tanított, és a diákokat tudatosan a gimnáziumi továbbtanulásra készítette fel, ezzel pedig kivívta Chátám Szófer haragját. Sőt az iskola magyar nyelvet is tanított, és csak azért nem állt át a teljes magyar nyelvű oktatásra, mert egyszerűen nem találtak magyarul tudó zsidó tanárokat. Az iskola az 1860-as évektől kezdte el a magyar nyelvű oktatás bevezetését, és végül 1892-ben lett teljesen magyar nyelvű (pontosabban a hittan itt is kivételt jelentett). A diákoknak még a szünetekben is magyarul kellett beszélniük. A millenniumra kiadott ünnepi iskolatörténet szerzője így büszkén állíthatta, hogy ez az iskola az első Magyarországon, amely lebontotta a héder szellemét, tágabb értelemben tehát a hagyományos zsidó élet kereteit, és helyette a modern életformát propagálta.²⁰¹ Ennek az iskolának a patrónusai alapították meg 1872-ben a neológ hitközsé-

199 Samuel Bettelheim, „Geschichte der Preßburger Jeshiba”, in *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), 61–67.; Josef Grünsfeld, „Neue Geschichte der Jeshiba”, in *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), 67–69.; Shaul Stampfer, „Hungarian Yeshivot, Lithuanian Yeshivot and Joseph Ben-David”, *Jewish History* 11, no. 1 (Spring 1997): 131–141.

200 David Groß, „Zionistisches Leben in Bratislava”, in *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), 141–146.; Solomon Hornik, „Misrahi in Pressburg und in der Slowakei”, in *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), 147–150.; Ehud Luz, *Parallels Meet: Religion and Nationalism in the Early Zionist Movement (1882–1904)* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1988), 249–254.

201 Berger Benő, „A pozsonyi kong. izr. hitközség fiúiskolájának monográfiája”, in *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*, szerk. Barna Jónás – Csukási Fülöp (Budapest: Corvina, 1896), 1:331–352. A héder olyan hagyományos zsidó iskola, ami a judaizmus alapjait tanítja meg kb. az elemi iskolás korosztálynak.

get, amely hamar teljesen magyar nyelvűvé vált, és a magyar nemzeti identitást is felvette, városa ortodox többségét pedig hazafiatlansággal, illetve a magára a zsidóságra is káros tradicionalizmussal vádolta.²⁰²

A millennium évében tehát a zsidó nacionalizmus még biztosan nem jelent meg Pozsonyban, azaz a nemzeti eszmék piacán a magyar egyeduralkodó volt. Ennek megfelelően a pozsonyi zsidóság jelentős része, különösen a neológ közösség, lelkesen fordult a magyar nemzeti integráció felé.

A második főváros és a bástya a határon: városolvasatok és reprezentációk

A 19. század során két narratívában beszéltek Pozsonyról. Az első narratíva a *Preßburger* polgárokat jellemezte: ebben a város volt a főszereplő, de mindig hangsúlyozták a magyarországi kontextust is, a város lojalitását és az ország eredményeihez való hozzájárulását a középpontba helyezve. Így a magyar királyok koronázása, a magyar rendek „életének és vérének” felajánlása Mária Teréziának, a reformkori országgyűlések és az áprilisi törvények kiemelt helyet kaptak a pozsonyi önértelmezésben. Egy jellemző, helyi kiadású útikönyv szerint: „Miután Buda az oszmánok kezébe esett, I. Ferdinánd 1536-ban Pozsonyt a Szent Korona birodalmának fővárosává tette meg, és II. József koráig az is maradt; 1848-ig itt tartották az országgyűléseket, és ezek a korszakok még a mai nemzedék emlékezetében is élnek.”²⁰³ Az uralkodóhoz való hűség is a *Preßburger* városolvasat központi eleme: Mária Terézia uralkodását sokan a város aranykorának látták. A pozsonyiak városuk kulturális teljesítményére is büszkéek voltak: a (Mária Terézia uralkodása alatt) alapított – már említett – *Preßburger Zeitung* Magyarország legrégebbi napilapja volt, a városban számos hírneves iskola működött, a pozsonyiak írni-olvasni tudása az országban a legmagasabbak közé tartozott. A városi narratívát közvetítő, gyakran német nyelven írt szövegekben előszeretettel hívták Pozsonyt Magyarorszag második fővárosának, egyszerre emlékeztetve az 1848 előtti időkre és a várost a többi vidéki nagyváros fölé helyezve.²⁰⁴

Míg a *Preßburger* narratíva a várost állította a középpontba, addig a másik lehetséges beszédmód a magyar nemzeti történelem felől közelítette meg azt. A szociálpolitikai szakértő-közlő Schulte György szerint például: „Nem tekinthet-e vissza a város érdemes törzspolgársága egy majdnem 1900 éves, a harc és békeműnek eseményeiben gazdag történetre? [...] [E]gy ezeréves uralom lelkesedéssel nyomhatja e városra létének élő tanulságát! A honi történe-

202 Carsten Wilke, „Orthodoxy's Stronghold: The Educational Policies of the Pressburg Yeshiva and Their Bearing on the Hungarian Jewish Schism”. A Schism, Sectarianism and Jewish Denominationalism: Hungarian Jewry in a Comparative Perspective (Budapest, 2009. október 14.) című konferencián elhangzott előadás.

203 Alexander F. Heksch, *Neuester Führer durch Pressburg und Umgebungen* (Pressburg: Selbstverlag des Verfassers, 1880), 20–21.

204 A városcentrikus narratíva magyar nyelvű példája: Rakovszky István, „Adatok Pozsony történetéből”, in *Pozsony és környéke* (Pozsony: Wigand Károly Frigyes, 1865), 1–73.

lem arany lapjain mindenütt ott szerepel az ősi Pozsony városa tekintélyével, intelligens befolyásával; az alkotás majdnem minden nevezetesebb mozzanata ott találja gyúpontját.”²⁰⁵ A magyar történelemben játszott fontos szerepet azonban a német kultúra veszélyeztette. Így Pozsonyra olyan sivatagként hivatkoztak, amelyben csak a magyar egyesületek jelentettek oázist. Sőt magyar nemzeti aktivisták attól féltek, hogy Bécs kisugárzása elnémetesíti Pozsonyt: a két város között épült helyi érdekű vasutat gyanakodva fogadták, attól tartva, hogy a közvetlen összeköttetés Bécs külvárosává fokozza le Pozsonyt, azaz a magyar szerzők a város határhelyzetéből veszélyeztetettségére következtettek.²⁰⁶

A két narratíva közötti apró különbségeknél sokkal jelentősebbek az azonosságok. Mindkettő a várost a magyar nemzeti történelemben és térben képzelte el. A két narratíva összeérő pontjait jól illusztrálja a reformkor és az 1848-as forradalom emlékezete. A reformországgyűlések és az áprilisi törvények, a pozsonyi születésű Batthyány Lajos, Aulich Lajos és több más, 1849-ben kivégzett katonatiszt emléke a városról szóló minden elbeszélésnek fontos pontja volt.²⁰⁷

A harmadik magyar egyetem felállítása körüli viták azt mutatják be, hogyan tudták a város különböző szereplői a Pozsonyról szóló narratívákat felhasználni céljaik alátámasztására. A két budapesti és az 1872-ben létrehozott kolozsvári egyetem, illetve a kisebb akadémiák egyrészt nem tudtak elég szakképzett munkaerőt kibocsátani a gazdaság számára, másrészt pedig túlszűfoltak voltak, így már az 1880-as évektől felmerült egy harmadik tudományegyetem felállításának gondolata. Egy állami egyetem nyilvánvalóan komoly presztízt és bevételt jelentett az otthonául szolgáló településnek, így számos város, köztük Pozsony, Kassa, Debrecen és Szeged is megpróbálta alkalmasságáról meggyőzni a közvéleményt és a politikát.

Annak érdekében, hogy a harmadik tudományegyetem Pozsonyba kerüljön, a város 1880-ban hivatalos emlékiratot nyújtott be a képviselőháznak. A polgármester által jegyzett irat utalt Pozsony magas műveltségére, gazdag kulturális intézményrendszerére és a Hunyadi Mátyás által alapított rövid életű főiskolára. Az egyetemnek a város magyarosodásában játszott szerepét ez a dokumentum nem tárgyalta, viszont élesen visszautasította Szeged vádjait, melyek szerint a pozsonyi egyetem diáksága „szláv maticákat” és „német Burschenschaftokat” hozna csak létre, azaz hazafiatlan lenne.²⁰⁸ Hasonlóan

205 Schulpe György, *Pozsony és a harmadik egyetem: Értekező felhívás* (Pozsony: Drodteff Rezső, 1893), 13.

206 Felix Jeschke, „Dracula on Rails: The *Preßburgerbahn* Between Imperial Space and National Body, 1867–1935”, *Central Europe* 10, no. 1 (May 2012): 1–17.

207 Kumlik Emil, *Adalékok a pozsonyi országgyűlések történetéhez (1825–1848)* (Pozsony: Stampfel Hugó, 1908); Emil Kumlik, *Pozsony und der Freiheitskampf 1848/49* (Pozsony: Karl Stampfel, 1905); Kumlik Emil, *A szabadságharc pozsonyi vértanui* (Pozsony: Stampfel Károly, 1905).

208 Pozsony Sz. Kir. Város Törvényhatóságának a Magyar Országgyűlés Képviselőházához intézett emlékirata a Pozsonyban fölláttatandó egyetemi tárgyában (Pozsony: Angermayer Károly, 1880).

ehhez Wagner Lajos főreáliskolai tanár sem a város elmagyarosodásának eszközét látta az egyetemben. A besztercebányai születésű, német, szláv és magyar nyelveket tanító, tehát a többnyelvűségre érzékeny Wagner ugyanis úgy vélte, hogy Pozsony többnyelvű lakosságának magyarországi lojalitásához kétség sem fér, az egyetem pedig a patriotizmust csak tovább növelné, mivel a magyar állam jóakarátát mutatná a város iránt.²⁰⁹

A magyar nemzeti aktivisták ezt az érvelést azzal egészítették ki, hogy egy egyetem felállítása Pozsonyban a város elmagyarosodásához is vezetne. Ilyen magyar nemzeti aktivista volt a debreceni származású Pávai Vajna Gábor, a pozsonyi kórház orvosa, aki a színház magyar nyelvűvé tételéért is harcra szállt. Pávai Vajna a memorandum érvei mellé a város magyarosodását használta aduként: „Vajon Pozsony, mely az állami testnek oly jelentős része, nem várhatja-e el méltán a nemzettől, hogy rásüsse nemzeti egyéniségének bélyegét, hogy itt a határszáron öntudatos politikát űzve, egy nagy szabású főiskola keletkezzék, mely a Lajtán túlról magyar földre lépőnek azonnal hirdesse, hogy a föld, melyen megállott, magyar.”²¹⁰ Pávai Vajna konkrét példával is mutatta elképzelése komolyságát: Strasbourg egyetemére hivatkozott, amelyet a német kormány kifejezetten azért állított fel, hogy az 1871-ben elfoglalt Elzász-Lotaringia német nemzeti integrációját megerősítse. Hogy a pozsonyi egyetem küldetését betöltse, Pávai Vajna azt is javasolta, hogy a városnak magyarul értő polgármestere és tanácsosai legyenek, minden iskolai tanárt, aki nem tud magyarul tanítani, bocsássanak el, és a színház játsszon magyarul.²¹¹ Hasonlóan érvelt Schulpe György is. A városi memorandum kulturális érvei mellett Schulpe latba vetette az alapítandó pozsonyi egyetem szerepét az Ausztriával határos magyarság erősítésében, illetve a „pánszláv” veszély elhárításában.²¹²

A városi elit különböző képviselőinek lobbizása végül sikerhez vezetett. 1912-ben a kormány elhatározta az Erzsébet királynéről elnevezett pozsonyi egyetem létrehozását. Az azonban, hogy a magyar nemzeti aktivisták elmagyarosodott Pozsonyról szóló álmához az intézmény mennyire járult hozzá, nem derült ki, mert az első világháború miatt az egyetem csak részlegesen állt fel, Magyarország összeomlása után pedig Pécsre menekült.

A Preßburger és a magyar nemzeti narratívák mellett Pozsonyt elvileg szlovák nemzeti szemszögből is lehetett volna láttatni, de koherens szlovák narratíva a korszakban nem született. A város morva korban betöltött szerepéről pontos információk nem álltak rendelkezésre, az azt követő évszázadokban pedig a lakosság elsöprő többsége már német volt. Noha 1845-ben Štúr Pozsonyt az egyik szlovák „központi városnak” hívta az akkori szlovák

209 Wagner Lajos, *A pozsonyi m. kir. állami tudomány-egyetem tervezete* (Pozsony: Stampfel Károly, 1900), 48–49.

210 Pávai Vajna Gábor, *Hol állítsuk fel a harmadik egyetemet?* (Pozsony: Wigand F. K., 1887), 23.

211 Pávai Vajna Gábor, *Pozsony és a harmadik egyetem* (Pozsony: Stampfel Károly, 1884).

212 Schulpe, *Pozsony és a harmadik egyetem*, 17.

nemzeti intézményrendszer és kisebbség miatt, de ezt a szerepét a város a már ismertetett módon elveszítette.²¹³ Helyi szlovák nyelvű polgárság híján a szlovák Pozsony-képet cseh és más vidékeken lakó szlovák szerzők alakították ki: ebben Pozsony olyan többnyelvű városként szerepelt, amely részben szlovák lakossággal is rendelkezett, de nem tartozott szervesen a szlovák területéhez.²¹⁴ Sőt a város szlovák karaktere annyira kérdéses volt, hogy még a két világháború közötti időszakban is felmerült, alkalmas-e egyáltalán a szlovák nemzet fővárosának.²¹⁵

A városról alkotott narratívákat Pozsony a magyarországi városi átlaghoz képest kivételesen gazdagon reprezentálta a városi térben. A város eleve gazdag volt olyan épületekben, amelyekhez a 19. század végének közgondolkodása történeti értéket kapcsolt, s ezek már önmagukban képesek voltak a polgári értékeket (városháza) és a nemzeti történelemhez való hozzájárulást (Szent Márton-székesegyház) bemutatni.

A tér modern reprezentációs célú használata az 1870-es évektől indult el. 1879-től a korábbi, politikailag semleges utcanéveket elkezdték a hely történetéhez kapcsolódó nevek cserélni. Az új elnevezések a város többretegű identitását fejezték ki: középkori királyokról és magyar nemzeti költőkről, a Habsburg-ház tagjairól, polgármesterekről és helyi művészekről, reformkori és dualizmus kori szabadelvű politikusokról neveztek el utcákat, mutatva a város magyarországi és dinasztikus lojalitását, a helyi hagyományokat, illetve a kormányzó liberalizmus támogatását. Németországi személyeket a város német kultúrája ellenére nem ért az a megtiszteltetés, hogy utcáknak kölcsönözék a nevüket Pozsonyban.²¹⁶

Az utcák átnevezése nem elégítette ki a városi elitek reprezentációs igényeit. 1887-ben a város születésének, Johann Nepomuk Hummel zeneszerzőnek avatták fel városi forrásokból és közadakozásból finanszírozott szobrát a sétányon (ma Hvezdioslav tér). A kétnyelvű ünnepi beszédek és kiadvány a város magyarországi lojalitását és gazdag, német nyelvű kultúráját hangsúlyozta, azaz a Hummel-émlékmű a többretegű Preßburger identitást repre-

213 A többi szlovák központi város Štúr szerint Pest, Selmečbánya, Besztercebánya és Liptószentmiklós volt. Turócszentmárton, a szlovák nemzeti mozgalom központja az 1860-as évektől, ezen a listán még nem szerepelt. Viszont Pozsony helye sem lehetett túl biztos, hiszen Štúr egy évvel később nem nevezte meg a szlovák könyvkereskedelem központjait számba vevő írásában. Demmel, „Egész Szlovákia elfért”, 57.

214 Karel Kálal, *Na krásném Slovensku* (Praha: Jos. R. Vilímek, é. n.), 57–58.; Lubor Niederle, *Národopisná mapa uherských slováků na základě sčítání lidu z roku 1900* (Praha: Národopisná Společnost Československe, 1903); *Ottův slovník naučný: Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí* (Praha: J. Otto, 1888–1909); „Prešpurk”; L’udevít V. Rízner, *Krátký Zemepis so zvláštnym ohľadom na Kráľovstvo Uhorské: Pre III., IV., a V. triedu slov. l’udových škôl* (Uh. Skalica: Jozef Škarnič, 1876), 8.; Maximilian Weinberger, *Vzpomínky z cest* (Brno: Papežská Knihovna Benediktínů Rajhradských, 1899), 79–86.

215 L’ubomír Lipták, „Nehlavné hlavné mesto?” OS 4, č. 8 (2000): 3–7.

216 Ortúy Tivadar, *Pozsony város utcái és terei: A város története utca- és térnevekben* (Pozsony: Wigand F. K., 1905).

zentálta.²¹⁷ Hasonló üzenete lett volna a Liszt-émlékműnek is, amelynek felállítását az indokolta volna, hogy Liszt gyermekként első sikereit Pozsonyban aratta. Az 1890-ben kezdeményezett emlékműre azonban nem gyűlt össze elég pénz.²¹⁸ Magyar nemzeti emlékmű Pozsonyban a millenniumig egyáltalán nem létezett, és senki sem tervezett ilyet felállítani.

A múlt dicsősége és a Porta Hungarica: a vár olvasatai

Pozsony környékén a dévényi vár volt az a hely, amelynek több nemzetépítés számára is jelentősége lehetett. A vár a Morva dunai torkolata fölötti sziklán, az akkori osztrák–magyar (ma osztrák–szlovák) határon fekszik. A szemközti Morvamezőről, illetve a Dunáról nagyszerű látványt nyújt; számos utazó gyönyörködött már benne. Dévény Pozsonytól körülbelül 10 km-re fekszik nyugatra; ez a távolság gyalog sem óriási, de mégis elég volt ahhoz, hogy Dévény ne legyen rajta a pozsonyiak közvetlen mentális térképén, azaz a várat nem tartásuk közvetlenül a városhoz tartozónak.

A vár sok évszázados múltat tekint vissza. A 9. században morva erősség volt, és Rasztyzláv morva uralkodó (846–869/870) alatt talán még székhely-funkciókat is ellátott. Katonai jelentősége később csökkent, és 1809-ben francia csapatok felrobbantották. A 19. században így romantikus romként meredt a Duna fölét.²¹⁹

Morva múltja miatt Dévény elsősorban a szlovák nemzeti fantáziákban játszott szerepet. A morva múltat már a 18. századi katolikus felvilágosodás felső-magyarországi képviselői elkezdték használni, és a romantika korára egyértelműen a szlovák nemzeti történelem első és egyben legdicsőségesebb fejezetévé vált.²²⁰ Szlovák romantikus szerzők Dévényt morva fővárosként rajzolták meg: Jan Hollý eposzaiban (*Svatopluk*, 1833; *Cirillo-Methodiada*, 1835; *Sláv*, 1839), illetve a romantikus pánszlávizmus legerőteljesebb lírai alkotásában, Jan Kollár *Slávy dcera* (1824) című művében is megjelenik. Kollár Dévényt a Lomnici- és a Kriván-csúcs mellett szerepelteti, azaz a szlovák nemzeti táj hangsúlyos elemeként jeleníti meg a várat. Mivel a morva időszak a szlovák romantika számára az eltűnt nagyságot szimbolizálta (amelyből persze egy jövőre szóló program is fakadt), a dévényi vár is a szlovák aranykort és feltá-

217 Johann Batka – Emerich Wodiáner, *Zur Enthüllung des Hummel-Denkmal 16. oktober 1887. Joh. Nep. Hummel: Biographische Skizze. Geschichte des Denkmals und Rechnungsausweis* (Pressburg: Denkmal-Comité, 1887).

218 Elena Mannová, „Von Maria Theresia zum schönen Náci: Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava”, in *Die Besetzung des öffentlichen Raumes: Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*, Hrsg. Rudolf Jaworski und Peter Stachel (Berlin: Frank & Timme, 2007), 206.

219 Gabriela Kiliánová, *Identitát und Gedächtnis in der Slowakei: Die Burg Devín als Erinnerungsort* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012), 23–24.

220 Stefan Albrecht, *Geschichte der Großmährenforschung in den tschechischen Ländern und in der Slowakei* (Praha: Slovanský ústav AV ČR – Euroslavica, 2003), 27–30.

madást jelképezte.²²¹ A szlovák romantikusok Dévény-képét az sem zavarta, hogy a forrásokban szereplő morva központot Pavel Josef Šafařík a morvaországi Velehraddal azonosította.²²² A magyarországi születésű Šafaříknak, aki Prágában nagy karriert futott be, és az egész szláv világban óriási tekintélyt szerzett, a szláv régiségekről írt alapvető munkáját egyébként a szlovák szerzők is előszeretettel forgatták.

Miután a szépírók megalkották Dévény szlovák nemzeti képét, szlovák nemzeti aktivisták fizikailag is használni kezdték a helyet. A Dévény-toposz konstrukciója egybeesett a szlovák nemzeti mozgalom Pozsony-központúságának éveivel, a várat politikai célokra alkalmazni kívánó szlovák nacionalisták ott éltek néhány órányi járóföldre. A legfontosabb akció 1836-ban zajlott le. Štúr és a Cseh-Szláv Egylet tagjai gyalog kirándultak Dévénybe, ott nemzeti dalokat énekeltek, Štúr elszavalta az alkalomra írt, Dévényről szóló versét, és a résztvevők maguknak ősi szláv neveket választva „újrakeresztelkedtek” (Štúr például a Velisláv nevet választotta). Az akció nyilvánvalóan a keresztény zarándoklatok elemeit másolta: a szent helyet a hívek gyalog közelítették meg, ahol szertartásra került sor.²²³

A kirándulást, bár titokban szervezték – legalábbis egy későbbi beszámoló szerint – igen negatívan ítélték meg a városban: „Az volt az általánosan elterjedt hír, hogy a pánszláv érzelmű koripheusok többed magokkal kirándultak a dévényi vár romjaihoz s ott nagy dictiók közepette malacztot áldoztak Szvatopluk emlékeztére s a tüzet, a melyen a malacztot elégették, Széchenyi István és Wesselényi Miklós és más magyarságukról ismert hazafiak arczképeivel gyűjtötták meg, s pereat-ot [abcúg] kiáltottak a magyarságra.”²²⁴ Az akkori városi pletykákat rekonstruálni természetesen nem lehet; mindenesetre ha a híresztelések valóban elhangzottak, nyilvánvalóan Štúr magasztos cselekedetét akarták megfosztani szakrális jellegétől azáltal, hogy keresztény helyett pogány szimbolikához és gyakorlatokhoz kapcsolták. A híresztelést rögzítő forrás azt is állítja, hogy a szlovák „szertartásra” válaszul a katolikus gimnázium diákjai összeverekedtek az evangélikusokkal. Ebben az esetben feltűnő a felekezeti és a nemzeti azonosítása: mind az evangélikus, mind a katolikus iskolába jártak magyar, szlovák, illetve német nyelvű diákok, a katolikusok magukat mégis magyar hazafinak tartották, az evangélikusokat pedig pánszlávnak, azaz hazaárulónak nevezték. Mindenesetre az evangélikus diákokat ez az incidens nem tartotta vissza attól, hogy a következő években is nemzeti kirándulásokat tegyenek Dévénybe.²²⁵

221 Kiliánová, *Identitüt und Gedächtnis*, 30–40.

222 Pawel Josef Šafařík, *Slowanské starožitnosti* (Praha: Jana Spurný, 1837), 831.

223 Vladimír Matula, *Devín, milý Devín: Národná slávnosť štúrovcov na Devíne 1836. História a tradícia* (Martin: Matica slovenská, 2008).

224 Šchönlitzky, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium*, 321–322.

225 Markusovszky Sámuel, *A pozsonyi ág. hito. evang. Lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hito. evang. egyház multjával* (Pozsony: Wigand F. K., 1896), 461.; „Výlet na Devín”, Sokol: Časopis pro zábravu a poučení, 1853. június 15. és június 30.

Hiába lett azonban a dévényi vár a szlovák nemzeti táj és múltkép egyik központi helye, használók híján jelentősége csökkent. Pozsonyban megszűnt a szlovák nacionalisták csoportja, és már 1863-ban, Cirill és Metód térítőmunkájának ezredik évfordulóján sem rendeztek Dévényben ünnepséget (ellentétben például Velehraddal, a szintén a morva történelemhez kapcsolt Nyitrával, illetve a szlovák nemzeti aktivisták aktuális bázisaival, Besztercebányával és Turócszentmártonnal).²²⁶

A szlovák nemzeti narratívában betöltött szerepéhez képest Dévény a magyar nemzeti múlt- és térelbeszélésekben sokkal mérsékeltbb szerepet kapott. A látványos romokról számos útleírás született, és határfunkciója miatt időnként Porta Hungaricának, azaz Magyarország kapujának nevezték.²²⁷ Legkésőbb Ady Endre 1906-ban írt *Góg és Magóg fia vagyok én* című verse óta Dévény mint Magyarország nyugati határa állandósult a magyar közvéleményben. A 19. század közepéig a vár morva eredetét és Rasztiszláv alatt játszott komoly funkcióját a magyar szerzők is elfogadták.²²⁸ Ennek magyarázatát a hungarus patriotizmusban kell keresni, amelynek keretében lehetséges volt a morva történelmet is beleilleszteni Magyarország történetébe. A század második felétől azonban a történelemképek egyre jobban etnicizálódtak, így a morva és a magyar múlt már kizárta egymást. Magyar szerzők így örömmel vették át Šafařík érveit, és cáfolták Dévény morva fővárosi múltját.²²⁹ Ezt a

226 Kiliánová, *Identitüt und Gedächtnis*, 43–47.; Joseh M. Kirschbaum, „The Role of the Cyrilo-Methodian Tradition in Slovak National and Political Life”, *Slovak Studies* 3 (1963): 165.; Matula, *Devín, milý Devín*, 72–87.

227 Egy német utazó már 1831-ben azt állította, hogy Dévény többek leírásából is ismert hely: Adalbert Joseph Krickel, *Wanderung von Wien über Preßburg und Tyrnau in die Bergstädte Schemnitz, Krennitz und Neusohl, und von da in die Turoß und das Waagthal* (Wien: M. Ehr Adolph, 1831), 15. Néhány későbbi leírás, amelyek jellemzően a vár festői látványára koncentrálnak: „Dévény várromjai”, *Az Ország Tükre* 2, 22. sz. (1863): 255.; „Dévényi vár romjai”, *Vasárnapi Ujság*, 1856. július 13.; A. J. Gross-Hoffinger, *Die Donau vom Ursprung bis in das schwarze Meer: Ein Handbuch für Donaureisende von Ulm, Linz, Wien, Pesth, Galatz über das schwarze Meer nach Constantinopel* (Breslau: Eduard Trewendt, 1846), 198–199.; Alexander F. Heksch, *Illustrirter Führer durch Pressburg und seine Umgebungen* (Wien-Pressburg: C. Stampel, 1884), 80–82.; A. Imendörffer – W. Gerlai – J. Sziklay, *Nach und durch Ungarn: Von Wien nach Budapest* (Zürich: Orell Füssli, é. n.), 8–9, 36–37.; Paget, *Hungary and Transylvania*, 1:17–19.

228 Sándor István, „Szvatoplugról ‘s Divin Váráról”, *Sokféle* 6 (1799): 19–24.; „Theben”, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* 9 (1828): 359–360.; Szekcső, „Sz. Kir. Pozsony városának”, 108.; Paul von Ballus, *Presburg und seine Umgebungen* (Presburg: Andreas Schwaiger und I. Landes, 1823), 239–241.; Adolf Emmanuel Pernold, *Magyarország Távcso-földképe: Első Osztály magában foglalván Pozsonyt a’ környékeivel* (Bécs: szerző saját kiadása, 1839), 18.; J. C. v. Thiele, *Das Königreich Ungarn: Ein topographisch-historisch-statistisches Kundgemälde. Das ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend* (Kaschau: Thiele’schen Erben, 1833), 1:28.

229 Ipolyi Arnold, „Fehérhegyeségi utiképek: Második rész. Lefelé Szokolcától Dévényig”, *Vasárnapi Ujság*, 1860. május 13.; „Dévény”, in *A Pallas Nagy Lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája* (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893–1904).

narratívát közvetítette aztán a magyar kormány támogatásával megjelent szlovák sajtó is.²³⁰

1896-ig egyetlen tárgy sem volt, amely akár Pozsonyban, akár Dévényben Magyarország területét vagy múltját jelezte volna. A millennium így kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy ezt a „hiányosságot” meg lehessen szüntetni.

Nyitra

A 19. század végén Nyitra közepes jelentőségű, rendezett tanácsú város volt Északnyugat-Magyarországon. Körülbelül 15 ezer lakosával a városhierarchia 26. helyét foglalta el. Városi funkciói elsősorban közigazgatási és kulturális téren voltak fejlettek: vármegyei és katolikus püspöki székhelyként működött, Nyitra vármegye egyetlen gimnáziuma és színháza, illetve egyetlen jelentős könyvtára is a városban volt megtalálható. Nyitra gazdasága kevésbé volt fejlett: inkább a hagyományos gazdasági ágak és a kisebb üzemméret jellemezték (1900-ban csupán öt ipari üzem foglalkoztatott 20 embernél többet), és csak egy vasúti szárnyvonal kapcsolta össze a világgal.²³¹

A századvégi Nyitra három nagyobb városrészre tagolódott. A várhegyet a püspökség uralta: itt volt a Szent Emerán-székesegyház, a püspöki palota, a szeminárium, a könyvtár és a kanonokok lakásai. A székesegyház egyes részeit a 11. században emelték, de a városrész alapvetően barokk stílusban épült a 18. században. Ezzel szemben a vár alatti városrész a 19. század második felében nyerte el formáját: a földszintes, szalmafedeles házak helyére kétemeletes, modern épületeket húztak fel, amelyek megfeleltek ugyan a korszak technikai és higiéniai elvárásainak, de a kortársak esztétikai értéket nem tulajdonítottak nekik. Ezt a városrészt a polgári hivatalok uralták: a városháza, a megyeház és a színház voltak a domináns épületei, továbbá itt kapott helyet egy modern kórház és laktanya is. A piaristák gimnáziuma és temploma szintén ebben a negyedben állt.²³² A harmadik városrész, a Párucca néven ismert egykori zsidó gettó, csupán 1886-ban került Nyitrához. Ezt a városrészt a kortársak kaotikusnak és egészségtelennek tartották, és többször is bírálták.²³³

A 19. század végi közepes jelentőségével szemben Nyitra egy évezreddel korábban a korai szláv kereszténység és Morvaország egyik központja volt.

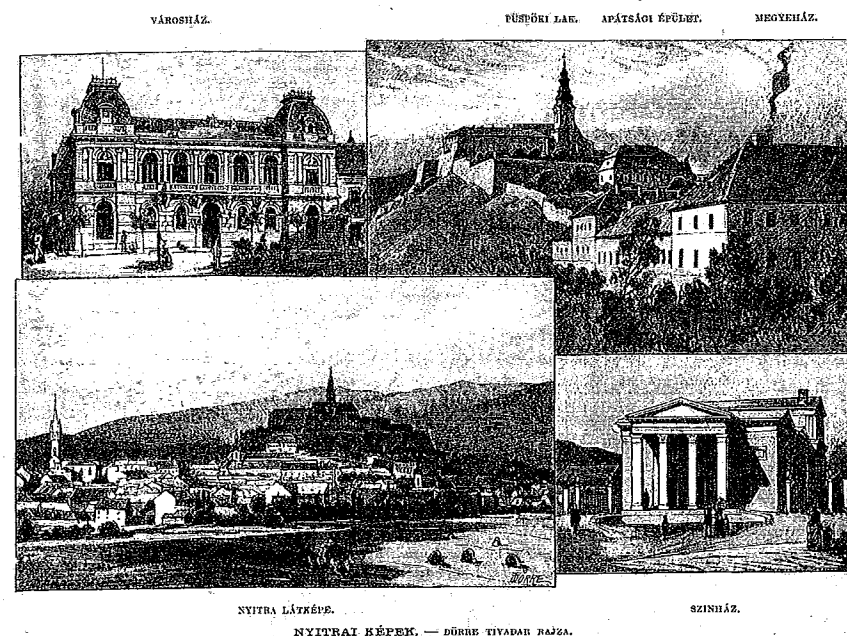
230 Valentényi György, „Dévény vára”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. október 18.; „Rumy hradu devínského”, *Vlast' a Svet*, 1887. október 28.

231 Beluszky-Győri, *Magyar városhálózat*, 200.; Jekelfalussy, *A Magyar Korona*, 571.; *Magyar Statisztikai Közlemények* 2 (1904): 969.

232 Sziklay János, „Nyitra”, in *Magyarország vármegyei és városai: Nyitra vármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János (Budapest: Apollo, 1898), 28–33.

233 Szinnye József, „Nyitra negyvenhat év előtt és most”, *Nyitrai Megyei Közlöny*, 1886. augusztus 22.

A modern szlovák nemzeti múltképben így kiemelt helyet kapott, ráadásul a nyitraiak többsége szlovákul beszélt. A szlovák nemzeti aktivistáknak mégsem sikerült a lábukat megvetniük a városban. A nemzeti eszmék piacán így a magyar volt az egyeduralkodó. Átütő sikert azonban a magyar nemzetépítők sem tudtak elérni, mert a századvégi Nyitra identitását elsősorban a katolikus egyház, annak is az arrafelé igen konzervatív szárnya határozta meg.

2. kép. Nyitra 1887-ben

„A város ma határozottan magyar jellegű”²³⁴

Nyitra lakosságának nagy többsége katolikus, kisebbsége ortodox zsidó volt; protestánsok és neológ zsidók alig éltek a városban (lásd a 4. táblázatot).

234 Sziklay, „Nyitra”, 33.

4. táblázat. Nyitra polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1869–1900
(beleértve Páruccát)

Év	Római katolikus (fő/%)		Evangélikus (fő/%)		Református (fő/%)		Zsidó (fő/%)		Egyéb (fő/%)		Összesen (fő)
1869	7433	69,6	81	0,8	27	0,3	3141	29,4	1	0,0	10 683
1880	8331	69,2	142	1,2	43	0,4	3501	29,1	16	0,1	12 033
1890	9538	70,5	166	1,2	67	0,5	3757	27,8	10	0,1	13 538
1900	10663	72,3	241	1,6	172	1,2	3648	24,7	28	0,2	14 752

Az 1869., 1880., 1890. évi adatok forrása: Thirring, *A magyar városok statisztikai évkönyve*, 67.; az 1900. évi adatok forrása: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 92–93.

A század közepén a katolikusok többsége szlovákul, a zsidók németül beszéltek, magyart viszont alig lehetett hallani a városban.²³⁵ Az 5. táblázat adatai szerint a 19. század végén viszont a magyar nyelvűek száma és aránya drasztikusan nőtt.

5. táblázat. Nyitra polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900
(beleértve Páruccát)

Év	Magyar (fő/%)		Szlovák (fő/%)		Német (fő/%)		Egyéb (fő/%)		Összesen (fő)
1880	3403	28,3	4780	39,7	3743	31,1	107	0,9	12 033
1890	5002	36,9	5205	38,4	3234	23,9	97	0,7	13 538
1900	7035	47,7	5340	36,2	2279	15,4	98	0,7	14 752

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 114–115.

A város keresztény lakóinak identitását a katolikus egyház határozta meg. A nyitrai egyházmegye püspöke és papságának jelentős része egészen a 19. század végéig nemzetileg közömbös maradt. A korszak mindkét püspöke, Palugyay Imre (1838–1858) és Roskoványi Ágoston (1859–1892) elkötelezett volt a hitélet fejlesztésében, az egyházmegye iskoláinak támogatásában, és mindketten ismertek voltak teológiai munkásságukról is, nemzeti és politikai szempontok azonban egyáltalán nem játszottak szerepet programjukban.²³⁶ A nyitrai katolikusok számára a dinasztikus lojalitás volt a meghatározó politikai orientáció. Így a nyitrai piarista gimnáziumban a katolikus ünnepek mellett

²³⁵ Thiele, *Das Königreich Ungarn*, 1:58.; Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik* (Pest: Kozma Vazul, 1851), 1:154.; Kelecsény József – Vahot Imre, „Nyitra jelen állapota”, in *Nyitra és környéke képes albuma* (Pest: Vahot Imre, 1854), 15.

²³⁶ Cserenyey István, *Palugyay Imre püspök és a nyitrai irgalmas nővérek emlékezete* (Nyitra: Risnyovszky János, 1911); Stefan Vragaš, „Augustin Roškovaný Bischof von Nitra (1807–1892): Sein Leben und Werk”, *Slovak Studies* 19 (1979): 167–175.

sokkal gyakrabban tartottak az uralkodóház tagjaihoz kapcsolódó ünnepségeket, mint magyar nemzeti megemlékezést. Egy évről évre megismétlődő magyar nemzeti ünnepséget csupán 1898-ban, az 1848-as forradalom 50. évfordulóján vezettek be, jóval később, mint más magyarországi középiskolák.²³⁷

A liberalizmussal elválaszthatatlanul összekapcsolódó magyar nacionalizmust így a nyitrai egyházmegyében komoly fenntartásokkal kezelték. Az 1894–1895-ben meghozott liberális egyházpolitikai törvények különösen felháborították a nyitrai klérust. Még 1896-ban is, amikor pedig a magyar nemzeti érzelmek elárasztották az országot, Privigyén 19 pap lépett ki a magyar nemzeteszmét terjesztő Felsőmagyarországi Közművelődési Egyletből, mert ott szabadelvű lapokra fizettek elő.²³⁸ A magyar nacionalizmus eszméje csupán 1893-ban jelent meg a nyitrai egyházmegye klérusában, amikor a kormány Bende Imrét nevezte ki nyitrai püspöknek. Bende 1824-ben Baján született, és kalocsai tanulmányai után plébánosnak Újvidékre került, mely akkor nagyrészt Svetozar Miletić szerb nemzeti liberális pártjának hatása alatt állt. Bende katolikus hitét sikeresen egyeztetette össze magyar nemzeti identitásával: elérte, hogy a város német nyelvű katolikus iskolái átálljanak a magyar oktatási nyelvre, és kijárta, hogy magyarul tanító állami középiskola jöjjön létre a városban. Szabadelvű programmal a városi képviselő-testületnek, majd 1881-től a képviselőháznak is tagja lett. 1886-ban Besztercebányára nevezték ki püspöknek, majd 1893-ban áthelyezték Nyitrára – a kormány számára a magyar nemzeti célokat és a liberális kormányprogramot aktívan támogató Bende ideális jelölt volt a konzervatív és nemzetileg közömbös észak-magyarországi egyházmegyékben.²³⁹ Nyitrai beiktatási beszédében egyszerre bátorította híveit katolikus hitük és magyar nemzeti elkötelezettségük erősítésére.²⁴⁰ Úgy tűnik azonban, kinevezése nem győzte meg a nyitrai klérust a nemzeti és liberális ideológiáról, Nyitra megye ugyanis a Katolikus Néppárt egyik legstabilabb bázisa lett.²⁴¹ A Néppárt a várost nem tudta ugyan elhódítani a szabadelvűektől, de az 1896. évi városi képviselő-testületi választásokon számos katolikus jelölt jutott mandátumhoz.²⁴² A klérus számára a Szabadelvű Pártot valószínűleg az sem tette vonzóvá, hogy a kormánypárt

²³⁷ *Nyitrai piarista gimnázium értesítője*, 1877/1878–1917/1918, passim.

²³⁸ „A »Vágvölgyi Lap« és a Fmke”, *Nyitramegyei Szemle*, 1896. január 12.

²³⁹ *Emlékkönyv: Fennállásának tizedik évfordulója alkalmából kiadta a Nyitrai nagyobb papnevelőintézet magyar egyházirodalmi iskolája* (Nyitra: Huszár István, 1899), 263–279.; „Két püspök”, *Vasárnapi Újság*, 1886. december 26.

²⁴⁰ Jeszenszky Alajos, szerk., *Bende Imre püspök beszédei: Ötven éves áldozásának emlékére* (Nyitra: Huszár István, 1897), 59.

²⁴¹ Nagy Gereben, *Album: Nyitramegye nagy férfainak fény és árnyképei* (Nyitra: Kapsz és Kramár, 1904).

²⁴² „A nyitrai képviselő-testületi tagok választása”, *Nyitramegyei Közlöny*, 1896. január 12.; Fodor Ferenc, „A magyarországi országgyűlési képviselőválasztási kerületek térképei 1861–1915-ig”, Országgyűlési Könyvtár, <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/valasztasiterkep/> (letöltés időpontja: 2012. május 25.); Szabó, „A Néppárt 1895–1914”, VI. térkép a függelékben; Toth, *Parteien und Reichstagswahlen*, 156.

országszerte ismertté vált választási visszaélések sorát hajtotta végre a megyében.²⁴³

Kiterjedt intézményrendszere révén eszméinek terjesztésekor a katolikus klérus kényelmes helyzetet élvezett. A város oktatási rendszerét szinte teljes egészében a katolikus egyház tartotta fenn. Nyitra püspöki és káptalani székhely lévén, a piarista gimnázium tanári kara mellett a város értelmiségének jelentékeny hányadát a klerikusok tették ki. Több katolikus egyelet is működött, 1892-től pedig katolikus lap, a *Nyitramegyei Szemle* jelent meg a városban, amelyen keresztül a katolikus eszmék még könnyebben tudtak terjedni.

Nyitra katolikus lakossága a 19. század közepéig nagyrészt szlovákul beszélt, a szlovák nacionalizmus azonban alig jelent meg a városban. A szlovák nyelvű lakosság egyöntetű katolikussága miatt a szlovák nacionalizmus felekezeti dinamikája erősen befolyásolta, hogy a szlovák nemzetépítés a városban mennyire tud érvényesülni. A kései 18. században, amikor a szlovák nacionalizmus legelső, még embrionális szakaszát katolikus klerikusok dominálták, több nyitrai pap is részt vett a nagyszombati központú, katolikus Szláv Tudós Társaságban (*Slovenské učené tovarišstvo*).²⁴⁴ A reformkorban a szlovák romantikus nacionalizmust szinte teljes egészében evangélikus értelmiségiek határozták meg, sőt a szlovák nemzeti aktivizmus is az evangélikus egyház társadalmi hálózatára épült rá. Így nem meglepő, hogy a pozsonyi evangélikus diákok *Plody* évkönyvét Nyitrán senki sem fizette elő, míg az evangélikus lelkész Hurban által 1842-ben kiadott *Nitra* évkönyv 434 előfizetője között csupán egy nyitrai akadt, Adam Geržo ügyvéd.²⁴⁵ 1864-ben viszont a katolikus pap Jozef Viktorin szerkesztette *Lipa* évkönyvet 16 nyitrai pap és a katolikus gimnázium egy tanára fizette elő. A nyitrai előfizetők száma meghaladta ugyan például a pozsonyiakét (11), de a laikusok hiánya az előfizetők között azt jelentette, hogy a városban még igencsak törekény volt a szlovák nemzetépítő pozíció.

A szlovák nemzetépítés dinamikája Nyitrán tehát szorosan összefüggött a katolikus egyházzal, ami pedig igen bizonytalan keretet jelentett. Jóllehet Roskoványi, több kanonok és gimnáziumi tanár is tagja volt a nagyszombati Szent Adalbert Egyletnek (*Spolok Sv. Adalberta [Vojtecha]*), ez valójában sokkal inkább katolikus, mint szlovák intézményként működött.²⁴⁶ A nyitrai szlovák

243 Mikszáth Kálmán, „Nyitra”, in *Isten hóna alatt*, szerk. Kiss Gy. Csaba – Karol Wlachovsky (Miskolc: Felsőmagyarország, 2003), 143–147.; *Nyitramegyei közállapotok* (Nyitra: k. n., 1885); Tarnóczy Gusztáv, *A nyitrai választás* (Budapest: Márkus Samu, 1895).

244 Jozef Ambruš, „Slovenské národné obrozenie v Nitre”, in *Nitra*, zost. Juraj Fojtík (Bratislava: Obzor, 1977), 69–79.; Michal Eliáš, „Pobočka stánok Slovenského učeného tovarišstva v Nitre”, in *Kapitoly z dejín Nitry: Sborník štúdií k 1100. výročiu príchodu Cyrila a Metóda*, zost. Alexander Csanda (Bratislava: Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, 1963), 68–80.

245 *Plody zboru Učenců*, oldalszám nélküli bevezető; Miloslav Jos. Hurban, zost., *Nitra: Dar dcerám a synům Slowenska, Moravy, Čech a Slezka obětovaným* (Prešporok: Antonjn Šmíd, 1842), 1:297–309.

246 Az egyesület nyitrai tagjait lásd: Hadrián Radványi, „Nitra a Spolok sv. Vojtecha”, in *Nitra v slovenských dejinách*, zost. Richard Marsina (Martin: Matica slovenska, 2002), 293–300.

nemzeti aktivisták nem találtak olyan vezetőre, mint besztercebányai társaiknak, ahol Štefan Moyzes egyszerre volt püspök (1850–1869), szlovák nemzetépítő és a Matica slovenská első elnöke.²⁴⁷ A katolikus egyház nemzeti közömbössége, illetve a világi szlovák nemzetépítők hiánya miatt a nemzeti eszmék nyitrai piacáról a dualizmus évtizedeiben a szlovák teljesen hiányzott.

Így ezen a piacon a magyar maradt az egyeduralkodó. Északnyugat-Magyarország tíz vármegyében a nemzeti integráció egyik fő motorja a nyitrai központú Felsőmagyarországi Közművelődési Egylet (FEMKE) volt, amely bőséges állami támogatást élvezett. A FEMKE tagsága – hasonlóan a Toldy Köréhez Pozsonyban – főleg állami hivatalnokokból állt, ideológiájában pedig az egyesület tökéletesen elfogadta a liberális magyar nemzeteszmét. A FEMKE célja a magyar nyelv terjesztése volt az észak-magyarországi szlovákok körében, ehhez pedig olvasóköroket és óvodákat tartott fenn, sőt támogatta szlovák ajkú árva gyerekek alföldi magyar nevelőszülőkhöz kerülését is.²⁴⁸ A liberális, magyar nacionalista eszmék a félhivatalos *Nyitramegyei Közöny* című hetilapon keresztül értek el a szélesebb közönséghez.

Míg a katolikus egyház egészen az 19. század végéig közömbös volt a nemzeti integráció ügyében, addig a nyitrai zsidóságban a magyar nemzeti aktivisták lelkes szövetségest találtak. Habár a nyitrai zsidók az ortodoxiához csatlakoztak (egy kicsi neológ hitközség csak 1908-ban jött létre), Chátám Szófer hatása itt már sokkal kevésbé érezhető. A nyitrai zsidó elit a magyar liberális nemzeteszmét teljes meggyőződéssel támogatta: a FEMKE számos alapító tagja zsidó volt, a zsidó elemi iskola minden évben tartott FEMKE-napot, gyakorlatilag egész napos magyar nemzeti ünnepet, és az első nyitrai magyar nyelvű lapot, a *Nyitramegyei Közönyt* is egy zsidó ügyvéd hozta létre 1881-ben. A millennium évében egy izraelita ügyvéd szerkesztette a német nyelvűként induló, de akkorra már kétnyelvűvé vált *Neutraer Zeitung-Nyitrai Hírlapot*. A városi bankokban és a képviselő-testületben is több zsidó vállalt fontos szerepet.²⁴⁹ A nyitrai zsidóság tehát jó példát nyújt a Karády Viktor által íratlan társadalmi szerződésnek nevezett konstrukción: a „magyar nemesi vezető rétegnek etnikai szövetségesekre volt szüksége a nemzetállam-építés és a

247 Svetozár Hurban Vajanský, *Storočná pamiatka narodenia Štefana Moyses, biskupa baňsko-bystrického: Jeho veličenstva skutočného tajného radcu, doktora filosofie, predsedu Matice Slovenskej 1797–1897* (Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok, 1897).

248 Joachim von Puttkamer, „Die EMKE in Siebenbürgen und die FEMKE in Oberungarn: Die Tätigkeiten zweier ungarischer Schutzvereine in ihrem nationalen Umfeld”, in *Schutzvereine in Ostmitteleuropa: Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*, Hrsg. Peter Haslinger (Marburg: Herder-Institut, 2009), 158–169.

249 Lipót Erdélyi, szerk., *Emléklap a nyitrai izr. hitközségi népiskola új épületének felavatása alkalmából* (Nyitra, 1898); Náthán Grünfeld, „Nyitra és vidéke”, in *Magyar zsidók a millenniumon: Művelődéstörténeti tanulmány*, szerk. Zichy Hermán – Deresty Gy. M. (Budapest: Miljković Dragutin, 1896), 91–108.; Gusztáv Libertiny, *Nyitra vármegye népoktatásügye 1895-ben: Nyitra vármegye közigazgatási bizottsága elé terjesztett tanfelügyelői jelentés* (Nyitra: Neugebauer Nándor, 1896), 3–12.

társadalmi modernizáció programjának megvalósításához. E szövetségbe a zsidók a maguk részéről elsősorban kulturális elmagyarosodásukat és a függetlenségi ügy politikai és gazdasági támogatását viszik be. A nemesség cserébe védelmet nyújt számukra a zsidóellenesség megnyilvánulásaival szemben, s egy toleráns, szekularizált, modern politikai jogállamiság tervét kínálja fel, amely a vallásszabadság gyakorlása mellett teret biztosít a zsidók szakmai-gazdasági érvényesülésének. Ennek az íratlan »asszimilációs társadalmi szerződésnek« jegyében a magyarországi zsidók tömegesen elkötelezik magukat a magyar asszimiláció mellett.²⁵⁰

Hiába sorakozott fel azonban a nyitrai zsidóság a magyar nemzetépítés mögé, a felekezeti alapú térbeli, gazdasági és társadalmi különbségek a korokban végig megmaradtak. Mivel zsidók hosszú ideig nem telepedhettek le Nyitrán belül, a város mellett épült Párucca községben kialakult a zsidó gettó. Noha a lakhatási korlátozások feloldása után a gazdag zsidóság elkezdett az elegánsabb városrészekbe költözni, Párucca megmaradt zsidó többségű negyednek. A zsidók zöme kiskereskedelemről és pénzügyletekből élt, emiatt gyakran vádolták őket a keresztények kizsákmányolásával.²⁵¹ A keresztények tevékenységi területein, a mezőgazdaságban és a kisiparban csak elvétve dolgozott izraelita. A zsidó gyermekek a hitközség elemi iskoláját látogatták, a keresztények viszont a katolikus iskolába adták gyermekeiket (a városban állami elemi iskola nem működött). A felsőbb oktatásban ilyen fokú szeparáció már nem volt lehetséges, de az iparos- és kereskedőiskola iparososztályába szinte csak katolikus, míg a kereskedőosztályába szinte csak zsidó fiúk jártak. A szociális egyesületek is felekezeti alapon működtek, és az olyan fontos társadalmi eseményeket, mint például a bálakat, gyakran csak egy vallás követői látogathatták.²⁵²

A szegény és rendezetlen Párucca, a zsidók keresztények számára furcsa szokásai és a gazdasági különbségek miatt a nyitrai katolikusok körében elterjedt az antiszemitizmus. Ennek ellenére a városban nem történt pogrom 1883-ban (amikor a megyében több ilyen incidensre is sor került), és az antiszemita párt sem járt sikerrel.²⁵³

A századvégi Nyitra társadalmát tehát három, egymásba fonódó és egymástól élesen el nem választható csoportra lehet osztani. A várost egyrészt a liberális-katolikus, másrészt a keresztény-zsidó különbségek határozták meg, így a három nagy csoport a (felekezeti és politikai értelemben

vett) katolikusok, a liberális keresztények és a politikailag liberális zsidók voltak. Nemzeti konfliktusok a város társadalmának formálásában nem játszottak szerepet.

Mivel Nyitrán nem volt olyan csoport, amely ellenkezett volna a magyar nyelv terjesztésével, a város intézményrendszere a 19. század utolsó évtizedeiben szinte teljes mértékben áttért a magyar nyelv használatára. Elsőként az iskolákban játszódott le ez a folyamat. A piarista gimnázium, amelyben 1844-ig latinul tanítottak, a reformkor utolsó éveiben áttért a magyarra és latinra. Az 1850-es években a tanítás nyelve németre és „szlávra” (véltetően az Anton Bernolák által a 18. század végén bevezetett, de csak a katolikus szlovákok használt bernolákovčina nyelvi standardra) változott, az 1860-as évektől pedig már a magyar lett az oktatás fő nyelve. Az 1868/1869-es tanév volt az utolsó, amikor „szláv” nyelven is lehetett tanulni; innentől fogva a magyar oktatást csak német nyelvről egészítette ki.²⁵⁴ Hasonló folyamat játszódott le a katolikus elemi iskolákban is: az 1840-es években magyarul, „szlávul” és latinul tanítottak, az 1850-es években németül és „szlávul”, az 1860-as évektől magyarul, de a német és a „szláv” nyelvről fenntartották az 1870-es évek végéig. A lányok még az 1890-es évek közepéig tanulhattak németet mint idegen nyelvet, de 1894/1895-ben ez is megszűnt, s a nyitrai katolikus elemi iskolákban a magyar nyelv egyeduralgó lett.²⁵⁵ Az új iskolákban, mint például a város által fenntartott iparos- és kereskedőiskolában, valamint a katolikus leánypolgáriban is csak magyar nyelvű oktatás folyt.²⁵⁶ A zsidó elemi iskola a katolikus iskoláknál kicsit később, 1881-ben vált teljesen magyar nyelvűvé.²⁵⁷ A színházi élet magyar és német nyelven zajlott 1883-ig; ekkor felépült egy állandó színházépület, és már csak magyar nyelvű társulatok léphettek színre.²⁵⁸ A helyi sajtó német nyelven indult el; az 1870-es években jelentek meg az első, még erősen instabil hátterű magyar lapok. Az 1880-as évektől a magyar nyelvű sajtó helyzete megszilárdult, a német lapokat kétnyelvűek váltották fel, amelyekben a német súlya folyamatosan csökkent. Az egyesületek, az egyházközségek és a városi hivatalok nyelvhasználatáról pontos források nem maradtak fenn, de feltételezhető, hogy a magyar nyelv legalább domináns, de inkább egyeduralgó lett bennük a 19. század végére. A kávéházakban, éttermekben és a polgári nyilvánosság más tereiben ekkor már csak ma-

250 Karády Viktor, *Zsidóság Európában a modern korban: Társadalomtörténeti vázlat* (Budapest: Új Mandátum, 2000), 168.

251 Kelecsény-Vahot, „Nyitra jelen állapota”, 16–17.; Petra Rybářová, *Antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia* (Bratislava: Pro Historia, 2010), 108–110.

252 Lőrinczy György, „Nyitrávármegye társadalma”, in *Magyarország vármegyéi és városai: Nyitrávármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János (Budapest: Apollo, 1898), 221.

253 Szinnyei József, „Nyitra negyvenhat év előtt és most”, *Nyitramegyei Közlöny*, 1886. augusztus 22. Rybářová, *Antisemitizmus v Uhorsku*, 110–116.

254 Csősz Imre, *A kegyes-tanító-rend nyitrai gymnasiumának történeti vázlata* (Nyitra: Neugebauer E., 1876), 93–148.

255 Jabukovich Sándor, „A nyitrai róm. kath. elemi fiúiskola múltja és jelene”, in *A nyitrai városi róm. kath. elemi fiú- és leányiskolák értesítője az 1896–97. tanévről* (Nyitra: Huszár István nyomdája, 1897), 3–163.

256 Ez kiderül az első iskolai értesítőikből is: *Nyitrai városi iparos és kereskedőtanonc iskola értesítője*, 1884/85.; *Nyitrai római katolikus leány polgári iskola értesítője*, 1895/1896.

257 *Nyitrai zsidó elemi iskola értesítője*, 1908/09: 14.

258 Cesnaková-Michalcová, *Geschichte des deutschsprachigen Theaters*, 131–132, 262–265.

gyarul beszéltek, pedig még néhány évtizeddel korábban a helyi nemesség is használta a szlovákot.²⁵⁹

Az intézményrendszer magyarosodása a lakosság nyelvhasználatára is komoly hatást gyakorolt. Az 1880. évi népszámlálás szerint a magyar anyanyelvűek a város legkisebb csoportját alkották, 1890-ben már második helyen álltak, 1900-ra relatív, 1910-re pedig abszolút többségbe kerültek. Nyitra ipara nem volt túl markáns, ezért a magyarosodást nem annyira bevándorlás, mint inkább az önbevallásokban lezajló változás okozta. 1900-ban a magyar anyanyelvűek 78%-a tudott még legalább egy nyelven; a zsidók 48%-a a magyart jelölte meg anyanyelveként, de gyakorlatilag az összes nyitrai zsidó tudott németül.²⁶⁰ A többnyelvűség nagyon magas aránya egyértelműen azt jelzi, hogy sok, magát korábban német vagy szlovák anyanyelvűnek valló polgár immár a magyar nyelvet deklarálta első nyelvének. A többnyelvű társadalmi környezet meglétét sem lehet azonban kizárni, ahol az eredetileg is magyar nyelvű lakosok megtanulták környezetük nyelvét.

A népszámlálási adatok komoly elégedettséggel töltötték el a kortárs magyar megfigyelőket: „A város ma határozottan magyar jellegű, noha még nagy számban lakják az idegen ajkúak, akik azonban az általános irányzat közepett, midőn azok a kulturális intézmények, melyek közvetlenül szolgálják a művelődést, mind magyarok, ellenálhatatlanul olvadnak be az értelmiséget képező magyarságba.”²⁶¹ A magyar nemzeti aktivisták a nyelvváltást összekapcsolták az identitások megváltozásával. Ebben azonban tévedtek; a nyitraiak nemzeti identitása labilis maradt az egész dualista időszakban, sőt az 1920-as években is. Az 1921. évi népszámlálás során a lakosság 71%-a immár a szlovák nyelvet vallotta anyanyelvének, és csupán 11% deklarálta továbbra is a magyart, azaz néhány év alatt a lakosság anyanyelvi megoszlása az ellentétébe fordult – ha hihetünk a népszámlálási bevallásoknak.²⁶² A csehszlovák oktatási hatóságok tömegével találkoztak olyan diákokkal, akiknek igencsak bizonytalan képzeik voltak saját nemzeti hovatartozásukról.²⁶³ Szó sincs azonban arról, amit a kortárs (cseh)szlovák megfigyelők látni szerettek volna, azaz hogy a korábban elnyomott szlovák lakosság visszatérhetett valós, tehát szlovák identitásához. Sokkal inkább egy bizonyos Pista bácsi, a magyar időkben magyar, a csehszlovákban pedig csehszlovák állami hivatalnok tük-

259 Kőrösy József, *A Felvidék eltótosodása: Nemzetiségi tanulmányok. Pozsony és Nyitra megyék külön lenyomata* (Budapest: Grill Károly, 1898), 23.

260 MNL OL, XXXII–23–h, 1900. évi népszámlálás, 283. doboz, Nyitra, 47/a., 47–48/c. és 47–48/d. táblák. Sajnos ennél pontosabb folyamatokat nem lehet felvázolni, mert 1880-ból csak a városi adatok vannak meg, és mivel Párucca ekkor még önálló község volt, a városi számsorok nem tartalmazzák a zsidóság nagy részét.

261 Sziklay, „Nyitra”, 33.

262 *Sčítanie ľudu v Republike československej zo dňa 15. februára 1921* (Praha: Státní úřad statistický, 1925), 2/3: 328–329.

263 Owen V. Johnson, *Slovakia 1918–1938: Education and the Making of a Nation* (Boulder: East European Monographs, 1985), 106–107.; Ida Zubácka, *Nitra za prvej Československej republiky* (Nitra: Univerzita Konštantína, 1997), 25–29.

rözi a valóságos képet: „este a Zoboron tovább táncoljuk a csárdást, kérnélek szépen... És mi is történt? Nem nagy dolog. Azelőtt a konyhában beszélünk tótul, a hivatalban magyarul. Most fordítva van. A hivatalban povedálunk szlovákul, odahaza pedig magyarul, ennyi az egész, kérem alássan.”²⁶⁴ A 19. század végén a nemzeti identitás Nyitrán minden bizonnyal még bizonytalanabb volt, helyette felekezeti és politikai választóvonalak tagolták a város társadalmát.

Morvaország hosszú árnyéka: a város olvasatai

Három olvasat jelent meg a városról: egy katolikus, egy szlovák nemzeti és egy magyar nemzeti. A katolikus szerzők a püspökség és a gimnázium köréből kerültek ki. Munkáikban a város gazdag katolikus múltját tárgyalták, jellemzően intézmények köré szervezve (iskolák, templomok, szerzetesrendek), anélkül hogy a várost teljességében értelmezték volna.²⁶⁵ Ez a tematika lehetővé tette, hogy ne foglaljanak állást a szlovák és a magyar történészek ellentmondó narratíváiban.

A város keresztény múltját a szlovák nemzeti narratíva megalkotói is kihasználták. A 18. század végétől már jól ismert volt, hogy Nyitra a morva időkben központi szerepet játszott a korai szláv kereszténységben fejedelmi és püspöki székhelyként. Nyitra hamarosan a szlovák szimbolikus földrajz és múlt kiemelt helyszínévé avanzsált. A szlovák szerzők a várost prózában és versben dicsérték; az ismeretlen szerzőségű, Kollár által közölt *Nitra, mila Nitra* (Kedves Nyitra) című vers a szlovák romantika egyik legismertebb alkotása. Sokatmondó, hogy Štúr mellett a szlovák romantikus nacionalizmus másik vezéralakja, az evangélikus lelkész Jozef Miloslav Hurban *Nitra* címen adta ki irodalmi évkönyvét, azaz egy olyan városról nevezte el, amelynek protestáns lakossága gyakorlatilag nem volt, és évszázadok óta katolikus püspöki székhelyként funkcionált. Az irodalmi művekben három, egymást átfedő mítosz született: Nyitra a szlovák városok anyja, a szlovák kereszténység bölcsője és Metód városa.²⁶⁶ Újabb kori története révén viszont – Dévényhez hasonlóan – a nemzet jelenének tragikus voltát is bele lehetett látni a városba.

264 Peéry Rezső, „Pista bátyám és a nemzetiségi kérdés”, in *A magyar esszé antológiája*, szerk. Domokos Mátyás (Budapest: Osiris, 2006), 2:139. Számos további példát hoz a két világháború közötti flexibilis csehszlovákiai identitásokról: Ablonczy Balázs, „Örök: A többes identitás történeti stratégiái”, *Századvég* 12, 43. sz. (2007): 63–78.

265 Csősz Imre, *A kegyes-tanító-rend nyitrai gymnasiumának*; Csősz Imre, *A kegyes-tanító-rendiek Nyitrán: Magyar műveltségörténelmi rajz* (Nyitra: Siegler M., 1879); Horvát Sándor, szerk., *Okmánytár a piaristák Sz. László királyról címzett nyitrai kollegiumának történetéhez 1698–1849* (Nyitra: Huszár István, 1896); Tóth János, *Adatok a nyitrai papnevelde történetéhez* (Nyitra: Huszár István, 1905); Vagner József, *Adatok a nyitrai székes-káptalan történetéhez* (Nyitra: Huszár István, 1896); Vagner József, *Adatok a Nyitra-városi plebániák történetéhez* (Nyitra: Huszár István, 1902).

266 Metód valójában Pannónia és Morvaország érsekének címét kapta meg, és arra nincs írásos bizonyíték, hogy Nyitrán is járt volna. Juraj Zajonc, „Prečo je Nitra staroslávne mesto”, in

Így például Karel Kálal, egy csehországi tanító, aki a cseh–szlovák testvériség egyik aktív támogatója volt, a „Szlovákiát” bemutató ifjúsági útikönyvében Nyitra ősi dicsőségét a szomorú jelennel vetette össze, amelyben megmosolyogják az embert, ha szlovákul beszél, vagy ha szlovák nyelvű könyvet kér egy könyvesboltban.²⁶⁷

Megfelelő források viszont a morva korszakból nem álltak rendelkezésre, így a város korai történetét részletesen megírni nem lehetett. Helyette a morva történelem keretébe lehetett a várostörténetet ágyazni. A 19. század végén a morva történelem egyetlen szlovák művelője, a katolikus pap és amatőr történész František Vítázoslav Sasinek radikálisan magyarellenessé narratívát alkotott: Árpád népét szláv türköknek és kazároknak tartotta, a magyarok őseit pedig a szerinte muszlim besenyőkben és kunokban találta meg.²⁶⁸ Elutasította a magyar történetírásnak azt az állítását is, hogy a honfoglalás után az Északi-Kárpátok vidéke, beleértve Nyitrát is, a honfoglalók birtokába jutott. Szerinte a morvák bukása után először cseh, majd lengyel uralom következett, és csak Vitéz Boleszláv lengyel király 1025. évi halála után lett a terület Szent István révén Magyarország része. Ekkor sem érvényesült azonban közvetlen magyarországi (*uhorský*) uralom, hanem az uralkodó kinevezett egy nyitrai fejedelmet. Sasinek szerint tehát a morva uralom valójában tovább folytatódott, immár Magyarországon belüli autonóm terület formájában.²⁶⁹ Sasinek a nyitrai püspökség és a prágai érsekség között szoros kapcsolatot feltételezett, ezzel is bizonyítva látta a morva örökséget.²⁷⁰ Sasinek narratíváját óvatosan átvette Jozef Kompánek kis- és nagysztricei pap, aki Nyitrán végezte el a szemináriumot. A Nyitrát tárgyaló művébe ő is beszúrt egy cseh és egy lengyel fejezetet a honfoglalás és Szent István közé,²⁷¹ de egyébként meg sem kísérelte megírni Nyitra átfogó, szlovák nemzeti történetét.

A hungarus identitású Mednyánszky Alajos Nyitra morva múltjára még bizonyos büszkeséggel tekintett.²⁷² Ahogy azonban a nemzeti narratívák egy-

Mýty naše Slovenské, zost. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová (Bratislava: Academic Electronic Press, 2005), 134–149, különösen 141.

267 Kálal, *Na krásném Slovensku*, 54–55.

268 Fr[antišek] V[ítázoslav] Sasinek, *Árpád a Uhorsku* (Turč. Sv. Martin: Kníhtlačiarstvo učastinársky spolok, 1885).

269 Fr[antišek] V[ítázoslav] Sasinek, *Dejepis slovakov* (Ružomberok: Karol Salva, 1895), 21–49.; Fr[antišek] V[ítázoslav] Sasinek, *Slováci v Uhorsku* (Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarstvo-účastinársky spolok, 1902), 4–26.

270 Fr[antišek] V[ítázoslav] Sasinek, „Biskupstvo v Nitre”, *Tovaryšstvo* 1 (1893): 119–122.

271 Jozef Kompánek, *Nitra: Nástin dejepisný, miestopisný a vzdélanostný* (Ružomberok: Karol Salva, 1895), 9–25.; Használóan tett Alexander Lombardini zsolnai ügyvéd is: „Zoborské opátstvo”, *Tovaryšstvo* 2 (1895): 115–124.

272 „Das Schloss Neutra”, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* 3 (1822): 191–210. Ennek kivonata magyar fordításban is megjelent: Mednyánszky Alajos, „Nyitravár- és város története”, in *Nyitra és környéke képes albuma* (Pest: Vahot Imre, 1854), 2–3. 1864-ben Hunfalvy János sem fogalmazott meg explicit negatív véleményt a morvákról, Nyitrát pedig a legrégebbi magyarországi városok egyikének mondja: *Magyarország és Erdély eredeti képekben* (Darmstadt: Lange Gusztáv György, 1864), I/II:132.

re jobban távolodtak egymástól, Nyitra története is mindinkább etnicizálódott. A magyar nemzeti múltértelmezésben a morvák csak felületesen voltak keresztények, erkölcsiek, kultúrájuk és államépítésük kezdetleges szinten rekedt meg, Szvatopluk pedig erőszakos és kegyetlen uralkodóként tűnt fel. Nyitra a magyar szerzők számára is fontos helyszín lett a magyar–morva konfliktus tárgyalásakor. Anonymus ugyanis a Zobor-hegy nevét egy állítólag ott kivégzett Zobor nevű szláv vezér nevéből eredeztette. Zobor kivégzésének története így a magyar mesternarratíva stabil alkotórésze lett, egészen addig, amíg a kritikai történettudomány meg nem kérdőjelezte a *Gesta Hungarorum* hitelességét.²⁷³

Az azonban, hogy a Zobor-történet kétes volta kiderült, nem veszélyeztette a magyar olvasatot: magyar történészek szerint a magyar uralom a honfoglalással kezdődött, azaz a Sasinek-féle cseh és lengyel epizódokról a magyar történettudomány nem tudott. A Nyitrai Fejedelemségben a magyar történészek nem morva gyökerű intézményt, hanem a magyar királyok egyik hatalommegosztási mechanizmusát látták; a morva korszak püspöksége pedig a magyar történészek szerint a morva állam bukásával megszűnt, és Nyitrán püspökséget csak a korai 12. században alapítottak ismét, kontinuitás nélkül.²⁷⁴

Zobor vezér halálának története mindenesetre a *Gesta Hungarorum*ból bekerült városi köztudatba; az anonymusi etimológia népetimológiává vált.²⁷⁵ A helyben használt földrajztankönyvekben²⁷⁶ és helyi szerzők műveiben az egész korszakban olvasható a honfoglaló magyarok és a morvák csatája, illetve Zobor vezér halálának leírása.²⁷⁷

A magyar szerzők nemcsak a morva uralmat tekintették befejezettnek a honfoglalás által, hanem a város múltbeli magyar nyelvűsége mellett is érveltek. Számos magyar történész vélte úgy, hogy a 17. század végéig Nyitra lakossága magyarul beszélt, és csak az Oszmán Birodalom közép-magyarorszá-

273 Horváth Mihály, *Magyarország történelme* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1871–1873), 1:49.; Szalay László, *Magyarország története* (Lipscse: Geibel Károly, 1852), 1:14.; Thuróczy Károly, *Nyitra megye: Felölvastatott a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1895. évi december hó 9-én tartott ülésében* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896), 3.

274 Dedek Crescens Lajos, „Nyitravármegye története”, in *Magyarország vármegyei és városai: Nyitravármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János (Budapest: Apollo, 1898), 477–482, 485–486, 530–532.

275 Szinnyei József, „Nyitra negyvenhat év előtt és most”, *Nyitramegyei Közlöny*, 1886. augusztus 22.

276 Bielicky Elek, *Nyitra vármegye földrajza: A Nyitra vármegyei népiszkolák III-ik osztálya számára segédkönyvül* (Nyitra: Huszár István, 1908), 19–20.; Györffy János – Zellinger Arnold, *Földrajzi előismeretek: Nyitravármegye rövid földrajza. Vezérkönyv a nyitravármegyei római kath. népiszkolák III. osztályú tanítói számára* (Budapest: Szent István Társulat, 1913), 58.

277 Petrovics László, *Zobor vezér: Költői elbeszélés* (Budapest: szerző kiadása, 1884).

gi kivonulása utáni belső migráció vezetett oda, hogy a szlovák–magyar nyelvhatár délre húzódott, és Nyitra a 18. században elszlovákosodott.²⁷⁸

A felső-magyarországi magyar nemzeti elit ezt a korábbi állapotot szeretne volna visszaállítani, és a nyelvhatárt lehetőség szerint minél északabbra tolni. A nyelvhatáron fekvő, kiemelkedő kulturális intézményrendszerrel rendelkező Nyitrát ebben a folyamatban a helyi elit kulcsszereppel ruházta fel. Nem véletlen, hogy a FEMKE központja is Nyitrán kapott helyet: a megyei és helyi elit a várost önmagán túlmutató módon a Felső-Magyarország magyarosításáért folytatott küzdelem központjaként képzelte el.²⁷⁹

A liberális-nacionalista városi elit azonban a városi térben alig reprezentálta elképzeléseit. A reprezentáció kimerült néhány hivatali épület léteben, illetve abban, hogy egy alsóvárosi utcát Deák Ferencről neveztek el.²⁸⁰ A városi térben megrendezett nemzeti ünnepségekről nincs adat, és nem állítottak olyan emlékművet, amely a magyar nemzeti identitás programját hordozta volna.

A városi teret szimbolikusan így továbbra is a katolikus egyház határozta meg. A polgári városrész fölé emelkedő püspöki várdomb nemcsak természetesen uralta a város képét, hanem a kortárs megfigyelők szerint sokkal érdekesebb és szebb is volt az alatta fekvő, polgári negyedeknél.²⁸¹ Utacákat katolikus személyekről szintén elneveztek: a felsővárosban Roskoványiról, Palugyayról és a 17. századi püspökről, Telegdy Jánosról, az alsóvárosban Szent Istvánról és Lászlóról – ez utóbbiak nyilván a magyar nemzeti és a katolikus felekezeti identitás számára egyaránt fontosak.

A püspöki vár mellett Nyitra másik jellegzetes helyszíne a város mellett elterülő, a környező síkságból kiemelkedő Zobor-hegy volt, melyet a nyitraiak szőlőhegynek, illetve vendéglői révén mulatónegyednek használtak; politikai célú felhasználása 1896 előtt nem ismert.²⁸²

278 Balogh Pál, *A népfajok Magyarországon* (Budapest: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1902), 396–414.; Botka Tivadar, „Nyitrai emlékek”, *Századok* 7, 9. sz. (1873): 642–645.; Dedek Crescens, „Nyitravármegye története”, 510.; Fraknói Vilmos, „Előszó”, in *Magyarország vármegyéi és városai: Nyitravármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János (Budapest: Apollo, 1898), XIV.; Körösy, *A Felvidék eltótosodása*, 22–23.; Sziklay János, „Nyitravármegye lakossága”, in *Magyarország vármegyéi és városai: Nyitravármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János (Budapest: Apollo, 1898), 172–175.; Thuróczy, *Nyitra megye*, 12–13.

279 A nyitrai törekvéseket alátámasztotta, hogy a FEMKE tevékenysége által lefedett tíz vármegye (Nyitra, Trencsén, Árva, Turóc, Zólyom, Liptó, Bars, Hont, Nógrád és Szepes) területén az ekkor igencsak hanyatló Selmecbánya után Nyitra volt a második legnagyobb város. (A ma a Felvidék részének tekintett Pozsonyt a kortársak sokkal inkább Nyugat-, mint Észak-Magyarországhoz sorolták, a FEMKE ezért nem is volt jelen Pozsony megyében.)

280 *Nyitra rend. tan. város utcái-, és házszámainak és külterületeinek jegyzéke* (Nyitra: Huszár István, 1890).

281 Heksch, *Illustrierter Führer durch Ungarn*, 20–21.; Adolf Schmidl, *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel* (Wien: Carl Gerold, 1835), 112.; Thiele, *Das Königreich Ungarn*, 1:58–59.

282 Kelecsény-Vahot, „Nyitra jelen állapota”, 13–14.

A nemzeti identitás tehát a századvégi Nyitrán igen bizonytalan volt, annak ellenére, hogy a nyitrai magyar nemzeti aktivisták más nemzeti konkurenciával nem kerültek szembe. Az 1896 előtti Nyitrán a nemzeti integráció reprezentációja gyakorlatilag egyáltalán nem történt meg, így a város liberális elitjének egy nagyméretű emlékmű kapóra jött.

Munkács

A 19. század végén Munkács, a Latorca folyó partján fekvő, rendezett tanácsú város kevéssé fejlett település volt Magyarország elmaradott északkeleti részén. Egy 1881-es leírás szerint a városban csupán néhány épület felelt meg a kor elvárásainak, a házak többségét szalma fedte, emeletes épület alig volt.²⁸³ A millennium évében a városban állami gimnázium, két bank és öt 20 főnél többet alkalmazó gyár működött, s bár Munkács nem volt vármegyei székhely (Bereg megye központja ugyanis Beregszász volt), itt kapott helyet néhány alacsonyabb szintű hivatal is.²⁸⁴ A városi infrastruktúra csak az első világháború előtti években indult látványos fejlődésnek: az utcákat aszfalttal borították, és villanyal világították meg, új áruház, bank, bíróság, római katolikus templom és városháza épült, továbbá a Földművelésügyi Minisztérium és a határőrség is irodát nyitott a városban, 1898-ban pedig egy 300 főt foglalkoztató dohánygyár kezdett termelni.²⁸⁵ A dinamikus fejlődés ellenére Munkács 1910-ben csak a városhierarchia 66. helyén állt, 40 hellyel lejjebb, mint a hasonló lakosságú Nyitra.

A 20. század elején így a munkácsiak már büszkén tekinthettek városukra. A legnagyobb becsben azonban nem magát a várost, hanem az attól néhány kilométerre elterülő várat tartották. A középkori eredetű vár Magyarország történetének, különösen a kora újkori korszaknak fontos helyszíne volt, de a városi tér szövetébe már csak azért sem tudott szervesen beleépülni, mert 1896-ig börtönként funkcionált. Ennek ellenére a város magyar nemzeti aktivistái éppen a várat használták arra, hogy Munkácsot a magyar nemzeti múltban és térben elhelyezzék. A város mérsékelt jelentősége ellenére a helyi elitnek sikerült elérnie, hogy a magyar közvélemény Munkácsot a nemzet kiemelt helyszínéeként kezelje.

283 Lehoczky Tivadar, *Beregvármegye monographiája* (Ungvár: Pollacsek Miksa, 1881), 3:444.

284 Beluszky-Győri, *Magyar városhálózat*, 204.; Jekelfalussy, *A Magyar Korona*, 528.; *Magyar Statisztikai Közlemények* 2 (1904): 986.

285 Lehoczky Tivadar, *Munkács város új monografiája* (Munkács: Grünstein Mór, 1907), 239–259, 322–327.

3. kép. A munkácsi Árpád tér 1915-ben

Útban a keresztény magyar társadalom felé

A város mintegy 15 ezer lakosa mind felekezeti, mind nyelvi értelemben igen sokszínű volt. A keresztény lakosság relatív többsége a görögkatolikus felekezethez tartozott, a második legnagyobb felekezet a római katolikus volt, a protestáns egyházak közül pedig még a református rendelkezett nagyobb számú hívővel. A többnyire az ortodoxia haszid ágához tartozó zsidóság aránya a korszakban folyamatosan és dinamikusan nőtt, amint ez a 6. táblázatból kiderül.

6. táblázat. Munkács polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1869–1900

Év	Római katolikus (fő/%)		Görög-katolikus (fő/%)		Evangélikus (fő/%)		Református (fő/%)		Zsidó (fő/%)		Egyéb (fő/%)		Összesen (fő)
1869	1579	18,4	2353	27,4	110	1,3	957	11,1	3602	41,9	1	0,0	8 602
1880	1848	19,2	2339	24,3	116	1,2	872	9,0	4468	46,3	1	0,0	9 644
1890	1976	18,8	2456	23,3	91	0,9	956	9,1	5049	47,9	3	0,0	10 531
1900	2539	18,6	3201	23,5	137	1,0	1240	9,1	6513	47,7	10	0,1	13 640

Az 1869., 1880., 1890. évi adatok forrása: Thirring Gusztáv, szerk., *A magyar városok statisztikai évkönyve* (Budapest: Budapest székesfőváros háziinyomdája, 1912), 67.; az 1900. évi adatok forrása: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 94–95.

A felekezeti hovatartozás és a beszélt nyelv között szoros összefüggés volt a 19. század közepéig. Ruszinul a görögkatolikusok beszéltek, a német a kevés római katolikus, illetve a zsidók anyanyelve volt (az utóbbiak valójában jiddisül beszéltek), míg a magyart a római katolikusok nagy része, a protestánsok, illetve a görögkatolikusok és a növekvő számú zsidóság használta.

7. táblázat. Munkács polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900

Év	Magyar (fő/%)		Ruszin (fő/%)		Német (fő/%)		Egyéb (fő/%)		Összesen (fő)
1880	5451	56,5	1648	17,1	2358	24,5	187	1,9	9 644
1890	5737	54,5	1632	15,5	3009	28,6	153	1,5	10 531
1900	8344	61,2	1402	10,3	3782	27,7	112	0,8	13 640

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 116–117.

A város lakosságának megoszlása elvileg magyar és szláv nemzetépítő projekteket tett volna lehetővé. Valójában azonban csak egy, a magyar nemzeti integráció volt jelen Munkácson.

Egy szláv (akár rutén/ukrán, akár orosz) nemzeti integráció a szláv lakosság egyedüli elitcsoportjára, a görögkatolikus klérusra tudott támaszkodni. A klérus azonban mind személyi, mind anyagi erőforrásoknak híján volt. Jól lehet a várost magában foglaló görögkatolikus egyházmegyét hivatalosan munkácsinak hívták, a püspöki székhely valójában már 1780 óta a jobb fekvésű, nagyobb Ungváron volt.²⁸⁶ Munkácson így a görögkatolikus elit csupán az egyházközség papjaiból és a város melletti kolostor szerzeteseiből állt. Az egyházközség önmagában viszont annyira szegény volt, hogy a 18. században papja elmenekült az összeomló plébánia és a szerény fizetés miatt, és új papot évekig nem találtak a helyére. Végül az egyházközséget patronáló Schönborn grófok adományából tudták fedezni a pap fizetését, és építettek új templomot 1859-ben.²⁸⁷ Egy szláv nemzeti integráció hiányát azonban a szerény személyi és anyagi körülményeknél is jobban magyarázza a nemzeti eszmék északkelet-magyarországi piaca. Bár az 1850-es években Adolf Dobránszky vezetésével kísérlet történt egyfajta galíciai–ruszin nemzetépítésre, az 1870-es évektől az északkelet-magyarországi görögkatolikus klérus és szűk világi értelmiség is teljes mértékben a magyar nemzeti integráció felé fordult.²⁸⁸ A magyarországi ruszin elit egyáltalán nem állt kapcsolatban sem a galíciai, sem az oroszországi nemzeti aktivistákkal. Így hiába képzeltek el ukrán, illetve orosz nemzetépítőket az északkelet-magyarországi ruszinokat is az

286 Hodinka Antal, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1909), 768–771.

287 Lehoczky Tivadar, *A beregmegyei görög-szertartású katolikus lelkészségek története a XIX. század végéig* (Munkács: Grünstein Mór, 1904), 128–136.

288 Paul Robert Magocsi, *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), 42–75.

ukrán, illetve az orosz nemzet részeként, helyben ezeket az eszméket senki sem képviselte. Így történt Munkácson is, ahol egy pap annyira lojális volt Magyarországhoz, hogy a plébánia „orosz” nyelven írt feliratát („Béke legyen e házban!”) is magyarra cserélte.²⁸⁹

A munkácsi görögkatolikusokat érdemben a politikai katolicizmus sem befolyásolta. Firczak Gyula püspök (1836–1912, püspök 1892 után) maga is szabadelvű programmal jutott be a képviselőházba az 1880-as években.²⁹⁰ Firczak szociális elképzelései nagyban hasonlítottak ugyan a Néppárt programjához, de csupán rövid ideig kacérkodott a politikai katolicizmussal, és végül inkább megegyezett a szabadelvű kormánnyal a régió fejlesztése ügyében.²⁹¹

A nemzeti konkurencia, illetve a politikai katolicizmus hiánya a magyar nemzeti integráció számára monopóliumot biztosított a politikai eszmék munkácsi piacán, melyeket itt is a liberális, magyar nyelvű középosztály (beleértve mind a nemesi, mind a nem nemesi eredetűeket) képviselt. A vizsgált többi várossal ellentétben Munkácson ez a csoport rendelkezett a legnagyobb presztízzsel, vagyonnal és befolyással.

Tipikus reprezentánsa a liberális, magyar nyelvű középosztálynak a jogász végzettségű amatőr tudós, Lehoczky Tivadar volt. Az 1830-as születésű Lehoczky 1848-ban önkéntesként csatlakozott a forradalmi hadsereghez. Kasán jogot tanult, az 1850-es években Munkácson telepedett le, és a környék legnagyobb birtokán, a Schönborn-uradalomban lett ügyész és a város társadalmának megbecsült tagja. A környéken régészeti feltárásokat végzett, és munkák sokaságát publikálta a régió néprajzáról, történetéről a kor adathalmozó stílusában. Belépett a számára releváns országos tudományos társaságokba is. Munkásságával hírnévre tett szert országszerte, és kinevezték a Műemlékek Országos Bizottságának tagjává. Műveiből jól kiolvashatók liberális, magyar nemzeti nézetei. Saját régészeti és néprajzi gyűjteményét egy munkácsi múzeum alapjaként képzelte el (ami a korszakban anyagi okok miatt nem jött létre).²⁹²

A városban uralkodó politikai ideológia a liberális magyar nacionalizmus volt; Munkács ezen belül a kormánypárt stabil támogatójának számított. A város politikai preferenciáját erősen befolyásolta a Schönborn-uradalom. A Schönbornok a dinasztiahoz hű, szupranacionális arisztokrácia tipikus képviselői voltak; nem a városban éltek ugyan, de a Bereg megye jelentős részét kitevő birtokuk révén a városi politikára komoly befolyást gyakoroltak.

289 Lehoczky, *A bereg megyei görögszertartású*, 134–135. A szövegből nem derül ki, hogy az orosz ebben az esetben irodalmi orosz, egyházi szlávot vagy valamilyen ruszin nyelvjárást tart-e.

290 Marosi István, „Firczak Gyula (1836–1912) munkácsi püspök élete és munkásságának súlypontjai”, *Acta Beregsasiensis* 9, no. 2 (2010), 80.

291 Mayer Mária, *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910* (Budapest: Akadémiai, 1977), 99–101.

292 „Lehoczky Tivadar”, *Archaeologiai Értesítő* 35 (1915): 366–367.

Munkács többször is Schönborn-alkalmazottat küldött a képviselőházba, mindig szabadelvű programmal.²⁹³

Konkurens elitnek hiányában, élvezve a kormányzat támogatását a liberális magyar nemzeti aktivisták helyzete relatíve könnyű volt. A városi közigazgatás, az 1880-as években megszülető helyi sajtó, a színházi élet és az egyesületek mind magyar nyelven működtek.²⁹⁴ Az 1860-as évektől kezdve az oktatás is kizárólag magyarul folyt. A városi elemi iskola háromnyelvűségét (magyar, ruszin, német) ekkor váltotta fel a teljesen magyar nyelvű oktatás.²⁹⁵ A kereskedelmi- és ipariskola, a lányok polgári iskolája és a gimnázium is magyarul tanított, bár ez utóbbiban a görögkatolikus diákoknak orosz nyelvet is oktattak.²⁹⁶

A város intézményrendszerének magyar nyelvűsége felekezeti és társadalmi tényezőktől függően váltott ki más-más hatást. A legnagyobb keresztény felekezet, a görögkatolikus tagjai a város társadalmi hierarchiájának legalacsonyabb fokán álltak. 1900-ban a ruszin anyanyelvű férfiak fele napszámosként vagy munkásként kereste kenyerét, csupán 11-nek volt földje, és 18-nak saját boltja vagy műhelye. Magát ruszin nyelvűnek valló személy egyáltalán nem volt a magasabb pozíciót betöltő állami alkalmazottak között.²⁹⁷ A városi közgyűlésben alig akadt néhány görögkatolikus, s feltételezhetően ők is magyarnak vallották magukat.²⁹⁸ Még 1927-ben, azaz nyolc évvel a ruszint hivatali és oktatási nyelvként előnyben részesítő csehszlovák uralom kezdete után is azt látta egy Kárpátaljára látogató író, hogy bár a boltok felirata ruszin, azt sem az eladók, sem a középosztályhoz tartozó vevők nem beszélnek. A ruszin továbbra is a „szegény, primitív és visszamaradott” parasztok nyelve maradt.²⁹⁹ Ennek megfelelően a felfelé irányuló társadalmi mobilitás összefüggött a nyelvváltással. 1880-ban a görögkatolikusok 59%-a ruszin, 40%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát. 1900-ra az arány megfordult (42% ruszin, 57% magyar). A részletes adatsor azt is elárulja, hogy a földbirtokokkal rendelkező, illetve az írni-olvasni tudó görögkatolikusok között magasabb a magyar anyanyelvűek aránya, azaz a gazdagabb és az iskolázottabb rétegek gyorsabban

293 Cieger András, „A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában”, *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv* 12 (1997): 234.

294 Lehoczky, *Beregvármegye monographiája*, 3:508–511.; Lehoczky, *Munkács város*, 294–300, 320–322.; Cesnaková-Michalcová, *Geschichte des deutschsprachigen Theaters*, 260–261.

295 *Munkácsi állami elemi iskola értesítője*, 1883/1884: 3–6. és 17–19. A görögkatolikus elemi iskola nyelvére nincsenek adatok, de vélhetően az is magyarul oktatott.

296 *Munkácsi állami leány polgári iskola értesítője*, 1882/1883; *Munkácsi állami kereskedő- és iparostanonc-iskola értesítője*, 1885/1886; *Munkácsi állami gimnázium értesítője*, 1868–1914. A gimnáziumban használt orosz nyelvkönyvből egyértelmű, hogy a magyarországi ruszinok irodalmi nyelvének az orosz tekintették: Eumén Szabó, szerk., *Orosz nyelvtan és olvasókönyv: A magyarországi oroszok irodalmi nyelvének tanuláshoz* (Ungvár: Kelet Könyvnyomda, 1890).

297 MNL OL, XXXII–23–h, 1900. évi népszámlálás, 167. doboz, Munkács, 41. tábla.

298 Medvigy Cyrill, *Munkács geográfiája* (Budapest: Globus, 1917), 34.

299 Eugen Holly, *Im Lande der Kabbalisten, der Religionskämpfe und des Hungers: Quer durch Karpato-russland* (Pressburg: Grenzboten, 1927), 9.

magyarosodtak, mint a szegények és a kevésbé iskolázottak.³⁰⁰ Néprajzi források is azt sugallják, hogy a ruszin nyelvű parasztok átvették a magyar parasztok szokásait, és a magyar társadalomba való integráció útjára léptek.³⁰¹

A század közepén még részben magyar, részben német nyelvű római katolikusok közül 1880-ban már csak 13%-nyian, 1900-ban pedig csupán 9%-nyian (234 fő) vallották magukat német anyanyelvűnek. A kis evangélikus közösség hasonló ütemben váltott nyelvet, és a századfordulóra teljesen magyar nyelvű lett.³⁰² Az evangélikusok nyelvváltását nyilvánvalóan elősegítette, hogy önálló egyházközség híján a magyar nyelvű református egyház látta el lelki gondozásukat. A reformátusokat a nyelvváltás nem érintette, mert az egész időszakban magyar nyelvűek voltak.

A munkácsi keresztények tehát jó úton voltak afelé, hogy teljes egészében magyar nyelven beszélő, a liberális magyar nemzeteszme alapján szervezett társadalommá integrálódjanak. Belső törésvonalat így a társadalmi státusz és a felekezeti hovatartozás jelentett. Ennek megfelelően a város egyesületei is felekezeti, illetve szociális alapon jöttek létre.³⁰³ A város térszerkezete szintén ezeket a törésvonalakat tükrözte: a sétány egy részét a középosztály, egy másik részét az alsóbb osztályok használták, és a lakónegyedek is társadalmi pozíció alapján strukturálódtak (nem pedig felekezeti vagy nyelvi alapon).³⁰⁴

A tradíció védelmezői: a munkácsi zsidóság

Zsidók a vizsgált városok mindegyikében éltek, de mindenütt a város kisebbségét alkották. A 19. század közepéig hasonló volt a helyzet Munkácson is. A munkácsi zsidóság története a 18. században kezdődött, amikor a II. Rákóczi Ferenc elkobzott birtokait megszerző Schönborn család Galíciából zsidókat telepített az uradalmára, hogy fellendítsék a szolgáltatásokat és a kereskedelmet. 1786-ban még csak 36 zsidó adófizető volt Munkácson, 1851-ben már 651 főből állt a zsidó közösség, a 19. század végére pedig az intenzív bevándorlás miatt a város lakosságának 45%-a izraelita volt. Sőt a zsidók száma minden bizonnyal még ennél is nagyobb lehetett, mert sok galíciai bevándorló nem regisztrálta magát a hatóságoknál.³⁰⁵ A 19. század végén Munkács Északkelet-Magyarország legnagyobb zsidó közösségének adott otthont.³⁰⁶

300 MNL OL, XXXII-23-h, 1880. évi népszámlálás, 524. doboz, Munkács, XVI. tábla és 1900. évi népszámlálás, 288. doboz, Munkács, 47/a., 47-48/c. és 47-48/d. táblák.

301 Lehoczky, *Beregúrmegye monographiája*, 2:199.

302 MNL OL, XXXII-23-h, 1880. évi népszámlálás, 524. doboz, Munkács, XVI. tábla és 1900. évi népszámlálás, 288. doboz, Munkács, 47-48/d. tábla.

303 Lehoczky, *Munkács város*, 320-322.

304 Medvigy, *Munkács geográfiája*, 18, 33.

305 Lehoczky, *Munkács város*, 209-235.; Tabódy József, *Munkács múltja és jelene Magyarország történetében* (Pest: Winter, 1860), 105.

306 Az északkelet-magyarországi zsidóság dualizmus kori történetéről lásd: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel, szerk., *Zsidók Kárpátján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* (Budapest: Aposztróf, 2013), 13-125.

A zsidók jellemzően a kiskereskedelem, a vendéglátás és a kézművesiparban, azaz formális képzettséget nem igénylő szektorokban dolgoztak. Egy megfigyelő már 1860-ban azt állította, hogy a városban csupán egyetlen keresztény kereskedő van, az összes többi boltot zsidók viszik.³⁰⁷

A munkácsi zsidóság azonban nem alakult át *Wirtschaftsbürgertum*má, azaz modern, kapitalista polgársággá. Ennek oka a munkácsi zsidók szigorú tradicionalizmusa: Munkács még az egyébként haszid többségű északkelet-magyarországi zsidóság mércéjével mérve is a legkonzervatívabb hitközségnek számított. Sokatmondó Joachim Schreiber (Hájim Szófer) esete. Schreiber Chátám Szófernél tanult; 1867 és 1879 között Munkácson szolgált rabbiként, és igazi ortodox keményvonalas volt: a neológokat olyannyira hitehagyónak tartotta, hogy híveit eltiltotta a neológ betegek meglátogatásától és a neológ halottakért mondott imától is (miközben ezek a judaizmus által kiszabott alapvető kötelességek közé tartoznak). Schreiber ennek ellenére nem lett népszerű a munkácsi zsidók körében, akik szemére vetették, hogy nem hordja a galíciai zsidók hagyományos kaftánját. A vita odáig fajult, hogy Schreiber ott hagyta munkácsi állását, és a pesti ortodox hitközség rabbija lett. Munkácsi székében Hájim Elázár Sapira, egy galíciai származású, hírneves haszid rabbidinasztia tagja követte.³⁰⁸

A munkácsi zsidók általában a modernitás teljes elutasítását választották. A modernizáló magyar állam, illetve helyi képviselője, a városi hatalmat kezében tartó keresztény középosztály konfliktusa a zsidósággal így előre látható volt. A zsidók például nem nagyon foglalkoztak az 1894 óta kötelező polgári házassággal, így a papíron „vadházasságban” élő zsidó párok aránya igen magas volt, a hatóságok pedig nem tudták rákényszeríteni a polgári házasság megkötésére a zsidó házasulandókat. Egy másik konfliktus forrása az úgynevezett *eruv chacérosz* volt, azaz péntek este a zsidók lakta utcák körül ideiglenes kerítést húztak fel. A Talmud szerint ugyanis ezáltal közös háztartás keletkezik, amelyben szombaton is szabad tárgyakat vinni anélkül, hogy a szombati munkatilalmat megszegnék. A városi hatóságok persze nem voltak különösen nyitottak az ilyesfajta praktikákra, és többször is követelték, hogy a zsidók ne zárjanak le teljes utcákat. Mindhiába: a városi hatóságok nem voltak képesek kikényszeríteni az *eruv chacérosz* beszüntetését.³⁰⁹

A legsúlyosabb konfliktusok azonban az oktatás körül keletkeztek. A zsidó gyermekek eleve nem jártak szombaton iskolába. 1877-ben a város által fenntartott elemi iskola a szombati oktatást áttette szerdára, így ez a probléma megoldódott, de a polgári iskolában és a gimnáziumban az illetékes minisztérium nem járult hozzá hasonló megoldáshoz.³¹⁰ Ennél is komolyabb fejtörést

307 Medvigy, *Munkács geográfiája*, 33.; Tabódy, *Munkács múltja*, 105.

308 Allan L. Nadler, „The War on Modernity of R. Hayyim Elazar Shapira of Munkacz”, *Modern Judaism* 14 (1994): 234-235.

309 Lehoczky, *Munkács város*, 234.

310 *Munkácsi állami elemi iskola értesítője*, 1883/1884: 7.; *Munkácsi állami leány polgári iskola értesítője*, 1895/1896: 4.; „Kérelem a középiskolai tanulók szombati írás és rajzolás alól való felmentés

okozott a hatóságnak a héderék ügye. A haszid vallási vezetők ragaszkodtak ahhoz, hogy a fiúk reggelente elsőként a héderben tanuljanak, onnan menjenek csak az elemi iskolába, majd délután ismét a Talmuddal foglalkozzanak a héderben.³¹¹ Az elemi iskolai tanárok szerint ez oda vezetett, hogy a zsidó fiúk kialakultul látogatták az iskolát, nem tudtak figyelni, és a teljesítményük, így például magyar nyelvtudásuk is jelentősen elmaradt keresztény iskolatársaikétól, sőt még a héderben való tanulásra nem kötelezett zsidó lányokétól is.³¹² A héderék ráadásul szegényes, kicsi, egészségtelen épületeket használtak. A túlszűfolt iskolák, amelyek jiddis nyelven a legkonzervatívabb tanokat oktatták, éles kritikát váltottak ki a kortárs megfigyelőkből. Az állami elemi iskola tanárai szerint „[m]egdöbbenő kép egy ilyen iskola! Alacsony, piszkos szoba, telve gyermekekkel úgy, hogy mozdulni is alig lehet benne. Zaj és éktelen lárma, fegyelemnek semmi nyoma ott. Egy darab barbárkor a XIX. század utolsó felében!”³¹³ A helyzetet megoldandó, többször is kérték a várost korszerű zsidó vallási iskola felállítására, amely nyilván nemcsak a korszak higiéniai standardjainak felelt volna meg, hanem a hatóságok számára jobban elfogadható és kontrollálható tananyagot tanított volna korszerű pedagógiai eszközökkel.³¹⁴ Ilyen iskolát azonban Munkács nem hozott létre.

A keresztény társadalom integrációjából és a modernizációból a munkácsi zsidók nagy része tehát megpróbált kimaradni. A keresztények számára furcsa szokások, öltözet, nyelv, illetve a korszakban általánosan vallott progresszió elvének elvetése miatt a zsidó lakosokat gyanakvás övezte. Érdemes Lehoczky Tivadar terjedelmes leírását idézni: „És jóllehet immár újabb törvényeink, összefüggőleg az 1848. évi 20. törvénycikkkel, mely a vallásszabadságot s jogegyenlőséget kimondá, az izraelita honfiak is a teljes szabadságot és törvény előtti egyenlőséget élvezik: mégis különöseknek tűnnek fel kivált az úgynevezett ortodox (ópárti) zsidók elavult szokásaikkal s a korhoz többé nem illő nyilvános viseletükkel, mely ruházatukban is kirí. Ugyan ki ne mosolyogna egy ily komolyan lépegető alakon, mely elüt minden más embertársától, lévén terjedelmes prémmel díszített kucsmával fedett feje tövig lenyírva, míg elől hosszú hajcsomók (vuklik) lógnak arcára, hosszú, többnyire ron-

ügyében: A szombat a középiskolákban”, *Magyar-Zsidó Szemle* 3, 10. sz. (1886): 682–683.; A szintén komoly ortodox lakossággal rendelkező Pápán a problémát úgy oldották meg, hogy a zsidó gyerekek szombaton elmentek ugyan az iskolába, de ott nem kellett írniuk, rajzolniuk és tudásukról számot adniuk. Talán így történt Munkácson is. Jacob Katz, *With My Own Eyes: The Autobiography of an Historian* (Hanover, NH: Brandeis University Press, 1995), 23.

311 Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (Boulder: East European Monographs, 2007), 83–89.; Aron Moskovits, *Jewish Education in Hungary (1848–1948)* (New York: Bloch, 1964), 76.

312 Ezt a megfigyelést alátámasztják a statisztikai adatok is. Az 1890-es népszámlálás szerint a zsidóknak csak mintegy fele tudott írni és olvasni. Ez az arány valamivel meghaladta ugyan a görögkatolikusokét, de jelentősen elmaradt a római katolikusok és a protestánsok tudásától. MNL OL, XXXII–23–h, 1890. évi népszámlálás, 434. doboz, Munkács.

313 *Munkácsi állami elemi iskola értesítője*, 1885/1886: 24.

314 *Uo.*, 19–26, 1886/1887: 8, 1887/1888: 10–11.

gyos és kopott, hajdan fényes kaftánja a derékon fekete schwal kendővel átkötött, harisnyás lábai pedig csatos cipőben végződnek! Éppen ily sajátágos egyébiránt lelkületük is; hogy a keresztényekkel nem érintkeznek, kóser étellel élnek, az még hagyján van; de hogy vidékünkbeli legelőkelőbb zsidóink is nagyobb vállalatba s ügyletbe addig nem fognak, míg előbb a szomszéd Gácsországban, Kolomeában lakó, jós hírében álló rabbitól tanácsot nem kérnek: ez már túlmegegy a rendén! Koronként azután az ily elkapatott, elkényeztetett jó rabbik lerándulásokat is tesznek e tájra, meg-megjelenvén özönvíz előtti csészán, s itt az ünnepélyes fogadásukra összesereglett híveik részéről oly tüntetésben részesülnek, minőben alig egy fejedelem. Nemrég Hillel Reb, a szentnek tartott kolomeai rabbi hozta izgalomba Munkácsot és környékét, hová a zsidóság apraja-nagyja tódult tiszteletére. Pénzen vásárolt kegyes engedelmevel a város előkelő ortodox zsidói ünnepélyes lakmározásokat rendeztek, melyekben magánházaknál 2–300 egyén vett részt, míg a hívatlan tömeg a ház körül zajongott, s boldognak érezte magát, ki a szobába férközhette, őt színről színre szemlélhette, ruháját vagy kezét megérinthette vagy a tányért, melyről evett, s mely minden étel után köröztetett, nyaldoshatta. A nők gyermekeiket áldatták meg vele, s az őáltala megáldott termény vagy bor mesés áron árultatott.”³¹⁵ Lehoczky láthatólag úgy gondolta, hogy a haszid zsidókra nem hatott a progresszió korszellem, hanem megrekedtek valahol a középkor babonás világában.

A munkácsi zsidóság haszid többsége mellett megjelent egy kisebbség is, amely zsidó hitét igyekezett összeegyeztetni a modernitással. A helyi gimnáziumnak már 1844-ben hat zsidó diákja volt,³¹⁶ s noha arányuk a gimnáziumban az 1870-es és az 1890-es években érezhetően emelkedett, még így sem érte a zsidóknak a város lakosságában képviselt arányát.³¹⁷ A reformpárti zsidók közé tartozott Weisz Bernát sörgyáros, aki „előharcosa volt a vallásügyi reformoknak, mert hazafiúi önérteténél fogva nem lehetett reá nézve közömbös, hogy a magyar kultúra és a magyar zsidóság érdekében mindama Munkács-on lakó, legtöbbnyire Galíciából bevándorolt, az ósdi maradiság elveivel telt hitsorsosait mihamarabb magyarokká átgyúrja”.³¹⁸ Neológ hitközség viszont a városban nem alakult. A városi hatóságok és elit a reformpárti zsidókat komoly támogatásban részesítették, mivel a vallásos reformot összekap-

315 Lehoczky, *Beregvármegye monographiája*, 2:90–91.

316 „Informatio De Adolescentibus privati Instituti Munkácsiensis per exmisos e. R. M. Gymnasio Ungvariensi examinatores pro utroque Semestri Semestraliter Munkácsi 1843/44 examinatis”, in *Informationes generales de Gymnasiali literarii districtus Cassoviensis juventute pro 2-do semestri anni scholastici 1843–4. praestitae*, 159–161. OSZK K, Fol. Lat. 3471.

317 Az 1870-es évek és az első viágháború között a zsidó diákok aránya 20 és 30% között ingadozott. Ennél a munkácsi illetőségűek kevesebben voltak (mivel az iskolát vidékiek is látogatták), de pontos számmal nem rendelkezünk, mert az iskolai értesítő nem közli egyszerre a diákok felekezeti és lakóhelyi adatait. *Munkácsi állami gimnázium értesítője*, 1868–1914.

318 Zichy, *Magyar zsidók a millenniumon*, 240.

csolták a nemzeti integrációban való részvétellel.³¹⁹ A reformpárti zsidók, mint például Weisz Bernát is, viszont a városi középosztály megbecsült tagjává váltak: Weiszet a városi és a megyei képviselő-testületbe és a városi kaszinó választmányába is bevásárolták.³²⁰

Mindenesetre a reformerek a konzervatív többség uralmát nem tudták kikezdeni, és a városi keresztény, illetve állami igényekhez sem próbált meg alkalmazkodni. Amikor 1893-ban Sapira rabbi meghalt, sikerült elérni, hogy a Galíciában nevelkedett, magyarul egy szót sem beszélő fia legyen az új rabbi.³²¹ Nyilvánvaló volt, hogy a haszid zsidóság soha nem lesz a modern magyar nemzeti társadalom része. Ugyanakkor 1896-ban az ipartestület és a polgári olvasóköri vezetőségének fele zsidó volt,³²² vallásos és politikai meggyőződésüket azonban a források nem árulják el; mindenesetre elképzelhető, hogy a társadalom alsóbb szintjein haszid zsidók is részt vettek világi intézményekben. A politikai életben ellenben konzervatív zsidók Munkácson nem vettek részt, pedig ez nem feltétlenül állt szemben a haszid tanításokkal, hiszen például Galíciában virágzó és sokszínű zsidó politikai élet alakult ki.³²³

„Munkács a magyarok bölcsője volt”:³²⁴ a vár és a város olvasatai

Mivel a város egyetlen modern elitcsoportja a magyar volt, az egyetlen átfogó városolvasatot is magyar szerzők dolgozták ki. Munkács elhelyezése a magyar nemzeti történelemben igen könnyű feladatnak bizonyult. A *Gesta Hungarorum* szerint Munkács volt az első elfoglalt vár a Kárpát-medencében, neve pedig a munka szóból eredt. A honfoglalásnak ezt az epizódját, illetve az anonymusi etimológiát a romantikus korszak minden szerzője belefoglalta narratívájába.³²⁵ Sőt még a *Gesta Hungarorum* hitelességét megkérdőjelező Lehoczky sem mulasztotta el az anonymusi történet felemlegetését.³²⁶ A közvéleményt mindenesetre kevésbé foglalkoztatta Anonymus hitelessége: Mun-

319 Medvigy, *Munkács geográfiája*, 33–34.

320 „A munkácsi »Társaskör« 56-ik évi rendes közgyűlése”, *Munkács*, 1896. február 2.

321 Ez a lépés annyira mély nyomokat hagyott, hogy a neológ sajtó zászlóshajója, az *Egyenlőség*, illetve a helyi sajtó még évekkel később is kritizálta. További kritikát szült a munkácsi hitközség szabálytalan állami regisztrációja és könyvelése. Szabolcsi Miksa, „Akikért szegyeelnünk kell magunkat”, *Egyenlőség*, 1896. július 24.; „A rabbi kérdés”, *Munkács*, 1896. június 14.

322 „Ipartársulati közgyűlés”, *Munkács*, 1896. február 16.; „A munkácsi ipartestület”, *Munkács és Vidéke*, 1896. február 23.; „A munkácsi polgári olvasóköri”, *Munkács és Vidéke*, 1896. február 23.

323 Joshua Shanes, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

324 F. S. Beudant, *Travels in Hungary in 1818* (London: Richard Phillips, 1823), 108.

325 Balajthy József, *Munkács. Azaz: Munkács várának és városának topographiai, geographiai, históriai és statistikai leírása* (Debrecen: Tóth Lajos, 1836), 15–16.; Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs* (Wien: Camesinasche Buchhandlung, 1813–14), 1:69.; Horváth, *Magyarország történelme*, 1:40.; Szalay, *Magyarország története*, 1:12.; Tabódy, *Munkács múltja*, 5–7.

326 Lehoczky, *Beregvármegye monographiája*, 3:512.

kács szerepe a honfoglalásban megkérdőjelezhetetlennek tűnt.³²⁷ A vár kora újkori története, a Zrínyi Ilona vezette, három évig tartó védekezés a császári hadsereg ellen, a vár szerepe a II. Rákóczi Ferenc irányította felkelésben és az 1848–1849-es polgárháborúban mind hozzájárultak ahhoz, hogy a várat a helyi és az országos közvélemény is a magyar történelem egyik kiemelt jelentőségű helyszínének értelmezte: „Bár mely irányból, bár mely alkalmatossággal közelítsen is az idegen Munkácshoz, azonnal – már messziről – szemébe ötlík a reánk nézve oly történelmi nevezetességű s őseinket e hazába juttató verezkei szoros folytatását képező szentmiklós-podheringi völgy végénél kezdődő síkságból kiszökellő hegy csúcsán díszelő munkácsi vár, melyről minden magyar gyermek már tanuló korában, oly lélek emelő dolgokat hallott: hogy azok esemény helyének [sic!] látása után örökké sóvárog és szinte sajnálja: hogy csak egy Munkács-vára van e hazában, vagy hogy nem születhetett mindenki legalább is Munkácson”,³²⁸ írta Balogh János, a várban szolgáló egyik katona. Patetikus szavainak magja annyiban igaz lehetett, hogy a munkácsi vár történetével valóban minden iskolás gyerek találkozott.

A Rákóczi-birtokok elkobzása után a vár állami birtokba került, és a 18. század végétől börtönként szolgált, ahol nevezetes politikai foglyokat is őriztek (például Kazinczy Ferencet), ezért ősi dicsőségét össze lehetett vetni a Habsburg-elyomással, ahogy például Petőfi Sándor is tette *A munkácsi várban* című versében. Ezek a dicső események a várban, de nem magában a városban történtek; utóbbi valójában elhanyagolható szerepet játszott a vár történetében. A munkácsi elit viszont sikerrel tette meg a várost a vár történetének örökösévé.

A helyi elit nemcsak Munkácsot alakította kiemelt magyar nemzeti helyszínné, hanem Bereg megyére is a magyar történeti és térbeli mesternarratíva részeként tekintett. A *Gesta Hungarorum* szerint a honfoglaló magyarok elsőként Bereg területét foglalták el (maga a Vereckei-hágó is Bereg területén feküdt).³²⁹ Lakosságának részvételét a kuruc és az 1848–1849-es polgárháborúban a magyar szabadság iránti elhivatottságként értelmezték. A megye néprajzi összetétele a sokszínűség magyar nemzeti szempontból elfogadott képét tükrözte – a saját nemzeti integrációs törekvésekkel nem rendelkező ruszinokat a magyar közvélemény hazafias népcsoportnak tartotta –, földrajza pedig kicsiben tükrözte Magyarországot: a Kárpátok, a Tisza és az Alföld, azaz a

327 Balogh János, *Munkács-vár története* (Munkács: szerző kiadása, 1890), 10–12.

328 Uo., 3. A mítosz, miszerint a magyarok Munkácsot és Bereg megyét foglalták el először, illetve hogy a régió a magyar szabadságért folytatott küzdelmek színtere volt, annyira erősen beidegződött, hogy a beregszászi születésű Pálóczi Horváth Lajos ennek ismertetésével kezdte évtizedekkel később írt önéletrajzi regényét: Pálóczi Horváth Lajos, *Álompákász: Egy dzsentri gyermekora* (Budapest: Magvető, 1986), 11–12.

329 Ez volt az oka annak, hogy körképéhez Feszty Árpád a Munkács környéki tájat választotta háttérnek. A városi közvélemény Feszty választásában saját fontosságát, a honfoglalás és a jelen összekötését látta: Popovics Béla, *Munkács kultúrtörténete a korabeli sajtó tükrében* (Munkács: Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség, 2005), 51–58.

magyar táj minden fontosabb eleme megtalálható volt benne. Bereget tehát Magyarország kvintesszenciájaként lehetett értelmezni: földrajza sűrítette a magyar tájat, területén kezdődött a honfoglalás, népe a magyar szabadságért harcolt, és nem magyar ajkú lakossága is hű maradt a hazához.³³⁰

Munkács történetét elvileg szláv narratívában is el lehetett mesélni: Anonymus szerint Árpádhoz csatlakoztak szlávok, a 14. században a vár ura Korjatovics Tódor rutén fejedelem volt, a város melletti kolostorban székelte megalakulása után a görögkatolikus püspökség. Ukrán vagy orosz olvasata a városnak azonban nem keletkezett, vélhetően periferikus fekvése miatt. A helyi görögkatolikus értelmiségiek is elfogadták a magyar nemzeti olvasatot – magukat Árpád szláv szövetségeseinek, utódainak tartva vettek részt a magyar nemzeti integrációban.

A város szerény anyagi forrásai miatt nem tudta saját fontosságának tudatát fizikailag is reprezentálni. 1895-ben Árpádról, Zrínyi Ilonáról, II. Rákóczi Ferencről és Kossuth Lajosról neveztek el köztereket, illetve a korszak szelleméhez már nem illő Zsidó utcát átnevezték Latorca utcának. Később a város fejlesztésében részt vállaló Schönborn Ervin is abban a megtiszteltetésben részesült, hogy utcát neveztek el róla. Végül 1907-ben még körülbelül egy tucat közteret neveztek át a függetlenségi panteon legnevesebb alakjairól, akik közül Munkácshoz közvetlenül már alig néhányan kötődtek.³³¹ Nemzeti ünnepeket is tartottak, jellemzően az iskolákban, azaz a felnőtt lakosság nélkül.³³² Más, látványosabb terveket beharangoztak ugyan, de megvalósítani nem tudták őket. 1884-ben egy helyi újságban felmerült, hogy hozzák el Magyarországra és a munkácsi várban helyezték el a Rákócziak hamvait.³³³ 1889-től a honfoglalás megünneplése is napirenden volt. Amikor Bereg megye 1889-ben javasolta a millennium megünneplését, a munkácsi sajtó is pozitívan reagált, hivatkozva a város közvetlen érintettségére: „Jó volna nekünk munkácsiaknak, mint a honfoglalás és 1000 éve ünnepélyben oly közletről érdekelt városnak most már alaposan gondolkozni a teendőkről.”³³⁴ Egy évvel később Munkács millenniumi bizottságot állított fel, többek között a polgármester és Lehoczky részvételével.³³⁵ A városi közvélemény elkezdett készülni a millenniumra, és különböző módokon akarta (ki)használni a közelgő ünnepeket. A görögkatolikus egyházközség például templomának felújítását szerette volna a várossal finanszíroztatni. A kérvény indoklása különösen érdekes: „eleink együtt foglalták el e hont és [...] mindenkor együtt harcoltunk”, vi-

330 Például Lónyay Sándor Bereg megyei főispán millenniumi beszéde a vármegye közgyűlésén, 1896. május 12., DAZO, 890, 1–28, 71–73.

331 Lehoczky, *Munkács városa*, 256.

332 Kivétel a Széchenyi István halálakor tartott városi megemlékezés 1860-ban. Tabódy, *Munkács múltja*, 107.

333 Popovics, *Munkács kultúrtörténete*, 140–141.

334 Uo., 37.

335 „A honfoglalás”, *Munkács*, 1890. február 4.

szont a görögkatolikusok őseinek erejét felmorzsolta a részvétel a nemzet harcaiban, ezért saját forrás már nem jut a felújításra.³³⁶

A városnak azonban nemcsak a görögkatolikus templom felújítására, hanem egyáltalán semmire sem jutott saját pénze. A görögkatolikusok kérvényéhez hasonló logikával ezért a kormányt szerették volna rávenni, hogy biztosítsa Munkács ambíciózus terveihez az anyagi háttérrel. Amikor Thaly Kálmán 1893-ban a városban járt, nagyszabású tervet mutattak be neki: Munkács felajánlotta, hogy az országos millenniumi ünnepek házigazdája lesz, hivatkozva a honfoglalás anonymusi történetére, illetve a városnak azóta a nemzetért hozott áldozataira. A város azonban egyáltalán nem volt olyan állapotban, hogy méltó házigazdája lehessen az országos ünnepeknek, ezért komoly fejlesztésekre lett volna szükség: új városházát, színházat, csatornarendszert, közvilágítást és egy új, a belvárost a vasútállomással összekötő, Árpád vezérről elnevezett sugárutat szerettek volna építeni. A nagyszabású terv Munkácsot egy csapásra nemcsak a régió, hanem az ország egyik legmodernebb városává tette volna. A költségeket a város szerint a kormánynak kellett volna állnia.³³⁷

Az infrastruktúra mellett a szimbolikus politika sem szorult háttérbe. 1893-ban Bereg megye kérvényezte, hogy a munkácsi várat a kuruc felkelésekben játszott szerepe miatt felső-magyarországi múzeummal alakítsák át, ismét csak a kormány költségén.³³⁸ A jól ismert tudós, nemzeti aktivista Zichy Jenő, akinek személyes érdekeltségei nem voltak Munkácsra, hiszen birtokai a Dunántúlon feküdtek, Árpádnak szeretett volna szobrot emeltetni a városban. Ötletét Munkács honfoglalás kori szerepe táplálta.³³⁹ Az Árpád-szobor tervét a városban igen kedvezően fogadták, mert Munkácsra nem volt olyan tárgy vagy intézmény, amely a magyar és a ruszin lakosság „hazafias lelkesedését állandóan istápolja”, illetve – a *Munkács* vezércikkének írója szerint – a kozmopolita zsidókat megtanítsa a Magyarországra iránti lojalításra. Mivel sem a város, sem Bereg vármegye nem lett volna képes finanszírozni egy ilyen szimbolikus tartalommal bíró szobor elkészítését, ezért az emlékmű, amely „az ország hatalmát, nagyságát és dicsőségét mintegy kézzelfoghatólag hirdetendi”, állami költségvetésből való megvalósítását a lap üdvösnek tekintette volna az egész városra nézve.³⁴⁰

Az itt felsorolt ötletek egy dologban azonosak voltak: mindegyik a kormányzat támogatásától függött. A kormány kompetenciájába tartozott a Rákóczi család hamvainak Magyarországra szállítása, a munkácsi várbörtön felszámolása, egy országos múzeum létesítése vagy éppen egy országos jelentőségű emlékmű emelése. A magyar kormány azonban a millennium évéig

336 „A g. k. hitközség tanács kérvénye”, *Munkács*, 1892. április 26.

337 „A millennium ügye”, *Munkács*, 1893. május 14.

338 Bereg vármegye közgyűlése, 1893. október 9–10., DAZO, 10, 5–91.

339 Bay Gábor, szerk., *A munkácsi Árpád-szobor regénye* (Munkács: Munkácsi Árpád-szobor bizottság, 1942), 4.

340 „Árpád szobra”, *Munkács*, 1891. február 17.

szimbolikus ügyekkel alig foglalkozott, a városi infrastruktúra fejlesztését pedig meghagyta a városok belügyének; Munkács történeti érvelése kevésnek bizonyult a fejlesztési terv finanszírozására. 1896-ig a Munkácson megszületett számos ötletből semmi sem valósult meg; a helyi közvéleménynek viszont meggyőződése volt, hogy a város múltban hozott áldozatait a kormánynak valamilyen módon el kell ismernie: „Kérve-kérjük hát, hogy adják ide azt a szobrot, mert félni lehet, hogy e szobor nélkül a városias fejlődés a második ezerévben nem fog azon fokig emelkedni, mely európai fogalmaknak megfelelő”,³⁴¹ érvelt például a *Munkács* vezércikke. A meg nem valósult tervek után erre a feladatra a millenniumi emlékmű vált alkalmassá.

Brassó

Brassó, a Magyarország délkeleti csücskében fekvő, rendezett tanácsú város a középkor óta Erdély egyik gazdasági központja volt, a 18. században pedig Erdély legnagyobb lakosságú és leggazdagabb városa lett. Ezt a pozíciót a 19. századra Kolozsvár dinamikus növekedésével elveszítette ugyan, de 1910-ben a magyarországi városhierarchia 12. helyén állva még mindig Erdély második legfontosabb városának számított.³⁴² A millennium évében vármegyei székhelyként Brassóban négy középiskola működött, és négy napilapot adtak ki. A kora újkorban a város gazdasága a kézművesiparon és a Balkánnal folytatott kereskedelmen alapult, de az ipari forradalom és a kapitalizmus megjelenése ezeket visszavetette. 1851-től a Dunán gőzhajók kötötték össze a Fekete-tengert Közép-Európával, így Brassó kiemelt szerepe a közvetítő kereskedelmében megszűnt. Az 1873-as gazdasági válság, majd az osztrák–magyar–román vámháború (1886–1891) a hagyományos brassói ipar jelentős részét tönkretette. A város gazdasága a századfordulón éledt újjá, modern gyárak alapításával.³⁴³ Ekkor 28 gyár alkalmazott legalább 20 munkást, és két bank biztosította a helyi gazdaság pénzügyi hátterét.³⁴⁴

A város négy nagyobb városrészre oszlott. A belvárost három külváros övezte: az Óváros északon, Bolonya keleten és Bolgárszeg nyugaton. A belváros szerkezete középkori eredetű, de épületeinek többsége a 18. században épült, mivel 1689-ben a várost felgyújtotta a császári hadsereg. A belváros történeti karakteréhez mégsem fért kétség. Legmarkánsabb épületei közé tartozott az evangélikus Fekete-templom (jelzőjét a nagy tűzvészkor kapta), a gótika egyik kiemelkedő alkotása, és a főtéren álló városháza, amely a 15. században épült, és barokk formáját 1770-ben nyerte el egy átépítés során. A belvá-

341 „Még egyszer az Árpád szobor”, *Munkács*, 1891. március 24.

342 Beluszky–Győri, *Magyar városhálózati*, 194.

343 Maja Phillippi, „Die Anfänge der industriellen Entwicklung in Kronstadt (1872–1900)”, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 36, H. 1 (1993): 66–77.

344 *Magyar Statisztikai Közlemények* 2 (1904): 999.

rost övező falrendszer egy részét a 19. század végén lebontották, és egy bécsi mintájú körúttal helyettesítették,³⁴⁵ de az urbanisztikailag kevésbé zavaró falrészeket, illetve több bástyát és kaput megtartottak, ezek pedig jelentősen hozzájárultak a város ódon hangulatához. A külvárosok közül a legkarakteresebb a Bolgárszeg volt, ahol a Balkánnal kapcsolatban álló ortodox kereskedők éltek, és itt voltak a román iskolák, valamint egy középkori eredetű templom. A Bolonya negyed a belváros és a vasútállomás között terült el; az új ipari üzemek jellemzően itt épültek, így ebben a városrészben emelték a legtöbb új épületet, és a lakosság is dinamikusan nőtt. Az Óváros tradicionális jellegű, csendes külváros maradt.

4. kép. Brassó főtere 1902-ben

Egy város, három társadalom

A város iskoláinak és sajtótermékeinek nagy száma a lakosság sokszínűségével magyarázható (lásd a 8. és 9. táblázatot). A 19. század végén Brassó lakossága három, nagyjából egyenlő nyelvi csoportba tartozott. A felekezeti megoszlás szoros összefüggésben állt a nyelvvel: a románok ortodoxok, a német nyelvűek nagyrészt evangélikusok, kisebbséget katolikusok és zsidók voltak,

345 Anca Maria Zamfir, „Un posibil model vienez pentru Braşovul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea”, *Cumidava* 22–24 (1998–2000): 321–360.

míg a magukat magyar nyelvűnek vallók között katolikus, református, evangélikus és a zsidó felekezetűeket is lehetett találni.

8. táblázat. Brassó polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1857–1900

Év	Római katolikus (fő/%)	Görög-katolikus (fő/%)	Ortodox (fő/%)	Evangélikus (fő/%)	Református (fő/%)	Unitárius (fő/%)	Zsidó (fő/%)	Egyéb (fő/%)	Összesen (fő)
1857	3710 16,6	80 0,4	9 873 44,2	7817 35,0	798 3,6	9 0,0	39 0,2	18 0,1	22 344
1869	7472 26,9	127 0,5	9 489 34,2	8446 30,4	1816 6,5	138 0,5	217 0,8	61 0,2	27 766
1880	7438 25,1	280 0,9	9 523 32,2	8637 29,2	2658 9,0	405 1,4	610 2,1	33 0,1	29 584
1890	8357 27,2	378 1,2	9 733 31,7	8399 27,3	2674 8,7	412 1,3	769 2,5	17 0,1	30 739
1900	8569 24,8	567 1,6	10 449 30,3	9359 27,1	3669 10,6	705 2,0	1171 3,4	22 0,1	34 511

Az 1857. évi adat az állandó népességre vonatkozik. Az 1857., 1869., 1880., 1890. évi adatok forrása: Varga E. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája: Népszámlálási adatok 1850 és 2002 között*. V.: Brassó, Hunyad és Szécheny megye (Csíkszereda: Pro Print, 2011), 95. Az 1900. évi adatok forrása: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 96–97.

9. táblázat. Brassó polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900

Év	Német (fő/%)	Magyar (fő/%)	Román (fő/%)	Egyéb (fő/%)	Összesen (fő)
1880	9 919 33,5	9 827 33,2	9 382 31,7	458 1,5	29 584
1890	9 578 31,2	10 441 34,0	9 758 31,7	962 3,1	30 739
1900	10 272 29,8	13 162 38,1	10 477 30,4	600 1,7	34 511

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 118–119.

A nyelvek és a három nagy felekezet megközelítőleg hasonló aránya viszont egyáltalán nem tükrözte a város társadalmi szerkezetét. „Brassó alapvetően szász város”,³⁴⁶ látta egy angol utazó 1860-ban, és bár megfigyelését a demográfiai adatok nem támasztották alá, minden más igen. II. József koráig Brassó *per definitionem* szász város volt, mivel csak a *Natio Saxonica* tagjai vehettek házat a belvárosban, és így nyerhettek polgárjogot.³⁴⁷ II. József intézkedései, illetve az 1848-as törvények után ez a privilégium megszűnt, és a belvárosba folyamatosan költöztek be nem szászok. Ennek ellenére a Brassó fölötti szász dominancia nem változott meg. A város hivatali nyelve német, a polgármester, a városi közgyűlés és a városi hivatalnokok többsége szász maradt,

³⁴⁶ Charles Boner, *Transylvania: Its Products and its People* (London: Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1865), 260.

³⁴⁷ Ezt a privilégiumot Konzivilitátnak hívták: Angelika Schaser, *Josephinische Reformen und soziale Wandel in Siebenbürgen: Die Bedeutung des Konzivilitätsreskriptes für Hermannstadt* (Stuttgart: Franz Steiner, 1989), 40.

akik jellemzően az evangélikus egyházban is betöltötték világi funkciókat. A brassói értelmiség, gyártulajdonosok és kézművesek többsége szintén szász volt, akárcsak a belváros legtöbb házának tulajdonosa.³⁴⁸ Az egyetlen gazdasági terület, amelyet a városban nem szászok ellenőriztek, a balkáni kereskedelem volt; ezt ortodox (román) kereskedők tartották a kezükben.³⁴⁹

A szász társadalom sokoldalú intézményrendszert működtetett. Német kaszinó 1789-ben jött létre, férfikórusok 1859-ben és 1885-ben (az előbbi, a Kronstädter Männergesangverein tagjai a szász középírátegekből verbuválódtak, az utóbbi, a Kronstädter Deutsche Liederkrantz tagjai pedig a szegényebb szászok közül).³⁵⁰ 1835-ben Brassóban alapították meg Erdély első takarékpénztárát, a Kronstädter Allgemeine Sparkassét,³⁵¹ és két évvel később a *Siebenbürger Wochenblatt* című hetilapot, amely 1849-től *Kronstädter Zeitung* néven a város vezető napilapjává vált. Az evangélikus egyház elemi, polgári iskolát és nagy hírű gimnáziumot működtetett a városban.³⁵² A Városszépítő Egylet, a Filharmonikus Társaság és az önkéntes tűzoltók elvileg nem szász intézmények voltak ugyan, de vezetőségüket szászok dominálták, hivatalos nyelvük pedig a német volt.³⁵³

A szász identitás a *Natio Saxonica* eltörlése után is megmaradt, melynek elemeiül a rendiség által biztosított jogok emlékezete, az evangélikus egyházhoz tartozás, valamint a német kultúra és nyelv (mind a szász dialektus, mind az irodalmi német) szolgáltak. Ez utóbbi alapján a szászok magukat a német kultúrnemzet tagjainak érezték,³⁵⁴ ez azonban politikai következményekkel

³⁴⁸ Friedrich Lexen, *Zur wirtschaftlichen Entwicklung Kronstadts in den letzten 50 Jahren* (Kronstadt: Separatdruck aus Nr. 78, 79, 80 und 81 der Kronstädter Zeitung, é. n.) 6–12.; August Jekelius, *Der Grund- und Hausbesitz im Burzenland* (Kronstadt: 1904), 4–8.

³⁴⁹ Miskolczi Ambrus, *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1987).

³⁵⁰ Heinrich Polonyi, „Das »Deutsche Kasino« in Kronstadt: Zur Geschichte des »Kronstädter Lese- und Geselligkeitsvereins« kurz »Deutsches Kasino« genannt”, *Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender* 16 (1971): 97–99.; *Die 50jährige Tätigkeit des Kronstädter Männer-Gesangvereins 1859 bis 1909* (Kronstadt: Johann Gött's Sohn, 1909), 2–5.; Wolfgang Sand, *Kronstadt: Das Musikleben einer multiethnischen Stadt bis zum Ende des Habsburgerreiches* (Kludenbach: Gehann-Musik-Verlag, 2004), 234.

³⁵¹ Egry Gábor, „Nemzet és gazdaság: A Brassói Általános Takarékpénztár társadalmi-gazdasági szerepfelfogása (1835–1914)”, *Pro Minoritate* (2003. tavasz): 59–68.

³⁵² Julius Groß, *Geschichte des evangelischen Gymnasiums A. B. in Kronstadt: Festschrift zur Honterusfeier* (Kronstadt: Honterusdruckerei J. Gött's Sohn, 1898).

³⁵³ A *Brassói Lapok* egyrészt megjegyezte, hogy a Szépítő Egyesületnek gyakorlatilag csak szász tagjai vannak, egyúttal pedig sérelmezte, hogy az egylet miért csak német nyelvű feliratokat helyez el az általa kialakított sétányokon: „A »Szépítő Egyesület«”, *Brassói Lapok*, 1896. május 30.; Karl Ludwig Schuster, Hrsg., *Leben und Wirken der Kronstädter Freiwilligen Feuerwehr im ersten Vierteljahrhundert 1874–1899: Festgabe zum 25-jährigen Jubiläum des Vereines* (Kronstadt: Schlandt, 1899), 41–43.; Kurt Phillippi, „Kurze Geschichte der »Kronstädter Philharmonischen Gesellschaft« (1878–1944)”, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 5, H. 2 (1982): 144–185.

³⁵⁴ Harald Roth, „Autostereotype als Identifikationsmuster: Zum Selbstbild der Siebenbürger Sachsen”, in *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen: Stereotype in einer multiethnischen Region*,

nem járt. A Szász Néppárt vezetői nem kerestek kapcsolatot sem Magyarországon többi részének német lakosságával, sem az ausztriai német, illetve németországi politikával; helyette a Szabadelvű Párttal egyeztek ki.³⁵⁵ Az 1890-es években azonban a Szász Néppárt idősebb vezetőivel, az úgynevezett „feketéekkel” szemben a fiatal szász értelmiség komoly kritikát fogalmazott meg. A magát „zöld szászoknak” nevező csoport német nemzeti politizálást, szolidaritást és együttműködést követelt a többi magyarországi német csoporttal, illetve a nem magyar nemzeti mozgalmakkal.³⁵⁶ A zöldek éppen Brassóban voltak a legerősebbek, olyannyira, hogy 1895-ben sikerült a *Kronstädter Zeitungot* is megszerezniük.³⁵⁷

A brassói román társadalom a szászhoz hasonlóan jól integrált volt, fejlett intézményrendszert tartott fenn, és stabil gazdasági alapokon nyugodott. Jóllehet a balkáni kereskedelem, amelynek legfontosabb szervezője az 1830-ban alapított román kereskedőtársaság volt, a 19. század végén már rég túljutott fénykorán,³⁵⁸ de a Romániával folytatott kereskedelem még mindig fontos bevételi forrást jelentett. A brassói román középosztály sokkal stabilabb alapokon állt, mint más magyarországi városok román társadalmi. Habár az államhoz, vármegyéhez vagy városhoz köthető hivatalos román nyelvű polgár alig töltött be, az 1900. évi népszámlálás egyes szabadfoglalkozásokban jelentős román jelenlétet regisztrált. Ebben az évben Brassó megye 26 ügyvédjéből 10, 74 középiskolai tanárából pedig 23 volt román (az összes tanár és az ügyvédek nagy része a városban élt, ezek az adatok tehát vonatkoztathatók magára a városra). Ugyanakkor viszont az egész megyében nem akadt egy román gyógyszerész sem, és csupán két román orvos praktizált, azaz a román középosztály még mindig csonka volt.³⁵⁹

A városban jelen levő anyagi erőforrásokra támaszkodva Brassóban gazdag román intézményrendszer jött létre. Az első erdélyi román lap, a *Gazeta de*

Hrsg. Konrad Gündisch – Wolfgang Höpken – Michael Markel (Köln: Böhlau, 1998), 179–191.; Harald Roth, „Von der Nation zum Volk der Nation: Ethnische Identitäten im Siebenbürgen des 18. und 19. Jahrhunderts”, in *Ethnische und soziale Konflikte im Neuzeitlichen Osteuropa: Festschrift für Heinz-Dietrich Löwe zum 60. Geburtstag*, Hrsg. Ralph Tuchtentagen – Christoph Gassenschmidt (Hamburg: Dr. Kovač, 2004), 233–245.; Krista Zach, „»Wir wohnen auf dem Königsboden.«... Identitätsbildung bei den Siebenbürger Sachsen im historischen Wandel”, in *Minderheitenfragen in Südosteuropa: Beiträge der internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990. Inter University Center, Dubrovnik, 8–14 April 1991*, Hrsg. Gerhard Seewann (München: Oldenbourg, 1992), 115–137.

355 Szász Zoltán, „Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918)”, in *Erdély története három kötetben*, szerk. Köpeczi Béla (Budapest: Akadémiai, 1986), 3:1642–1646.

356 Oscar Wittstock, *Grün oder Schwarz? Eine Beleuchtung der gegenwärtigen politischen Verhältnisse der Siebenbürger Sachsen* (Hermannstadt: G. U. Seraphim, 1896).

357 Carl Göllner, „Abwehr von Magyarisierungsversuchen 1877–1900”, in *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*, Hrsg. Carl Göllner (Köln–Wien: Böhlau Verlag, 1988), 170–205.

358 A kereskedőtársaság alapításáról és fénykoráról lásd: N. G. V. Gologan, *Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov* (București, 1928), 44–55.; Miskolczy, *A brassói román levantei kereskedőpolgárság*, 60–132, hivatkozására uo., 159–174.

359 *Magyar Statisztikai Közlemények* 16 (1906): 192–193, 234–235, 244–245.

Transilvania 1838-ban, azaz csupán egy évvel a brassói német újság után indult el, és maradt meg az egész korszakban az egyik legfontosabb román sajtóterméknek.³⁶⁰ 1835-ben román kaszinó, 1850-ben nőegylet, 1863-ban pedig dal- és sportegylet alakult a városban.³⁶¹ 1880-ban országos jelentőségű kiadvállalat alakult, amely az egész magyarországi román piacra adott ki különböző könyveket, tankönyveket.³⁶² A magyarországi román bankrendszer legerősebb szereplője, az Albina 1880-ban nyitott fiókot a városban.³⁶³ Az anyagi bázis és az intézményrendszer számos neves értelmiségit vonzott Brassóba: George Barițiu a gimnáziumban tanított, és a *Gazetă* szerkesztette,³⁶⁴ a költő és a mai román nemzeti himnusz szerzője, Andrei Mureșianu szintén a gimnáziumban tanított az 1840-es években,³⁶⁵ míg a zeneszerző Gheorghe Dima a brassói román zeneélet központi figurája lett.³⁶⁶ A Román Színházi Társaság választmányának hat tagjából négy Brassóban élt, és a román közművelődési egyesületnek, az ASTRA-nak a második legnagyobb létszámú helyi csoportja is a városban működött (110 tagot számlált 1908-ban).³⁶⁷

Az 1850-es években teljes elemi és középiskolai rendszer jött létre az ortodox egyház keretein belül.³⁶⁸ Az ortodox gimnázium, melynek elődjét a város ortodox kereskedői alapították 1838-ban, hogy a leendő kereskedők képzését biztosítsák, az 1850-es években teljes gimnáziummá vált, és az erdélyi ortodox román iskoláztatás egyik központi intézménye lett.³⁶⁹ Az iskola az ortodox egyházi iskolák között a legmagasabb fizetéseket tudta tanárainak

360 Ioan Lumperdean, *Romanian Economic Journalism in Transylvania in the First Half of the Nineteenth Century* (Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute, 2005), 44–53.

361 Mircea Băltescu, „Contribuții la istoricul »Reuniunii Femeilor Române« din Brașov”, *Cumidava* 1 (1967): 191–211.; Ion Colan, *Casina Română din Brașov (1835–1935)* (Brașov: Institutul de Arte Grafice „ASTRA”, 1935), 29–32.; Sand, *Kronstadt*, 200–201.

362 Ion Colan, „După cincizeci de ani: Librăria Ciurcu din Brașov”, *Țara Bârsei* 2, n. 6 (1930): 547–550.

363 Veritas [Gagyí Jenő], *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése* (Budapest: Uránia, 1908), 397–398. Egry Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy az Albina brassói fiókja viszonylag szerény tőke felett rendelkezett, azaz a román cégeknek más bank tőkéjére is támaszkodniuk kellett.

364 Remus Zăstroiu, „Einige Beobachtungen hinsichtlich des sozialen und beruflichen Status’ des rumänischen Journalisten im 19. Jahrhundert”, in *Deutschsprachige Öffentlichkeit und Presse in Mittelost- und Südeuropa (1848–1948)*, Hrsg. Andrei Ciorbea-Hoișie – Ion Lihaciu – Alexander Rubel (Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2008), 78.

365 Ovidiu Savu, „Situația învățământului românesc din Brașov la jumătatea secolului al XIX-lea”, *Țara Bârsei* 5, n. 5 (2006): 64–66.

366 Sand, *Kronstadt*, 210–212.

367 Veritas, *A magyarországi románok*, 220–222, 328.

368 Savu, „Situația învățământului românesc”, 63–84.

369 Andrei Bărsăneanu, *Istoria Școlilor Centrale Române Gr. Or. din Brașov* (Brașov: Ciurcu, 1902); Onosofir Ghibu, *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria* (București: Nicolae Stroiță, 1915), 184–192.; Arsène Vlaicu, *Monographie de l’École Supérieure de Commerce Gréco-Orientale Roumaine de Brassó* (Brassó: Ciurcu, 1913).

biztosítani, így nagynevű tanárok sorát szerezte meg.³⁷⁰ A kereskedelmi tagozattal is rendelkező gimnáziumot nemcsak magyarországi, hanem romániai diákok is látogatták.³⁷¹ Az iskolát a román kormány is éves dotációban részesítette (azzal az indoklással, hogy az iskolát fenntartó ortodox egyházközség havasalföldi birtokait a román állam kisajátította), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium azonban ezt az adományt illegálisnak minősítette, és évekig tartott, mire sikerült megállapodni az iskolával a finanszírozásról. Románia támogatása lehetővé tette, hogy a minisztérium csak korlátozott befolyást gyakoroljon az oktatásra.³⁷²

A román nyelvű ortodox társadalom a görög nyelvű ortodoxokat is sikeresen integrálta. 14. századi brassói megletelepedésük óta az ortodoxok különböző balkáni nyelveket beszéltek, ezek közül a 19. századra a szlávok eltűntek, és csak a görög, illetve a román maradt meg.³⁷³ Az ortodox kereskedők gyakorlatilag kétnyelvűek voltak – Erdélyben a román, a Balkánon a görög nyelv ismerete elengedhetetlen volt. Az 1780-as években azonban – nyilvánvalóan a Közép-Európában megjelenő nyelvi nacionalizmus hatására – magukat görögként, illetve románként meghatározó csoportok alakultak ki. A görög nyelv presztízse magasabb lévén, a gazdagabb kereskedők inkább görög nyelvűként határozták meg magukat, ennek ellenére mindkét csoport tagjai használták mindkét nyelvet. Valójában mind a „románok”, mind a „görögök” családi, társadalmi és gazdasági logika alapján szerveződött csoportok voltak, és versengeni kezdtek az erőforrásokért, konkrétan pedig a gazdag, belvárosi Szentháromság-templomért. A csaknem egy évszázadon át tartó elkeseredett küzdelmet, amelyet kifinomult jogi érveléssel különböző hatóságok előtt folytattak, végül a görögök nyerték meg, így a Szentháromság-templom görög nyelven tartotta szertartásait, oktatott iskolájában, és papjait is az Athosz-hegyi kolostorok küldték.³⁷⁴ 1830-ban a román kereskedők a görögötől külön

370 Paul Brusanowski, *Învățământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848–1918: Între exigențele statului centralizat și principiile autonomiei bisericești* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2005), 562–563. Néhány híres tanár: Andrei Bârseanu (néprajztudós, az ASTRA elnöke), Virgil Onițiu (író, publicista), az 1930-as években Emil Cioran (filozófus).

371 Néhány híres diák: Lucian Blaga (filozófus és költő), Sextil Pușcariu (filológus), Octavian Goga (költő), Ioan Lupaș (történész), Ioan Bogdan (filológus), Alexandru Lapedatu (történész).

372 Szász Zoltán, „A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában”, *Történelmi Szemle* 19, 1. sz. (1976): 35–63.; Simion Toma, *Monografia Colegiului Național „Andrei Șaguna”* (Brașov: Cocordia, 2000), 39–40.

373 E. A. Bielz, *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens eine physikalisch-statistisch-topographische Beschreibung dieses Landes* (Hermannstadt: S. Filtsch, 1857), 143.; Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása: Történelmi, régészeti, természetrajzi s népmesereti szempontból* (Budapest: Tettey Nándor, 1868–1873), 6:266–273.

374 A vita forrásait közli: Bartolomeu Baiulescu, *Monografia comunei bisericesci gr. ort. române a Sfintei Adormiri din Cetatea Brașovului cu acte și dovezi* (Brașov: Ciurcu, 1898); Nicolaus Strevoiu, *Aktenmässiger Sachverhalt des Kirchenstreites der gr.-or. Bürger rumänischer Nationalität gegen die gr.-or. Bürger griechischer Zunge wegen der Dreifaltigkeitskirche in der innern Stadt*

kereskedőtársaságot alapítottak, és külön görög olvasóköri is alakult.³⁷⁵ Görög nemzeti integráció azonban Brassóban nem indult el. A szegény és távoli Görögország nyilván nem tudott és nem is akart beavatkozni magyarországi belügyekbe; a görög és a román ortodoxok szeparációja pedig soha nem lett teljes, hiszen összekötötte őket vallásuk, társadalmi és gazdasági helyzetük. A görög nyelv megmaradt ugyan a templomban és az iskolában, de a görögül beszélők száma radikálisan csökkent. 1892-ben az athoszi Xeropotámu-kolostor már nem is küldött papot Brassóba, mert az egyházközség elszegényedett, és diákok hiányában 1908-ban a görög nyelvű oktatás is megszűnt.³⁷⁶ Az iskolát egyébként a magyar állam is át akarta venni, hogy a görög nyelvet megtartva keleti kereskedelmi iskolává alakítsa, de az ajánlatot az egyházközség elutasította, s így annak terve, hogy a görög nyelvű ortodoxokat magyar állami intézményhez kapcsolják, kútba esett.³⁷⁷ A 19. század végére az összes ortodox a román nyelvű társadalomba integrálódott; az ortodoxia vonzereje erősebbnek bizonyult, mint a magyar nemzeti integrációé.

A 19. század végére Brassóban létrejött egy olyan társadalom, amelynek legfontosabb összetartó ereje a román nyelv és az ortodoxia volt (a kisszámú görögkatolikus, például Bariț és Mureșianu, a nyelven keresztül gond nélkül tudott integrálódni a város román társadalmába). Kiterjedt intézményrendszer fogta át ennek a társadalomnak a tagjait. A brassóiakat a kortársak Magyarország legmodernebb, legvárosiasodottabb és nemzetileg legelkötelezettebb románjainak tartották.³⁷⁸ A brassói románok Romániával is folyamatos kapcsolatban álltak: a kereskedelem szálai összekötötték a két országot, a gimnáziumot a román állam támogatta, és a város a romániai jómódúak között kedvelt üdülési helyszínnek számított.³⁷⁹

A szász és a román társadalom szervezettségéhez és erőforrásaihoz képest feltűnő a magyar társadalom lemaradása. A magyar nemzeti aktivisták elvileg a város egész lakosságát szerették volna integrálni, de hamar be kellett látniuk, hogy a szász és a román társadalom tagjainak integrációja nem lehet sikeres, így csak azokkal a csoportokkal foglalkoztak, amelyek ezeken kívül maradtak, azaz a magyarok mellett a katolikus németekkel és a zsidókkal. A magyar középosztály a szásszal és a románnal egybevetve még a századfor-

Kronstadt (Kronstadt: J. Gött & Sohn, 1881). A vita elemzését lásd: Miskolczy, *A brassói román levantei kereskedőpolgárság*, 45–52.

375 Miskolczy, *A brassói román levantei kereskedőpolgárság*, 43–59.

376 Richard Clogg, „The Greek Merchant Companies in Transylvania”, in *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, Hrsg. Heinz-Dietrich Löwe – Günther H. Tontsch – Stefan Troebst (Köln: Böhlau, 2000), 165.

377 Koós Ferencz, *Tanfeliügyelői visszaemlékezések* (Brassó, 1903), AH, Stenner gyűjtemény, 5676/4.

378 Ábrahám Barna, „Urbanizáció, urbanitás az erdélyi románoknál a dualizmus korában”, in *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, szerk. Pál Judit – Fleisz János (Csíkszereda: Pro Print, 2001), 224–253.

379 Ernst Anton Quitzmann, *Reisebriefe aus Ungarn, dem Banat, Siebenbürgen, den Donaufürstenthümern, der Europäischen Türkei und Griechenland* (Stuttgart: J. B. Müller's Verlagsbuchhandlung, 1850), 239.

dulón is érezhetően gyenge volt. 1900-ban a ház- és földtulajdonosok között a statisztika jóval több németet és román talált, mint magyart,³⁸⁰ az iparban alkalmazottak körében a tisztviselők között német, a munkások között magyar volt a többség, a cselédek elsőprő többsége pedig magyarnak vallotta magát.³⁸¹ A kormányzati támogatás ellenére sem a város gazdasági, sem politikai életében nem ment végbe magyar áttörés; a városi élet különböző szinterein a magyarok legfeljebb a második helyért versenyezhettek a románokkal. Így például a magyar cégek száma az 1880-as években utolérte a románokét, de a városi közgyűlésben még az 1890-es években is több román képviselő ült, mint magyar. A szász cégek, illetve városi képviselők száma mindkét említett csoportét bőven meghaladta.³⁸² Nyilvánvaló összefüggésben a magyar középosztály gyengeségével, a magyar intézményrendszer is lassabban formálódott, és sokkal bizonytalanabb lábakon állt, mint a szász és a román. Több magyar alapítási kísérlet bukása után az első sikeres magyar újság, a *Nemere* 1871-től jelent meg.³⁸³ Míg a szász iskolarendszert teljes egészében az evangélikus egyház finanszírozta, addig a magyar nyelvű reáliskola eleve állami intézményként jött létre, a katolikus gimnáziumot pedig az egyház kényszerűen átadta az államnak, mert nem tudta fenntartani.³⁸⁴ 1882-ben a magyar civil szervezetek a teljes megszűnés határán álltak,³⁸⁵ 1892-ben pedig a Magyar Polgári Körnek érdeklődés hiányában fel kellett függesztenie előadásait.³⁸⁶

Mindezen nehézségek ellenére a magyar nemzeti társadalom építői több sikert is elértek. A magyar evangélikusok (többnyire hétfalusi csángók) 1883-ban önálló egyházközséget hoztak létre, és a tiszai egyházkerülethez csatlakoztak.³⁸⁷ A reformátusok 1892-ben fel tudták építeni templomukat, bár lelkészüik szerint a városvezetés éveken keresztül akadályozta a folyamatot.³⁸⁸ Az

380 A pontos adatok: háztulajdonosok száma és aránya a férfiak között: 460 az 5857 magyarból (7,8%), 528 a 4936 németből (10,7%), 1141 az 5291 románból (21,6%); földtulajdonosok száma és aránya a férfiak között: 130 az 5857 magyarból (2,2%), 234 a 4936 németből (4,7%), 329 az 5291 románból (6,2%). MNL OL, XXXII-23-h, 1900. évi népszámlálás, 292. doboz, Brassó, 47-48/a. tábla.

381 MNL OL, XXXII-23-h, 1900. évi népszámlálás, 167. doboz, Brassó, 41. tábla.

382 Lexen, *Zur wirtschaftlichen Entwicklung*, 9-10.; Andreas Schöck, „Brassó, Braşov, Kronstadt: Beiträge zur Stadtentwicklung, Bevölkerungs- und Berufsgruppenstruktur” (doktori disszertáció, Freie Universität Berlin, 1995), 166-173.

383 Orbán, *A Székelyföld*, 6:304-306.

384 *Brassói római katolikus gimnázium értesítője*, 1895/1896: 18-22.

385 Weiss Ignác, *Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet és a brassói magyarság: Hirlapi cikkek* (Brassó: Alexi, 1885), 19-32.

386 Nagy Ferencz, *A brassói magyar polgári kör története az 1873. évtől, az 1893. év végéig* (Brassó: Alexi, 1894), 28.

387 Nikodemusz Károly, *A brassói magyar ág. h. ev. egyházmegye megalakulásának története* (Kolozsvár: Concordia, é. n.).

388 Eduard Morres, „Die kleinen Kirchen”, in *Das Burzenland*, Hrsg. Erich Jekelius (Kronstadt: Burzenländer Sächs. Museum, 1928), 3:162.; Molnár János, *A brassói magyarság és ev. ref. egyház története* (Brassó: Brassói Ev. Ref. Egyházkebléi Tanács, 1887).

1870-es és 1890-es évek között kiépült a város magyar nyelvű elemi és közép-fokú oktatási rendszere is, így a város oktatási piaca teljesen háromnyelvű lett. A katolikus gimnázium a kiegyezés után kétnyelvű (magyar-német), majd a korai 1880-as évektől magyar egynyelvű lett, míg az állam által 1875-ben alapított elemi iskolák eleve magyar nyelvűként jöttek létre. A magyar oktatás kiépülésében tehát az állam kulcsszerepet játszott, mivel az iskoláztatás minden szintjén megjelent fenntartóként. A század végén az állami elemi iskolákba már több gyerek járt, mint a felekezetiébe, és pozíciója a középiskolai piacon is erősödött.³⁸⁹ A város nyelvi térképe is kezdett átalakulni: 1910-ben már valamivel többen vallották magukat magyar anyanyelvűnek a belvárosban, mint németnek (4380, illetve 4169 fő),³⁹⁰ 1900-ban pedig egyes, jellemzően az államhoz jobban kötődő értelmiségi foglalkozásokban már magyar többséget mutatott a népszámlálás (9 magyar ügyvéddel szemben 7 német, 27 magyar nyelvű középiskolai tanárral szemben 23 német). Az államtól kevésbé függő foglalkozások piacán azonban megmaradt a német nyelvűek fölénye (például 26 német nyelvű orvoshoz képest 15 magyar).³⁹¹

A magyar nyelvű lakosok mellett a katolikus németek és a zsidók is a magyar nemzeti integráció célcsoportjait alkották. Felekezeti határokon átnyúló német nemzeti társadalom Brassóban nem alakult ki, mivel ezt lehetlenné tette a szász identitás számára megkerülhetetlen evangélikus csoportkohézió.

A brassói katolikus hívek egy egyházközséget alkottak, így a magyar és a német nyelvű hívek nem különültek el nyelvi alapon egymástól. A katolikus intézmények, különösen az iskolák fokozatos elmagyarosodása oda vezetett, hogy 1900-ban a német anyanyelvű katolikusok 71%-a magyarul is tudott.³⁹² A várost uraló, zárt evangélikus-szász csoport nyomasztó dominanciájával szemben a katolikusok könnyen azonosultak a magyar állameszmével. Az 1870-es években egy magyar-román-német katolikus párt próbálta megtörni a szász uralmat (sikertelenül),³⁹³ a katolikus német szülők pedig gyermekeiket magyar anyanyelvűnek tüntették fel az iskolai beiratkozáskor, ezzel hálálva meg a magyar állam „alkotmányos jellegét”, azaz a liberális reformokat (legalábbis a gimnázium ünnepi, millenniumi értesítője szerzőjének magyarázata szerint).³⁹⁴ A német nyelvű katolikusok a század végén úton voltak a város magyar társadalmába való teljes betagozódás felé.

389 *Brassói állami elemi iskolák értesítője*, 1895/1896: 14-17.

390 *Magyar Statisztikai Közlemények* 42 (1912): 618.

391 *Magyar Statisztikai Közlemények* 16 (1906): 192-193, 234-235, 244-245. Az adatok a vármegyére vonatkoznak, de mivel Brassó vármegye egyetlen városa maga Brassó volt, az értelmiségi foglalkozást űzők nagy része feltételezhetően a városban élt.

392 MNL OL, XXXII-23-h, 1900. évi népszámlálás, 292. doboz, Brassó, 47-48/c. tábla.

393 Stephanie Danneberg, „Die Verbrüderungsbewegung und Partei »Nemere«: Ein besonderer Moment im politischen Leben Kronstadts der 1870er Jahre”, *Forschungen für Volks- und Landeskunde* 54 (2011): 107-120.

394 *Brassói római katolikus gimnázium értesítője*, 1895/1896: 53.

Hasonló folyamat zajlott le a zsidóság esetében is. 1880-ban a brassói zsidóknak még 72%-a a németet vallotta anyanyelvének,³⁹⁵ és a zsidó gyermekeket részben az evangélikus, részben az állami iskolákba járaták a szüleik. A következő két évtizedben a város mindkét zsidó közössége tudatosan a magyar nemzeti integrációt választotta. 1885-ben a neológ hitközség hivatalos nyelve a magyar lett,³⁹⁶ a századfordulón a gyermekek már szinte kivétel nélkül az állami iskolákat látogatták, és 1900-ban a zsidó polgároknak már 75%-a a magyart vallotta anyanyelvének.³⁹⁷ A neológ hitközség elnöke, Weisz Ignác ügyvéd annyira lelkes támogatója volt a magyar nemzeti integrációnak, hogy 1882-ben magyar pártot szervezett, és hírlapi írások sokaságában élte a magyar állameszmét, illetve a zsidók magyarosodásának szükségességét.³⁹⁸

A három nagy csoport közötti kapcsolat vizsgálata azt mutatja, hogy Gyáni Gábor intuitív javaslata az erdélyi társadalomtörténetnek a holland történeti szociológia pillérkonceptiója szerinti értelmezésére alapvetően helyes.³⁹⁹ A pillér fogalmát az alábbiakban a következőképpen használom: a pillér „egy társadalmon belüli alrendszer, amely összekapcsolja a politikai hatalmat, a társadalmi szerveződést és az egyéni viselkedést, és más társadalmi és politikai csoportokkal részben versenyezve, részben együttműködve olyan célokat akar megvalósítani, amelyeket a közösség tagjai által osztott közös ideológia táplál, akik számára a pillér és annak ideológiája a szociális identifikáció elsődleges helyszíne”.⁴⁰⁰ Ez tehát azt jelenti, hogy a többi, itt vizsgált várossal ellentétben Brassó társadalmát vertikális választóvonalak osztották fel, melyek három párhuzamos társadalmat alakítottak ki. A kisebb csoportokat valamelyik pillér felszívta (a görögkatolikusokat és a görög nyelvű ortodoxokat a román, a német nyelvű római katolikusokat és a zsidókat pedig a magyar). A szociális, a politikai és a magyar pillér esetében felekezeti különbségek csak a pillérekben belül jelentkeztek. Hogy a pillérrendszer meny-

395 MNL OL, XXXII-23-h, 1880. évi népszámlálás, 524. doboz, Brassó, XVI. tábla. A jiddis és a német aránya viszont ebből nem derül ki.

396 Carmen Manea – Sami Fiul – Viorica Oprea, *Comunitatea evreilor din Braşov: Secolele XIX–XX* (Braşov: Transilvania Express, 2007), 40.

397 1900-ban 101 zsidó vallású, 6 és 10 év közötti gyermek élt Brassóban. Az 1900/1901-es tanévben 116 zsidó gyermek látogatta az állami elemi iskolák 1–4. osztályait. A többi iskola diákjainak felekezeti hovatartozása nem ismert, de nehéz elképzelni, hogy annyi nem helybeli zsidó kisiskolás járt volna a város iskoláiba, hogy sok jutott volna belőlük felekezeti intézményekbe is. MNL OL, XXXII-23-h, 1900. évi népszámlálás, 292. doboz, Brassó, 47–48/c. és 47–48/d. tábla, illetve *Brassói állami elemi iskolák értesítője*, 1900/1901: 18–23.

398 Weisz Ignác, *A zsidók és a nemzetiségek* (Brassó: Brassó Könyvnyomda, 1894); „Weiss Ignác”, in Ujvári Péter, szerk., *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest: Magyar Zsidó Lexikon, 1929).

399 Gyáni Gábor, „A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre”, in *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, szerk. Pál Judit – Fleisz János (Csíkszereda: Pro Print, 2001), 164–169.

400 E. H. Bax, „Modernization and Cleavage in Dutch Society: A Study of Long Term Economic and Social Change” (PhD diss., University of Groningen, 1988), 104., idézi: Paul Dekker – Peter Ester, „Depillarization, Dedominicalization, and De-Ideologization: Empirical Trends in Dutch Society 1958–1992”, *Review of Religious Research* 37, no. 4 (1996): 327–328.

nyire áthatotta Brassó társadalmát, hat példa (házasodás, etnikai alapú városrészek, iskolák, egyesületek, gazdaság, politika) is jól mutatja.

1887-es adatok szerint a városban kötött házasságokra a pillérekben belüli endogámia volt jellemző. A legzártabb a román pillér volt: 71 olyan házasságot kötöttek, amelyben legalább az egyik fél ortodox volt, és csupán két esetre jutott nem ortodox házaspár, tehát 69 esetben mindkét fél ortodox volt. 115 szász házaspár között ebben az évben, közülük 104-en egy másik szással (tehát 52 „tiszta szász” házasság kötött), míg 11 szász más felekezetűhöz ment hozzá. Felekezeti sokszínű csupán a magyar pillér lévén, vegyes házasságok a magyarok között voltak a leggyakoribbak: 8 református, 1 magyar evangélikus és 37 római katolikus nem vegyes esküvő mellett 17 református, 8 magyar evangélikus és 27 római katolikus más felekezetű emberrel kötött házasságot.⁴⁰¹

II. József koráig a belvárosban és az Óvárosban szászok, Bolonyában leginkább magyarok, Bolgárszegen pedig ortodoxok éltek. A 18. század végétől ez lassan megváltozott. A belváros a századfordulóra már keresztény magyar, zsidó és román polgárok otthona is lett, a Bolgárszeg belváros melletti utcáiban szászok éltek, Bolonyában is megjelentek a magyarok mellett a többi pillér tagjai. Ennek ellenére Bolgárszeg nagy része megmaradt románnak,⁴⁰² az Óváros pedig szásznak.⁴⁰³

A szász evangélikus egyház minden, szászok által lakott városrészben fenntartott elemi iskolát, a belvárosban pedig polgári és középiskolával rendelkezett; ezek mindegyikében németül tanítottak. A szász gyermekek elsősorban többsége ezekbe az iskolákba járt.⁴⁰⁴ Az ortodox egyházi iskolákban, amelyek kivétel nélkül románul oktattak, szinte csak ortodox diákok tanultak; a kivételek pedig jórészt görögkatolikusok voltak. Ortodox gyermekek leginkább azokban a városrészekben jártak állami iskolába, amelyek messze estek a bolgárszegi román iskoláktól.⁴⁰⁵ A magyar diákok viszont szinte kizárólag a magyarul tanító katolikus vagy állami iskolákat látogatták.⁴⁰⁶

401 Eduard Gusbeth, *Die Bewegung der Bevölkerung im Kronstädter Komitat in den Jahren 1876–1887* (Kronstadt: Albrecht & Zillich, 1888), 33. Mivel ekkor még a zsidó-keresztény házasság nem volt lehetséges, a zsidó brassóiak értelemszerűen nem jelentek meg a keresztények házassági piacán.

402 A bolgárszegi románok néprajzáról, társadalmáról lásd: Sterie Stinghe, *Die Schkejer oder Trokanen in Kronstadt* (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1900).

403 Schöck, „Brassó, Braşov, Kronstadt”, 65–74.

404 Hansgeorg Kyllien, „Die ethnische und konfessionelle Zusammensetzung der Schülerschaft am Kronstädter deutschen Gymnasium von 1856/57 bis 1946/47”, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29, H. 1 (2006): 37–43.

405 Az 1912/1913-as tanévben 588 diák látogatta az ortodox román elemi iskolát, közöttük csupán egy volt görögkatolikus. 9 ortodox evangélikus iskolába járt, 138 pedig államiba. Valódi verseny az ortodox diákokért csak Bolgárszegen alakult ki: az ottani állami elemi iskola 215 diákja közül 49 ortodox volt. A többi állami elemi iskola messzebb esett a bolgárszegi konkurenciától.

406 *Brassói római katolikus elemi iskola értesítője*, 1901/1902: 17–18.; *Brassói római katolikus gimnázium értesítője*, 1895/1896: 104–105.

A város számos egyesülete, így például a dalárdák is a pilléralapú vertikális elkülönülést mutatják. Négy dalárda alakult; a szász pilléren belül szociális alapon kettő, illetve egy-egy román és magyar. A szász dalárdák elsősorban többségben német dalokat énekeltek, míg korai éveikben a románok és magyarok saját nyelvükön írt művek mellett németeket is. Ahogyan azonban a magyar és a román zenekultúra megerősödött, és egyre több nem német nyelvű dal is elérhetővé vált, úgy növekedett a saját nyelvű zeneművek aránya a németekhez képest. A dalárdák időnként közös koncertet is adtak, de nyilvánvaló, hogy a struktúra alapja a pilléralapú elkülönülés. A nemzeti ünnepek így jó alkalmat teremtettek díszkoncertekre: a román dalárda például Nagy István moldvai fejedelem halálának 400. évfordulóját ünnepelte meg egy előadással, és 1904-ben I. Károly román királynak adott koncertet a sinaiai királyi kastélyban.⁴⁰⁷

A város gazdasága nem teljesen követte a pillérrendszert, így például magyar bank nem jött létre Brassóban. Ennek ellenére a kortársak egyértelműen szász, román és magyar cégekről beszéltek (és emiatt esett szó korábban szász, román és magyar ház- és földtulajdonosokról, vállalatokról stb.).⁴⁰⁸

A városi politikát viszont teljesen áthatotta a pillérrendszer. Ideológiai különbségek, mint például a fekete-zöld ellentét a szászok között, csak a pillérekben belül jöttek létre. Kivételt ez alól csupán a magyar, román, illetve a katolikus német párt hamvába holt kísérlete jelentette.⁴⁰⁹ Elvileg a szociáldemokrácia is ilyen pilléreket szétfeszítő ideológia lehetett volna. Ipari város lévén, Brassó komoly munkássággal rendelkezett, és az 1890-es években valóban meg is jelent a szervezett szociáldemokrácia a városban. 1890-ben a munkások május 1-jei ünnepséget tartottak, és egy küldöttség a Magyarországi Szociáldemokrata Párt budapesti alakuló kongresszusán is részt vett. A következő években is sor került ugyan május 1-jei ünnepségekre, és egyes munkások szocialista eszméket vitattak meg, a sajtó és a kormányzati források alapján a brassói szociáldemokrácia mégis alig volt jelen a város életében a millennium évében.⁴¹⁰

A párhuzamos társadalmak a nyelvi viselkedést is kimutathatóan befolyásolták. Pozsonnyal, Nyitrával és Munkácsal szemben Brassóban a népszámlálások alig mutatnak ki változást a deklarált anyanyelvben, ilyen csupán a zsidóknak és a katolikus németeknek a magyar pillérbe való integrációja nyomán történt, a már ismertetett módon. A szászok és a románok anyanyelvbevallásában a korszakban nem ment végbe változás: az ortodoxok közül 1880-ban csupán 164, 1900-ban pedig 215 vallotta a magyart anyanyelv-

nek.⁴¹¹ Ez azt jelenti, hogy a három nagy csoport közötti arány változása demográfiai és gazdasági okokra vezethető vissza.

A városnak a 19. század közepétől a végéig tartó gazdasági nehézségei a legsúlyosabban a szász társadalmat érintették. A gazdasági pangás miatt sok szász kivándorolt, a csekély szász hátország miatt pedig a bevándorlás korlátozott volt. 1850 és 1910 között a szászok száma csupán 24%-kal nőtt, így a legkisebb csoporttá váltak a városon belül.⁴¹² Ezekből a számokból a kortárs szász megfigyelők a szász társadalom további hanyatlását és befolyásának csökkenését olvasták ki.⁴¹³ Ugyanebben az időszakban a románok száma 48%-kal nőtt, így a város második legnagyobb nyelvi csoportját alkották. A magyarok száma viszont 649%-kal emelkedett, és néhány évtized alatt kicsi és periférikus csoportból (számszerűleg) a legnagyobbá vált.⁴¹⁴ Ennek a dinamikus növekedésnek a katolikus németek és a zsidók asszimilációján túl első számú oka a bevándorlás volt. Brassó gyárai a gazdaságilag stagnáló, elmaradt Székelyföld népességlelesége számára biztosítottak munkát, a város polgársága pedig előszeretettel alkalmazott székely cselédeket; nekik egyébként több forrás is kulcsszerepet tulajdonít abban, hogy a magyar nyelv elterjedt a szászok között.⁴¹⁵

A három pillér közül a román volt nyelvileg a legzártabb: 1880-ban a brassói románok 88%-a, 1900-ban még mindig 74%-a nyilatkozott úgy, hogy csupán az anyanyelvét ismeri. A nemi hovatartozás komoly hatást gyakorolt a nyelvtudásra: míg 1900-ban a román férfiak 36%-a, addig a nőknek csak 16%-a tudott még legalább egy nyelvet. Közöttük viszont a magyar nyelv pozíciója meglepően erős volt: az anyanyelvükön túl legalább egy nyelvet beszélők körében mindkét nem esetében 87% jelentette ki, hogy tud magyarul. Csak egy apró fokkal tudott nagyobb arányban idegen nyelveket a magyar társadalom: 1880-ban 72%-uk, 1900-ban 67%-uk volt egynyelvű. Az egynyelvűség különösen a nők körében volt jellemző – vélhetően a képzetlen székely cseléd lányoknak köszönhetően. A románokkal és a magyarokkal ellentétben a szászok többsége tudott magyarul: 1900-ban 70%-uk vallotta ezt (köztük a férfiak valamivel nagyobb arányban, mint a nők).⁴¹⁶ Erre a kimagasló számra a szászok körében gyakorlatilag teljes körű iskoláztatás, a németül nem tudó székely cselédek alkalmazása, illetve a magyar állam követelményeihez való

407 Sand, *Kronstadt*, 204.

408 Jekelius, *Der Grund- und Hausbesitz*; Lexen, *Zur wirtschaftlichen Entwicklung*.

409 Orbán, *A Székelyföld*, 6:273, 6:303–304.; Danneberg, „Die Verbrüderungsbewegung”, 107–120.

410 Augustin Deac, *Mișcarea muncitorească din Transilvania 1890–1895* (București: Editura Științifică, 1962).

411 MNL OL, XXXII–23–h, 1880. évi népszámlálás, 524. doboz, Brassó, XVI. tábla és 1900. évi népszámlálás, 292. doboz, Brassó, 47–48/c. és 47–48/d. tábla. A magyar nyelvű evangélikusok miatt a magukat magyar anyanyelvűnek valló szász eredetűek száma nem állapítható meg, de abban minden kortárs forrás megegyezik, hogy nagyon alacsony lehetett.

412 Schöck, „Brassó, Braşov, Kronstadt”, 97.

413 Jekelius, *Der Grund- und Hausbesitz*; Lexen, *Zur wirtschaftlichen Entwicklung*.

414 Schöck, „Brassó, Braşov, Kronstadt”, 97.

415 Boner, *Transylvania*, 249–250.; Réthi Lajos, „A székely leányok Brassóban: Életkép”, *Vasárnapi Ujság*, 1874. március 1.

416 MNL OL, XXXII–23–h, 1900. évi népszámlálás, 292. doboz, Brassó, 47–48/c. tábla.

rugalmas alkalmazkodás szolgálhat magyarázatul.⁴¹⁷ A magyar nyelv elsajátítása azonban nem vezetett a magyar nemzeti identitás felvételéhez.

A századvégi Brassót tehát a vertikális törésvonalak három párhuzamos társadalomba vágták szét. A források abban egyetértenek ugyan, hogy a pillérek közötti távolság valamivel csökkent a korszakban (például a térbeli szeparáció, különösen a belvárosban és Bolonyában),⁴¹⁸ de ettől még a pillérrendszer teljesen áthatotta Brassó életét.

A Varázshegy árnyékában: a város olvasatai

Brassó három társadalma három módon olvasta a várost. Brassó történetét a szász szerzők a szász történelemfelfogás kereteibe illeszkedve írták meg. Ebben a narratívában Brassó szinte kizárólag szász városként tűnik fel, amelyet a 13. században a II. András által Magyarországra hívott Német Lovagrend alapított és épített olyan területen, ahol gyakorlatilag egyáltalán nem éltek még emberek. A Barcaságban megtelepedett lovagrend német telepesekeket hívott a vidékre, hogy civilizálják a térséget.⁴¹⁹ A város a Királyföld része lett, amelynek autonómiáját a szász szerzők folyamatosan kiemelték. A város lakossága szinte teljesen szász volt; ortodoxok és magyarok csak későbbi betelepülőként jelentek meg, és a város életében jelentéktelen szerepet játszottak. Brassó ebben a narratívában a nyugati civilizáció legkeletibb pontjaként jelenik meg, aminek szimbóluma a Fekete-templom.⁴²⁰

A szász történeti városolvasatot számtalan tényező tette hihetővé. Brassó területén valóban nem mutatható ki a német városnál régebbi település, így még román szerzők sem próbálkoztak a római–román kontinuitás alkalmazásával. A 19. század vége a politikai hatalmat (kemény hatalom) értékelte a legjobban; márpedig ilyen hatalommal valójában csak a szászokból álló városi tanács rendelkezett. A reformáció, az evangélikus iskolák, a város gazdasága és korai kereskedelmi kapcsolatai pedig a puha hatalom további lenyomatai voltak.⁴²¹

417 Árokalyi, „Reminiscentiák 1837ről”, *Nemzeti Társalkodó*, 1839. március 14.; Boner, *Transylvania*, 249–250.

418 Schöck, „Brassó, Braşov, Kronstadt”, 102–107.

419 Julius Groß, „Aus der Geschichte des Burzenlandes”, in *Das sächsische Burzenland* (Kronstadt: Honterusdruckerei, Joh. Gött's Sohn, 1898), 1–70.; Friedrich Philippi, *Aus Kronstadt's Vergangenheit und Gegenwart: Begleitwort zum Plan von Kronstadt* (Kronstadt: Gött, 1874), 15.; Friedrich Philippi, *Die deutschen Ritter im Burzenlande: Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens* (Kronstadt: Johann Gött, 1861), 7–10.; Josef Schuller, *Kronstadt: Neuer illustrirter Führer durch die Stadt und deren Umgebung* (Kronstadt: Heinrich Zeidner, 1898), 43–44.

420 Lucas Joseph Marienburg, *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen* (Hermannstadt: Martin Hochmeister, 1813), 2:327–349.; Philippi, *Aus Kronstadt's Vergangenheit und Gegenwart*; Cristian Cercel, „Transylvanian Saxon Symbolic Geographies”, *Civilisations* 60, no. 2 (2012): 89–91.

421 Jellemző, hogy a város által publikált hétkötetes forrásgyűjteményben (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó: Chroniker und Tagebücher*, Kronstadt: Heinrich Zeidner, 1896–1915) csak latin

Két, 1898-ban megjelent mű is kiválóan illusztrálja a szász narratívát. Joseph Schuller útikönyvének történeti áttekintésében gyakorlatilag a városnak csak a szász múltja jelenik meg; még Bolgárszeg alapításáról is elfelejtkezik. A város épületei közül szinte csak a szász épületeket emeli ki, a magyar lakosság nagy számát pedig a városban tartózkodó vendégmunkások miatt illúziósnak tartja.⁴²² A román és a magyar múlt, illetve lakosság a már címével is sokatmondó *Das sächsische Burzenland* (A Szász Barcaság) című ünnepi albumból is hiányzik. Ezt a könyvet a város talán legnagyobb hírű fiának, a reformátor-nyomdász-térképész-iskolaalapító Johannes Honterus születésének 400. évfordulójára állították össze. Honterus így jó indokot szolgáltatott arra, hogy a Barcaság nem szász lakosairól elegánsan meg lehessen feledkezni.⁴²³

A város román olvasata, amelyet ugyan valamivel nehezebben lehetett megalkotni, mint a szászt, szintén bőséges alpra támaszkodhatott. A város német alapítását és a román lakosság 14. századi megjelenését a román szerzők is elfogadták (az ortodoxok a Fekete-templom építésében vettek részt munkásként).⁴²⁴ Román ősiség híján a város e narratívában a román modernitás központja lett. A román városleírások Brassó románságának kulturális és gazdasági fejlettségét, az értelmiség nagy számát emelik ki. Bolgárszeg tiszta román jellegének hangsúlyozásával pedig ellenpontosítani tudták a szász belvárost.⁴²⁵ Mivel Havasalfölddel és Moldvával kereskedett, illetve a Szent Miklós-egyházközséget a moldvai fejedelmek nagyvonalú támogatásban részesítették, Brassó a román tér középpontjában tűnt fel.⁴²⁶

A legnehezebb dolguk kétségtelenül a magyar szerzőknek volt. A korai, Erdéllyel foglalkozó honismereti irodalom Brassót vagy nem tárgyalta,⁴²⁷ vagy magyar karakter nélküli szász városként írta le.⁴²⁸ Elsőként Orbán Balázs látta meg Brassóban a magyar várost az 1873-ban kiadott Székelyföldről

és német nyelvű forrásokat közöltek. A számos román (és egyházi szláv, görög) forrást csak román szerzők közölték, így például N[icolae] Iorga, *Braşovul şi romîni: Scrisorî şi lămuriri* (Bucureşti: I. V. Socecu, 1905).

422 Schuller, *Kronstadt*.

423 *Das sächsische Burzenland* (Kronstadt: Honterusdruckerei, Joh. Gött's Sohn, 1898). Sőt a könyv gyakorlatilag a barcasági csángókat sem tárgyalja, pedig ők éppen azért lettek evangélikusok a reformáció során, mert Brassó város jobbágiai voltak.

424 Silvestru Moldovan, *Țara noastră: Descrierea pârtilor Ardélului dela Murş spre mîdă-di şi valea Murşului* (Sibiu: Tipografia archidiecezană, 1894), 185.; Sterie Stinghe, ed., *Istoriia besécei Şchêilor Braşovului (manuscript dela Radu Tîmpé)* (Braşov: Ciurcu, 1899), 1.

425 Ión Darius, *Geografia comitatului „Brasso”: Precedenţi de elemente introductive în geografia universală pentru şcolile populare, anul al III-lea de şcoală* (Braşov: Ciurcu, 1901), 34–39.; Moldovan, *Țara noastră*, 196.

426 C. Diachonovich, ed., *Enciclopedia română* (Sibiu: Krafft, 1898–1900), „Braşov”; Moldovan, *Țara noastră*, 180–211.

427 Kubinyi Ferencz – Vahot Imre, szerk., *Magyarország és Erdély képekben* (Pest: Emich Gusztáv, 1853–1854).

428 Árokalyi [pseud.], „Reminiscentiák 1837ről”, *Nemzeti Társalkodó*, 1839. március 7., 14., 21.; Hunfalvy, *Magyarország és Erdély*, 2:83–93.; László Kőváry, „Barcaság”, in *Erdély képekben*, szerk. Szathmári Pap Károly (Kolosvár: Kir. Lyceum, 1842), 55–62.

szóló monográfiájában. Az ekkorra már kanonizálódott szász narratívával Orbán számos ponton vitatkozott. Szerinte Brassó már a német betelepülés előtt is magyar-székely terület volt, és a magyar lakosság azóta is töretlenül jelen van a városban. Csakhogy a „hatalmaskodó” szászok nyelvüket, kultúrájukat, a reformáció során pedig evangélikus vallásukat is a magyarokra kényszerítették, nevüket elnémetesítették, és nem engedték, hogy a magyarok az általuk preferált református vallásra térjenek. Ennek következtében csak a legalsó osztályokban maradt meg a magyar nyelv, érvelt Orbán. Orbán azt is be akarja mutatni, hogy Brassó a Székelyfölddel is nagyon szoros kapcsolatban állt: például a székely ispánok bíraskodtak a város fölött 1542-ig, amikor is a Királyföld része lett. Az pedig, hogy Orbán a Székelyföldről szóló könyvében őt, valóban székely fejezet mellett a Barcaságnak szentelte a hatodik fejezetet, mindennél beszédesebb bizonyíték arra, hogy megpróbálta Brassó magyar voltát megkonstruálni. Orbán is érezte azonban, hogy eljárása bizonytalan; magyarázatként a Barcaság és Székelyföld közelségét, történetük összefonódását és a régió jelentős székely népességét hozta fel.⁴²⁹ Mindenesetre a későbbi magyar szerzők elfogadták, hogy a várost a németek a 13. században alapították, és nem keresték magyar karakterét a középkorban. A város magyar jellegét inkább újkori magyar lakosságában és a modern kormányzati épületekben találták meg.⁴³⁰

Ellentétben Pozsonnyal, ahol a Preßburger és a magyar nemzeti városolvasatok nagyrészt átfedték egymást, illetve Munkáccsal, ahol a helyi és a nemzeti városolvasat megegyezett, a Brassóról született narratívák kölcsönösen kizárták egymást. A szász narratíva ignorált mindent, ami nem szász; a román elismerte a szász dominanciát a városban, de Bolgárszeget a román modernitás és nemzeti tér központjává tette. A magyar nemzeti mesternarratívával így egyik sem volt kompatibilis, mert az üres térben német telepések által épített és fejlesztett város, illetve a román térben létező városnegyed képe ellentmondott a honfoglalás és a Szent István-i államalapítás primátusának, illetve az egységes magyar nemzeti tér képének.

A versenyző narratívák nemcsak értelmiségi konstrukciókban jelentek meg, hanem a pillér rendszerű és az egyházi jogállás miatt sok tekintetben autonóm oktatáson keresztül széles tömegekhez jutottak el. Az evangélikus gimnáziumban Magyarország történetét és földrajzát csupán az 1870-es évek második felében (azaz Erdély magyarországi integrációja után egy évtizeddel) kezdték el oktatni. A történelem és a földrajz tantárgynak elvileg Magyarország volt a tárgya, ebben az iskolában azonban különös figyelmet fordítottak

arra, hogy Erdélyt külön is tanítsák. A Georg Daniel Teutsch nagyszebeni evangélikus püspök írta történelemkönyv, az általa kidolgozott szász történeti mesternarratíva iskolásoknak szánt verziója, folyamatosan az iskolában felhasznált könyvek között szerepel.⁴³¹ A magyar középiskolák Erdély történetét és földrajzát nem tanították külön, hanem a magyar állameszmének megfelelően Magyarország egésze volt az oktatás tárgya, amelyben a regionális különállások nem kaptak helyet. A román iskolában többnyire magyarból románra fordított könyveket használtak, de több forrás is azt sugallja, hogy valószínűleg a román tanárok a román nemzeti múlt- és térnarratívát (is) megtanították a diákoknak.⁴³²

A hatalmi viszonyok és a versengő narratívák a város utcáin is megjelentek. A város történeti magja a szász kultúrát sugározta (Fekete-templom, régi városháza, evangélikus gimnázium). A 19. század folyamán viszont a belváros egyöntetű szász karaktere megszűnt. Elsőként az ortodoxok jelentek meg a belvárosban. A bolgárszegi Szent Miklós-templom még viszonylag messze állt a belvárostól. A Szentháromság-templom, amelyet végül a görög párt szerzett meg, egy belvárosi ház udvarában épült fel 1788-ban. A román intézmények közül 1856-ban a belvároson kívül, de már szorosan mellette, a Katalin-kapuvál szinte farkasszemet nézve épült fel a gimnázium épülete. Végül 1895-ben a város főterén román ortodox templomot emeltek; a románok, legalábbis ami a reprezentációt illeti, már majdnem teljesen egyenlők lettek a szászokkal. A teljes egyenlőség hiányát az mutatja, hogy a templom nem közvetlenül az utcára, hanem egy belső udvarra néz.⁴³³ Ennek ellenére a száz év alatt megtett valós és szimbolikus út igen jelentős volt. További román intézmények, mint például az Albina bank fiókja és a Román Kaszinó, a belvárosban kaptak helyet.⁴³⁴ A magyar társadalom a szász pozíciókat hosszú ideig nem tudta érdemben kikezdeni, mivel a kicsiny magyar egyházközségek és a nem kormányzati intézmények eltörpültek a szászokéi mellett. Ez pedig kiváltotta mind a budapesti, mind a helyi magyar nemzeti aktivisták elégedetlenségét.⁴³⁵ A magyar jelenlétet a brassói városi térben így leginkább a várossal helyén épített modern körút, a Rezső körút (Rudolfsring) kormányzati épületei képviselték. A történeti várossal helyén ekként a liberális, modern és magyar nemzeti állam épületei hirdethették a magyar állameszmét.

Az épületeken túl viszont a városi térben sem az utcanevek nem tükrözték a pilléreket (szinte mindegyik megtartotta régi, politikailag érdektelen ne-

429 Orbán, *A Székelyföld*, 6:2–5, 259–266, 281–283.

430 „Barcaság”, „Brassó”, in *A Pallas Nagy Lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája*; Radnóti Dezső, szerk., *Erdélyi kalauz: Utmutató Magyarország erdélyi részében* (Kolozsvár: Erdélyi Kárpát-Egyesület, 1901), 354–361.; Reich Milton Oszkár, *Erdély térképmellékletekkel és képekkel* (Budapest: Eggenberger, 1910), 97–101. Mindkét útikönyv úgy véli, hogy a város legszebb épülete az 1902-ben épült törvényszék. A szász útikönyvek szerint viszont a Fekete-templom érdemelte ki ezt a címet.

431 *Brassói evangélikus gimnázium értesítője*, 1868–1896.

432 Joachim von Puttkamer, *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914* (München: Oldenbourg, 2003), 362–363.

433 Baiulescu, *Monografia comunei bisericești*.

434 *Adressenbuch der Stadt Kronstadt* 58 (1896): 35.; Colan, *Casina română din Braşov*, 84.

435 Samassa János, szerk., *Bartha Miklós összegyűjtött munkái* (Budapest: Benkő Gyula, 1908–1912), 2:167–173.; Weiss, *Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet*, 19–32, 42–61.

vét),⁴³⁶ sem emlékművek nem reprezentáltak modern identitásokat.⁴³⁷ Az utcák leglátványosabb és nagy tömeget vonzó használata a szász és a román ifjak éves felvonulásához kötődött. Mindkét felvonulás régebbi hagyományokra épített: a szász felvonulás például Honterusra és a reformációra volt hivatott emlékeztetni; valójában mind a kettő a pillérek fontos önreprezentációjaként funkcionált. Hasonló intézménnyel a magyar pillér nem rendelkezett, kitalálása pedig nem ment nehézségek nélkül. Az 1848-as forradalomra először 1885-ben emlékeztek, és a március 15-i ünnepek a következő években intézményesültek. A magyar egyesületek és iskolák rendszeresen részt vettek ezeken a rendezvényeken, amelyeknek eleinte klubhelyiségek, később vendéglők és szállodák különtermei adtak otthont; a városi térben ekkor még nem tartottak magyar nemzeti ünnepet. Ezeken az ünnepeken szász és román egyletek és iskolák soha nem voltak jelen.⁴³⁸

Míg tehát a város híján volt emlékműveknek, a közvetlenül felette emelkedő Cenk-hegyre ez már nem igaz. A meredek hegy a város fölé magasodik, annak szinte minden pontjáról jól látható. A városiak előszeretettel kirándultak a Cenkre, és gyönyörködtek a tetejéről nyíló panorámában. A Brassóba látogató idegenek tucatszám hagyták az utókorra lelkes beszámolóikat, amelyekben Erdély egyik legszebb tájaként méltatták a Cenket. A Cenk a helyi művészeket és írókat is megihlette: Hans Wühr művészettörténész egyenesen Brassó Varázshegyének nevezte.⁴³⁹

A turisztikai használatnál is régebbre nyúlik vissza azonban a Cenk politikai használata. 1712-ben egy katolikus szenátor kápolnát építtetett a hegyen, mely 1737-ben egy villámcsapástól leégett. Az 1848–1849-es forradalom és polgárháború után a városi tanács egy oroszlánal ékesített, gúla alakú emlékművet állíttatott a hegyen a győztes osztrák és orosz csapatok emlékére. 1870-ben ez is villámcsapás áldozata lett, és ekkor a városi tanács nem állíttatta helyre, nyilván azért, hogy a magyar közvéleményt és hatóságokat ne provokálja.⁴⁴⁰

A 19. század végén tehát Brassó városi terét a szász múlt határozta meg. Az egyre erősödő román és magyar pillérek reprezentációi a városi térben egyre nőttek ugyan, de a szász dominanciát még nem tudták veszélyeztetni.

436 Csupán öt köztér volt személyről elnevezve: a belvárosi Honterus udvar, a Hirscher és a Michael Weiss utca fontos szászokról, a Rezső körút Rudolf főhercegről, az ortodox gimnázium előtti tér pedig az iskolát alapító Andrei Șagunáról. Később a főteret Ferenc Józsefről nevezték el. *Das neue Straßen und Häuser-Schema der Stadt Kronstadt* (Kronstadt: Johann Gött & Sohn Heinrich, 1890); Christof Hannak, „Die alten Kronstädter Gassennamen”, in *Kronstadt: Eine siebenbürgische Stadtgeschichte*, Hrsg. Harald Roth (München: Universitas, 1999), 268–285.

437 Orbán Balázsnak is feltűnt az emlékművek hiánya, de érdekes módon ő egy Honterus-emlékművet szeretett volna a városban látni. Orbán, *A Székelyföld*, 6:327.

438 Koós Ferenc, *Az 1848 március 15-iki ünnepély hét éves története Brassóban* (Brassó: Közművelődés, 1892).

439 Hans Wühr, „Die Zinne und die Kronstädter Maler”, *Klingsor* 3, H. 4 (1926): 128.

440 Orbán, *A Székelyföld*, 6:348–349.

Így a város magyar nemzeti aktivistái egy államilag kezdeményezett emlékmű felállításában a szász város elfoglalásának eszközét láthatták.

Pannonhalma és Pusztaszer

A pannonhalmi és a pusztaszeri emlékművek városi környezettől távol épültek: az előbbi egy jelentéktelen falu, a Györszentmárton fölött elhelyezkedő bencés apátság melletti dombon, az utóbbi pedig a pusztában, minden lakott helytől távol. Ennek ellenére mindkét helyszín kiemelt szerepet kapott a magyar nemzeti imaginációban, és ez elég indokul szolgált emlékművek építésére, még úgy is, hogy körülöttük az emberi környezet igen ritkás volt.

A nyugati civilizáció magyarországi bölcsője: a kolostor olvasatai

A bencés szerzetesek a 19. században Pannonhalma történetéről alaposan kidolgozott narratívát állítottak elő, melyet be tudtak illeszteni Magyarország történetébe. Pannonhalma múltjának elbeszélésében az első epizód Szent Mártonhoz fűződik, akinek szülőhelye, a pannóniai Savaria két modern településsel, Szombathellyel és Györszentmártonnal is azonosítható volt; a bencés szerzők természetesen ez utóbbi mellett érveltek.⁴⁴¹ A következő fejezet már a honfoglalással kapcsolatos: a *Gesta Hungarorum* szerint Árpád csapatai, a Szent Márton-hegynél tábornok útve, „a hegyre felhágta, Pannónia földjének szépségét látva igen megörültek”.⁴⁴² Pannonhalmát ezzel az epizóddal tehát a magyar tájhoz lehetett kapcsolni.

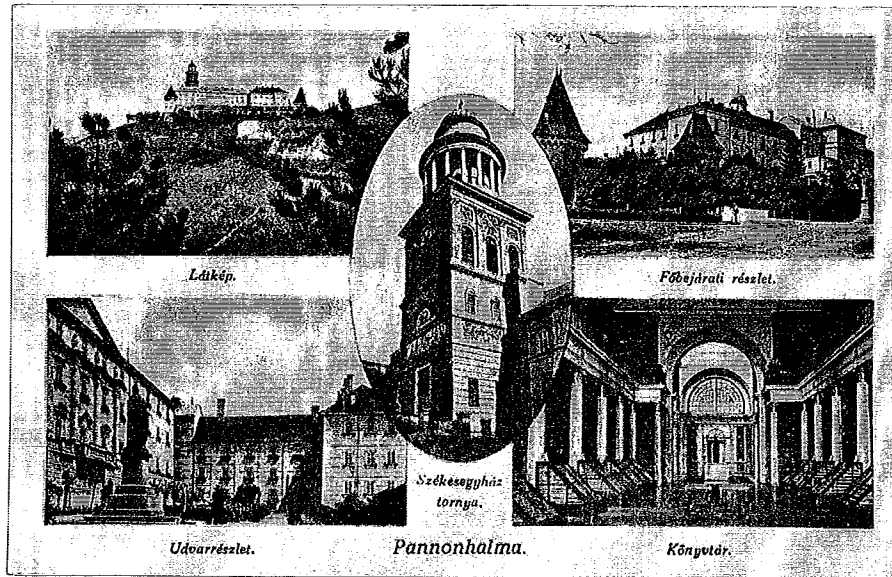
Szent Márton és a honfoglalás azonban csak az előhangot jelentette a helyszín igazán releváns múltjához, amely 996-ban, a bencés kolostor alapításával és annak Szent István-i megerősítésével kezdődött. A kolostor és az ország alapítása tehát egybeesett, amit csak megerősített, hogy Szent István koronáját az első pannonhalmi apát, Asztrik hozta Rómából Magyarországra, az új állam első ismert dokumentuma pedig az apátság alapítólevele volt, Szent István aláírásával. Sőt a „vallásos nemzeti hagyomány” (Fehér Ipoly szerzetes kifejezése, aki a millennium évében főapát volt) olyannyira összekapcsolta a magyar államiséget Pannonhalmával, hogy a magyar címer színiszterében szereplő három dombot is a Szent Márton-hegy három halmával azonosította.⁴⁴³

441 Czinár Mór, „Győr vármegyei Sabáriáról”, *Magyar Akadémiai Értesítő* 19, 6. sz. (1859): 515–526.; Dankó József, *Györmegyei Sabaria vagyis Pannonhalmi Szent-Márton toursi Sz. Mártonnak születéshegye: Történeti tanulmány* (Esztergom: Horák Egyed, 1868).

442 *Gesta Hungarorum* 50. Fordította Pais Dezső. Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/02200/02245/02245.htm> (letöltés időpontja: 2016. március 30.).

443 Fehér Ipoly, „Pannonhalma”, in *Győr megye és város egyetemes leírása*, szerk. Fehér Ipoly (Budapest: Franklin-Társulat, 1874), 660.

A korai magyar történelem jelentette a bencés szerzők számára a rend egyik legfontosabb korszakát. A jól ismert katolikus érvelést, miszerint csupán a magyarok megkeresztelkedése és beilleszkedése a katolikus Európába mentette meg őket a végső pusztulástól, átvették a bencések is, és ezt a narratívát konkretizálva a rend szerepét emelték ki. A bencés szerzők hangsúlyoz-

5. kép. A Pannonhalmi Főapátság

ták, hogy elődeik alapították az első iskolákat, képezték ki a papok és frásztudók első generációját, terjesztették el a keresztény erkölcsöket a pogány magyarok között, ismertették meg velük a korszerű mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és gyógyászat fortélyait. Az állam működéséhez hiteleshellyel járultak hozzá, illetve részt vettek a külpolitikában is (Könyves Kálmán az apátság falai között találkozott a Magyarországon átvonuló első kereszties hadjáratot vezető Bouillon Gottfrieddel). Pannonhalma fontosságát számos uralkodó is elismerte, adományok sorával gazdagítva a rendet. A bencés rend tehát kulcsszerepet vállalt a keresztény Magyarország megteremtésében, és ezt a bencés szerzetesek előszeretettel hangsúlyozták.⁴⁴⁴

444 Erdélyi László, szerk., *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I. kötet: A pannonhalmi főapátság története: Első korszak. A megalapítás és terjeszkedés kora 996–1243* (Budapest: Stephaneum, 1902); Halbik Ciprián, „Adatok Pannonhalma múltjához”, in *A pannonhalmi Sz. Benedekrend névtára 1880-ik évre* (1880): IX–XVIII.; Halbik Ciprián, *Pannonhalma a milleniumon: Ünnepi beszéd* (Budapest: Hunyady Mátyás Intézet, 1896); *Pannonhalma a múltban és napjainkban* (Ungvár: Székely és Illés, 1913), 5–8.; Récsy Viktor, *Győr és Pannonhalma nevezetességei* (Budapest: Hornányszky Viktor, 1897), 19–21.; Vaszy Kolos, „Pannonhalma helytörté-

Az állam megteremtése és berendezése után Pannonhalma annak sorscsapásaiban is osztozott, amikor a mongolok, majd az oszmánok is megostromolták, illetve az utóbbiak el is foglalták 1593 és 1597 között. A rend történetének mélypontja 1786-ban érkezett el, amikor II. József feloszlatta azt. A bencés történetírás ezeket az eseményeket úgy értelmezte, hogy Pannonhalma Magyarországgal együtt szenvedte el a külső ellenségtől, illetve a „zsarnoki” uralkodótól származó csapásokat. II. József halála után a rendek azonnal követelték a bencés rend helyreállítását, így tehát Pannonhalmának az ellenségtől való megszabadulása, illetve újraalapítása a nemzet újjászületését tükrözte a bencés szerzők szemében.⁴⁴⁵

Az újjáalapítás után Pannonhalma ismét a nemzeti művelődésben kapott szerepet. A modern magyar nyelv és tudomány megteremtésében számos bencés szerzetes vett részt, akik közül többen is egyetemi tanárok és/vagy a Magyar Tudományos Akadémia tagjai lettek (Jedlik Ányos, Rómer Flóris, Czuczor Gergely).⁴⁴⁶ A bencések a Dunántúlon több gimnáziumot is fenntartottak, amivel közvetlenül az elitképzéshez járultak hozzá. A bencés szerzők ezeket a teljesítményeket is gyakran idézték a rend nemzeti fontosságának alátámasztására.⁴⁴⁷

Munkács magyar nemzeti olvasatához hasonlóan a bencés narratíva is a rend és a nemzet történetének azonosságán alapult. A bencés olvasat szerint a Pannonhalmi Főapátság a magyar kereszténység és kultúra alapvető intézménye már a honfoglalás óta, hozzájárulása a nemzet virágzásához megkerülhetetlen, a nemzeti tragédiák pedig legalább annyira sújtották a rendet is, mint az országot. Ezt a narratívát bencés szerzők egész sora képviselte, közöttük Vaszy Kolos pannonhalmi főapát, később esztergomi érsek: „Kegyeletes e hely, mely ezer éves nemzeti létünknek emlékoszlópa, nemzetünk rövid örömnapjainak, hosszú bánatvéinek hű részese, a kereszténységnek honunkban bölcsője, a nemesen polgárosító tudománynak hazánkban első vete-ményes kertje, mely halmairól látta a szép haza gyönyörű téreire körültekinteni Árpádot a honfoglalót, mely falai közt sokszor üdvözölte szűz fiával Ist-vánt a honalapítót, mely tanácskozni hallotta az élet szentségét hősiességgel párosítani tudó Lászlót, mely ormain tisztelte Kálmánt, a törvényhozót. [...] Hol egy századdal előbb 896-ban az ősök csatabárdjai villogtak a honfoglalá-sért, – 996-ban a szent kereszt jelvényét tűzi ki a hon megtartásáért!”⁴⁴⁸

te”, in *Győr megye és város egyetemes leírása*, szerk. Ipoly Fehér (Budapest: Franklin-Társulat, 1874), 580–590.

445 Récsy, Győr és Pannonhalma, 27.; Sörös Pongrácz, *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VII/A kötet: A pannonhalmi főapátság története: Hatodik korszak. A rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig* (Budapest: Stephaneum, 1916), 8–14.; Vaszy, „Pannonhalma helytörténete”, 601.

446 Zoltvány Irén – Klemm Antal, „A magyarországi bencés irodalom”, in *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VII/B kötet: A pannonhalmi főapátság története: Hatodik korszak. A rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig* (Budapest: Stephaneum, 1916), 134–889.

447 Sörös, *A pannonhalmi főapátság története*, 59–133.

448 Vaszy, „Pannonhalma helytörténete”, 580–581.

A bencések tehát katolikus hitüket gond nélkül egyeztetni tudták a magyar nemzetességgel, amit a magyar nemzeti kultúra megalkotásában részt vállalo számos bencés jól illusztrál. A gyakran használt jelzős szerkezet, *Mons sacer Pannoniae* is ezt fejezi ki: Pannonhalma egyszerre a kereszténység és a magyar nemzet szent helye. Így vélhetően hiába tartották a bencések is sérelmesnek az egyházpolitikai törvényeket, az antinacionalista Katolikus Néppárt támogatói közé a rend nem állt be.⁴⁴⁹

Pannonhalma nemcsak a bencés szerzetesek irodalmi és történeti alkotásainak lapjain lett a magyar történelem megkerülhetetlen helyszíne, hanem már a 19. század elejétől intenzív munka indult el, hogy a születőben lévő magyar nemzeti közönség is elfogadja ezt a narratívát.⁴⁵⁰ 1824-ben az irodalmárteológus Guzmics Izidor szerzetes megalkotta a nemzeti jelentőségre reflektáló Pannonhalma szót, amely gyorsan felváltotta az addig használt, semleges Szent Márton-hegy kifejezést. A millennium évéig Pannonhalmát kifejezett nemzeti célokra azonban nem használták. Az apátság épülete önmagában nemzeti jelentőséggel rendelkezett, de városi tér híján ennél konkrétabb használatra nem mutatkozott sem igény, sem lehetőség. 1894-ben Győr vármegye millenniumi emlékművet akart állítani, de a helyszínt nem határozták meg.⁴⁵¹ A bencések is eldöntötték, hogy a millenniumot emlékmű, mégpedig egy Asztrik-szobor állításával ünneplik meg.⁴⁵² 1896-ra egyik kezdeményezésből sem lett még semmi, de ez azt jelezte, hogy egy, az állam által építendő millenniumi emlékmű egybevág a helyi igényekkel.

A magyar alkotmányosság és szabadság bölcsője: a romok olvasatai

A Szegedtől körülbelül 20 km-re északra elhelyezkedő középkori Szer falu és monostora az oszmán uralom alatt elpusztult, de romjaik jól láthatók voltak az újkorban is. A terület a 19. században két tulajdonos között oszlott meg. A déli részt és a romokat a Pallavicini család birtokolta, míg az északi tulajdonosa Kecskemét városa volt. Mindkét tulajdonos legeltető gazdálkodásra használta a területet. A ritkán lakott területen még a 19. század elején is zsiványok éltek, és kétes hírnevet szereztek a helynek.⁴⁵³

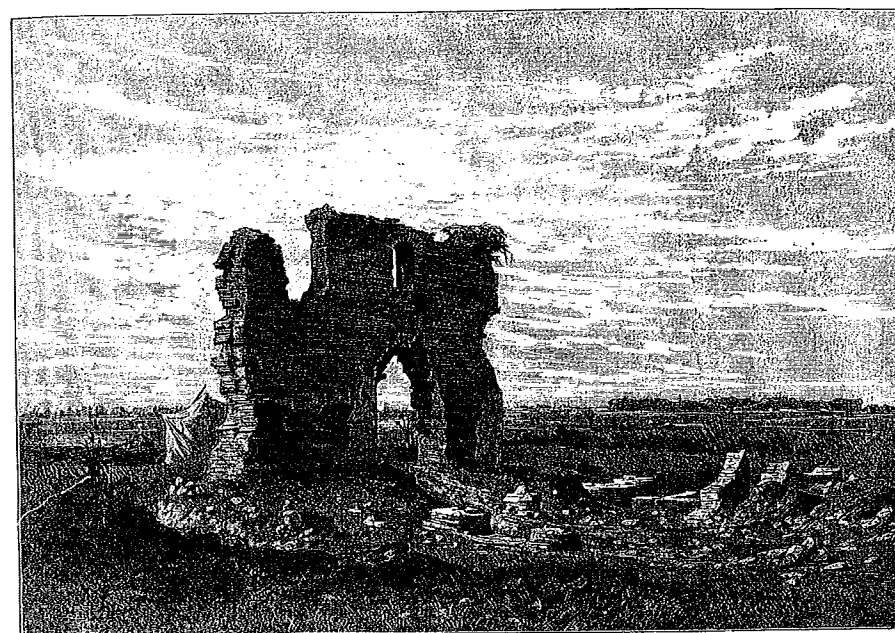
449 Az apátság irataiban a Katolikus Néppárt agitációja 1895-ben és 1896-ban nem bukkan fel, és az átfogó apátságtörténet sem tárgyalja a Néppártot.

450 Például Hunfalvy János is részletesen, a magyar nemzeti történelem több fordulópontjához kapcsolva tárgyalta a kolostort: *Magyarország és Erdély*, I/2:35–42.

451 Győrvármegye törvényhatósági bizottságának Pannonhalmán az országos ezredéves emlékmű alapkövének letétele alkalmával 1896. évi augusztus hó 26-án tartott ünnepélyes közgyűléséről felvett jegyzőkönyv (Győr: Gross testvérek, 1896), 6.

452 Főapátsági Konventülés, 1895. április 23., PFL I.1.g., Főapátsági Konventülek jegyzőkönyvei. 1892. április 30-ikától – 1909. szeptember 30-ig. Liber 4us., 79–82.

453 Katona József, „A Kecskeméti Pusztákról”, *Tudományos Gyűjtemény* 7, 4. sz. (1823): 50–58.

6. kép. A pusztaszeri kolostor romjai 1883-ban

A *Gesta Hungarorum* felfedezése és népszerűvé válása Pusztaszert a nemzet múltjának kiemelt helyszínévé avatta. Anonymus szerint ugyanis a honfoglaló magyarok az új hazában elsőként Szeren tartottak országgyűlést: „a vezér és nemesi elrendezték az országnak minden szokástörvényét meg valamennyi jogát is, hogy miképpen szolgáljanak a vezérnek meg főembereinek, vagy miképpen tegyenek igazságot bárminő elkövetett vétekért. Egyszermind ott a vezér vele jött nemesinek különböző helységeket adományozott összes lakosságukkal együtt. Azt a helyet, ahol mindezt elrendezték, a magyarok a maguk nyelvén Szerinek nevezték el azért, mert ott ejtették meg a szerét az ország egész dolgának.”⁴⁵⁴ Mivel ezt az aktust a magyar közjogi gondolkodás a magyar alkotmányosság megalapozásának tekintette, Pusztaszer a magyar szabadság első konkrét helyszíne lett (a másik alapító eseménynek, a vérszerződésnek a helyszínét a források nem adták meg). Pusztaszer mítosza nagyon gyorsan terjedt: 1799-ben a szegedi Vedres István már a „híres” jelzővel illeti, 1817-ben egy ismeretlen szerző országos hírnevet vizionál Pusztaszernak,⁴⁵⁵ Vörösmarty Mihály pedig 1830-ban *Pusztaszer* című versében a Pusztaszereen született magyar alkotmányosságot a nemzeti megújulással kapcsolta össze. Pusztaszer mítoszának konstrukciójában a történészek

454 *Gesta Hungarorum* 40.

455 Vályi Katalin – Zombori István, *Ópusztaszer*, szerk. Blazovich László (Budapest: Száz magyar falu könyvesháza, 2000), 55.

kiemelt szerepet játszottak, ugyanis a magyar történettudomány 19. század végi kritikai fordulatáig a pusztaszeri alkotmányozó gyűlés története minden, a korai magyar történelemmel foglalkozó mű elengedhetetlen tartozéka volt.⁴⁵⁶ A kritikai történettudomány csak a 19. század végén kezdte el megkérdőjelezni az anonymusi történetet, leginkább arra a furcsaságra utalva, hogy egy ilyen jelentős eseményről miért nem szól egyetlen más forrás sem.⁴⁵⁷ Ekkorra azonban már a szellem kiszabadult a palackból: a közvéleményt a forráskritika nem érdekelte, viszont a magyar alkotmányosság kezdetének konkrét helyszínét annál jobban értékelte.

Pusztaszernek az alkotmányossággal összefüggő mítoszát tovább erősítette földrajzi környezete. A korai 19. századtól írók és tudósok az Alföldet mint a magyar nemzeti tájat konstruálták meg. A pusztta végtelenségében a magyar szabadság határtalanságát látták, pásztorkodó lakosaiban pedig az ősmagyarok életmódját vélték felfedezni.⁴⁵⁸ Ráadásul a soknyelvű Magyarország szinte egyetlen, összefüggő magyar nyelvű területéről van szó, amelyet ellentétbe lehetett állítani az osztrák és a magyarországi perifériák hegyvidékeivel. A pusztta magját jellemzően a Hortobágyon találták meg, de a Szeged és Kecskemét közötti terület is hasonló adottságokkal rendelkezett.

A Pusztaszer-mítosz első materializálási kísérlete az 1860-as években indult el Kecskemétről. Az alpári mező (Anonymus szerint az állítólagos Zalan fejedelem felett aratott győzelem helyszíne), illetve Pusztaszer északi része a város tulajdonában állt; ennek alapján a kecskeméti elit városát a magyar alkotmányosság őrzőjének szerepében szerette volna látni. 1861-ben a tekintélyes polgárok sürgették a várost, járja ki az államnál, hogy állítson emlékművet Pusztaszernek a városhoz tartozó részén. A pontos helyszín kijelölésére a városi levéltáros-helytörténész, Hornyik János vezetésével bizottság szállt ki Pusztaszerre, amely talált is hét dombot: megállapították róluk, hogy a hét honfoglaló törzs emelte őket a szeri országgyűlés emlékére (a hét dombból három tartozott Kecskeméthez, három a Pallavicini-uradalomhoz, egyet pedig kettévágott a birtokhatár). A bizottság a szeri monostorban is a szeri országgyűlés emlékére emelt épületet látott (ez az elképzelés egyébként még a 18. századi történetírótól, Katona Istvántól származott). Az a tény, hogy a vizsgált területen körülbelül egy tucat domb emelkedett, illetve hogy semmilyen forrás nem kötötte össze a pogány magyarok gyűlését keresztény monos-

456 Horváth, *Magyarország történelme*, 1:52–53.; Szalay, *Magyarország' története*, 1:16.; Szabó Károly, *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig* (Pest: Ráth Mór, 1869), 84.

457 Pontosabban ezt a kétséget már Révész Imre is megfogalmazta 1866-ban, de ekkor ezzel az álláspontjával egyedül maradt: „Pusztaszer”, *Sárospataki Füzetek: Protestáns tudományos folyóirat* 10 (1866): 97–115. A századvégi kritikai történettudomány Pusztaszer-kritikáját lásd: Borovszky Samu, *A honfoglalás története: A művelt közönség számára* (Budapest: Franklin-Társulat, 1894), 71., illetve Marczali, „A vezérek kora”, 1:133.

458 Albert Réka, „A nemzet tájképe: Történeti-antropológiai elemzés”, in *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon: 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*, szerk. Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (Budapest: Atelier, 2010), 179–211.

torral, különösebben nem zavarta a döntéshozókat. Jelentésük alapján a város az emlékműnek legalkalmasabb kecskeméti tulajdonban álló dombot, a banális nevű Kovácsné halmát átnevezte Árpád-halomnak, kivonta a gazdasági művelésből, és elhatározta, hogy a többi vármegyéhez fordul az emlékmű felépítése ügyében. Csakhogy közben az országgyűlést és minden városi önkormányzatot is feloszlattak, így az ötlet kútba esett.⁴⁵⁹ A kecskeméti lelkesedés nem véletlenül 1861-ben jelent meg: a neoabszolutizmus bukása után 1860-ban és 1861-ben is kísérlet történt a Habsburg-monarchia átalakítására (októberi diploma és februári pátens), és 1861-ben ismét összeült a magyar országgyűlés. Magyarország helyzete a birodalmon belül bizonytalan volt, és az ősi alkotmányosság mítosza megfelelő táptalajt biztosított a nagyobb magyar autonómia híveinek. Ebben a helyzetben az ősi alkotmányosság első konkrét helyszínének megjelölése mindenképpen országos jelentőséggel bírt.

Kecskemét kezdeti lendülete a sikertelen 1861. évi próbálkozással megtorpant, és a Pusztaszer-mítosz továbbépítése a régió más településein élő nemzeti aktivisták kezébe került. Közülük a legaktívabb a plébános és szabadelvű képviselő, Göndöcs Benedek, a magyar nemzeti integráció lelkes támogatója volt. 1868-ban az akkor a Békés megyei Újkígyóson plébános Göndöcsnek a frissen létrehozott pusztaszeri apát címet adományozták.⁴⁶⁰ 1882-ben Göndöcs régészeti feltárást kezdeményezett Pusztaszeren, amelyre a korszak vezető régészének, Rómer Flórisnak a vezetésével sor is került. Bár az ásatásokat pénzügyi fedezet híján nem lehetett végigvinni, Rómer így is fel tudta tártani a monostor romjait. Rómer és Göndöcs egyaránt meg volt győződve arról, hogy az apátságot valóban a szeri gyűlés emlékére emelték; a feltárást tehát a magyar alkotmányosság kézzelfogható emlékét hozta felszínre. Göndöcs képviselőként nem elégedett meg azzal, hogy a sajtó beszámolt a feltárásról, hanem már a millenniumra készülve a képviselőházban azt javasolta, hogy állami költségen folytatódjon a feltárási, építési munkák újja a monostort, emeljenek egy emlékművet, és az országos millenniumi ünnepségeket ott kezdjék meg.⁴⁶¹ A költségek fedezésére Göndöcs 4000 koronát kért Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minisztertől a külön nem javadalmazott műemlékek büdzséjéből; ez az összeg ennek a költségvetési tételnek a 45%-ára rúgott.⁴⁶²

Bár Göndöcs grandiózus tervének eszmei hátterével a kormányzat bizonyára teljes mértékben egyetértett, a tervekben nem lett semmi, a kormány ugyanis nem fordította a vonatkozó műemléki büdzsé felét Pusztaszerre. 1896-ig Pusztaszeren valójában nem történt semmi. A magyar közvélemény-

459 Hornyik János, *Pusztaszer, a honalapító magyar nemzet első törvényhozási közgyűlése színhelyének története* (Kecskemét: Gallia Fülöp, 1865).

460 Dalfűzér nagyságos és főtitkarszolgálatú Göndöcs Benedek Újkígyósi lelkésznek Zeer monostori apáttá lett öröndetes kinevezetése alkalmára szerkesztve (H. n.: Első magyar egyesületi könyvnyomda, 1869); „Göndöcs Benedek”, in Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914)..

461 Göndöcs, *Pusztaszer*.

462 Göndöcs Benedek Thaly Kálmánnak, 1894. április 13., 1894, MNL OL, P 1747, 5. doboz, 2213.

nek viszont meggyőződése volt, hogy az ősi alkotmány és a magyar szabadság Pusztaszeren kezdődött, ezért állami feladat ennek az emlékek a materializálása.

Zimony

A 19. század végén a Belgrádtól néhány kilométerre nyugatra, a Duna mentén fekvő Zimony törvényhatósági jogú város volt Horvát-Szlavónországban, az Osztrák–Magyar Monarchia déli határán. A város csupán 1717 óta volt a Habsburg-monarchia része. 1749-ben a Szlavón Határőrvidékhez tartozó település szabad katonai közösség (*freie Militär-Kommunität*) rangot kapott, így lakosai felmentést élveztek a katonai szolgálat alól, rendelkeztek valamennyi autonómiával, ipart űzhettek és kereskedhettek.⁴⁶³ 1739, azaz Belgrád ismételt oszmán kézre kerülése óta Zimony volt a Duna menti határőrvidék legnagyobb városa, és privilégiumainak köszönhetően komoly kereskedelmi központtá fejlődött. Zimony társadalmát és gazdaságát határhelyzete befolyásolta a legjobban. A városban határőrhatóságok, vámhivatal és 1871-ig vesztégzár⁴⁶⁴ működött, és gazdaságának gerincét a keleti kereskedelemmel foglalkozó kereskedőházak jelentették. A város ipara kevésbé volt jelentős, 1900-ban csak öt olyan gyár termelt, amely 20-nál több munkást foglalkoztatott.⁴⁶⁵ A helyi munkaerő-piaci elvárásoknak megfelelően a város állami fenntartású reálgimnáziuma kereskedelmi képzést is nyújtott. A vármegyei hatóságok viszont a városban nem voltak jelen, mivel Szerém vármegye székhelye a központibb fekvésű Vukováron volt. A Beluszky–Győri-féle városhierarchia-vizsgálat a horvát–szlavón városokat nem elemezte; azonban feltételezhető, hogy Zimony, lakosságszáma és városi funkciói miatt a teljes körű funkciókkal rendelkező középváros kategóriába lenne sorolható.

A város a 19. század közepén gyors fejlődésnek indult. 1837-ben egy utazó még „szegényes, kietlen”⁴⁶⁶ városnak látta, és 1843-ban egy másik megfigyelő szerint Zimony jobban hasonlított török, mint magyar városra.⁴⁶⁷ Két évtizeddel később viszont a brit földrajztudós, David Thomas Ansted már úgy találta, hogy „a város egész nagy, és nincs rosszul burkolva, és mivel a helyről nemrég publikált beszámolók szörnyű állapotokat festettek le ebben a tekintetben, nem fér kétség ahhoz, hogy nagymértékű és gyors lefolyású fej-

463 Lazar Čelap, *Zemunski vojni komunitet* (Beograd: Izdavačka Ustanova Naučno Delo, 1967).

464 A járványok terjedésének megakadályozására az Oszmán Birodalomból belépő minden személynek és árunak 42 napot vesztégzárban kellett eltöltenie. Amennyiben ez idő alatt egészségesnek bizonyultak, továbbmehettek, illetve továbbszállíthatták az árukat.

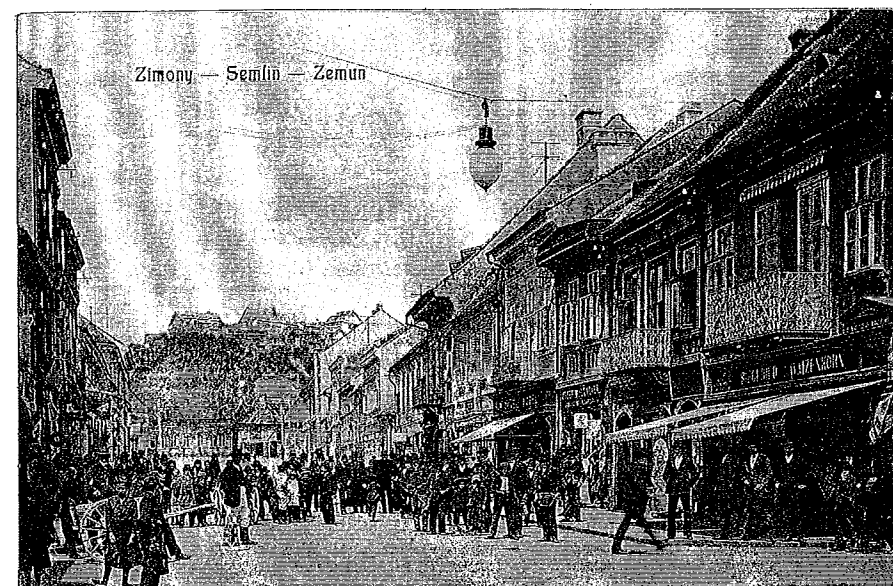
465 *Magyar Statisztikai Közlemények* 2 (1904): 1007.

466 Gleig, *Germany, Bohemia and Hungary*, III:273.

467 J. G. Kohl, *Austria: Vienna, Prague, Hungary, Bohemia, and the Danube; Galicia, Styria, Moravia, Bukovina and the Military Frontier* (London: Chapman and Hall, 1843), 261.

lődés ment végbe az utóbbi években”.⁴⁶⁸ A fejlődés különösen látványos volt a belvárosban, amelynek rendezett utcái immár megfeleltek a Habsburg-monarchia standardjainak.

A belváros felett, a Cigányhegy nevű dombon a középkori Magyarország déli védelmi rendszerének részeként egykor vár emelkedett, melyből a 19. századra már csak néhány rom maradt. A dombról mindenesetre szép panorama nyílik a Dunára és Belgrádra.

7. kép. Zimony

Nemzeti integrációk egy sokszínű határvárosban

A határváros Zimony népessége még a Habsburg-monarchia átlagához képest is sokszínű volt. Az 1683 és 1718 között zajló háborúk után a város romokban hevert, népessége pedig vagy elmenekült, vagy elpusztult. Zimony a 18. század közepén kezdett magára találni, amikor a Német-római Birodalomból katolikus német telepések, katonai szolgálatra kötelezett Habsburg-alattvaló szerbek, illetve oszmán alattvaló ortodoxok és zsidók érkeztek a városba. Népességének növekedéséhez hozzájárult az 1737-ben Belgrádból

468 D. T. Ansted, *A Short Trip in Hungary and Transylvania in the Spring of 1862* (London: Wm. H. Allen & Co., 1862), 171.

elmenekült lakosság is.⁴⁶⁹ A város különleges sokszínűségét kiválóan mutatja az 1761 és 1763 között megkeresztelt gyermekek apjának származási helye. A három évben 175 keresztelőt tartottak a városban: 25 csecsemő apja született helyben, 26 apa a város környékén, 10 Szerém megye egyéb részein, 4 Horvátország más területein, 4 Magyarországon, 34 Szerbiában, 16 Bulgáriában, 38 Havasalföldön, 13 Macedóniában vagy Görögországban, 2 Hercegovinában és 3 Albániában.⁴⁷⁰ A helyzet három évtizeddel később sem változott: a városba látogató Teleki Domonkos szerint „Zemlin lakosai rácok és németek, zsidók, örmények, görögök és más gyűlevészség”.⁴⁷¹ Zimony sokszínű karakterét a 19. század második felére is megőrizte, amint azt a 10. és 11. táblázat mutatja.

10. táblázat. Zimony polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1869–1900

Év	Római katolikus (fő/%)		Ortodox (fő/%)		Evangélikus (fő/%)		Református (fő/%)		Zsidó (fő/%)		Egyéb (fő/%)		Összesen (fő)
1869	4991	49,7	4359	43,4	28	0,3	7	0,1	661	6,6	0	0,0	10 046
1880	6568	55,5	4386	37,1	210	1,8	53	0,4	589	5,0	30	0,3	11 836
1890	7171	55,9	4622	36,0	229	1,8	111	0,9	662	5,2	28	0,2	12 823
1900	8384	57,8	5057	34,8	333	2,3	63	0,4	638	4,4	42	0,3	14 517

Forrása: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 86–87, 98–99.

11. táblázat. Zimony polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900

Év	Német (fő/%)		Szer (fő/%)		Horvát (fő/%)		Magyar (fő/%)		Egyéb (fő/%)		Összesen (fő)
1880	5254	44,4	5268 (44,5)				520	4,4	794	6,7	11 836
1890	6046	47,1	4458	34,8	1099	8,6	648	5,1	572	4,5	12 823
1900	6908	47,6	4949	34,1	1461	10,1	739	5,1	460	3,2	14 517

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények* 27 (1909): 120–121.

469 A balkáni háborúk és forradalmak nyomán bekövetkezett népességmozgások a továbbiakban is befolyásolták Zimony lakosságának alakulását. A Peloponnészosz félszigeti sikertelen Orlov-felkelés (1770) után görög ortodoxok, az első szerb felkelést (1804–1813) követően pedig szerb ortodoxok és zsidók érkeztek a városba. Görögország függetlenedése után viszont zimonyi görög családok települtek át az „anyaországba”. Ignaz Soppron, *Monographie von Semlin und Umgebung: Zumeist nach handschriftlichen Quellen* (Semlin: Selbstverlage des Verfassers, 1890), 316–318, 470, 558.

470 Uo., 271.

471 G[róf] T[eleki] D[omonkos], *Egynéhány hazai utazások' le-írása Tót és Horváthországoknak rövid esmertetésével egygyütt* (Béts: h. n., 1791), 135.

A 19. század derekáiig a katolikusok németül és „illírül”, az ortodoxok nagyrészt szerbül, kisebbséget görögül beszéltek.⁴⁷² A zsidó közösségben az askenázi többség mellett szefárd kisebbség is élt. A város felekezeti-etnikai csoportjainak viszonyát számos szociális tényező befolyásolta. Már a korai 18. században konfliktusok támadtak a német kézművesek és az ortodox katonák között. A város történetét a 19. században legjobban ismerő Ignaz Soppron újságíró-helytörténész szerint a konfliktusok hátterében a Német-római Császárságban, illetve az Oszmán Birodalomban végbement szocializáció és eltérő társadalmi normák álltak: „A német kézművesek, akárcsak az uradalom és a kamara alkalmazottai, olyan műveltséggel rendelkeztek, amihez korábbi hazájukban hozzájuthattak; a Törökországból bevándoroltak azonban a természet törőlmetszett fiai voltak, nyersekek és erőszakosak, akik a rendezett körülményekhez csak nehezen akartak alkalmazkodni.”⁴⁷³ Több iparágban is külön céhet alkottak a (jórészt német nyelvű) katolikusok és a (nagyrészt szerb nyelvű) ortodoxok. Az ortodoxok között a görög nyelvűek inkább kereskedelemmel foglalkoztak, és megtanultak németül, míg a szerb nyelvűek nagyobb arányban voltak kézművesek, és kevésbé beszéltek németül.⁴⁷⁴ Az ortodoxok és a katolikusok térbeli elkülönülése korán elkezdődött: 1787-ben alapították meg a Gornja varoš nevű szerb városrészt, míg az 1818-ban betelepülő német parasztok a Franzenstal nevű negyedet hozták létre.⁴⁷⁵

Zimony ortodoxai között is keletkeztek konfliktusok. Akárcsak Brassóban, a vita itt is az egyházi szertartások és az iskola nyelve körül zajlott, és Brassóhoz hasonlóan Zimonyban is családi, szociális és gazdasági csoportok bonyolult, egymást átfedő hálózatából alakult ki két protonemzeti párt, a szerb és a görög. Brassóval ellentétben azonban Zimonyban a két tábornak sikerült megegyeznie: az 1784. évi megállapodás értelmében az ortodox egyházközség vezetőségének kétharmadát a szerbek, egyharmadát a görögök adták, a templomi szertartás általában szerbül folyt, de minden második vasárnap görögül is elhangzott, az iskolában viszont csak szerbül tanítottak.⁴⁷⁶ A görög nyelvű oktatás azonban nem tűnt el, mert görög kereskedők finanszírozásával görög iskola működött, amely 1876-os bezárásáig kifejezetten üzleti jellegű tárgyakat is tanított.⁴⁷⁷

472 Soppron, *Monographie von Semlin*, 293–301, 472.; Friedrich Wilhelm von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien, sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen* (Leipzig, 1777–1778), 1:59–63.

473 Soppron, *Monographie von Semlin*, 250.

474 Uo., 471–473.

475 Nikolaus Hefner – Franz Egger – Josef Braschel, *Franztal 1816–1944* (Salzburg: Verein der Franztaler Ortsgemeinschaft, 1984); Nikola Ilić, *Zemunska Gornja Varoš* (Zemun: Mostart, 2000).

476 Soppron, *Monographie von Semlin*, 425–426, 538.; Čelap, *Zemunski vojni komunitet*, 62–63.

477 Soppron, *Monographie von Semlin*, 543–546.; Čelap, *Zemunski vojni komunitet*, 89–90.

Zimony vegyes lakossága és határhelyzete miatt egyszerre vált több nemzeti integráció célpontjává. A legkorábbi közülük a szerb nemzeti integráció volt. A helyi szerb kereskedők egy, mind az Oszmán, mind a Habsburg-birodalomra kiterjedő élénk hálózat részeként fontos szerepet játszottak a szerb nacionalizmusban, például az első szerb felkelést (1804–1813) különböző módokon segítették.⁴⁷⁸ 1848-ig azonban mindenfajta nacionalizmust meggátolt az, hogy a határőrvidéken a katonai kormányzás miatt a nyilvánosság komoly korlátok közé szorult, a kereskedőváros Zimonyban pedig kevés értelmiségi élt.⁴⁷⁹

1848 forradalmi azonban Zimonyt sem kerülték el. A pesti forradalmat a város szerb közönsége liberális követelései miatt először üdvözölte. A liberális eszmék helyi hívei néhány napig magyar kokárdát viseltek, és zászlót tűztek ki, ám amikor hírek terjedtek el arról, hogy a várost közvetlenül Magyarországhoz csatolják, a közhangulat hirtelen megfordult. Március 25-én a magyar kokárdákat és zászlókat az illír színek (piros-fehér-kék) váltották fel, a város Bécsbe küldött delegációt a Magyarországhoz való csatolás megakadályozására és Karlócába a szerb nemzeti gyűlésre. A magyar parlamentbe Zimony nem küldött képviselőt, csak a horvát parlament, a szábor joghatóságát ismerte el. A zimonyi szerbek komoly pénzügyi segítséget, 60 ezer forintot nyújtottak a polgárháborúban részt vevő szerb hadseregnek, és egy ideig a városban tartotta székhelyét a szerb felkelés két vezetője, Stevan Šupljikac vajda és Josif Rajačić pátriárka.⁴⁸⁰

1849 után szerb nemzeti aktivisták és intézmények sora jelent meg a városban. Így például egy ideig Zimonyban élt Vuk Karadžić, a nyelvreformer; Jovan Subotić, a történész-író, aki egy ideig a Matica Srpskát is elnökölte; illetve a Szerb Tudós Társaság alapító tagjai közé tartozó és Szerbiában több miniszteri pozíciót is betöltő Stefan Marković.⁴⁸¹ Az 1850-es években a történész-könyvkiadó Danilo Medaković Zimonyban működtette nyomdáját, és több mint 40 könyvet adott ki, köztük a modern szerb irodalom alapítójának számító Dositej Obradović összegyűjtött műveit. A következő évtizedben több szerb kiadó is dolgozott a városban, és összesen több száz könyvet adtak ki. Zimonyban szerb lapok is megjelentek, így például a radikális nacionalista *Graničar*, amelynek kiadóját néhányszor börtönbüntetésre ítélték a horvát és magyar hatóságok megsértéséért.⁴⁸² A városban már 1825-ben szerb könyvtá-

478 Gordana Korać, „Zemun i Zemunci u Prvom srpskom ustanku”, *Godišnjak Grada Beograda* 55–56 (2008–2009): 129–205.

479 Sopron, *Monographie von Semlin*, 558.

480 Lazar Čelap, *Zemun u srpskom pokretu 1848–1849* (Novi Sad: Matica Srpska, 1960); Thim József, *A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1930–1940), passim.

481 Isidor Stojčić, ur., *Znameniti zemunski Srbi u 19. veku* (Zemun: Isidor Stojčić, 1913).

482 Vasilije Dj. Krestić, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791–1914* (Novi Sad: Matica Srpska, 1980); Ilija Nikolić, *Zemunska bibliografija: Knjige, listovi i časopisi štampani u Zemuni* (Zemun: Narodna biblioteka Jovan Popović, 1976).

rat, majd 1860-ban szerb olvasókört alapítottak. Önálló színházzal Zimony nem rendelkezett, de az újvidéki Szerb Nemzeti Színház rendszeresen fellépett a városban.⁴⁸³ Számos szerb egyesület is létrejött, például a Sokol sportklub és két daltársaság (tagságuk szociális alapon különült el egymástól).⁴⁸⁴ A város két bankjának egyike, a Zemunska štedionica (Zimonyi Takarékpénztár) kimondottan szerb nemzeti intézményként működött.⁴⁸⁵ A város szerb választópolgárai leginkább a Szerb Radikális Pártot és másodikként a Szerb Önálló Nemzeti Pártot támogatták. Mindkettő kifejezetten szerb nacionalista programmal lépett fel; ez a 19. század végén azt jelentette, hogy elutasították a jugoszlavizmus ideológiáját.⁴⁸⁶ A radikálisok népszerűsége annyira stabil volt Zimonyban, hogy még a két világháború között is ez a párt uralta a város politikai életét.⁴⁸⁷

Akárcsak Brassó román pillére, a zimonyi szerb társadalom is sikeresen szívta magába az összes ortodox vallású polgárt, közöttük a görög nyelvűeket is. A görög intézmények Zimonyban a 19. század végére támogatás és érdeklődés hiányában elsorvadtak. 1848-ban a várost vezető szerb nemzeti tanács négy tagja közül ketten görög eredetűek voltak, sőt az elnöki tisztelet betöltő Petar Spirta Zimony legismertebb görög kereskedőcsaládjának tagja volt.⁴⁸⁸ Panajot Morphy, a város szerb polgármestere az 1880-as években, görög származását gyakran és büszkén hangoztatta.⁴⁸⁹

Zimonyban a horvát nemzeti integráció is megjelent, különösen miután 1881-ben, a határőrvidék felosztásakor a város a polgári Horvátország része lett. A városi adminisztráció nyelve már 1872-ben horvátra váltott a korábbi német helyett, és Zimony egyetlen középiskolája, az állami reáliskola (később reálgimnázium) is 1858-as alapításától horvátul oktatott. A horvát társadalom intézményrendszere az 1890-es évektől épült ki. 1895-ben horvát daltársaság alakult, amelynek tagsága nagyrészt a horvát középosztályból került ki; koncertjeit szerb és bécsi lapok egyaránt kizárólagos horvát nacionalizmusa miatt támadták. 1907-ben egy másik, szintén horvát nacionalista dalárda is létrejött, melynek társadalmi bázisát jellemzően kispolgárok alkották.⁴⁹⁰ 1905-ben horvát sportegyletet alakult, az 1888-ban, horvát és zsidó üzletemberek által ala-

483 Alojz Ujes, *Zemunska pozorja: Iz pozorišne istorije Zemuna* (Zemun: Festival Monodrame i Pantomine Zemun, 2007).

484 Branko Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918* (Zemun: Trag, 1994), 231–236, 269–278.

485 Uo., 348–349.

486 Uo., 54–55.

487 Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1984), 157.; Branko Najhold, *Hronika Zemuna 1918–1941* (Zemun: Trag, 1991), 30.

488 Ioannis A. Papadrianos, „Die Spirtas: Eine Familie klissuriotischer Auswanderer in der jugoslawischen Stadt Zemun während des 18. und 19. Jahrhunderts”, *Balkan Studies* 16, no. 1 (1975): 116–125.; Thim, *A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés*, 1:96, 2:44–45.

489 Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918*, 11.

490 Vlatko Rukavina, *Hrvati stvaraoi u Zemunu* (Zemun: Hrvatska matica iseljenika, 1999), 112–117.

pított Semliner Volksparkasse/Zemunska pučka štedionica (Zimonyi Néptakarékpénztár) pedig a szerb bankkal versenyzett.⁴⁹¹

A város német nyelvű lakosai a német nacionalizmussal a két világháború közötti időszakig alig találkoztak. A *Vormärz* időszakában a katonai és polgári közigazgatás német nyelvű tisztviselőinek identitását dinasztikus lojalitásuk határozta meg. 1848–1849-ben a katolikus lakosság a helyenként dramatikus eseményeket apátiával figyelte, aktívan csak az ortodoxok vettek részt bennük. A zimonyi, tágabb értelemben pedig a szlavóniai németek katolikus, regionális és dinasztikus lojalitását modern nacionalista eszmék a későbbiekben sem befolyásolták, mert német nemzeti aktivisták nem léptek fel a térségben.⁴⁹² Így hiába jelent meg Zimonyban több német nyelvű lap is, ezekben német nemzeti eszméket felesleges volna keresni. Amikor a német könyv- és újságkiadó Ignaz Soppron 1894-ben meghalt, a helyi szerb lapok is elismeréssel szóltak életművéről, illetve pozitív viszonyáról a szerb kultúrához és nemzeti célokhoz.⁴⁹³ Német nemzeti egyesületek sem alakultak Zimonyban. Beszédes a Semliner Männergesangverein (Zimonyi Férfidalárda) esete: habár az egyesület hivatalos nyelve a német volt, tagjai a német és a horvát nyelvű katolikus középosztályból egyaránt verbuválódtak. 1895-ben, az említett horvát dalárda megalapításával a horvátok elhagyták a közös egyesületet, ezzel a németeket akaratlanul is az etnikai szeparáció felé szorították.⁴⁹⁴ A zimonyi németek politikai viselkedése is jól mutatja a nemzeti politika hiányát: a franzenstali szavazók szerb és horvát jelöltek között osztották meg szavazataikat. Így például 1890-ben a kormányzó Nemzeti Párt egy idegent próbált meg indítani a zimonyi szabormandátumért, mire a franzenstali németek a helyi, egyébként szerb jelöltet támogatták.⁴⁹⁵

A németek mellett Zimony szerény méretű magyar nyelvű lakossága is a nemzeti integráció peremén találta magát. A magyar–horvát kiegyezés értelmében horvát területen a magyar kormány alig rendelkezett a nemzeti integráció eszközeivel. A zimonyi magyarok jelentős része a Magyar Államvasutak alkalmazottja volt, ami gyermekeik számára magyar nyelvű iskolát is fenntartott.⁴⁹⁶ A források nem árulkodnak a zimonyi magyar nemzeti integráció sikeréről, mivel azonban a vasút magyar állami ellenőrzés alatt állt, feltehető, hogy a zimonyi magyarok a MÁV intézményrendszere révén valamennyire a magyar nemzeti integráció részesei lettek.

491 Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918*, 274, 350.

492 Michael Lehmann, „Die katholischen Donauschwaben in Kroatien und Slawonien (1867–1918)”, in *Die katholischen Donauschwaben in der Doppelmonarchie 1867–1918: Im Zeichen des Liberalismus*, Hrsg. Michael Lehmann (Stuttgart: Buch und Kunst Kepplerhaus, 1977), 426–496.; Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkrieges: Ein Beitrag zur Geschichte der Donauschwaben* (Stuttgart: Selbstverlag, 1972).

493 Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918*, 213.

494 Uo., 241.

495 Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien*, 90–91.

496 Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918*, 183.

A zimonyi zsidóság a tradicionális zsidó felekezeti identitás, a cionizmus és a domináns nemzeti integráció, azaz a horvát között ingadozott. Az itt vizsgált városokkal ellentétben Zimonyban a cionizmus Juda ben Solomon Hai Alkalainak köszönhetően, aki a 19. század közepén szolgált a város rabbijaként, hamar megjelent. A modern cionizmus egyik fontos előfutáraként Alkalai számos könyvben és pamfletben szorgalmazta a palesztinai zsidó állam és a modern héber nyelv megalkotásának szükségességét. Műveit Európa-szerte olvasták; részben az ő hatására jött létre az Alliance Israélite Universelle, az első, egész Európát átfogó zsidó szervezet, amelynek 1868-ban Zimonyban is alakult fiókja.⁴⁹⁷ A cionizmus az első világháború előtt teljesedett ki Zimonyban: 1910-ben zsidó olvasóköri, 1911-ben egy Theodor Herzlről elnevezett egyesület jött létre. A két világháború között a cionizmus még inkább erőre kapott, mert a zsidók csalódtak a jugoszláv állam integrációs potenciáljában (az antiszemitizmus nem tűnt el, a keresztény jugoszlávok nem tekintették igazi jugoszlávnak őket).⁴⁹⁸ A cionizmus jelenléte ellenére nem egyértelmű, hogy a zimonyi zsidóság milyen arányban tekintette magát elkötelezettnek a zsidó nacionalizmus iránt, és mennyiben fordult inkább a domináns nemzeti integráció, azaz a horvát nemzetépítés felé, vagy éppen ragaszkodott hagyományos felekezeti identitásához. Mindenesetre 1900-ban a zimonyi zsidók 69%-a német anyanyelvűnek vallotta magát, akiknek nagy többsége horvátul is beszélt.⁴⁹⁹

Zimony társadalmi struktúrája tehát valahol félúton volt a szigorú, vertikális törésvonalak által pilléresített Brassó, és a szociális, politikai és felekezeti törésvonalak által szabdalta Pozsony, Nyitra és Munkács között. Brassóhoz hasonlóan Zimonyban is léteztek etnikailag és vallásilag homogén városrészek. 1900-ban a Franzenstal városrész lakosságának több mint 90%-a római katolikus német volt. A Gornja varoš negyedben viszont az eredeti homogenitás számottevően csökkent, és 1910-ben már csak 55%-nyi szerb ortodox élt ott. A nyelvtudási adatok is a pillérrendszer mellett szólnak: Franzenstalban csak 38% tudta az állam és a város hivatalos nyelvét, a horvátot, míg a Gornja varoši szerbeknek csupán 14%-a tudott németül, pedig még ebben a városrészben is jelentős német kisebbség élt.⁵⁰⁰ A város egyesületeinek, különösen a dalárdáknak a szerkezete is a brassóihoz hasonlít a legjobban. Szerb, horvát és zsidó nemzeti alapú dalárdák alakultak, ha pedig egy nemzeti csoporthoz több dalegylet is kapcsolódott, akkor azok szociális különbségekre reflektáltak. Az eredetileg szociális alapú (tehát középosztálybeli) dalegyletekben egy

497 „Alkalai, Judah ben Solomon Hai”, in *Encyclopedia Judaica* (Jerusalem: Encyclopedia Judaica, 1971). Theodor Herzl nagyapja is zimonyi volt, és a híközségben funkciót is betöltött, így Alkalai hatása Herzlre családi hagyományból is táplálkozott.

498 Danilo Fogel, *The Jewish Community in Zemun: Chronicle (1739–1945)* (Zemun: Jewish Community in Zemun, 2007), 92–115.

499 HDA, 367, 24. doboz 34. kötet, 1900. évi népszámlálás, Zimony, 9. tábla.

500 Uo.

idő után csak a katolikus, német nyelvű polgárok maradtak, akik mindenféle nemzeti integrációs törekvés nélkül is nemzeti alapú szeparációt éltek meg.

A brassói pilléralapú társadalommal való számos hasonlósága ellenére azonban Zimony társadalmát nem lehet szigorú vertikális törésvonalak mentén leírni. Zimony belvárosa minden nyelvi, felekezeti és szociális csoport tagjainak otthonát adott. 1900-ban a belváros lakosainak 44%-a ortodox szerb, 31%-a katolikus német, 17%-a katolikus horvát, 9%-a nagyrészt katolikus magyar, 6%-a többnyire német nyelvű zsidó volt. A kisebb csoportok közül még a körülbelül 100 főt számláló szefárd zsidóság érdemel említést. A lakosság heterogenitása miatt az idegennyelv-ismeret a belvárosban sokkal elterjedtebb volt, mint a két külvárosban: a katolikus németek 72%-a vallotta, hogy tud horvátul is, a horvátoknak 56%-a, a szerbeknek 37%-a pedig tudott németül.⁵⁰¹ Brassóval ellentétben Zimonyban számos olyan intézmény működött, amely a csoportok közötti integrációt erősítette. A katolikus egyház összekapcsolta a német és a horvát nyelvű híveket (mészt mindkét nyelven tartottak). A város egyetlen középiskolájaként a reál gimnázium is nagyban hozzájárult a helyi középosztály kohéziójához. A dalárdák – Brassóval ellentétben – gyakran tartottak közös koncerteket. Míg a város két bankja közül az egyik kimonodottan szerb intézmény volt, addig a másik zsidó–horvát–német vállalkozásként működött.

Az integratív tényezők hatása a város politikai életében is érezhető volt. Szigorú nemzeti blokkok nem jelentek meg. A szerbek a szerb nacionalista pártokat támogatták ugyan, de a horvát nacionalizmus vezető pártja, a Jogpárt nem nyerte el a zimonyi választók rokonszenvét. Helyette a városi politikát inkább a pragmatizmus jellemezte: Zimony mindig kormánypárti (azaz nemzeti párti, majd szerb–horvát koalíciós) képviselőt küldött a száborba. A várost a millennium idején vezető polgármester, Fridolin Kosovac is a Nemzeti Párt támogatásával lett szaborképviselő.⁵⁰² A nemzeti politikai blokkok hiányának beszédes példája volt a korrupcióba belebukott szerb polgármester, Panajot Morphy ügye, akit a legélesebben éppen a zimonyi szerb radikális hetilap, a *Novo vreme* szerkesztője támadott. Sem a támadásban, sem az erre adott válaszban nem merültek fel nemzeti szempontok, csak Morphy korrupciós ügyeiről volt szó.⁵⁰³

A város politikai pragmatizmusát az is mutatja, hogy 1895-ben felmerült: Zimony jobban járna, ha nem Horvát-Szlavónországhoz, hanem valamilyen Fiuméhez hasonló helyzetben Magyarországhoz tartozna. Az ötlet a befolyásos kereskedő Georg Spirtától származott, aki a *Pester Lloyd*-ban panaszkodott

501 Uo.

502 Nicholas J. Miller, *Between Nation and State: Serbian Politics in Croatia before the First World War* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1997), 94–97.; Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918*, 54–55.

503 Sima Pajić, *Ein wahrheitsgetreues Bild des Herrn Panajot Morphy, Bürgermeister, Landtags- und Reichstagsabgeordneten, Besitzers des königl. Serb. Takova-Ordens, etc., etc.* (Semlin: S. Pajić, 1891); *Panajot P. Morphy an die Wähler der Stadt Semlin* (Semlin: S. Pajić, 1892).

arról, hogy a horvát gazdaságpolitika más településeknek kedvez, emiatt Zimony kereskedelme pang. Spirta szerint Zimony kereskedelme a kormányzati politikától függ, és Magyarország hamarosan Trieszt vagy Fiume szintjére tudná fejleszteni.⁵⁰⁴ Spirta kezdeményezésének háttérében az állt, hogy a zimonyi polgárok 1895-ben sikertelenül próbálták meg elérni, hogy a budapesti Földművelésügyi Minisztérium a városukban hozza létre a Szerbiából az Osztrák–Magyar Monarchiába exportált szarvasmarhákat vizsgáló karantént. A városiak attól tartottak, hogy a magyar kormány nem Zimonynak, hanem egy magyarországi városnak adja ezt az intézményt.⁵⁰⁵ Az elégedetlenség a horvát kormányzati gazdaságpolitikával szemben a városi polgárság jó részére kiterjedt: Spirta mellett 180 aláíró követelte a bántól, hogy lobbizzon erőteljesebben Budapesten a város érdekében, és Spirta érveinek jogosságát mindkét városi lap, a *Semliner Wochenblatt* és a *Novo vreme* is elismerte.⁵⁰⁶ A városi tanács végül mégis nagy többséggel elutasította a felvetést, és hitet tett Horvátország mellett.⁵⁰⁷ Jóllehet a Magyarországhoz csatlakozás ötlete 1895 júniusában lekerült a napirendről, az továbbra is nyilvánvaló volt, hogy a zimonyi polgárok jelentős állami segítségre számítanak: nem sokkal később a marhakarantén mellett már állami dohánygyárat is követeltek.⁵⁰⁸ Mivel gazdasági ügyekben a báni kormány csak korlátozott hatáskörrel rendelkezett, a városnak elemi érdeke volt a baráti viszony fenntartása a magyar minisztériumokkal.

Egy határváros olvasatai

Zimonyról a legteljesebb olvasatot szerb szerzők alkották meg. A híres zimonyi szerbeket bemutató könyvkiadó, Isidor Stojčić szembeállította az őslakos szerbeket a beköltöző németekkel és zsidókkal.⁵⁰⁹ Zimony továbbá a szerb kultúra fontos központjaként jelent meg, amely 1848–1849-ben részt vett a

504 „Für Errichtung von Lagerhäusern in Semlin”, *Pester Lloyd*, 1895. június 13. 1895 tavaszán, amikor Zimonyban járva Thaly Kosovac polgármesterrel tárgyalt a leendő emlékműről, Kosovac a Magyarországhoz csatlakozást neki is felvetette. Thaly, *Az ezredévi*, 32.

505 „Petition”, *Semliner Wochenblatt*, 1895. május 5.; „Die Errichtung von Lagerhäusern in Semlin”, *Semliner Wochenblatt*, 1895. június 16.

506 A *Semliner Wochenblatt* szerkesztősége annyira elkeseredett volt, hogy egyértelműen szimpatizált Spirta kezdeményezésével, míg a *Novo vreme* Spirta gazdasági helyzetképét reálisnak festette le, viszont – anélkül hogy megkérdőjelezte volna a város iránti elkötelezettségét – a Magyarországhoz való csatlakozást teljes tévedésnek tartotta: „Za podizanje szkladista”, *Novo vreme*, 1895. június 4.

507 „Stadtrat”, *Semliner Wochenblatt*, 1895. június 30. A száborban a jogpárti ellenzék arra használta fel az esetet, hogy a kormány gazdasági inkompetenciáját demonstrálja: „Kroatischer Landtag”, *Agramer Zeitung*, 1895. november 19.

508 „Was Semlin mit Recht erhofft!” *Semliner Zeitung*, 1896. január 12.; „Hilfe für Semlin!” *Semliner Zeitung* 1896. április 26.

509 Stojčić, *Znameniti zemunski Srbi*, 5–7.

szerb nemzeti célokért folytatott harcban, és hű maradt az uralkodóhoz.⁵¹⁰ Így nem meglepő, hogy amikor a korszak vezető szerbiai történésze-kultúrpolitika, Stojan Novaković elképzelte a leendő jugoszláv államot, nevezetes városai között Zimonyt is feltüntette.⁵¹¹

Bár Zimony Horvátországhoz tartozott, periferikus helyzete, kisszámú horvát népessége és a jelentős horvát történelmi események hiánya miatt a horvát területi és történelmi imaginációban nem tett szert központi helyre. A középkori Zimonyról alig maradtak fent források. A város így a Szlavónia középkori történetéért vívott horvát–magyar történeszvitában sem kapott fontos szerepet. (Horvát történészek a 13. század végéig horvát uralmat láttak Szlavónia fölött, míg magyar kollégáik Pesty Frigyes vezetésével amellől érveltek, hogy a szlavón vármegyék közvetlenül a magyar korona alá tartoztak Szent László óta.⁵¹²) A modern Zimony jogi helyzete, nem pedig horvát hagyományai vagy népessége révén vált a horvát terület részévé.⁵¹³

Hasonló okoknál fogva Zimonyról átfogó magyar olvasatot sem dolgoztak ki. Az egyetlen esemény, amely Zimonynak magyar karaktert (is) adhatott, Hunyadi János halálának feltételezett helyszíne volt, amelyet egyes szerzők a zimonyi várban találtak meg.⁵¹⁴ Ezt a történetet egyébként a városban is jól ismerték.⁵¹⁵ Német olvasat sem jött létre: Ignaz Soppron monográfiája Zimonyt sokszínű városként mutatja be, amelyben a német-katolikus elem csak az egyik a sok közül, és a várost semmilyen német térben nem helyezte el.⁵¹⁶

A 19. század végén még éppen csak elkezdődött a városi tér modern politikai célokra való használata. Utcanevek mutatták a város lojalitását a dinasztiahoz és a kormányhoz (II. József, Khuen-Héderváry Károly bán), emlékeztettek a török elleni háború hőisére, Savoyai Jenőre, illetve a szerb kulturális nacionalizmusnak a városhoz köthető képviselőire (Dositej Obradović, Jo-

510 Petar St. Marković, *Zemun: Od najstariji vremena pa do danas* (Zemun: Jovan Karamat, 1896), 117.

511 Bojan Aleksov, „One hundred years of Yugoslavia: The vision of Stojan Novaković revisited”, *Nationalities Papers* 39, no. 6 (2011): 1002.

512 A horvát álláspontot lásd: Vj[ekoslav] Klaić, *Slavonija od X. do XIII. stoljeća* (Zagreb: Dionička tiskare, 1882). A magyart: Pesty Frigyes, *Die Entstehung Croatiens* (Budapest: Friedrich Kilian, 1882), illetve *Száz politikai és történelmi levél Horvátországról* (Budapest: Akadémiai könyvkereskedés, 1885). Egy Pesty-epigon: Halász Sándor, *Horvát-, Szlavon-, Dalmátországnak Magyarországhoz való viszonya a történelmi és közjogi alapon* (Pápa: Debreczeny Károly, 1885). Az érvelés egyébként már a reformkorban is felbukkant: Podhradczky József, *Szlavóniáról mint Magyarországnak alkotmányos részéről* (Buda: Gyurián és Bagó, 1837).

513 Vj[ekoslav] Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju hrvati* (Zagreb: Dionička tiskare, 1881), 1:179–182.

514 Pór Antal, *Hunyadi János: Élet- és korrajz* (Budapest: Szent István Társulat, 1873), 301–303.; Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon* (Pest: Emich Gusztáv, 1852–1857), 2:442–446. Hunyadi halálát azonban más szerzők Belgrádba tették.

515 Marković, *Zemun*, 43.; Soppron, *Monographie von Semlin*, 152–153.

516 Beszédés, hogy előszavában a szerző a város egész lakosságának ajánlotta a könyvet: Soppron, *Monographie von Semlin*, V–VIII.

sip Rajačić, illetve a modern szerb sajtót megalapító Dimitrije Davidović.⁵¹⁷ A városban rendszeresen tartottak megemlékezéseket. Ferenc József 1848-as trónra lépésének több évfordulóját is megünnepelték,⁵¹⁸ mondani sem kell, hogy Magyarországon ilyen megemlékezésre nem kerülhetett volna sor, mivel csak az uralkodó 1867-es koronázását tartották legálisnak. A zimonyi szerb értelmiségiek Belgrádban is rendszeresen részt vettek megemlékezéseken. 1896-ban az I. Miklós montenegrói fejedelem belgrádi látogatásán megjelenő több ezer magyarországi és horvátországi szerb között zimonyiak is voltak,⁵¹⁹ 1897-ben pedig Vuk Karadžić belgrádi újratemetését tisztelte meg a zimonyi reáliskola teljes tanári kara.⁵²⁰ Modern politikai emlékmű viszont Zimony utcáin 1896-ig egyáltalán nem állt.

A városok és a nemzeti integráció

Könyvem „Városok” című részén eddigi fejezeteiben hat magyarországi és egy horvátországi helyszínen vizsgáltam meg a nemzeti integráció feltételrendszerét. Jelen fejezet három tényező, a *premodern korszak társadalmi szerkezete, a nemzeti integráció érzelmi vonzereje és a modernitás percepciója* szerint veti össze a hét helyszínen talált körülményeket.

Első tényező: társadalmi szerkezet a premodernitásban

A nacionalizmus modern jelenség. Ennek ellenére a modernitás előtti állapotok jelentősen befolyásolták kialakulását. A kérdés itt az, hogy a népesség különböző identitásai által kijelölt csoportok között átfedések voltak-e tapasztalhatók, vagy pedig jól körülhatárolható csoportok jöttek létre.

A skála egyik végére, a jól körülhatárolható csoportokra az erdélyi románok nyújtanak megfelelő példát. Ebben az esetben a társadalmi-jogi státusz (jobbágyság), a felekezet (ortodox vagy görögkatolikus), a nyelv (román) és az ezekből következő társadalmi gyakorlatok nagyrészt egybeestek. Azaz a rendi korszakban egy románul beszélő személy nagy valószínűséggel jobbágy volt, és az ortodox vagy a görögkatolikus egyházhoz tartozott; az ortodox, illetve az erdélyi görögkatolikus egyház tagjai jobbágyi státuszban éltek, és románul beszéltek; különösen Dél-Erdélyben a jobbágyok románul beszéltek, és a két említett egyház valamelyikéhez tartoztak. Azaz bármely, itt elemzett identitásból indulunk ki, mindig ugyanazt a csoportot kapjuk. A csoportokon

517 *Popis kuća u gradu Zemunu sa novom numeracijom i nacrtom novih naziva ulica* (Zemun: Semliner Tagblatt, 1897).

518 Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918*, 279.

519 „Szerb csendőrök a zimonyi hajón”, *Budapesti Hirlap*, 1896. június 30.; „A belgrádi ünnepségek”, *Budapesti Hirlap*, 1896. július 1.

520 *Zimonyi állami reálgimnázium és felső kereskedelmi iskola értesítője*, 1897/1898, 37.; Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918*, 279–280.

belüli endogámia pedig biztosította a csoportok fennmaradását.⁵²¹ Modern értelemben vett nemzeti identitással ezek a csoportok természetesen nem rendelkeztek, csoportkohézióval azonban igen, amelyben az etnicitásnak is volt szerepe. Az 1784-es parasztlázadások során így a felkelők a jobbágyi státushoz és ortodox valláshoz kapcsolták a román nyelvet.

A skála másik végére Észak-Magyarországon találni példát, ahol a felekezeti-rendi-nyelvi csoportok egymást kibogozhatatlanul átfedték. Észak-Magyarország nemesei, polgárai és jobbágysai között katolikusok, evangélikusok és reformátusok is megtalálhatók voltak, akik szlovákul, németül, magyarul beszéltek, és szinte az összes kombinációra akad példa.⁵²² Az itt elemzett társadalmi jellegzetességek tehát nem definiálták egymást kölcsönösen, így a „mi” és az „ők” kategóriái esetlegesen és egymást átfedők lettek.

A nemzeti aktivistáknak ott nyílt könnyebb lehetőségük a nemzeti integrációra, ahol már létező csoportokkal találkoztak. Persze a nemzeti aktivisták nemzetük leendő tagjait ott sem tudták egyszerűen meggyőzni, ahol már létező csoportok között agitáltak, mivel a parasztok a középosztályhoz tartozó aktivisták nyelvét és programját nem feltétlenül értették, hanem apátiával szemlélték, ráadásul a csoportok egymással pragmatikusan együttműködtek.⁵²³ Ennek ellenére egyértelmű, hogy a prenatalista korszak csoport-szerkezete komolyan befolyásolta a nemzeti integráció esélyeit, és konfliktushelyzetben a fix határokkal rendelkező csoportokat könnyebben lehetett mobilizálni, mint a bizonytalan határukat.

Az itt vázolt modell egyáltalán nem korlátozódik csak Magyarországra. Rigában az erdélyihez hasonló helyzetet találni: az egymással versenyző nemzeti integrációk korábban létező felekezeti, nyelvi, státusbeli különbségekre épültek rá. Odesszában viszont a társadalmi státus nem korrelált más csoport-hovatartozással, így a 19. század végén a város különböző módon meghatározott csoportjai között igen nagy volt az átfedés, és a nacionalista politikának jóval kisebb tér jutott, mint Rigában.⁵²⁴ A nacionalista politika Csehországban, a mai Szlovénia területén és Felső-Sziléziában is komoly korlátok közé szorult azáltal, hogy nem tudott egyértelmű csoportokra támaszkodni, s így a nemzeti közömbösség domináns viselkedési minta maradt.⁵²⁵

521 A szabály alól voltak kivételek, ezek azonban nagyrészt mikrorégiókra korlátozódtak: románul beszélő nemések éltek Máramarosban és Dél-Erdélyben, míg a Székelyföldön magyarul beszélő görögkatolikusok és ortodoxok is voltak.

522 Lásd például a szlovák nyelvű turóci nemességet: Demmel, *Pánszlávok a kastélyban*.

523 Robert Nemes, „Obstacles to Nationalization on the Hungarian–Romanian Language Frontier”, *Austrian History Yearbook* 43 (2012): 28–44.

524 Ulrike von Hirschhausen, *Die Grenzen der Gemeinsamkeit: Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860–1914* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006).

525 Sziléziáról lásd: James E. Bjork, *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008); Kai Struve – Philipp Ther, Hrsg., *Die Grenzen der Nationen: Identitätswandel in Oberschlesien in der Neuzeit* (Marburg: Herder-Institut, 2002). A mai Szlovéniáról és Csehországról: Judson, *Guardians of*

A premodern csoportszerkezetből következik, hogy a nemzeti integrációs törekvések a legjobb eséllyel Brassóban és Zimonyban számíthattak sikerre. Az előbbiben a felekezeti, rendi, nyelvi csoportok olyannyira azonos embertömeget fedtek le, hogy a 19. század során három, egymástól jól elválasztható pillér jött létre, amelyek sikeresen felszívták a kisebb csoportokat. Zimonyban a vertikális választóvonalak ennyire nem voltak erősek, de különösen a szerb-ortodox csoport esetében már majdnem lehet pillérrel beszélni. A másik három városban viszont a csoportok átfedték egymást, és széles tere nyílt az átmeneteknek. A városi társadalmat felekezeti, ideológiai, szociális választóvonalak strukturálták, és nem a nemzeti identitás bizonytalan kategóriái.

Ezek a különbségek a polgárok mindennapi életére is komolyan kihatottak. Az egyesületek például jól mutatják, hogy a nacionalista logika Brassóban már a kezdetektől teljes, Zimonyban pedig növekvő mértékben uralta a polgári önszerveződést, míg ennek formái a másik három városban felekezeti és szociális alapon jöttek létre. Hasonló logika figyelhető meg a helyi sajtó piacán is. A városi politikával kapcsolatban ugyancsak azt lehet megjegyezni, hogy a nacionalizmus csak Brassóban hatotta át a helyi erőviszonyokat. Ideológiai kérdések csupán a nemzeti pilléreken belül jelentek meg. A többi városban a helyi politika jóval pragmatikusabb volt, és nem lehet egymással szemben álló, fix határokkal rendelkező csoportokra bontani. Pozsonyban a magyar nacionalista és a Preßburger csoport között a határ erősen elmosódott, a szocialista és a katolikus kihívás pedig a hivatalos politikát nem tudta elérni. Nyitrán a liberálisok és katolikusok között volt bizonytalan a határ, Munkácsan pedig a szabadelvűek és a függetlenségi ellenzék konfliktusa sejtethető a háttérben, még ha ez a felszínen nem jelent is meg. A magyar nacionalista programmal (is) rendelkező liberálisok a nem magyar eredetű polgárság támogatását szintén élvezték. A magyar nemzeti aktivistáknak tehát csak Brassóban voltak más nemzeti aktivisták az ellenfelei; a többi helyszínen a valódi ellenfél a nemzeti közömbösség volt. Zimonyban pedig a szerb nacionalista pártok erős támogatottsággal rendelkeztek ugyan, de a horvát és a német szavazók pragmatizmusa ezt ellensúlyozta.

Második tényező: a nacionalizmus mint érzelmi vonzerő

A premodern viszonyok tehát jelentős hatást gyakoroltak a nemzeti integrációra, de ez a viszony messze állt a teleologikustól. A második tényező már modern, mégpedig a nacionalizmus érzelmi vonzereje. Liah Greenfeld szavaival élve ugyanis „a nemzeti identitás alapvetően a méltóságról szól. Okot ad

the Nation, csak az utóbbiról: Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics 1848–1948* (Princeton: Princeton University Press, 2003).

az embereknek arra, hogy büszkének legyenek.”⁵²⁶ Amellett, hogy a 19. század alapvetően a jövőbe nézett, a korszak egyben a historizmus kora is volt. Ez pedig azt jelentette, hogy a korszak a méltóságot és büszkeséget is történeti kontextusban látta, azaz egy adott nemzeti integráció vonzóvá tételét annak dicső múltján keresztül lehetett elérni.

Árpád vezér és a honfoglalás története így lett a magyar nemzeti integráció múltképének megkerülhetetlen része: a modern magyarok számára hírnevet és dicsőséget jelentettek, továbbá alátámasztották a Magyarország feletti magyar dominanciát. Mivel a *Gesta Hungarorum* „bizonyítékot” nyújtott arra, hogy Nyitra, Munkács, Pannonhalma és Pusztaszer a honfoglalás fontos helyszínei voltak, a helyi magyar nemzeti aktivisták a honfoglalást össze tudták kapcsolni településük történetével, ezáltal pedig saját városuk nemzeti fontosságát, a nemzeti történelemhez való hozzájárulását demonstrálhatták. A magyar állameszme számára az állam megalapítása kulcsfontosságú esemény volt, ezért a magyar nemzeti aktivisták Pozsonyban és Brassóban is, ahol közvetlen kapcsolatot a honfoglalással nem lehetett találni, képesek voltak arra, hogy magukat és városukat felismerjék a millenniumi rendezvények tükrében.

E tükörben nem csak a magyar nemzeti múltkép jelent meg. A neológ zsidóság és a nyugat-magyarországi ortodoxok a honfoglalásban Kohn Sámuel elmélete (lásd a következő fejezetben) alapján saját múltjukat fedezhették fel, ruszin értelmiségiek pedig Anonymust olvasva őseiket Árpád szövetségeseiként láthatták. A Preßburgerek elődeiket a honfoglalás folyamatában nem tudták elhelyezni, de a magyar államot magukénak érezve az alapító aktusaként értelmezett honfoglaláshoz pozitívan tudtak viszonyulni. Ezekben a csoportokban tehát a „millenniumi tükör” által mutatott kép lehetővé tette az érzelmi azonosulást.

Mások számára azonban ez a kép értelmetlen vagy egyenesen sértő volt. Az erdélyi szász, a magyarországi szerb és a horvátországi nemzeti történeti mesternarratívák a szász kolonizációval, a szerb, illetve a horvát állam megalakulásával kezdődtek, és a későbbi századok értelmezésében a magyar állami keretek csak alig jelentek meg. A haszid zsidóság szekuláris történelemképpel nem rendelkezett. A katolikus történelemértelmezés szerint a magyarok „valódi” története csak Szent Istvánnal kezdődött, Árpád ehhez csak „előhangul” szolgált. A szociáldemokraták eleve nem történeti módon értelmezték a társadalmat, s ha mégis reflektáltak a múltra, azt a liberális történelemszemlélettől alapvetően eltérő módon tették. Ezen történelemértelmezések szempontjából tehát a honfoglalás megünneplése értelmetlen volt.

A szlovák és a román nemzeti múltértelmezésből nézve viszont a honfoglalás megünneplése egyenesen megalázó volt, mivel Árpád magyarjai véget vetettek a morva, illetve a római–román államiságnak, és pontot tettek a

morva–szlovák, illetve a római–román ősi aranykor végére. Helyi szinten különösen fájdalmas lehetett Dévény és Nyitra kiválasztása a millenniumi ünnepekre, mert ezeken a helyszíneken Árpád megünneplése határozottan emlékeztetett a morvák bukására. Kevésbé expliciten, de Brassóban az emlékmű a szász és a román múltértelmezést zavarta meg azáltal, hogy egy helyben meg nem történt eseményről emlékezett meg, míg Zimonyban a millenniumi emlékmű az elképzelt középkori és a nagyon is valóságos jelenbeli horvát autonómiát tette szimbolikusan kétségesé.

Harmadik tényező: a modernitás percepciója

A nemzeti integráció harmadik tényezője maga a modernitás. A mára már klasszikussá vált modernista nacionalizmuselméletek szerint a nacionalizmus a modernitás terméke, így minél modernebb egy adott terület, annál hamarabb és átfogóbban jelenik meg ott a nacionalizmus.⁵²⁷ Az itt vizsgált városok közül egyértelműen Pozsony volt a legmodernebb, a képzeletbeli dobogó második fokán Brassó állt, a bronzérmes megosztva Nyitra és Zimony kapta, Munkács pedig az utolsó helyre szorult. A modernista nacionalizmuselméletek szerint ennek a sorrendnek a nemzeti integrációs törekvések sikerét is tükröznie kellene. Ez a feltételezés azonban korántsem állja meg a helyét. Az egyik legmodernebb vizsgált csoport, a Preßburger polgároké ellenállt a kizárólagos nemzeti identitás csábításának, viszont az elmaradott Munkácson a nemzeti integráció viszonylag sikeres volt. Számos más európai példa is mutatja, hogy a modernitás és a nemzeti integráció kapcsolata nem teleologikus: a 20. század elejéig a nemzeti közömbösség olyan fejlett régiókban is, mint Kelet-Poroszország, Elzász, a Rajna-vidék, Baszkföld, Bretagne, Belgium és Wales, domináns identitásmentésnek számított.⁵²⁸

A modernitás önmagában tehát nem tudja kielégítően megmagyarázni a nemzeti integrációt, a modernitás *percepciója* azonban igenis fontos tényező. A kérdés tehát az, hogy a nemzeti aktivisták mely csoportja volt képes elhiteni, hogy a modernitás (Ernest Gellner nyomán a folyamatos növekedés és a racionalitás uralmának víziója) az adott nemzeti integrációban való részvétellel érhető el.

A modernitás percepciójának két szélső esete Munkácson és Brassóban található meg. Munkácson szilárdan tartotta magát az elképzelés, hogy a város modernizációja csak a magyar állam révén lehetséges. A kormány jóindulata viszont csak a magyar nemzeti integráció feltétlen elfogadásával, konkrétan arra hivatkozva nyerhető el, mekkora áldozatokat hozott a város a magyar nemzetért a múltban. A magyar nemzeti identitás tehát teljes mértékben ösz-

526 Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992), 487.

527 A modernista nacionalizmuselmélet klasszikusa: Ernest Gellner, *A nemzetek és a nacionalizmus*, ford. Barabás András (Budapest: Napvilág, 2009).

528 Daniel Mollenhauer, „Die Grenzen der Germanisierung: Identitätsentwürfe im Elsass um 1900”, *Comparatio* 15, H. 2 (2005): 22–44.

szefonódott a nemzet által nyújtott modernitás elvárásával. Ez pedig azt jelentette, hogy Munkács modernításra nyitott középosztálya feltétlenül részt vett a magyar nemzeti integrációban. Paradox módon tehát éppen a város elmaradottsága biztosította a nemzeti integráció sikerét. A magyar nemzeti integrációt így csak az a csoport utasította vissza, amelyik a modernitásból sem kért: a haszid zsidóság.

Brassóban viszont a modernitásnak három, a város társadalmát strukturáló pillérekhez kötődő formája is létrejött. A szász modernitást jelezte, hogy hatékony és sűrű iskolarendszer működött, gyakorlatilag általános volt az írni-olvasni tudás, az evangélikus egyház sűrű szociális hálót épített ki, számos egyesület mutatta a polgári önszerveződést, és a korszak modern társadalom- és gazdaságszervezési technikája, a szövetkezet, Erdélyben először a szászoknál terjedt el. Mindezen eredményeket a szász társadalom az állam beavatkozása nélkül érte el, így a részvételt a magyar nemzeti integrációban a modernitás percepciója nem tudta motiválni. Sőt a szász értelmiségiek életpályáján szinte magától értetődő volt, hogy tanulmányokat folytattak Németországban, azaz a szász fiatalok a Magyarországnál nyilvánvalóan modernebb Német Császárságban tanulták meg a modernitás legfrissebb technikáit. A román modernizáció is a magyar állam közreműködése nélkül működött: a román iskolarendszer, sajtó, egyesületek a helyi erőforrásokra, illetve egyes esetekben román állami támogatásra számíthattak.

A modernitás elvárása Pozsonyban valahol Munkács és Brassó között volt. Pozsonynak, Magyarország egyik legmodernebb városának polgárai büszkékké voltak városuk fejlettségére, amit jórészt saját erőből értek el, sőt magukat az egész ország számára követendő példának tartották (ezt sugallta a második főváros koncepciója). Ugyanakkor a fejlődés megkoronázásának mind a Preßburger, mind a magyar polgárság azt tartotta, ha az állam egyetemet alapít a városban – nehéz elképzelni, hogy Brassó szász és román polgársága hasonló igénnyel lépett volna fel. Nyitrán a század végén a modernitásnak két formája jelent meg. Az 1890-es évekig egyeduralkodó liberális modernitáskonceptió a magyar nemzeti integrációba volt ágyazva. A keresztényszocialista társadalomvízió, minden antimodernista retorikája ellenére, valójában számos elemében modern volt, de fenntartotta a nemzeti közömbösséget.⁵²⁹ Mindenesetre a két vízió közötti ellentét annyira nem volt egyértelmű, mint a pillérek által szabdalta modernitások különbsége Brassóban. Zimonyban a modernitást a kormányzati politikához kötötték, de ezt pragmatikusan fogták fel (nehéz elképzelni, hogy megfordult volna az államban bízó munkácsiak fejében, hogy egy másik államhoz csatlakozva jobban járnának).

A három tényezőt összevetve látható, hogy a nemzeti integrációs törekvések, legyen szó akár a magyarról, akár bármelyik konkurenséről, igen eltérő

körülmények között működtek, azaz a millenniumi ünnepségek is alapvetően különböző társadalmi környezetben zajlottak le. Pannonhalmán és Pusztaszeren a magyar nemzeti történeti mesternarratíva összeegyeztethetősége a bencés rend, illetve az alföldi elítelt múltértelmezésével előrevetítette, hogy a millenniumot nemcsak elfogadni, hanem saját céljaikra használni is fogják a helyi szereplők. Hasonló módon Pozsonyban is elég kedvezők voltak a feltételek, hogy a millenniumot a magyar állam által kívánt módon ünnepeljék meg. A munkácsi keresztények és a modernizációt elfogadó kevés zsidó körében szintén sikerre számíthatott a millenniumi ünnepségeket kezében tartó Thaly Kálmán, a lakosság körülbelül felét kitevő haszid zsidóság között viszont annál rosszabbak voltak a kilátásai. Nyitrán a liberalizmust elutasító katolikus identitás veszélyeztette a millenniumi projektet. A millenniumi ünnepségeket levezénylő nemzeti aktivisták helyzete Brassóban volt a legnehezebb, ahol a városnak legalább kétharmadában lehetett sikertelenségre számítani. Zimonyban pedig a millenniumi ünnepség sikerét nehezen lehetett mérni, mivel a város nem volt célpontja a magyar nemzeti integrációnak.

⁵²⁹ Christopher Clark, „The New Catholicism and the European Culture Wars”, in *Culture Wars: Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, eds. Christopher Clark – Wolfram Kaiser (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 11–46.

A KŐBE ÉS BRONZBA VÉSETT MAGYAR ÁLLAMESZME

Prológus: a millennium ezernyi arca

Az ezeréves múlt ünneplése

1896. május 2. és október között Magyarország grandiózus méretekben ünnepelte ezeréves múltját. A rendezvények gerincét az állami és egyházi hatóságok által elrendelt iskolai és templomi ünnepségek, illetve a vármegyék és települések ünnepi díszülései adták. Az ünnepségek elérték Magyarország lakosságának nagy részét, és különféle reakciókat szültek.

A millennium egyik célja a nemzet egységének demonstrálása volt. A nemzet azonban természetesen nem volt egységes, ezért az ekkor éppen mérsékelt ellenzéki pozícióban lévő, tekintélyes liberális politikus, Apponyi Albert azt javasolta, hogy a pártok az ünnepségek időszakára függesszék fel vitáikat.⁵³⁰ A középkori Treuga Dei intézményét másoló javaslatot a liberális pártok el is fogadták, és lapjaikban valóban kevésbé éles cikkek jelentek meg. A Treuga Dei azonban csak a magyar állameszmét elfogadó liberálisokra vonatkozott; a magyar állameszme kritikussai, különösen az ekkor legfélelmetesebbnek tetsző politikai katolicizmus, továbbra is a liberális sajtó céltáblája maradt.

A katolikus egyház, annak ellenére, hogy a millennium központi figurája egy pogány, a keresztények ellen harcoló hadvezér volt, többségében megtalálta azt a beszédmodot, amely révén azonosulni tudott az ünnepségekkel.⁵³¹ Árpád és Szent István kultuszának tudatos összekapcsolása megteremtette annak lehetőségét, hogy a honfoglalást is beleillesszék a magyar történelem katolikus értelmezésébe.⁵³² A millenniumi ünnepségek idején azonban a katolikus-liberális ellentét egyáltalán nem tűnt el: a katolikus sajtó zászlóshajója,

530 „Gróf Apponyi Albert beszéde”, *Nemzeti Ujság*, 1896. január 16.

531 *Ezeréves Magyarország: XIII. Leó pápa és a magyar katolikus főpásztorok ünneplő szava papjaik- és hiveikhez a magyar honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából* (Budapest: Szent-István-Társulat, 1896).

532 Cserei József temesvári piarista tanár például a pogány magyarok alkotmányát, szabadságszeretét, a nemzet és a fejedelem közötti hatalommegosztást emelte ki, amibe Szent István beleoltotta a keresztény vallást. *Szentbeszéd: Az ezredév alkalmával a tanuló ifjuságnak* (Temesvár: Uhrmann Henrik, 1896), 3–4.

a *Magyar Állam* folyamatosan kritizálta a szabadelvű politikát, az isteni gondviselés által vezetett magyar múltat összehasonlítva a jelennek, amelyben szerte a liberális, zsidóbarát kormányzat az ország katolikus értékei ellen visel háborút.⁵³³ A számos ponton érezhető katolikus-liberális konfliktus mellett a katolikus-protestáns ellentét sem tűnt el: a lőcsei apát-plébános meg akarta tiltani a katolikus gimnázium diákjainak, hogy részt vegyenek a város evangélikus templomában rendezett ezredévi ünnepségen. A diákok azonban inkább az iskola utasításának engedelmeskedtek, így a *Magyar Állam* ezután kétségbe vonta a gimnázium katolikus szellemének valódiságát.⁵³⁴

Hasonló konfliktusok a protestáns egyházak körében nem bukkantak fel. Az egyházpolitikai törvények protestáns berkekben sem töltötték el mindenkit megalégedéssel, de a protestáns egyházak jóval kisebb sérelmeket szenvedtek el, mint a katolikusok. Múltértelmezésüket Árpád pogány volta sem zavarta meg. A szlovák nyelvű evangélikusok kivételével így a magyarországi protestánsok könnyen azonosultak a millenniumi ünnepségekkel.⁵³⁵

Hasonlóan pozitív viszonyt találni a zsidóság körében is, aminek aktuálpolitikai és múltértelmezési okai voltak. Egyrészt a magyarországi zsidóság hálás volt a liberális kormányhoz az emancipációért, amely egyenrangúvá tette a judaizmust a nagy keresztény felekezetekkel. Másrészt a honfoglalásnak létezett egy zsidó narratívája is, amelyet Kohn Sámuel pesti neológ rabbi dolgozott ki 1884-ben. Kohn ugyanis a zsidó vallású kazárok ősmagyarokra gyakorolt hatását olyan mélynek látta, hogy amellett érvelt: Árpád magyarjai között kellett lenniük zsidó vallásúaknak is, még ha a zsidó ősmagyarok valóságos elkötelezettsége nem is lehetett túl mély. Mindenesetre Kohn szerint a zsidó magyarok már a honfoglalásban, tehát az államalapításban is részt vettek, azaz a magyar nemzet teljes jogú tagjai a kezdetektől fogva.⁵³⁶ Kohn narratíváját a neológ hitközségek körében jól ismerték, ami így széles körű azonosulást tett lehetővé a millenniummal,⁵³⁷ sőt az ortodox hitközségek is

533 Például: „Az első napok”, *Magyar Állam*, 1896. május 6.

534 „A lőcsei eset”, *Magyar Állam*, 1896. május 13.

535 Juliane Brandt, „A protestánsok és a millennium: Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében”, *Századvég* 3, 11. sz. (1998): 167–193.

536 Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon: A legrégebbi időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), 12–46. Hasonlóan érveltek csehországi zsidó szerzők is: Hillel J. Kaval, „Texts and Contest: Myths of Origin and Myths of Belonging in Nineteenth-Century Bohemia”, in *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi*, eds. Elisheva Carlebach – John M. Efron – David N. Myers (Hanover, NH: Brandeis University Press, 1998), 348–368. Kohn elméletét egyébként a magyar középkortudomány egyértelműen elutasította, mert egyetlen forrás sem támasztotta alá a magyarok egy részének áttérését a judaizmusra: Nagy Gyula, „Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon”, *Századok* 18, 10. sz. (1884): 884–894. A 19–20. század fordulójának zsidó történelemszemléletéhez általában lásd: Zima András, „Zsidó történelemszemlélet, kollektív tudat, kulturális emlékezet a 19–20. század fordulóján, Magyarországon”, *OR-ZSE Évkönyv 2004–2007*, szerk. Schöner Alfréd (Budapest: Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, 2008), 585–608.

537 Prepuk Anikó, „A zsidóság a millenniumon”, *Századvég* 17 (2000): 89–117.

mérték és elfogadták. A millennium interpretációjában azonban a hangsúlyok különböztek. Míg a neológ sajtó a zsidó részvételt emelte ki a magyar nemzet történetében, addig az ortodox inkább az állam által biztosított felekezeti egyenlőséget hangsúlyozta, és kevésbé foglalkozott a nemzeti tematikával. Mi több, a tradicionálisabb ortodoxok által jobban olvasott jüdisch-deutsch (héber betűkkel írt német nyelvű) sajtó az uralkodó iránti hűségre nagyobb hangsúlyt fektetett, mint a nemzeti lojalításra.⁵³⁸ Magyar nemzeti érzelmeiket demonstrálandó, számos hitközség a millenniumot használta ki arra, hogy magyar nyelven prédikáló rabbit alkalmazzon.⁵³⁹

Amennyire jó lehetőség volt a millennium a zsidóság lojalitásának kifejezésére, annyira komoly kihívást jelentett a nem magyar nemzeti elitek számára. A korszak politikai eszköztárában a történelmi ünnepek kiemelten fontosnak számítottak, mert az elitek meggyőződése szerint az effajta megemlékezések széles tömegek identitását képesek befolyásolni. Ezért a millennium magyar kormány által kidolgozott üzenetének népszerűsítését egyes nem magyar elitek különböző módokon és eltérő hatékonysággal próbálták megakadályozni, mások viszont éppen ezt az alkalmat használták ki lojalitásuk kifejezésére.

A magyar nemzeti integráció programját elutasító szlovák, román és szerb nemzeti elitek 1896 áprilisában Budapesten konferenciát tartottak, és ezen kifejezték a millenniumi ünnepekkel kapcsolatos fenntartásaikat. A közösen kiadott nyilatkozat szerint a millennium megünneplése sérti az őslakos (értsd: a szláv és a román) népek utódait, és azt a hamis látszatot kelti, mintha a Magyar Királyság egynemű, magyar ország volna, azaz a honfoglalás megünneplése kétségbe vonja a nem magyar népek létezését.⁵⁴⁰ Az erdélyi Szász Néppárt küldöttei nem vettek részt a konferencián, de a szász sajtó egyetértőleg ismertette a deklarációt.⁵⁴¹ A nem magyar nemzeti elitek lapjai a deklaráció szellemében próbálták olvasóikat orientálni. Így például a Szlovák Nemzeti Párt lapja, a *Národné noviny* szerint a millennium meghamisítja a történelmet, mivel a barbárok győzelmét ünnepli a civilizált morvák felett; a szlovákok részvételét követelni az ünnepeken annyira abszurd, mint azt kérni a zsidóktól, hogy Jeruzsálem elpusztítását ünnepeljék. A *Národné noviny* úgy vélte, a millennium célja csupán az, hogy a szlovák gyermekekből magyar janicsárokat neveljen. A lap ezért a millennium bojkottjára szólított

538 „Das erste Jahrhundert des ungarischen Staates”, *Allgemeine Jüdische Zeitung*, 1896. május 1.; „Zur Millenniar-Feier”, *Der ungarische Israelit*, 1896. május 1.

539 Prepuk, „A zsidóság a millenniumon”, 110–111.

540 Kemény G. Gábor, szerk., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1952–1999), 2:473–476.

541 „Protest gegen die Millenniumsfeier”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. május 2.; „Verwahrung der Rumänen, Serben und Slovaken bezüglich der Millenniumsfeier”, *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1896. május 5.

fel.⁵⁴² A román lapok előszeretettel írtak a millenniumi ünnepekhez kötődő negatív incidensekről, sőt egyes lapok (a magyar sajtót parodizálva) külön millenniumellenes rovatot vezettek, amelyekben rosszul sikerült megemlékezésekről, magyar zászlók letépéséről és hasonló kínos esetekről számoltak be.⁵⁴³ Galíciában az ukrán, Horvátországban a horvát nemzeti lapok tiltakoztak a millennium ellen. A lemergi *Zsite i szlovo* érvelése hasonló volt a szlovák–román–szerb konferencia argumentációjához, amennyiben kétségbe vonta a millennium történelmi hitelességét, és sérelmezte az őslakosok utódainak semmibevételét.⁵⁴⁴ A horvát nacionalisták szerint a millennium értelmetlen Horvátország számára, mert a horvátok őseinek és a honfoglalás idején már létező horvát államnak semmi köze nem volt Árpád magyarjaihoz. A magyarországi nem magyar népekkel viszont szolidaritásukat fejezték ki, mivel őket a magyar kormány a millenniummal (is) el akarja magyarosítani. A horvát nacionalista lapok ezért azt követelték, hogy Horvátország bojkottálja a millenniumot. Ezek a lapok is előszeretettel számoltak be a millennium megünneplését kísérő kínos incidensekről.⁵⁴⁵

A szlovák, román és szerb politika megpróbálta a nemzetközi közvélemény figyelmét is felhívni a millennium elleni tiltakozásra, de az általuk publikált pamflet,⁵⁴⁶ illetve az általuk szervezett néhány marginális konferencia és kisebb tüntetés Nyugat-Európában nem volt elég a sikerhez. Bukarest, Belgrád és Zágráb utcáin viszont már jelentős tiltakozások zajlottak, annak ellenére, hogy a román, a szerb és a horvát kormány is Magyarország szövetségese volt (a zágrábi tiltakozások intenzitása azonban nem érte el az előző évi zavargásokét). A demonstrációk főszereplői az ellenzék által támogatott nacionalista egyesületek és diákok voltak. A belgrádi tüntetés apropóját az adta, hogy a tervezett június 8-i felvonuláson a magyar történelmi zászlók között a középkori Magyarország vazallusainak zászlait is feltüntették. Közöttük volt a szerb zászló is, amit a szerb kormány Szerbia szuverenitásának megsértéseként értelmezett, és tiltakozott az osztrák–magyar külügyminisztériumnál. Belgrád utcáin többezres tömeg demonstrált a középkori Szerbia zászlajának felhasználása ellen a magyar millenniumon; a tömeg többek között magyar

542 „Gesslerov klobúk”, *Národné noviny*, 1896. április 8. További példák: Pavol Komora, „Milénárne oslavy v Uhorsku roku 1896 a ich vnímanie v slovenskom prostredí”, *Historický časopis* 44, č. 1 (1996): 3–16.

543 Petru Weber, „Das ungarische Millennium bei den Rumänen”, in *Interethnische- und Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum: Historische Studien*, Hrsg. Sorin Mitu – Florin Gogâltan (Cluj: Verein der Historiker aus Siebenbürgen und dem Banat, 1996), 256–271.

544 „I mi v Evropi: Proteszt halickih Rusziniv proti magjarszkoho tiszjacsolitya”, *Zsite i szlovo: Viztnik literaturi, politiki i nauki* 3, kn. 1 (1896): 1–9.

545 Sokcsevits Dénes, „A magyar millennium a horvát közvélemény szemében”, in *Croato-Hungarica: Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza*, ur. Milka Jauk-Pinhak – Csaba Gy. Kiss – István Nyomárcay (Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Matica hrvatska, 2002), 437–446.

546 *La question des trois nationalités en Hongrie* (Paris: Édition du Comité des Trois Nationalités, 1896).

zászlók égetésével fejezte ki dühét, ami természetesen a magyar közvélemény felháborodásához vezetett, és a budapesti sajtó azzal vádolta a szerb kormányt, hogy a zavargások a hallgatóságos támogatásával történtek. Az osztrák–magyar–szerb szövetséget azonban nem tudta felszámolni ez a konfliktus.⁵⁴⁷

A millenniumot a szociáldemokrácia szintén radikálisan elutasította. A honfoglalást a szociáldemokrata múltértelmezés még pozitív eseménynek állította be, de ennek narrációja mindenfajta pátozt nélkülözött. Történelmi materialista nézőpontból nézve ugyanis a honfoglalás a kelet-európai legelők elégtelen számának, az államalapítás pedig a keresztény országok nyomásának következménye volt.⁵⁴⁸ Ezekről a szocialisták értelmetlennek tartották a megemlékezést, pontosabban olyan hazug ünneplésnek, amely csak a gazdagoknak szól. A jelen virágzását demonstráló kiállítással szemben a szocialista sajtó a munkások és parasztok nyomorát, a magyar alkotmányosság mítoszával szemben pedig a választójog hiányát emlegette fel.⁵⁴⁹ A szocialista sajtó ezért nem nagyon foglalkozott a millenniummal; olvasóit inkább május 1. megünneplésére biztatta: ez annyiban sikeresnek is bizonyult, hogy május 1-jén több ezren követeltek Budapest utcáin választójogot és jobb életkörülményeket.⁵⁵⁰

A millennium radikális elutasítása mellett azonban olyan stratégiák is megjelentek, amelyek az azonosulás vagy legalábbis valamilyen praktikus elfogadás lehetőségét nyújtották. Az azonosulásra a legegységesebb példát a magyarországi ruszin elit szolgáltatta. A ruszin elit történelemértelmezése szerint ugyanis a ruszinok ősei még Etelközben szövetséget kötöttek Árpád magyarjaival, és együtt keltek át a Kárpátokon, azaz az ősruszinok is részei voltak a honfoglalásnak. A millenniumot tehát a ruszin elit a magyar–ruszin szövetség ünnepléseként értelmezte. A kormány által is támogatott szlovák *Slovenské noviny* pedig a múltnak olyan interpretációját nyújtotta, amely a szlovák nyelvű polgárok számára is elfogadhatóvá tette az ezredévi ünnepelést. A lap a millennium magyar etnikus értelmezését ignorálta, és az ősmagyar–morva konfliktust előtérbe helyező szlovák nacionalista narratíva helyett a magyar–szlovák testvériségre és közös teljesítményekre helyezte a hangsúlyt. Ezt az üzenetet a lap a katolikus püspökök millenniumi körlevelével erősítette meg.⁵⁵¹ Ehhez hasonló volt a szász sajtó nagy részének attitűdje is. A kormánnyal 1890 óta szövetségben álló Szász Néppárt központi lapja, a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* Szent Istvánra és a magyar királyoknak a

szászok iránt tanúsított előzékenységre, illetve a szászoknak a magyar történelemhez való hozzájárulására helyezte a hangsúlyt.⁵⁵²

Horvátország különleges helyzetben volt. A horvát nacionalista ellenzék érvei nem hatották meg a zágrábi kormányt és a kormánypárti sajtót. Ezek amellel érveltek, hogy a Magyarországgal kötött szövetség kulcsfontosságú volt Horvátország és a horvát nemzet fennmaradásában, ezért a szászor a millenniumon való hivatalos horvát részvétel mellett döntött. Az Ezredévi Kiállításon a magyar és a horvát zászló egymás mellett lobogott, ezáltal a két ország egyenlősége szimbolikusan is megjelent. Horvátország külön pavilont kapott, ahol a horvát történelem emlékeit állították ki, illetve több mint 8000 kiállító mutatta be a jelen Horvátországának gazdaságát. Hogy ezek a kiállítók egyetértettek-e a kiállítás mögött meghúzódó ideológiai programmal, természetesen nem tudjuk; az biztos, hogy nem akarták elmulasztani a kiállításban rejlő reklám lehetőségét.⁵⁵³

A millennium nemcsak a politikusokat és újságírókat készítette reagálásra, de az emberek sokaságát is döntés elé állította. Különösen kényes helyzetbe kerültek a püspökök, akiknek meg kellett találniuk a helyes magatartást a kormány, saját lelkiismeretük és híveik elvárásai között. Friedrich Müller szász evangélikus püspök millenniumi körlevelében megoldásként a magyar és a szász történelmi olvasatot kombinálta.⁵⁵⁴ Victor Mihali balázsfalvi görög-katolikus érsek és Miron Romanul nagyszebeni ortodox metropolita drasztikusabb választ adott: körlevelükben mindketten kifejezték, hogy a millennium megünneplését a kormány rendelte el, ennek ellenére utasították az iskolákat és egyházközségeket ünnepség megtartására. Az elutasítást az ortodox körlevél leplezte kevésbé: Romanul szövege szerint az ünnepségek valójában csak a magyarokról szólnak. Az elrendelt ünnepi ima a magyarországi románokért, illetve a magyarországi népek közötti békéért esedezett. A metropolita továbbá minden ortodox románnak megtiltotta, hogy az egyházi kereteken kívül rendezett ünnepségeken az egyházat képviselje. A körlevél a magyar sajtó körében komoly felháborodást keltett; Romanul kiadott ugyan egy nyilatkozatot, amelyben kifejezte Magyarország iránti lojalitását, de ettől még a magyar lapok hazaárulónak kiáltották ki.⁵⁵⁵

Akárcsak a püspökök, a hivatalnokok, tanárok és papok is különböző stratégiákat választottak a helyzet megoldására. Észak-Magyarországon a legtöbb ünnepség a kormány elvárásai szerint zajlott. Szepes vármegye főis-

547 „A meggyalázott millennium”, *Pesti Napló*, 1896. május 3.; „Elégtételt”, *Pesti Napló*, 1896. május 4.; „A belgrádi zászlóégetés”, *Pesti Napló*, 1896. május 6.

548 „A honfoglalás”, in *Népszava naptár 1896. szökö évre a magyar munkásnép számára* (Budapest: Boruth E., 1896), 128–133.

549 „A magyarországi munkásokhoz”, *Népszava*, 1896. január 4.; „A millennium, a burzsoázia és a munkások”, *Népszava*, 1896. február 1.

550 „Május elseje”, *Pesti Hírlap*, 1896. május 2.; „A vörös május”, *Pesti Napló*, 1896. május 2.

551 „Zasvätenie millenniuma”, *Slovenské noviny*, 1896. január 4.

552 „Zum Millennium”, *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1896. május 2.

553 Horvát- és Szlavónország a Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére Budapesten 1896. évben rendezett országos kiállításon (Zágráb: Narodne Novine, 1896); Sokcsévits, „A magyar millennium”, 446–448.

554 Petru Weber, „The Nationalities and the Millennium in Dualist Hungary”, *Transylvanian Review* 6, no. 4 (1997): 103.

555 Antonie Plămădeală, *Lupta împotriva deznaționalizării Românilor din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar în vremea lui Miron Romanul 1874–1898 după acte, documente și corespondențe inedite* (Sibiu: Tipografia Eparhiale, 1986), 150–180.

pánja büszkén jelenthette: a millennium jó lehetőséget teremtett arra, hogy szlovák és német településeken is magyar hazafias versek és beszédek hangozzanak el.⁵⁵⁶ A *Národné noviny* csupán három olyan evangélikus templomról és egyetlen iskoláról tudott, ahol egyáltalán nem tartottak millenniumi ünnepséget. Kifejezetten millenniumellenes incidensek alig történtek. Az egyik ilyen Liptószentmiklóson esett meg: az evangélikus lelkész „magyarellenés” beszédet tartott, szlovák nemzeti aktivisták szándékosan nem világították ki a házaikat a meghirdetett díszkivilágítás alkalmával, az utcán a *Hej slováci* című szlovák nemzeti dalt énekelték, és azt kiáltották: „Le a magyarokkal!”⁵⁵⁷ A többség jellemzően ennél finomabb stratégiát alkalmazott: a hollósi evangélikus népiskola tanítója például nem magyarázta el a tanulóknak a millennium jelentését, akiknek így fogalmuk sem volt arról, hogy miről szólt az iskolai ünnepség.⁵⁵⁸

Kelet- és Dél-Magyarországon sokkal kevésbé finomkodtak az elégedetlenek. A vármegyék és a városok közgyűléseinek román tagjai általában bojkottálták a millenniumi ünnepségeket.⁵⁵⁹ Számos román nyelvű iskola és egyházközség egyáltalán nem tartott rendezvényt; ahol mégis tartottak, ott jellemzően kevesen jelentek meg, és az ünnepség tartalma sem a kormány elképzeléseire igazodott. Román papok gyakran imádkoztak csak a románokért, a magyar *Himnusz* helyett a *Gott erhaltét* énekelték, és ezzel szimbolikusan a dualista rendszer legitimitását és Erdély magyarországi integrációját is kétségbe vonták. A sajtó számtalan nevetséges incidensről számolt be: a millennium tiszteletére ültetett fákat sokfelé kivágták, Lugoson a vásár tombolájának földjé egy román színekkel díszített bárány volt, a Temes megyei Kubin román ortodox papja Bánffyknak nevezte el a kutyáját, és levetette a diákokkal a magyar kokárdát.⁵⁶⁰ Voltak olyan román települések is, ahol az ünnepségek mindenfajta konfliktus nélkül zajlottak le, de az incidensekre a magyar közvélemény általában felháborodottan reagált. A dél-magyarországi szerb reakciók nagyban hasonlítottak a románokéira. Sőt a komikus incidensek a fővárost sem kerülték el. Olyan nehéz volt például szerb jegyespárt találni, akik a szerb hagyományok szerint kötöttek volna házasságot az Ezredévi Kiállítás néprajzi falujában, hogy már majdnem le kellett mondani erről a látványosságról. A kiállítás bezárása előtt végre sikerült egy megfelelő párt szereznii, az illetékes ortodox pap azonban nem volt hajlandó összeadni az „árulókat”.⁵⁶¹ Ugyanakkor viszont a temesvári ünnepségeken számos szerb is megjelent, és

556 Puttkamer, *Schulalltag und nationale Integration*, 406.

557 „Pánszláv fészkelődés”, *Pesti Hirlap*, 1896. június 5.

558 Frideczky Timót Thuróczy Vilmosnak, 1896. június 1., *ŠOAN*, 11, 1896/1/186–16. eln. 1896.

559 Kemény, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, 2:477–478.

560 „Millenniumi faültetés”, *Pesti Hirlap*, 1896. április 26.; „Ünneprontó román pap”, *Pesti Hirlap*, 1896. május 15.; „Az ezredik év ünnepélyei”, *Pesti Hirlap*, 1896. május 23.; „Oláh mulatság”, *Pesti Hirlap*, 1896. június 5. Hasonló esetek: „Egy község a millennium ellen”, *Pesti Hirlap*, 1896. április 23.; „A magyar lobogó elégetése Karánsebesen”, *Pesti Hirlap*, 1896. május 10.

561 „Szerb esperes a millennium ellen”, *Pesti Napló*, 1896. szeptember 16.

„hazafiasan”, azaz a magyar nemzeti elvárások szerint viselkedett; a budapesti magyar sajtó szembeállította őket az ünnepségeket bojkottáló románokkal.⁵⁶²

Minden incidens ellenére azonban a magyar kormány és sajtó az ünnepségeket komoly sikerként értékelte. Végül is emberek millió látogatták meg a kiállítást, vettek részt iskolai, egyházi, települési vagy egyesületi ünnepségen, amelyeken megtanulhatták, hogy kicsodák az őseik, és ez milyen következményekkel jár a jelenre nézve.

A helyi millenniumi ünnepségek

A kormány az iskolai ünnepségek tartalmát valamennyire tudta ugyan befolyásolni,⁵⁶³ de az 1896 májusában lezajlott rendezvényeket valójában a helyi elíték szervezték. Az iskolák, egyházközségek és települések mellett számos egyesület is tartott millenniumi ünnepséget. A helyi elíték megpróbálták saját közösségük történetét összeegyeztetni a millenniumi diskurzussal, és a múlt számukra fontos elemeit kiemelni, hogy a millenniumot saját olvasatukban értelmezhesék. A millenniumi időszak emelkedett hangulatában az ünnepségek és maradandó emlékkalkotások finanszírozására is hamarabb nyíltak meg a helyi szereplők pénztárcái, mint egyébként.

Pozsony város közgyűlésének millenniumi díszülésén Vutkovich Sándor, a város magyar nemzeti elitjének tipikus képviselője azt tekintette át, mivel járult hozzá Pozsony a magyar nemzeti történelemhez. Gustav Dröxler polgármester beszédében inkább a város lojalitása jelent meg az uralkodó és az ország iránt. A két beszédben tetten érhető a Pozsonyról szóló kétfajta beszédmód; sokatmondó, hogy ezek csupán árnyalataikban különböztek egymástól. A millenniumi lelkesedésben a városi közgyűlés komoly pénzüsszeget ajánlott fel a város magyar színházi életének fejlesztésére – ez volt Pozsony kulturális életének utolsó olyan szegmense, amelyben még egyértelműen a német nyelv dominált.⁵⁶⁴ Szintén a színház magyar nyelvűségét próbálta meg előmozdítani a Toldy Kör ünnepsége, híres budapesti színészek fellépésével.⁵⁶⁵

Nyitrán, a megye ünnepi közgyűlésén a kormánypárti szónok a magyar állameszmét dicsérte és a magyar történelmet liberális szemszögből értelmezte. A millenniumi konszenzust demonstrálandó, egy néppárti szónok is fel szólalhatott, aki mérsékelt katolikus narratívában értekezett a magyar történelem katolikus értékeiről. A konszenzus azonban nem állhatott túl biztos

562 *Pesti Napló*, 1896. május 12.

563 Sretvizer Lajos, *Ezer esztendő: A milleniumi ünnepségek anyaga a népiskolákban a Vallás és Közoktatásiügyi M. Ki. Minister tervezete szerint* (Budapest: Dobrowsky és Franke, 1896).

564 „A millennium megünneplése Pozsonyban”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. május 12.

565 Bertalan Schönvitzky, *A „Pozsonyi Toldy-Kör” 1896. évi szeptember hó 26. és 27. napján tartott millenáris ünnepségeinek emléklapjai* (Pozsony: Eder István könyvnyomdája, 1896).

lábakon, mert a közgyűlés utáni fogadáson a katolikus papok többsége nem jelent meg; csak a piarista szerzetesek fogadták el a meghívást.⁵⁶⁶

Brassó megye ünnepi közgyűlését az összes román és a zöld szász képviselő bojkottálta. A magyar nemzeti integráció legvehemens kritikusaiban Friedrich Jekel alispán kétnyelvű beszédében emelte ki a szász hozzájárulást Magyarország történetéhez. Maurer Mihály főispán hasonló szellemű szónoklatában utalt Magyarországra és a Barcaság történetére. Mindkét előadó úgy vélte, a nem magyaroknak is részt kell venniük az ünnepségeken, mert Magyarország minden nép számára biztosítja a fejlődés kereteit. Maurer ezt azzal támasztotta alá, hogy a szászok teljesítményét a magyar királyok széles körű jogokkal és védelemmel ismerték el, a románok pedig a dualista korszakban gyorsan fejlődtek, azaz mindkét csoportnak megvan az oka arra, hogy részt vegyen a millenniumi ünnepségekben. Pohárköszöntőjében Franz Herfuth esperes pedig a szabadelvű politikát méltatta, amely biztosította a szászok fejlődésének kereteit.⁵⁶⁷

Pannonhalmán 1896 májusában nem tartottak ünnepséget, de a Győr megyei ünnepi közgyűlés fő szónoka Fehér Ipoly főapát volt, aki ünnepi beszédében sikeresen ötvözte a liberális és a katolikus értékeket, és hitet tett a magyar állameszme mellett.⁵⁶⁸

A hivatalos szint mellett nagy tömegeket vonzó ünnepségekre is sor került. Május 10-én Pozsony, Nyitra és Munkács összes templomában, zsinagógájában és iskolájában ünnepelték a millenniumot. Pozsony négy középiskolája közös ünnepségén 1600 diák és a városi vezetés volt jelen; mellettük csak 200 szülőnek jutott hely, pedig az igény ezt sokszorosan meghaladta volna. A program a magyar történelem magyar etnikai olvasatát reprezentálta mindenféle helyi referencia nélkül. Az egyik szónok szociáldarwinista ihlettségű beszédében a magyarosítás szükségességéről értekezett. Így a diákok – akiknek többsége nyilvánvalóan nem magyar származású volt – az ősmagyarok történetéről mint saját múltjukról tanulhattak.⁵⁶⁹ Ugyanezen a napon a várost és a boltokat magyar zászlókkal díszítették, a házakat tulajdonosaik este kivilágították, a polgárok magyar kokárdát viseltek. Az újságok egyetértettek abban, hogy a polgárok nagy része lelkesen, örömmel vett részt az ünnepségeken. Egyetlen lap sem közölt hírt elégedetlenségről.⁵⁷⁰

566 „Nyitramegye ezredévi díszgyűlése”, *Nyitramegyei Közlöny*, 1896. május 24.; „A nyitramegyei tisztelt házból”, *Nyitramegyei Szemle*, 1896. május 24.; „Unsere Festtage”, *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenchner Zeitung), 1896. május 24.

567 *Die Millenniumsfeierlichkeiten im Kronstädter Komitate* (Kronstadt: Schlandt, é. n.), 32–51.; „Vármegyénk ünnepe”, *Brassói Lapok*, 1896. május 18.

568 „Győrmege ünnepe”, *Győri Hírlap*, 1896. május 12.

569 *Pozsonyi római katolikus gimnázium értesítője*, 1895/1896: 7–14.; *Pozsonyi evangélikus líceum értesítője*, 1895/1896: 1–8.

570 „A millennium megünneplése Pozsonyban”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. május 12.; „Die Millenniums-Feier in Pressburg”, *Preßburger Zeitung*, 1896. május 11.; „Die Feier des Millenniums in Pressburg”, *Westungarischer Grenzboten*, 1896. május 11.; „Különfélék”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. május 10.

Ugyanaznap Nyitrán is széles tömegek ünnepeltek. A nemzeti egységet demonstrálandó, az iskolai és egyházi ünnepségeken magas rangú, más felekezetű vendégek is tiszteletüket tették. A katedrálisban az ünnepi misét Bende püspök tartotta.⁵⁷¹ A piarista gimnázium diákjai az ünnepi műsor során Árpád magyarjairól mint saját őseikről hallhattak a mindenfajta helyi vonatkozástól mentes, csak a magyar nemzeti integrációt általánosságban méltató beszédben. A katolikus polgári iskola leánytanulói maguk varrta „magyar stílusú” ruhában jelentek meg; ünnepi programjukat meg kellett ismételni, annyian akarták volna látni. A katolikus elemi iskolák diákjainak szintén őseikről, Árpád magyarjairól szónokoltak, kiegészítve ezt a diskurzust a két szent király fontosságával. A zsidó elemi iskolások „magyar ruhába” öltözve hallgatták meg a magyar állameszmet támogató ünnepi műsort.⁵⁷² Este tűzijáték, díszkivilágítás, katonai és diákfelvonulás, továbbá térzene szórakoztatta a város közönségét. A félhivatalos lap, a *Nyitramegyei Közlöny* 10 ezer főre becsülte a közönség létszámát.⁵⁷³

Az ünnepi lelkesedést és a széles körű részvételt Munkácson sem lehet megkérdőjelezni. Sablonos beszédében a gimnáziumi szónok a magyar történelmet a magyar állameszme felől értelmezte.⁵⁷⁴ A millennium a város mindkét, nem etnikai magyar hátterű felekezetének, a görögkatolikusoknak és a zsidóknak is lehetőséget nyújtott lojalitásuk kifejezésére Magyarország iránt. A görögkatolikus iskolai és templomi ünnepségek két nyelven, magyarul és ruszinul zajlottak. Deskó János főesperes ünnepi beszédében azt hangsúlyozta, hogy a ruszinok szerény magyar nyelvtudása nem a hűtlenség jele, hanem alacsony iskolázottságukból fakad.⁵⁷⁵ Míg a görögkatolikusok „hazafiasságát” senki sem kérdőjelezte meg, a zsidó részvétel őszintesége, a város zsidóságának elkötelezettsége nem győzte meg a város keresztény magyar közvéleményét. Noha a zsinagógákat magyar zászlókkal díszítették, az ünnepi szertartás fényét különleges kóruselőadás emelte, és az ima a zsidók örök hűségéről szólt Magyarország iránt (szövegét a „központi hatóságok”, azaz vélhetően a budapesti Ortodox Központi Iroda írta), mindez azonban nem tudta ellensúlyozni, hogy egyetlen magyar szó nélkül, héber és jiddis nyelven folyt az egész ünnepség.⁵⁷⁶ Ugy tűnik, a keresztény magyar közvélemény többet kért a munkácsi zsidóktól, mint amennyit ők integritásuk megőrzésével

571 „Millennáris napok”, *Nyitramegyei Szemle*, 1896. május 17.

572 *Nyitrai piarista gimnázium értesítője*, 1895/1896: 128.; *Nyitrai római katolikus elemi iskolák értesítője*, 1895/1896: 1–10.; *Nyitrai római katolikus leány polgári iskola értesítője*, 1895/1896: 19–20.; „A nyitrai ezredévi iskolai ünnepélyek”, *Nyitramegyei Közlöny*, 1896. május 17.; „Millenniums-Schul und Kirchenfeier”, *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenchner Zeitung), 1896. május 17.

573 „Nyitramegye ezredévi díszgyűlése”, *Nyitramegyei Közlöny*, 1896. május 24.; „A magyar állam ezeréves fennállásának történelmi méltatása”, *Nyitramegyei Közlöny*, 1896. május 24.

574 *Munkácsi állami gimnázium értesítője*, 1895/96: 5–10.

575 „A g. kath. elemi iskolában” és „Zászlószentelés Oroszvágen”, *Munkács*, 1896. május 24.; „Ezredévi ünnepségek”, *Munkács és vidéke*, 1896. május 24.

576 „Az izraelita egyházban” és „Ezredévi fohász”, *Munkács*, 1896. május 10.

adni tudtak. A zsinagóga feldíszítése, Magyarország imába foglalása ugyanis nem ellenkezett a haszid vallásgyakorlás elveivel, a magyar nyelvű szertartás azonban mind elvi, mind gyakorlati nehézségekbe ütközött volna.

Pozsony, Nyitra és Munkács polgárainak nagyarányú és lelkes részvételével éles ellentétben állt a brassói ünnepségek lefolyása. „Megfelelő” ezredévi ünnepet ugyanis csak az államhoz kötődő, illetve a magyar nyelvű intézmények rendeztek. A város számos templomából csupán a katolikus, a református, a magyar evangélikus, illetve a két zsinagóga tartott ünnepi istentiszteletet. Az ortodox rabbi olyannyira ki akarta fejezni a brassói zsidók lojalitását Magyarországhoz, hogy az egész ország magyarosodásának szükségességéről beszélt.⁵⁷⁷ A magyar nyelvű középiskolák (azaz a katolikus gimnázium, a reáliskola és a kereskedelmi akadémia) szokásos elemekből álló közös ünnepsége után emléktáblát avattak, és a diákok a közeli Tömösi-szorosba kirándultak (ahol 1849-ben magyar–oroszlal ütközet zajlott).⁵⁷⁸ A magyar elemi iskolák diákjai emlékfák ültetésével ünnepelték a millenniumot.⁵⁷⁹ Az iskolák vezetése minden bizonnyal elégedett volt az ünnepségek pedagógiai értékével, mert az állami fenntartású Kereskedelmi Akadémia igazgatója szerint „[a] gondosan előkészített, s a helyi összes polgári, egyházi s katonai hatóságok, társulatok és más intézetek, szülők és tanügy-barátok résztvevése mellett megtartott fényes ünnepély feledhetetlenül kedvező alkalmat nyújtott arra, hogy tanuló ifjuságunk képzelete és érzülete felhevüljön a haza viszontagságos múltjának szemléletén; hogy a nagy és dicső múlt emlékének felelevenítésével nemzeti önértékében, és hazaszeretetében megerősödve gyarapodjék ismeretekben, erkölcsökben és hazafiui erényekben; hogy megismerjék egyfelől azon nagy erkölcsi erőt, mely hazánk alkotmányának biztosítékaiban rejlik, másfelől azon kötelemeket, melyeknek hű- és odaadó teljesítését várja a haza a tetteire hivatott fiatal nemzedéktől.”⁵⁸⁰

Az iskolákhoz hasonlóan a városban létező számos egyesület közül csak a magyarok ünnepelték meg a millenniumot. A legfontosabb a június 7-én, tehát a budapesti díszfelvonulás előestéjén tartott rendezvény volt. Brassó összes magyar egyesülete felvonulást rendezett a belvárosban a szokásos „hazafias” dalokat énekelve és verseket szavalva. A *Brassói Lapok* a felvonulók számát több ezerre tette, akik egy egész napon keresztül „elfoglalták” a belvárost.⁵⁸¹

A kizárólagos magyar részvétel sokatmondó, az ünnep időzítése ugyanis nem volt véletlen: egyszerre reflektált a budapesti, központi ünnepségre és

577 „Az egyházak ünnepe”, *Brassói Lapok*, 1896. május 12.

578 *Brassói állami reáliskola értesítője*, 1895/1896: 3–16, 25–26.

579 „Millenniumi fa-ültetés”, *Brassói Lapok*, 1896. május 9.; „A róm. kath. főelemi iskola ezredévi ünnepe”, *Brassói Lapok*, 1896. május 23.

580 *Brassói állami kereskedelmi akadémia értesítője*, 1895/1896: 30.

581 „A dicsőség napja”, *Brassói Lapok*, 1896. június 9. A patetikus *Brassói Lapokkal* ellentétben a *Kronstädter Zeitung* gúnyos cikkben számolt be az eseményről: „Irgendein Millenniumsfestivität”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. június 8.

Ferenc József megkoronázásának napjára. Tehát a magyar nemzeti integráció akkor sem lehetett elég vonzó Brassó szász és román polgárai számára, ha az uralkodó iránti lojalitás keretébe ágyazódott (pedig a dinasztikus lojalitás a város polgárainak kétségtelenül egyik legfontosabb identifikációs tényezője volt). Így nem túl meglepő, hogy a szász és román egyletek egyáltalán nem tartottak millenniumi ünnepségeket.

Az iskolák azonban nem engedhették meg maguknak, hogy távollétükkel tüntessenek. A szász evangélikus iskolák május 9-én tartottak millenniumi ünnepséget a bolgárszegi templomban. A fő szónok, az alreáliskola igazgatója a szászok szerepéről beszélt: szerinte a szászok hűsége Magyarországhoz a megmaradás garanciája volt a múltban és lesz a jövőben is. Az ünnepségen a németországi Leopold Maximilian Moltke dala, a szász költő Georg Friedrich Marienburg és német fordításban Vörösmarty Mihály versei hangzottak el. A magyar színek mellett a szászok piros-kék színei díszítették a helyszínt.⁵⁸² A szász iskolai ünnepség jól mutatja azt a kényes helyzetet, amelybe a szász intézmények a millenniummal kerültek. Az iskoláknak püspökiük rendelete és a kormányzati nyomás miatt ünnepségeket kellett tartaniuk. Az ünnepséget viszont nem az előkelő Fekete-templomban, hanem a szászok által lakott városrészek peremén, a bolgárszegi templomban tartották meg. Az épületet magyar és szász színekkel is dekorálták, a diákok viszont csak piros-kék kokárdát viseltek. A beszédek a szász történelemről szóltak, az előadott versek és dalok többsége is szász vagy német szerző műve volt. Azaz a kötelezően előírt millenniumi ünnepségen Árpádról nem esett túl sok szó, helyette inkább „elszászosították”: a millenniumot a brassói szászok saját fontosságuknak, történeti szerepüknek reprezentálására használták fel, miközben a Magyarország iránti lojalitást is kifejezték.

Teljesen más stratégiához folyamodtak a román iskolák. A román gimnázium évkönyve egy rövid mondatban beszámol ugyan arról, hogy az iskolában tartottak millenniumi ünnepséget, de a *Gazeta Transilvaniei* nem tudósított róla.⁵⁸³ Így feltehető, hogy csupán formális ünnepséget rendeztek, ügyelve arra, hogy a magyar kormány millenniumi üzenete a román iskolásokat ne érje el. Az ezredévről azonban a román iskolások sem maradtak le teljesen, bár az ő millenniumértelmezésük nem egészen az állami elvárások szerint alakult. Legalábbis a *Brassói Lapok* beszámol egy esetről, amikor román diákok az ünnepségek napján román kokárdát viseltek, egy magyar diákot ennek megcsókolására kényszerítettek, a magyar kokárdával pedig egy macskát díszítettek fel.⁵⁸⁴ Ha ez valóban megtörtént, azt mutatja, hogy a román diákok megértették: a millennium magyar etnikus olvasata és a román nemzeti iden-

582 *Brassói evangélikus gimnázium*, 1895/1896: 43.; „Millenniumsfeier der Kronstädter evang. Schulanstalten”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. május 9.; Protokoll über die Sitzungen des evangelischen Presbyteriums und der gr. Gemeindevertretung A. B., 1896. április 21., AFI, IV. Ba. 54. 1896. 63–64.

583 *Brassói román ortodox gimnázium, kereskedelmi iskola és reáliskola értesítője*, 1895/1896: 163.

584 „Helyi és vidéki hírek”, *Brassói Lapok*, 1896. május 14.

titás (amelyet többek között éppen az iskolákban is elsajátíthattak) nem összeegyeztethető koncepciók.

Pannonhalmán 1896 tavaszán nem zajlott ünnepség, mert a bencések millenniumi megemlékezésüket hozzákötötték az emlékmű későbbi felavatásához. Pusztaszeren sem tartottak helyi ünnepséget, mert emlékmű nélkül egyelőre értelmetlen lett volna bármilyen rendezvény. Zimonyban azért nem ünnepelt senki, mert a horvát kormány Horvát-Szlavónországban nem rendelt el ünnepségeket, a város vezetése és polgárai pedig nem éreztek ilyen irányú késztetést.

A helyi millenniumi ünnepségeket a sajtó részletesen tárgyalta és értelmezte, jóval sokszínűbben, mint amilyenek maguk a kormányzati elvárásoktól formált ünnepségek voltak. A pozsonyi polgárság hagyományos lapja, a *Preßburger Zeitung* a millennium kapcsán az ország szabad és modern jellegét hangsúlyozta, „nemzeti kérdésekkel” viszont kevésbé foglalkozott. Kiemelte a város hűségét Magyarország és az uralkodó iránt, és élesen visszautasította a hazafiatlanság vádjait, amelyek német nyelvű kultúrája miatt Pozsonyt érték.⁵⁸⁵ A katolikus *Preßburger Tagblatt* a millennium kapcsán Magyarország keresztény jellegét emelte ki. A lap szerint a jövő útja csak az lehet, ha az ország visszatér a keresztény értékekhez (ezen nyilvánvalóan a liberális politika végét értette). A „nemzeti kérdés” e lap szerkesztőinek sem volt fontos, viszont Ausztria és Magyarország egységét hangsúlyozták. Azaz a *Preßburger Tagblatt* millenniumértelmezése az egymásba fonódó katolikus, dinasztikus és állampatrióta lojalitásokból táplálkozott.⁵⁸⁶

A nacionalista agenda viszont megjelent a *Nyugatmagyarországi Híradó* lapjain, amelynek szerkesztői nem felejtették el figyelmeztetni a nem magyar ajkú magyarországiakat a haza iránti hűségre. A millenniumot a magyar nemzeti liberális lap a magyar állameszme alapján értelmezte.⁵⁸⁷ A magyar állameszme több elemét a *Westungarischer Grenzboten* olvasói is felfedezhették a millenniumot értelmező vezércikkben, melyben a lap Magyarország függetlenségét emelte ki Ausztriától, illetve elítélte az Ezredévi Kiállításon megjelenő „zsidó cégek” magas számát, és figyelmeztetett, hogy a zsidók „túlzott befolyása” veszélyes lehet Magyarország második ezredévére.⁵⁸⁸ A millenniumot csak egy újság, a szocialista *Westungarische Volkszeitung* utasította el. Az ünnepségek elvonják a figyelmet a munkások sivár életkörülményeiről és hiányzó politikai-szociális jogairól, állította a lap.⁵⁸⁹ Kritikája azonban valójában

585 „896–1000–1896”, *Preßburger Zeitung*, 1896. január 1.; „An der Schwelle eines Jahrtausends”, *Preßburger Zeitung*, 1896. május 10.

586 „Tausend Jahre!” *Preßburger Tagblatt*, 1896. május 10.

587 Szabó Imre, „1896”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. január 1.; „Pozsony ünnepe”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. május 10.

588 „896–1896”, *Westungarischer Grenzboten*, 1896. május 10.; „Die Landesausstellung 1896”, *Westungarischer Grenzboten*, 1896. május 9.

589 „Millenniums-Betrachtungen”, *Westungarische Volkszeitung*, 1896. május 24.

csak retorikai volt: nem szólított fel az ünnepségek bojkottjára, és egyetlen más lap sem számolt be szervezett millenniumellenes tiltakozásról.

Pozsony polgári lapjai tehát egymástól csak árnyalatokban eltérő narratívákat nyújtottak a millenniumról. Nyitrán ezzel szemben a katolikus és a liberális sajtó értelmezései között már jóval komolyabb különbségek fedezhetők fel. A katolikus *Nyitrai Szemle* egyszerre alkalmazott magyar etnikai és katolikus diskurzust: a magyar népet csak hite tartotta meg az elmúlt ezer évben.⁵⁹⁰ A lap a vármegyei díszközgyűlést, amelyet liberális tagjai domináltak, alacsony színvonalúnak ítélte, és csak a katolikus szónok beszédét méltatta.⁵⁹¹ A liberális *Nyitrai Közlöny* viszont az ünnepség egy részét bojkottáló egyháziakat vádolta hazafiatlansággal és az ünnepségek moráljának rombolásával; a lap durva hangnemben szólította fel a papságot, hogy tanuljon hazafiságot.⁵⁹² A *Nyitrai Közlöny* egyébként a millennium kapcsán szociáldarwinista ihletettséggű cikkekben a magyar szupremáciát és az ország elmagyarosodásának szükségességét hirdette.⁵⁹³ A magyar állameszme mellett a liberális, kétnyelvű *Nyitrai Lapok* (*Neutra-Trenchiner Zeitung*) is hitet tett, de szerkesztője az ország sokszínűségében a magyar nagylelkűség jelét látta.⁵⁹⁴ Hasonló módon járt el a *Neutraer Zeitung-Nyitrai Hírlap*, amelynek zsidó szerkesztője a millennium kapcsán Magyarország vallásos toleranciáját emelte ki.⁵⁹⁵

Mivel mind a két Munkácson megjelenő lap a város nemzeti-liberális középosztálya médiumának számított, a munkácsi sajtó a millennium lelkes támogatója volt. A *Munkács* és a *Munkács és Vidéke* diskurzusa gyakorlatilag megegyezett: a magyar történelem etnikus értelmezését emelték ki, elismeréssel szóltak a magyarosodó görögkatolikusokról, és kárhoztatták az ortodox zsidóságot.

A legváltozatosabb reakciókat a helyi millenniumi ünnepségek természetesen Brassóban születték. A *Brassói Lapok* örvendezett az iskolai, templomi és egyesületi ünnepségeken, és kiemelte, hogy Brassó belvárosa első alkalommal öltött magyar jelleget, öltözött magyar zászlódíszbe, és adott otthont a magyar pillér reprezentációjának.⁵⁹⁶ A vármegye díszülését egyrészt magyar etnikai diskurzusban kommentálta (a magyar „uralkodó faj és vezérlő nemzet legyen e hazában”), másrészt viszont elismerte az állam iránt lojális száz

590 „A haza nagy ünnepére”, *Nyitrai Szemle*, 1896. május 10.

591 „A nyitrai megyei t. házról”, *Nyitrai Szemle*, 1896. május 24.

592 „Nem illik”, *Nyitrai Közlöny*, 1896. május 31.

593 „A második évezred küszöbén”, *Nyitrai Közlöny*, 1896. január 5.; „Az ünneprontók”, *Nyitrai Közlöny*, 1896. május 3.

594 Dombay Hugó, „A nemzet ünnepe” és Leopold Erdélyi, „Zum tausendjährigen Feste”, *Nyitrai Lapok* (*Neutra-Trenchiner Zeitung*), 1896. május 3.; Erdélyi, „Zum Festtage”, *Nyitrai Lapok* (*Neutra-Trenchiner Zeitung*), 1896. május 17.

595 „Millennium”, *Neutraer Zeitung-Nyitrai Hírlap*, 1896. május 2.

596 „A zászlódísz”, *Brassói Lapok*, 1896. május 12.

képviselőket.⁵⁹⁷ A két német újság és a román lap eleve nem közölt millenniumi ünnepi vezércikket. Még a fekete szász lap, a *Kronstädter Tageblatt* is úgy vélte, hogy a szászokat inkább a szükség, mint a belső indíttatás vezeti a millenniumhoz.⁵⁹⁸ Közvetlenül a helyi millenniumi ünnepségekhez kapcsolódva a szász lapok csak az evangélikus iskolák ünnepségéről számoltak be. A *Kronstädter Zeitung* szerint a szász iskolákat kényszerítették az ünneplésre, és kiemelte, hogy a diákok kék-piros színeket viseltek.⁵⁹⁹ A mérsékelt *Kronstädter Tageblatt* viszont azt hangsúlyozta, hogy a szász iskolák önként ünnepelték a millenniumot, mert ezzel hűségüket fejezték ki Magyarország iránt.⁶⁰⁰

A júniusi eleji ünnepség során az eltérések talán még látványosabbak voltak. Az ünnepségről a *Brassói Lapok* lelkes győzelmi jelentésben tudósított. A *Kronstädter Zeitung* a soron következő Sachsentagról (a szász politikai elit konferenciájáról) cikkezett, és a magyar ünnepségről csak egy rövid és kritikus cikkben számolt be. A *Kronstädter Tageblatt* a városi közgyűlés új tagjaival, valamint a fekete és zöld szász frakciókkal foglalkozott, de az ünnepségről nem tájékoztatott, míg a *Gazeta Transilvaniei* Hétfalu közigazgatását kritizálta.⁶⁰¹ A négy lap annyira eltért egymástól, mintha négy különböző városban jelentek volna meg.

A májusi-júniusi ünnepségek alaposan megmutatták a magyar nemzeti integráció lehetőségeit és korlátait, illetve helyi értelmezéseinek különbségeit. A millenniumi diskurzus összeegyeztethető volt a legtöbb politikai szereplő, különösen a liberális polgárság politikai és történeti nézeteivel. Nyitrán a katolikus egyház konzervatív szárnya, Munkácsen a haszid zsidók, Brassóban a mérsékelt szászok is megpróbálták a millenniumi diskurzusba beleilleszkedni, de ez csak részben sikerült. A pozsonyi szocialisták, a brassói románok és a nacionalista szászok pedig különböző stratégiákat dolgoztak ki a számukra nem elfogadható millenniumi ünnepségek ellen.

Jelek az örökkévalóságnak

Vidéken a millenniumi ünnepségek nagy része 1896 júniusára lezajlott. A felkavart érzelmek csillapultak, az élet visszatért a rendes kerékvágásba, az állami ünnepségek maradandó nyomot szinte csak Budapesten hagytak. A Thaly Kálmán kezdeményezte emlékművek jelentősége így éppen abban rejlett, hogy az iskolai és templomi szavalatokkal ellentétben nem illantak el, hanem

597 „Vármegyénk ünnepe”, *Brassói Lapok*, 1896. május 18.

598 „Millenniumstimmung!”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. május 4.

599 „Millenniumsfeier der Kronstädter evang. Schulanstalten”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. május 9.

600 „Die Millenniumsfeier der ev. Schulanstalten”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. május 9.

601 „A dicsőség napja”, *Brassói Lapok*, 1896. június 9.; „Sachsentag”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. június 8.; „Grünen Größenwahns jüngste Blüte”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. június 8.; „Defecte administrationali?” *Gazeta Transilvaniei*, 1896. május 28./június 9.

az örökkévalóságig, de legalábbis a nemzet fennállásáig figyelmeztetniük kellett az ország polgárait a múlt „helyes” értelmezésére és az ebből fakadó konzekvenciákra a jelenben. Ezt tükrözték a Bánffy felkérésére⁶⁰² Thaly által megfogalmazott, az emlékművek talapzatába helyezett díszokmányok is: „Te pedig emlékkő állj az időknek végezetéig! Állj, míg a haza áll!”⁶⁰³

A tavaszi millenniumi ünnepségeket kormányzati utasítások alapján helyi szereplők hajtották végre, ami lehetővé tette, hogy a millenniumot az adott helyen fontos értékek reprezentációjára használják, akár a magyar állameszme szinte teljes háttérbe szorításával (erre a legjobb példát a szász iskolai ünnepség nyújtotta). A Thaly-féle emlékművekkel kapcsolatban azonban minden érdemi döntést a kormány és Thaly hozott meg, beleértve az emlékművek helyszínének kijelölését, kinézetét, elkészítését és az átadó ünnepségek megszervezését. A projektet közvetlenül a Miniszterelnökség felügyelte; költségvetését, 651 600 koronát, az állami büdzséből fedezték (a felavatás költségei megoszlottak az állam, a vármegyék és városok között). Helyiek – kis túlzással – csak passzív vendégként kaptak helyet a folyamatban. A tavaszi millenniumi ünnepségek sokszínűségével és rugalmasságával szemben az emlékművek átadása a homogenitást kívánta reprezentálni.

Amint az előző fejezetből kiderült, az emlékművek helyszíneiről 1894 februárjában született végleges döntés. A hasonló projekteknel a korszakban szokásos nyílt pályázat kiírására már nem volt elég idő.⁶⁰⁴ Ehelyett a kormány megbízta a Kereskedelmi Minisztérium Műszaki Osztályán dolgozó Berczik Gyula építésszt az emlékművek megtervezésével. Berczik nem tartozott a korszak ismert építészei közé: 1896 előtt mindössze csak néhány bérházat tervezett.⁶⁰⁵ Berczik Thalyval együtt bejárta a hét helyszínt, és Thaly iránymutatásai alapján elkészítette az emlékművek terveit, melyeket 1895 szeptemberében egy művészeti bizottság elé terjesztettek. A konzultatív bizottság tagjait (Benczúr Gyula és Lotz Károly festők, Fadrusz János szobrász, Lipthay Béla, aki felsőházi tagsága mellett a Magyar Iparművészeti Társulat elnöke is volt, Lechner Lajos urbanisztikai szakember és Gerlóczy Károly budapesti alpolgármester, aki a fővárosi millenniumi bizottságot is vezette) még Wekerle kérésére az Országos Képzőművészeti Tanács delegálta, azzal a céllal, hogy véleményezzék az Ezredévi Emlékmű és a budapesti Szent István-szobor terve-

602 Bánffy Dezső Thaly Kálmánnak, 1896. február 8., MNL OL P 1747, 2. doboz, 82.

603 Néhány ilyen szöveget közöl: Kőváry, *A millennium lefolyásának története*, 129–161.

604 A korszak szokásos emlékműállítási gyakorlatáról lásd: Kovalovszky Márta, „»Bronzba öntött halhatatlan«: A historizmus emlékműszobrászata”, in *A historizmus művészete Magyarországon: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Zádor Anna (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993), 82.

605 „Berczik Gyula”, in Szendrei János – Szentiványi Gyula, *Magyar képzőművészek lexikona: Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a XII. századtól napjainkig* (Budapest: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1915).

it.⁶⁰⁶ A bizottság további tagja volt még Pauler Gyula (mediavista történész, az Országos Levéltár igazgatója), Tarkovich József (miniszterelnökségi államtitkár), elnöki tisztségét pedig Bánffy Dezső töltötte be. A bizottság vegyesen vélekedett Berczik terveiről. A dévényi tervben Lipthay kifogásolta, hogy a tervezett oszlopon álló katonaalakot a hegy masszív tömbje elnyomja, ezért nagyobb tömegű emlékművet szeretett volna. Ezzel egyetértve Fadrusz a hegy oldalába bevéssett emlékművet javasolt. A második vitás esetben, Pusztaszerre Berczik az országgyűlést szimbolizálendő egy görög porticust tervezett, amelyen Árpád vezér szobra ült. Lipthay szerint ez elég esetben konstrukció, mert épületet nem szokás talapzatként használni. Fadrusz a görög stílust kifogásolta, amely nincs összefüggésben az ősmagyarokkal; helyette valami kifejezőbb, zordabb stílust ajánlott. Pauler ez ügyben Berczik védelmére kelt: szerinte a görög stílus jobban illik a pusztára nyugalmához, mint egy zordabb építmény. A harmadik kifogás a munkácsi emlékmű helyszínével kapcsolatban merült fel. Lipthay szerint nem a várba kellene rakni az emlékművet, mert egyrészt a vár emlékmű jellegű, nem illik bele más rendeltetésű szobor, másrészt pedig a tervezett obeliszk kürtőre emlékeztet. Helyette a városhoz közel eső másik hegyet, a Lovácskát javasolta. A többi emlékmű tervét a bizottság elfogadta. Bánffy megígérte, hogy a javaslatokat megfontolásra átküldi a parlament millenniumi bizottságának.⁶⁰⁷ Hogy ez megtörtént-e, arról nem szólnak a források. Mindenesetre a művészbizottság szakvéleményét teljes mértékben figyelmen kívül hagyták: Dévényben a túszerű oszlop, Pusztaszeren a porticuson ülő Árpád épült meg, a munkácsi emlékmű pedig a várba került.

Bercziknél valamivel ismertebbek voltak az emlékművek szobrai megalakító szobrászok: Jankovits Gyula (Dévény, Brassó), Kallós Ede (Nyitra, Pusztaszer), Bezerédy Gyula (Munkács, Pannonhalma, Zimony) és Róna József (Zimony).⁶⁰⁸ Stilisztikai és tartalmi kérdésekben Thalyval is konzultáltak: a szobrászok megmutatták neki modelljeiket, illetve Thalyt bízták meg a pannonhalmi emlékmű freskótémáinak kijelölésével.⁶⁰⁹

Az emlékművek művészi színvonala jóindulattal is középszerűnek minősíthető. A kortárs leírások és művészettörténeti összefoglalók elismerték ugyan a hét emlékművet mint a nemzeti integráció reprezentálásának eszközeit, de esztétikai értéket nem tulajdonítottak nekik. A millenniumi év történéseit lelkes hangon összefoglaló Kőváry László is elismerte, hogy a „hét emlékmű nem valami Nilus parti Cheops, Chefre, Mankara pyramisok [...] ha

606 Pulszky Ferenc Wekerle Sándornak, 1894. december 19. K26 333. csomó 1895–22.I.A.623. 64–65. oldal.

607 Jegyzőkönyv az ezredéves emlékmű és a Szent István szobor kivételének ellenőrzésére hivatott művészbizottságnak Budapesten, 1895. szeptember hó 17-én tartott negyedik üléséről. K26 332. csomó 1895–22.I.A.712. 60–67. oldal.

608 „Bezerédi Gyula”, „Jankovits Gyula”, „Kallós Ede”, „Róna József”, in Zádor Anna – Gentheon István, szerk., *Művészeti lexikon* (Budapest: Akadémiai, 1966).

609 Berczik Gyula Thaly Kálmánnak, 1896. október 8., MNL OL P 1747, 3. doboz, 7156; Wlassics Gyula Thaly Kálmánnak, 1897. október 18. MNL OL P 1747, 3. doboz, 8865.

nem is világ-csodák, nekünk a honfiúi érzelmek zarándokló helyei. [...] Nekünk zengő szobrok, melyek a [sic!] Árpádok hagyományait zengik.”⁶¹⁰ Az emlékművek technikai megvalósítása sem túl magas színvonalú. Thalynak is feltűnt, hogy a költségek csökkentése miatt az eredeti tervnél kisebbre épített nyitrai emlékmű nem elég magas, hogy kiemelkedjen a Zobor-hegyből, a pannonhalmi és a pusztaszeri emlékműveket pedig átadásuk után néhány évvel már renoválni kellett.⁶¹¹ Ezt leszámítva, Thaly elégedett volt: az emlékművek, akárcsak poétikája és tudományos alkotásai, patetikusak voltak, és a nemzet dicsőségét hirdették.

Az emlékművek üzenetének hatékony közvetítése céljából minden emlékművet nagyszabású ünnepség keretében adtak át. Az avatási ünnepségek időpontját gyakorlati szempontok határozták meg. Az októberre kitűzött parlamenti választások előtt mindenképpen át kellett adni az összes emlékművet, hogy a választási kampány okozta feszültségek ne zavarják meg az általuk reprezentálni kívánt nemzeti egység illúzióját. Eddig az időpontig viszont az emlékművek nem készültek el, ezért a legtöbb ünnepségen vagy alapkövet tettek le, vagy félkész emlékművet avattak. Az avatási ünnepségek egységes forgatókönyv szerint zajlottak: az ország politikai és kulturális elitjének (a parlament két háza, az egyetemek, a Magyar Tudományos Akadémia) reprezentánsai jelenlétében egy miniszter mondott beszédet, egy helyi politikus átvette az emlékművet, és egy magas rangú pap megáldotta. Az ünnepség előtt és után a magas rangú vendégeknek bankettet tartottak a városban, nézőközönségről pedig a vármegyei hatóságok gondoskodtak.

„Eddig német, s ne tovább!”,⁶¹² a dévényi emlékmű

A dévényi vár romjai között felállított emlékmű egy oszlopon álló, Ausztria felé néző magyar harcost ábrázolt, egyik kezében magyar címeres pajzzsal, a másikkban leeresztett karddal. Thaly indoklása szerint a címer Magyarország önállóságát jelképezi Ausztriától és a világtól, a katona leeresztett kardja pedig azt, hogy bár a magyarok fegyverrel foglalták el országukat, tovább terjeszkedni nem akarnak; ha azonban a szükség úgy hozza, a leeresztett fegyvert ismét fel lehet emelni az ország védelmére.⁶¹³ Az Osztrák–Magyar Monarchia belső határán felállított szobor üzenete tehát elsősorban az elképzelt magyar függetlenségről szólt. A vár szláv eredete, illetve a magyarok katonai győzelme a morvák felett megjelent ugyan Thaly indoklásában és az avatóünnepséghez kapcsolódó diskurzusban, de nem kapott fontos szerepet.⁶¹⁴

610 Kőváry, *A millennium lefolyásának története*, 126.

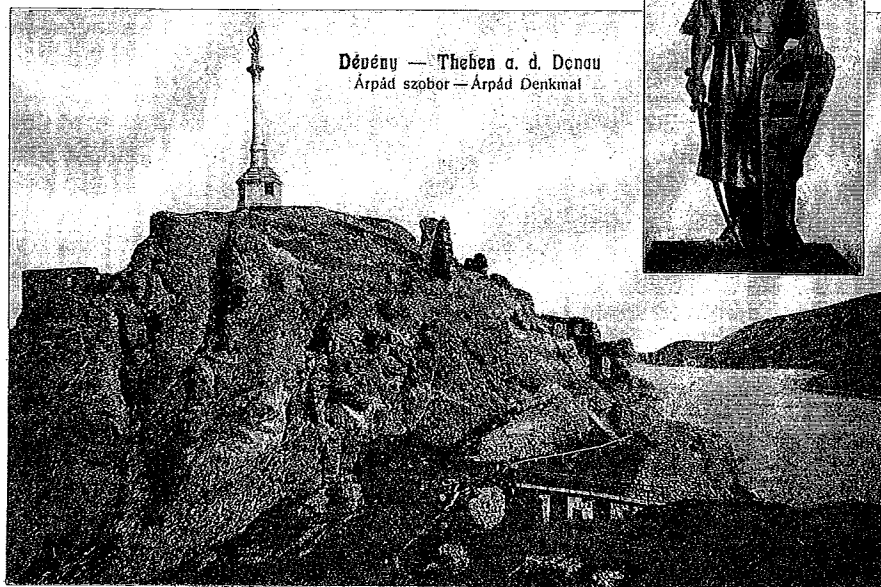
611 Thaly, *Az ezredévi*, 36–37.

612 Uo., 21.

613 Uo., 11, 19–21.

614 *A Nyugatmagyarországi Híradó* Šafařík érveit felhasználva tagadta, hogy Dévény morva főváros lett volna, ezzel csökkentve a vár szláv eredetének jelentőségét. Valentényi György, „Dévény vára”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. október 18.

Az emlékművet felavató ünnepségre a millenniumi év végén, október 18-án került sor. A fő szónok, Jósika Sámuel király személye körüli miniszter, közhelyes beszédet mondott a magyar állameszméről és a szabadelvű értékekről, mindenfajta helyi vonatkozás nélkül. A vármegyétől Zsigárdy Gyula ügyvéd, a vármegyei bizottság tagja romantikus fordulatokkal tűzdelt szónoklatában egyszerre emlékezett meg a magyaroknak a morvákon aratott katonai győzelméről és a magyarok meg a szlávok békés együttéléséről.⁶¹⁵

8. kép. A dévényi millenniumi emlékmű

A közönség szinte kizárólag meghívott vendégekből állt, többnyire a városi és vármegyei középosztály tagjaiból, de Pozsony vármegye községeinek képviselői, a pozsonyi nyomdászok dalárdája és a városi önkéntes tűzoltók egylete is megjelent, azaz az alsóbb osztályok is képviseltették magukat. Spontán tömegek azonban az avatóünnepségen nem vettek részt; hogy ezt a tényt mennyire magyarázza a kedvezőtlen időjárás (az ünnepség napján heves eső esett), a helyszín nehéz megközelíthetősége, az érdeklődés hiánya vagy ezen tényezők kombinációja, nehéz eldönteni.

615 „Das Fest in Theben”, *Preßburger Zeitung*, 1896. október 19.; Zsigárdy Gyula, *Beszéd, melyet Zsigárdy Gyula a dévényi millenáris szobor leleplezésénél mondott* (Galánta: 1896). Zsigárdy szövegét szlovákul is publikálta.

Nem túl meglepő módon az országos magyar sajtó lelkes szavakkal méltatta az emlékművet és az ünnepséget; a kormánypárti, tehát a kiegyezést támogató lapok is kiemelték, hogy az emlékmű Magyarország függetlenségét szimbolizálja.⁶¹⁶ A *Nyugatmagyarországi Híradó* patetikus cikkben számolt be az emlékműről, amelynek nemzeti szintű jelentőséget tulajdonított, mivel a lap szerint hazafiságra tanít mindenkit.⁶¹⁷ A pozsonyi német nyelvű sajtó kevésbé lelkesedett: bár minden lap részletes jelentést közölt az avatásról, ünnepi vezércikket egyik sem szentelt az emlékműnek. Mindkét liberális lap, a *Preßburger Zeitung* és a *Westungarischer Grenzbote* üdvözölte az emlékművet; az előbbi a várost ért megtiszteltetésként értelmezte a felavatási ünnepséget, az utóbbi pedig afölött örvendezett, hogy a senki sem bojkottálta a rendezvényt (egyértelműen a katolikus egyházi vendégekre célozva).⁶¹⁸ A városi katolikus sajtó részletes tudósítása viszont az emlékműről semmilyen értéktartalommal bíró állítást sem fogalmazott meg.⁶¹⁹ Mindenesetre mindhárom pozsonyi német polgári lap tudósítása azt sugallja, hogy a dévényi emlékmű nem tartozott szervesen a városhoz, és nem éreztették azt, hogy a szobor a pozsonyiak identitását befolyásolni tudná.

Az emlékművel szemben két oldalról lehetett ellenállásra számítani. A pozsonyi szociáldemokraták véleménye vélhetően negatív volt, mivel azonban a *Westungarische Volksstimme* számai ez időszakból nem maradtak fenn, ezt az állítást bizonyítani nem lehet. Kritikus véleményt még a szlovák nacionalisták is megfogalmazhattak, akiknek nyilvánvalóan fájhatott a morva múlt látványos semmibevétele. A *Národné noviny* azonban nem tudósított a dévényi emlékműről. Hogy a lap szándékos hallgatással akarta-e az emlékmű jelentőségét csökkenteni, vagy a közelgő parlamenti választások időszakában nem találták elég érdekesnek a magyar nacionalizmus újabb megnyilvánulását, nem lehet eldönteni. Annyi bizonyos csak, hogy a szlovák nemzet potenciális pozsonyi tagjai az események szlovák értelmezését nem ismerhették. A szlovákul olvasóknak ehelyett a *Slovenské noviny* rövid és távolságtartó beszámolójára kellett hagyatkozniuk.⁶²⁰ Kritikus hangok tehát nem nagyon zavarhatták meg az ünnepség kommunikációját, az azonban biztos, hogy sem a hatóságok, sem az újságok nem számoltak be semmilyen nyílt konfliktusról a magyar nemzeti integráció szimbólumának számító emlékmű felavatása körül, viszont a széles körű lelkesedés is igen valószínűtlennek tűnik.

616 „Ünnep a zajban”, *Pesti Napló*, 1896. október 18.; „Az utolsó millenniumi emlékek”, *Pesti Napló*, 1896. október 19.; „Beszélő szobrok”, *Budapesti Hírlap*, 1896. október 18.

617 „A dévényi ünnep”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. október 18.; „A dévényi ezredéves emlékmű felavatása”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. október 19.; Radó Ernő, „Dégvény: A dévényi ünnep”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. október 21.

618 „Das Fest in Theben”, *Preßburger Zeitung*, 1896. október 19.; „Die Einweihung des Thebener Millenniumsdenkmales”, *Westungarischer Grenzbote*, 1896. október 19.

619 „Die Einweihung des Thebener Millenniums-Denkmales”, *Preßburger Tagblatt*, 1896. október 19.

620 „Millennárne pomníky”, *Slovenské noviny*, 1896. október 20.

„Gondoskodtam a tót atyafiakról is”.⁶²¹ a nyitrai emlékmű

Nyitra mellett, a Zobor-hegyen felállított emlékmű egy 22 méter magas obelisk volt, amelynek talapzatát négy oldalról felszállni készülő turulok díszítették. Az emlékművet eredetileg 36 méter magasra tervezték, de Berczik önkényesen csökkentette a méretét. Thaly szerint így nem eléggé emelkedett ki a Zoborból, de a városból azért látni lehetett.⁶²² A felavatás napján, augusztus 30-án, még csak az obelisk volt készen, a turulok csak később kerültek fel az emlékműre.

Az ünnepség a városházán a város ünnepi közgyűlésével kezdődött, ahol Kostyál Pál polgármester a város történeti érdemeit méltatta.⁶²³ A résztvevők innen az emlékműhöz vonultak, ahol Bende püspök misét mondott, majd a magyar történelmet egyszerre katolikus és liberális értékek szerint interpretáló szónoklatot tartott. Ezután Perczel Dezső belügyminiszter mindenfajta helyi referencia nélkül a magyar állameszméről értekezett. Az emlékművet a vármegye részéről átvevő Craus István alispán már annál inkább a nyitrai közönséghez szólt: maga és a jövő nemzedékei nevében megígérte, hogy az „emlékmű az összes emlékekkel és hagyományokkal híven lesz megőrizve az enyészettől és ehhez a helyhez tapadó kegyeletes érzés és nemzeti hagyomány élni fog a nép ajkán”. Craus büszkén említette meg, hogy Nyitra immár nyelvében is magyar (mint azt a statisztikák mutatják, ez az állítás így nem volt ugyan igaz, de a városi középosztály ekkor valójában a magyar nyelvet használta elsődlegesen). Az alispán beszédmódja egyértelműen a befogadó magyar kultúrnemzet diskurzusát tükrözte.⁶²⁴ A hivatalos ünnepséget népünnepély követte, amelyen több ezren vettek részt.⁶²⁵

Kétségtelen, hogy a népünnepély valóban komoly közönséget vonzott, az azonban bizonytalan, hogy a megelőző napon a budapesti delegációt milyen módon fogadták. A liberális lapok szerint ugyanis Perczel minisztert a vasútállomáson nagy tömeg várta, és ovációval kísérték be a belvárosba.⁶²⁶ Csakhogy Perczel belügyminiszterként a polgári házasság és az állami anyakönyvezés bevezetésének egyik élharcosaként a keresztényszocialisták egyik legfőbb ellenfelének számított. A *Nyitrai Szemle* szerint a minisztert fogadó tömeget a hatóságok kirendelték, többségük csendben maradt, és az a néhány ember, aki valóban megéljenezte Perczelt, zsidó vagy állami alkalm-

621 Thaly, *Az ezredévi*, 11.

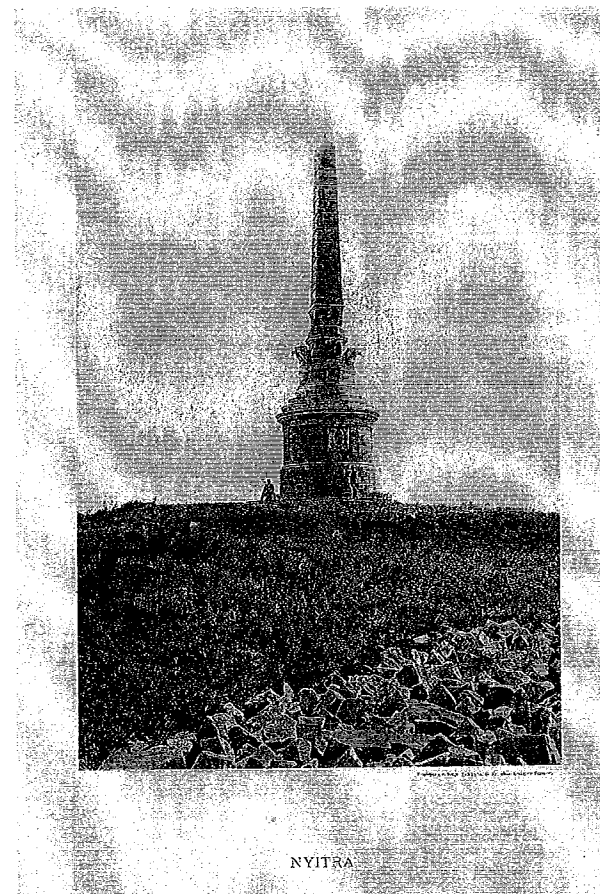
622 *Uo.*, 35–37.

623 Nyitra város közgyűlésének jegyzőkönyve, 1896. augusztus 30., ŠANPN, 181, 1896.

624 „A zoborhegyi ünnep”, *Budapesti Hírlap*, 1896. augusztus 31.

625 A *Nyitrai Közlöny* 6000–8000 („A honalapítás zobori emlékművének leleplezése, 1896. szeptember 6.”), a *Nyitrai Lapok* (*Neutra-Trenchiner Zeitung*) 2000 főre tette a közönség számát („Der 30-te August”, 1896. szeptember 6.).

626 „Az ünnepély lefolyása”, *Nyitrai Közlöny*, 1896. augusztus 30.; „Die Einweihungsfeier der Zoborer Millenniums-Denkmales”, *Nyitrai Lapok* (*Neutra-Trenchiner Zeitung*), 1896. augusztus 30.

9. kép. A nyitrai millenniumi emlékmű

zott volt; azaz a lap azt állította, hogy a nyitraiak többsége a Katolikus Néppárt álláspontját osztva elégedetlenségét fejezte ki a liberális kormánnyal szemben.⁶²⁷ Perczel megéljenezésének mértékét így a források alapján nem lehet eldönteni. Az viszont biztos, hogy a katolikus klérus számára az emlékmű felavatása sem volt elég indok arra, hogy megengedje Perczellel szemben. Bende utasítása ellenére ugyanis a papság elmulasztott tisztelni a miniszternél, ami pedig a korban szokásos fontos protokolláris eseménynek számított, és a papok többsége az ünnepség után rendezett fogadáson sem jelent

627 „A nyitra-zoborhegyi ünnep”, *Magyar Állam*, 1896. szeptember 2.; „Perczel miniszter Nyitran”, *Nyitrai Szemle*, 1896. szeptember 3.

meg. Csak Bende, néhány közvetlen munkatársa és a piarista gimnázium tanárai vettek részt az ünnepség egészén.⁶²⁸

Ennek ellenére az emlékművet és az ünnepséget a liberális és a katolikus sajtó is méltatta. A katolikus *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenschiner Zeitung) lelkes cikkekben számolt be az emlékműről, ami a magyar történelem katolikus olvasatának előadására adott ismételt lehetőséget. A lap egyúttal a miniszter előtti tisztelgés elmulasztását és a fogadásra szóló meghívás elutasítását is megmagyarázta: az ünnepségen a papság részt vett, mert az pártpolitikától mentes, tisztán nemzeti, sőt keresztényi értékeket tükröző cselekedet volt, a liberális kormány üdvözlése viszont már politikai kérdés.⁶²⁹ A *Nyitrai Lapok* az emlékműben egyrészt a magyar nép dominanciájának szimbólumát, másrészt a magyaroknak a szlávok iránt tanúsított nagylelkűségét fedezte fel.⁶³⁰ A szintén liberális, de nem az etnikai magyar diskurzust alkalmazó *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenschiner Zeitung) a soknyelvű Magyarország patriotizmusát dicsérte,⁶³¹ míg a *Neutraer Zeitung-Nyitrai Hírlap* a város érdemeit és az utóbbi időben elért haladását méltatta, kiemelve, hogy Nyitra többnyelvű lakossága hű Magyarországhoz.⁶³² A nyitrai lapok interpretációi azt mutatják, hogy a májusi ünnepségekhez hasonlóan a millenniumi emlékmű felavatása is megfelelt a helyi aktorok igényeinek. Az emlékművet ugyanis minden szereplőcsoport a saját preferenciái szerint tudta értelmezni: a néppártiak a Zobor-hegyi obeliszkben Magyarország katolikus múltját látták, a magyar nacionalisták a magyar szupremáciát, az állampatrióta liberálisok pedig a soknyelvű város Magyarországhoz való hűségének és a toleráns magyar államnak a szimbólumát fedezhették fel benne.

Noha az emlékmű szándékosan a szlovák nemzeti integráció szimbolikus tagadásának szándékával (is) épült, a szlovák nemzeti aktivizmus nyitrai jelenlétének hiánya miatt a városban szlovák–magyar konfliktust az avatás nem szült. A *Národné noviny* egyszerűen nem írt az emlékműről, így a szlovákul olvasó közönségnek a *Slovenské noviny* értelmezésére kellett hagyatkozni. A *Slovenské noviny* szerkesztői bonyolult helyzetben találták magukat, mivel az emlékmű nyilvánvalóan szlávellenes karakterére valamilyen módon reagálniuk kellett. A feladatot a *Budapesti Hírlap* vezércikkének fordításával oldották meg. A cikk ismeretlen szerzője Árpád magyarjainak felsőbbbségét hirdette a morvák fölött, de egyrészt a szlávoknak több, a morvaktól egészen a saját koráig jellemző pozitív tulajdonságát is kiemelte (harciaság, bátorság, barátságosság, humánus), másrészt pedig erős állampatrióta diskurzust al-

628 „A millenniumi emlék leleplezése”, *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenschiner Zeitung), 1896. augusztus 30.; „Der 30-te augusztus”, *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenschiner Zeitung), 1896. szeptember 6. Mivel a nyitrai püspökség levéltára rendezetlen, a püspök és a papság közötti véleménykülönbség részleteit nem lehet feltárni.

629 „Fel a szívekkel”, *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenschiner Zeitung), 1896. augusztus 30.

630 „A honalapítás zobori műemlékének leleplezése”, *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenschiner Zeitung), 1896. augusztus 30.

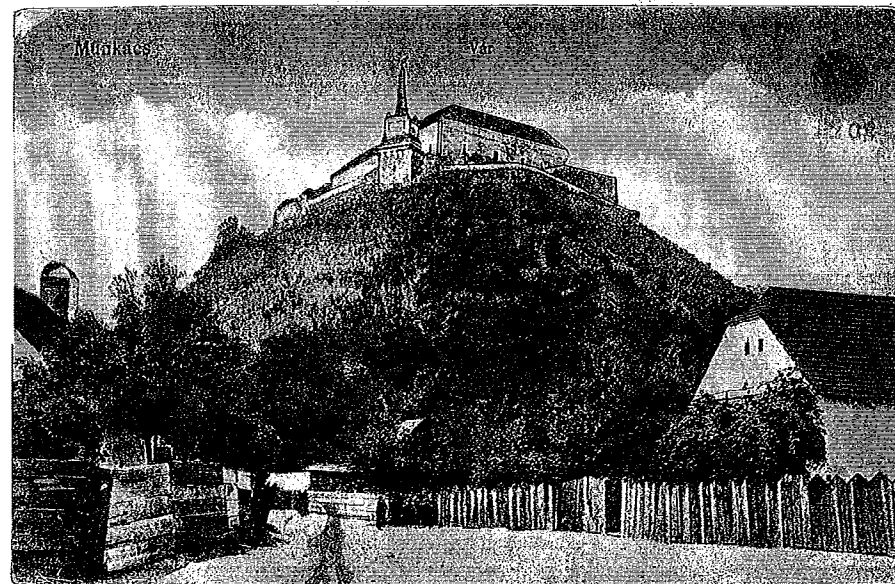
631 „Willkommen!” *Nyitrai Lapok* (Neutra-Trenschiner Zeitung), 1896. augusztus 30.

632 „Eine tausendjährige Geschichte”, *Neutraer Zeitung-Nyitrai Hírlap*, 1896. augusztus 29.

kalmazott: „Az Árpád-emlékek között az, a mely Nyitra városára tekint alá: a politikai magyar nemzet államalkotó képességének és hivatásának a szimbóluma. [...] Hirdetni fogja, hogy a mi Pannóniában egymagában a tótnak nem sikerült: az államalkotás és föntartása; sikerült a magyarnak és a tótnak együttesen.” Sőt a cikk Zobor vezér történetét is megkérdőjelezte (ezzel csökkentve a narratívában rejlő potenciális ellentmondást).⁶³³

„A magyar szabadság dicső bástyája”.⁶³⁴ a munkácsi emlékmű

A munkácsi emlékművet, egy négy és fél méter széles, kiterjesztett szárnyú turulmadarat egy 33 méter magas oszlop tetején, a vár egyik teraszán helyezték el. Július 19-én avatta fel Erdélyi Sándor igazságügy-miniszter, Kiss Áron debreceni református és Firczak Gyula munkácsi görögkatolikus püspök. Firczak ünnepi misét celebrált, az egyház szabályai szerint részben egyházi szláv nyelven. A fő szónok, Erdélyi Sándor beszéde az állampatrióta diskurzust tükrözte: a honfoglaláskor „[n]em volt győző, sem legyőzött. Szeretettel egyesültek, bölcs törvényeket alkottak. Megalkották s ránk hagyták a magyar hazát, a szabadság és egyenlőségnek ezt a dicső, szent országát.”⁶³⁵ Végül Kiss Áron mondott patetikus, a magyar etnikai diskurzusból táplálkozó imát:

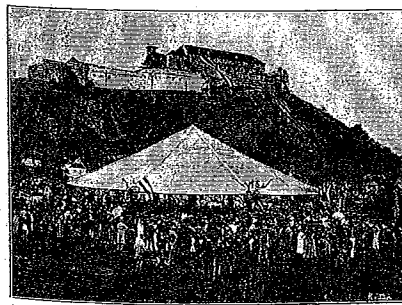

10. kép. A munkácsi millenniumi emlékmű

633 „Slávnost' na Zobore”, *Slovenské noviny*, 1896. szeptember 1. Az eredeti cikk: „Zobor hegyén”, *Budapesti Hírlap*, 1896. augusztus 30.

634 Thaly, Az ezredévi, 29.

635 Kőváry, A millennium lefolyásának története, 129.

A sátor, a hol Erdélyi miniszter ünnepi beszédét tartotta.
(A vár jobb oldalán az emlékmű építésénél állnak.)

Itáhegyesi ruthének az ebéd kiosztásától.

Készonyi magyarok a tisztelői járástól.

Tökési ruthének a közös ebédnél.

Nagy-dobronyi magyarok.

Felső-vereckei ruthének a szolgáti járástól.

A MUNKÁCSI ESEMÉNYEK ÜNNEPALMÁRÓL. — Tavas 64. pillanatnyi felvétel.

11. kép. Jelenetek a munkácsi millenniumi emlékmű felavatásáról

„Visszanézünk e hosszú, elviharzott századokon, a legelső hőst, kit nevezni birunk, Árpádot állítjuk nagy neved magasztalására oltárképül. [...] [Imádkozunk, hogy] csak maradjon örökké Magyarország a magyar nemzeté mindvégig.”⁶³⁶ Kiss imáját több lap is az ünnepség csúcspontjaként értékelte.⁶³⁷

636 Uo., 130–131.

637 Sőt Szinnyei József egyenesen azt állítja, hogy „Munkácson az ő magyar imádsága óvta meg az ünnep egyházi részének magyarságát”. Szinnyei itt nyilván arra gondol, hogy az egyházi

Az ünnepségen komoly tömeg vett részt Munkácsról és Bereg megye falvaiból. Az eseményeket csak messziről tudták követni (a vár nem túl nagy területére csak a meghívottakat engedték be), de – legalábbis a liberális sajtó szerint – kitörő örömmel üdvözölték az emlékmű átadását. Az emberek utaztatását és ellátását a vármegyei hatóságok szervezték meg, az avatás utáni népi ünnepély költségeit a vármegye állta. A városban este díszkivilágítás és térzene emelte a hangulatot. A tudósító lapok egyetértettek abban, hogy a több ezer, magyar és ruszin nyelvű résztvevő ünnepi hangulatban, lelkesen élte meg az ünnepséget.⁶³⁸

Bereg vármegye azonban nem elégedett meg a munkácsi emlékművel. A Munkácson megjelent notabilitásokat másnap Vereckére utaztatták. A vármegye először a Vereckei-szorosnál avatott emléktáblát, amelyen a magyar címet balról Árpád, jobbról pedig Ferenc József arcképe fogta közre. A díszes delegációt a környező falvakban ünneplőbe öltözött ruszin parasztok fogadták. Az emléktábla átadásán a volóci görögkatolikus pap mondott beszédet: kiemelte a ruszin nép részvételét a honfoglalásban, illetve a ruszinok és magyarok testvéries, harmonikus együttélését hangsúlyozta. A delegáció innen továbbvonult a magyar–galíciai határra, ahol obeliszket adtak át. Itt az alsóvereckei görögkatolikus pap magyar és ruszin nyelven szónokolt. A görögkatolikus értelmiségre jellemző módon beszéde az állampatrióta diskurzust tükrözte: „Kétségtelen, hogy e hazát a magyar faj vére árán kardjával szerezte meg. De hogy e hazát egy évezreden át képes volt megtartani, azt egyes egyedül erős jogérzetének köszönheti. [...] A rutén népet, mely részint Árpáddal, részint Nagy Lajos király idejében Koriatovics vezérlete alatt jött a hazába, ma is testvérként öleli szívéhez a magyar, s viszont mi rutének az igaz szeretet érzelmeit ápoljuk keblünkben a lovagias nemzet iránt.”⁶³⁹

Kétségtelen, hogy a munkácsi és a vereckei ünnepségeken nagy számban vettek részt a helyi elitek tagjai és átlagemberek is. A görögkatolikus papok motivációja könnyen érthető: a görögkatolikus honfoglalás-olvasat szerint őseik társhonfoglalók voltak, így könnyen azonosulhattak az ünnepségek ideológiájával; a századvégi realitások között az egyetlen értelmes szociális és politikai stratégia maguk és közösségeik számára amúgy is a magyar nemzeti integrációban való részvétel volt. A többségében tanulatlan, nagyon szegény Bereg megyei ruszin parasztokat a hatóságok könnyen engedelmességre bírták.⁶⁴⁰ A parasztok részvétele azonban nem csak a hatalmi viszonyokból következett, papjaik ugyanis úgy tudták elmagyarázni nekik a honfoglalás jelentőségét, hogy az az érzelmi azonosulást lehetővé tegye. Legalábbis egy olvasói levél, bizonyos Kiss Endre tollából, arról tájékoztatta a Bereg olvasóit, hogy a Verecke környéki parasztok büszkéek, sőt egyenesen fennhéjázók lettek az

szláv nyelvű szertartás nem volt eléggé magyar. „Kiss Áron”, in Szinnyei, *Magyar írók*.

638 „A munkácsi Árpád-ünnep”, *Budapest Hirlap*, 1896. július 20.

639 Kőváry, *A millennium lefolyásának története*, 133–134.

640 Lónyay Sándor Balajthy Mórnak, 1896. június 26., *DAZO*, 10, 5–211, 133.

12. a-b) kép. A beszki ünnepség képei

ünnepségek után. A szerző ezt azzal magyarázta, hogy a parasztok egy dicső múlt örököseinek képzeltek magukat, és püspökük, illetve a budapesti notabilitások jelenléte megerősítette bennük ezt a képzetet.⁶⁴¹ A budapesti lapok lelkesen számoltak be arról, milyen „hazafiságot” tapasztaltak a beregi ruszinok körében, s még napokig cikkek sorában csodálkoztak rá az akkori közbeszédből szinte teljesen hiányzó ruszin vidék szegénységére, illetve a görög-katolikus klérus állampatrióta magatartására.⁶⁴²

Az emlékmű felavatására két dolog vetett árnyékot. Egyrészt Munkács azt szerette volna, ha az emlékmű a város központjában kap helyet, a vár ugyanis kiesett a városi térből, és börtön volta miatt 1896-ig a városiak nem is tudták használni. Thaly a kérést azonban elutasította, mert számára a vár volt a fontos helyszín, nem a történelmileg jelentéktelen munkácsi belváros. A munkácsiak mindenesetre megbékéltek Thaly döntésével.⁶⁴³

A másik ügy a zsidóság részvételéhez kapcsolódott. A kor szokása szerint a városba látogató miniszter előtt minden intézmény képviselői tisztelegtek. Egyedül a zsidó hitközség mulasztotta el ezt, mivel a kisebbségben lévő reformirányzat és a többségi haszidok nem tudtak megegyezni a delegáció összetételéről. Mindkét tábor megpróbálta a másikat lejáratni a miniszternél, aki végül úgy döntött, hogy egyáltalán nem fogadja a hitközség képviselőit. A tisztelgés elmulasztása nemcsak udvariatlanság volt, hanem egyenesen az állami lojalitás hiányát sugallta. A munkácsi zsidókat a budapesti liberális lapok is hazafiatlansággal vádolták,⁶⁴⁴ a neológ *Egyenlőség* befolyásos szerkesztője, Szabolcsi Miksa szerint pedig az egész magyarországi zsidóságra szégyent hoztak.⁶⁴⁵ Az ortodox sajtó visszautasította a vádak: ők a munkácsi reformereket kárhoztatták, amiért kisebbségi helyzetük ellenére ők akarták képviselni a hitközséget, és zavart keltettek. A *Zsidó Híradó* szerint a miniszter is hibázott, mert nem ismerte fel a valós erőviszonyokat, és helyt adott a zavarkeltőknek. A lap a hazafiatlanság vádját is visszautasította: a hitközség vezetői annak ellenére szólították fel a zsidókat házaik feldíszítésére, hogy a felavatási ünnepség éppen *tisá beávra*, azaz a judaizmus legfontosabb gyásznapjára esett, amikor az öröm mindenfajta megnyilvánulása szigorúan tilos.⁶⁴⁶

Ám nem egyedül az elmulasztott tisztelgést rótták fel a zsidóknak. A budapesti tudósítónak feltűnt, hogy kevés zsidó vett részt az ünnepségeken,

641 Kiss Endre, „Utóhangok: Milleniumi beszámoló”, *Bereg*, 1896. augusztus 9.

642 „Magyarok útja”, *Pesti Hírlap*, 1896. július 23.; „A rutének”, *Pesti Napló*, 1896. július 22.

643 Popovics, *Munkács kultúrtörténete*, 90–91.

644 „Munkács ünnepe”, *Pesti Hírlap*, 1896. július 19.; „A munkácsi emlék-ünnep”, *Pesti Hírlap*, 1896. július 20.; „A munkácsi ünnepek”, *Alkotmány*, 1896. július 19.; „A munkácsi ünnepségek”, *Alkotmány*, 1896. július 21.

645 Szabolcsi Miksa, „Akikért szégyelnünk kell magunkat”, *Egyenlőség*, 1896. július 24.

646 Hartstein Lajos, „Munkácsi levél”, és Viador, „A munkácsi eset”, *Zsidó Híradó*, 1896. július 23.; „A munkácsi „magyar párt””, *Zsidó Híradó*, 1896. július 30.; „Der Munkatscher Fall”, *Allgemeine jüdische Zeitung*, 1896. július 22.

amit ők a zsidó hazafiasság hiányával magyaráztak.⁶⁴⁷ Ezt viszont már az *Egyenlőség* is visszautasította: az ortodoxokat Szabolcsi Miksa néhány nappal korábban még bírálta, de a zsidók hazafiatlanságának vádját lapja már nem tűrte el. Az *Egyenlőség* szerint ugyanis a gyásznapi ellenére a zsidók is feldíszítették házaikat, sokan részt vettek az emlékmű átadóünnepségén, és az „intelligensebbek” (az *Egyenlőség* terminológiájában ez a reformpártiakat jelentette) ünneplőruhát is viseltek. Azaz, állította az *Egyenlőség*, a munkácsi zsidók közül sokan olyannyira demonstrálni akarták magyar nemzeti lojalitásukat, hogy feláldozták *tisa beávt* a magyar nemzet oltárán. Sőt, a budapesti tudósítók azért láttak a városban kevés kaftános, jiddisül beszélő zsidót, mert a munkácsi zsidók kinézetükben és nyelvükben már annyira hasonultak környezetükhöz, hogy nem lehet őket megkülönböztetni a keresztényektől. Az emlékmű átadásán olyannyira jelen szerettek volna lenni ők is, hogy az *Egyenlőség* szerint kérvényezték az ünnepség dátumának módosítását, illetve azt is, hogy egy rabbi is működhessen közre a ceremónián.⁶⁴⁸ Az *Egyenlőség* állításai azonban több ponton sem állták meg a helyüket. A kevés reformpárti zsidó valóban a keresztényekhez hasonló ruhát viselt és magyarul beszélt, de a haszid többség számos forrás tanúsága szerint is ragaszkodott hagyományos viseletéhez és nyelvéhez.⁶⁴⁹ Ha az újságírók nem láttak kaftános, jiddisül beszélő zsidókat az utcán, az csak azért lehetett, mert nem voltak ott. A munkácsi haszidok számára *tisa beáv* fontosabb volt, mint a honfoglalás emlékére emelt turulos oszlop, és ez a választás csak keveseket lephetett meg.

„Az állameszmének a nemzetiségi vidékeken ajánlott symbolizálása”.⁶⁵⁰
a brassói emlékmű

A májusi ünnepségek román és zöld szász bojkottja, a román és a szász nyilvánosság nyilvánvaló érdektelensége a millennium iránt, valamint a kötelező iskolai ünnepségek sajátos szász módja előrevetítette, hogy a brassói emlékmű fogja a kedélyeket leginkább felborzolni. A helyi lapok nemigen foglalkoztak az emlékművel 1896 nyarának végéig, amikor ez már elkerülhetetlen

647 „A munkácsi ünnepségek”, *Alkotmány*, 1896. július 21.; „A munkácsi emlék-ünnep”, *Pesti Hírlap*, 1896. július 20.

648 Hajehudi Mardochoi, „A munkácsi zsidók magukviselete”, *Egyenlőség*, 1896. július 31. A levéltári forrásokban ennek a kérésnek nem találni nyomát. Ez persze nem zárja ki, hogy a kérés szóban megtörtént. Mindenesetre nem túl meglepő, hogy a munkácsi rabbit nem engedték részt venni az emlékmű átadásában, mivel nem tudott magyarul, nem volt magyar állampolgár, és 1893-as kinevezése megbotránkoztatta a város magyar nemzeti, liberális közvéleményét.

649 Még 1933-ban, azaz több mint 40 évvel a millennium és egy évtizeddel a régió modernizációját felpörgető csehszlovák uralom bevezetése után is nagyon sok munkácsi zsidó férfi kaftánt és hagyományos hajviseletet hordott: „Jewish life in Munkatch – March 1933”, YouTube, <http://www.youtube.com/watch?v=rp1OeIf0D0w> (letöltés időpontja: 2012. március 25.).

650 Thaly, *Az ezredévi*, 14.

volt. Az első botrány szeptember 16-án a városi tanács ülésén robbant ki, amikor a tanácsnokoknak dönteniük kellett, hogyan reagáljanak a kormány kérésére, miszerint a város adja át a Cenk csúcsát az államnak, és járuljon hozzá az emlékmű felavatásának költségeihez. A kormány azt is kérte Brassótól, hogy a város hivatalosan vegye át az emlékművet, azaz a jövőben gondoskodjon a fenntartásáról.⁶⁵¹

A kormány kérése mind a tanácsban, mind a helyi sajtóban késhegyig menő vitához vezetett. Karl Jacobi polgármester támogatását élvezve Ernst Hintz, az ügyel megbízott tanácsnok azt javasolta, a város fogadja el a kormány kérését, de ezt a zöld szász és román képviselők hevesen elleneztek. A *Kronstädter Zeitung* találoan foglalta össze a zöld szászok ellenérveit: „A város jobban is használhatná a pénzét, mint hogy egy olyan vállalkozást támogasson, amely ennek a városnak a szászágát kihívás elé állítja és megsérti. [...] A [magyar] sovinizmus további fokozódását nem támogathatjuk. Ennek az Árpád-emlékműnek a megépítése Brassóban nonszensz, egy történelmi hazugság, a Barcaságot uraló német elem szándékos megsértése; ez a földdarab a kultúrát anélkül nyerte, hogy egyetlen magyar kéz érintette volna, anélkül, hogy Árpád maga ebbe belefecsegett volna.”⁶⁵²

A zöld szász tanácsnokok történeti-ideologikus és pénzügyi érvekre is támaszkodtak. Egyik vezetőjük, Karl Lurtz azt kifogásolta, hogy az emlékmű ügyét a kormány kizárólag saját maga tartja kézben, s ezzel megsérti a város autonómiáját. Lurtznak az sem tetszett, hogy az emlékmű nem utal a szászok „kulturális munkájára” a Barcaságban. Eugen Lassel tanácsnok azért utasította el az emlékművet, mert pontosan megértette a modern emlékműkultúra jelentőségét: „Az emlékművet szándékosan a Cenken, a Barcaságot uraló ponton állítják fel; a nyakunkon fog ülni, mindennap bele fogunk ütközni, mindennap azt fogja hirdetni, hogy a szászágokat a magyarok gúzsba kötik. Ez itt a döntő pont. Az eszme, amit ez az emlékmű megtestesít, a magyarság erőszakos kiterjesztése itt, az ősi Barcaságban is. Mivel mi ezt az eszmét kárhozzatjuk, kárhozzatjuk az emlékművet is, ezért semmiképpen nem nyújthatunk hozzá segítséget. [...] Jó lenne a kormányzatot felszólítani, hogy az emlékművet, amelynek jelenléte a szászok és románok folyamatos provokálását jelenti, minél gyorsabban bontsák le.”⁶⁵³ Hasonlóan érveltek a városi tanács román tagjai is: a városra nehezedő anyagi terhektől óvtak, illetve azzal vádolták a kormányt, hogy visszaél a hatalmával.

Ugyanakkor több szász politikus is úgy vélte, hogy a kormány kérését el kell fogadni. Karl Schnell, aki egyébként a zöldekhez tartozott, úgy vélte, a vá-

651 Bánffy Dezső Brassó város tanácsának, 1895. június 13., DJBAN, 1, VI-1895/85-3.; Brassó város Maurer Mihálynak, 1895. október 5., DJBAN, 1, VI-1895/85-4.; Maurer Mihály Brassó városnak, 1896. szeptember 7., DJBAN, 1, VI-1895/85-9.; Bánffy Dezső Maurer Mihálynak, 1896. szeptember 15., DJBAN, 2, 1896/8.

652 „Die Einweihung des Millenniumsdenkmals auf der Zinne”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. szeptember 15.

653 „Ein schmachvoller Tag”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. szeptember 17.

roson kívül elhelyezett emlékmű nem zavar senkit, az átvétel pedig nem ró anyagi terhet a városra – mint később kiderült, Schnell mindkét pontban tévedt.⁶⁵⁴ Az orvos Eduard Gusbeth a szászok és magyarok békés együttélésére emlékeztetett, ezért az emlékmű átvételét javasolta. Az 1839-ben született, tehát a szász politika idősebb generációjához tartozó Gusbeth érvelése mindenképpen anakronisztikus volt, ugyanis nem értette meg a modern nacionalizmus exkluzív természetét. A városi tanács magyar tagjai természetesen az emlékmű mellett kardoskodtak. Otrobán Nándor történeti érvelést választott: a honfoglaláskor még nem éltek szászok a Barcaságban, ezért nem kifogásolható az emlékműnek a szászokra nem reflektáló szimbolikája. Végül a magyar és a mérsékelt szász tanácsstagok szavazataival a város elfogadta a kormány kérését.⁶⁵⁵

A tanács ülése a városban az összes politikai csoportot felháborította, és a következő napokban mindegyik brassói lap indulatos cikkek sorában ostorozta ellenfeleit. A *Kronstädter Zeitung* a mérsékelt szászokat a szász érdekek elárulásával vádolta: „Amiként Rüdesheim és Bingen körül a Rajna-vidék jellegét és messziről látszó jelképét a Niederwald csúcsán lévő nemzeti emlékmű adja, a jövőben a Barcaság is ennek a millenniumi emlékműnek a jele alatt áll majd, és az utazó, amint a Barcaságba belép, elsőként az Árpád-szobrot fogja megpillantani. Megdöbönt kérdésére azonban nem tudjuk majd fogcsikorgatva azt válaszolni, hogy ezt ránk kényszerítették. Nem, önként adtunk mi, brassóiak, azaz a közöttünk levő mérsékeltnek, helyet ennek, vakon és süketen minden figyelmeztetésre, hagytuk, hogy az emlékművet ajándékba kapjuk, és zúgó ünnepel közönlönyűen meg a nagylelkű magyaroknak ezt a trójai falovat.”⁶⁵⁶ Hasonlóan érvelt a *Gazeta Transilvaniei* is: az emlékművet a magyar sovinizmus erőszakos terjesztése eszközének nevezte, a mérsékelt szászokat pedig oportunizmussal vádolta.⁶⁵⁷ A *Kronstädter Tageblatt* viszont a zöld szászokat támadta meg, üres hetvenkedésnek titulálva viselkedésüket. A *Tageblatt* szerint az emlékmű nemcsak a magyarokat, hanem a közös hazát jelképezi, és a szászok úgy tudják reprezentálni saját fontosságukat, ha részt vesznek az ünnepségen és általában a millenniumban.⁶⁵⁸ A lap csak az emlékmű tetején elhelyezett Árpád-figurával volt elégedetlen, amely csak a magyarokat jelképezi, egyébként nem emelt érdemi kifogást.⁶⁵⁹ A *Brassói Lapok* a

654 Schnell döntésének indokai nem egyértelműek. Memoárjában csak arra tér ki, hogy a zöldek ellenezték az emlékművet, de a saját szerepéről nem szól. Arról viszont igen, hogy később polgármesterként szeretett volna egy nagy emlékművet építeni a szász betelepülés emlékére. Karl Ernst Schnell, *Aus meinem Leben: Erinnerungen aus alter und neuer Zeit* (Kronstadt: Honterusdruckerei, 1934), 45–46.

655 Brassó város közgyűlésének jegyzőkönyve (Communitats-Protocoll), 1896. szeptember 16–17., 306–316, DJBAN, 1, IV. A 152.

656 „Ein schmachtvoller Tag”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. szeptember 17.

657 „Afacerea monumentului lui Arpad”, *Gazeta Transilvaniei*, 1896. szeptember 6./18.

658 „Zur Millenniumsdebatte in unserer Stadtvertretung”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. szeptember 19.

659 „Noch einmal das Zinnendenkmal: Eine Stimme vom Lande”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. szeptember 25.

zöld szászok háborították föl a leginkább: az újság szerint az ő pozíciójuk éppen a szász érdekeket sérti a legjobban.⁶⁶⁰

A botrány a városon kívülre is elért. Pótsa József háromszéki főispán a Belügyminisztériumba küldött felháborodott levelet. Háromszék vármegye ugyanis Brassó vármegye szomszédjaként hivatalos meghívást kapott az átadóünnepségre, és a háromszéki küldöttség a terv szerint több napot töltött volna el Brassóban. A városi tanács ülése azonban annyira felháborította Pótsát, hogy azt kérte a belügyminisztertől, hadd hagyja el a háromszéki küldöttség Brassót azonnal az átadási ünnepség után, mert „oly vendégszeretetet, melyet kényszernek szerveznek ők, nem kell igénybe venni magyar embernek”.⁶⁶¹ Pótsa kérését azonban nem lehetett teljesíteni: a háromszéki vasútvonalon éjszaka nem lehet közlekedni, ráadásul a „fernálló nemzetiségi hangulattal szemben, egy éjjel közlekedő személyvonat ilyen alkalommal könnyen rossz szándékú veszélyeztetésnek lehetne kitéve”, érvelt a vasútert felölő Kereskedelmi Minisztérium.⁶⁶² Azaz a magyar kormány attól félt, hogy román vagy szász terroristák támadhatják meg a székely delegációt. Ez a félelem azonban teljesen légből kapott volt, mert a századvégi Magyarországon a terrorcselekmények egyetlen politikai csoportosulás eszköztárához sem tartoztak hozzá. Maga a félelem viszont jól mutatja, hogy Budapesten mennyire tisztában voltak az emlékmű korlátaival.

További előre látható nehézséget okozott a katolikus egyház. A legtöbb emlékmű átadási ceremóniájához hozzátartozott egy egyházi személy közreműködése. A felekezetek és pillérek összekapcsolódása miatt az ortodox és a szász evangélikus templomok és papok nyilvánvalóan nem voltak alkalmasak arra, hogy az explicit magyar etnikai üzenetet hordozó emlékmű átadásának spirituális kereteit biztosítsák. Maradt tehát a római katolikus egyház, amely a legnagyobb létszámú magyar nyelvű hívővel rendelkezett. Csakhogy Möller Ede apát-plébános a Néppárt híve volt, és már másfél hónappal az ünnepség előtt kijelentette, hogy csak az ünnepi misét hajlandó celebrálni, más módon azonban nem vesz részt az emlékmű átadásán.⁶⁶³ Maurer Mihály brassói főispán ezért Lönhárt Ferenc gyulafehérvári püspökhöz fordult: kérte, hogy győzze meg Möllert, és a püspök erre kísérletet is tett.⁶⁶⁴ Möller Lönhártnak terjedelmes levélben fejtette ki, hogy az ünnepi misét meg fogja tartani, és „édes hazánk és hön szeretett koronás királyunkért” természetesen fog imád-

660 „A gyalázat napja”, *Brassói Lapok*, 1896. szeptember 24.

661 Pótsa József Perczel Dezsőnek, 1896. szeptember 25., MNL OL, K 148, 1896–II–20.

662 Dániel Ernő Perczel Dezsőnek, 1896. október 11., MNL OL, K 148, 1896–II–20.

663 Maurer Mihály Perczel Dezsőnek, 1896. szeptember 4. MNL OL, K 148, 1896–II–20.

664 Maurer Mihály Lönhárt Ferencnek, 1896. szeptember 15. GYÉL, I. 1/a, 1896–4–3470. Maurer egyébként több ponton csúsztatott, hogy a Lönhártra és Möllerre nehezedő nyomást fokozza. Egyrészt azt állította, hogy a katolikus klérus minden más emlékműavatáson megjelent (pedig Nyitrán nem), másrészt hogy a brassói „nemzetiségi papok” is megígérték részvételüket (erről írásos forrás nincs, és elég nehezen hihető, hogy a román ortodox papok valóban így tettek volna).

kozni, de az „egyházellenes” törvényeket megalkotó Perczel előtti tisztelgés ellenkezik lelkiismeretével, ráadásul azt a látszatot keltené, hogy a katolikus egyház elfogadta a szóban forgó törvényeket. Möller az emlékmű átadásán is hajlandó részt venni, bár csak kelletlenül, mert ott csak „hasonérzelmű [értsd: kormánypárti] politikai tényezők kapnak szerepet”, így ő „hazánk üdvéért csak néma fohászt mondhatna”.⁶⁶⁵ Lönhártot ez a levél meggyőzte, és Möllerre bízta a döntést. Lönhárt súlyos betegsége miatt az ünnepségre szóló meghívást nem tudta elfogadni (néhány hónappal később meg is halt), ami azt jelentette, hogy a cenki ünnepségen senki sem képviselte a legnagyobb magyar nyelvű felekezetet.

Ilyen előzmények után sokak számára nagy tétje lett annak, részt vegyenek-e az emlékmű avatóünnepségén, avagy sem. A *Kronstädter Zeitung* intenzíven kampányolt a bojkott mellett, mert az ünnepség szerinte kizárólag a magyar nemzeti eszmét („magyarische Nationalidee”) és a magyar sovinizmust propagálja. A bojkottfelhívás nem maradt hatástalan: egy dalkör tagsága például súlyos vitába keveredett, hogy énekeljenek-e az ünnepségen.⁶⁶⁶ A *Gazeta Transilvaniei* fel sem szólította olvasóit, annyira magától értetődő volt, hogy bojkottálják a „millenniumi zsivalyt” („támbálául milenar”).

A katolikus egyház képviselőjének, a zöld szász és román vendégeknek a hiánya azonban nem akadályozta meg az ünnepség fényes lefolyását, amelyen részt vett a szász társadalom két legfontosabb vezetője, Friedrich Müller püspök és Karl Wolff, a Szász Néppárt elnöke. A Brassóba érkező Müllert a szászok különösen melegen fogadták, mert 1893-as püspökké választása óta először járt a városban.⁶⁶⁷

A Perczel Dezső vezette budapesti küldöttséget Maurer főispán és Jekel alispán fogadta. Rövid beszédek az állampatrióta diskurzust tükrözték: az emlékmű az ország történetének szenvedéseit és eredményeit testesíti meg (Jekel), illetve minden magyarországi állampolgárnak hűnek kell lennie a hazához (Maurer). A vasútállomásról a küldöttség a vármegyeházára ment; szász és magyar népviseletbe öltözött lovas bandériumok kísérték őket, s a magyar iparosgyűlések és diákok álltak nekik sorfalat.⁶⁶⁸ Este a miniszter tiszteletére szász és magyar dalárdák adtak ünnepi koncertet.⁶⁶⁹

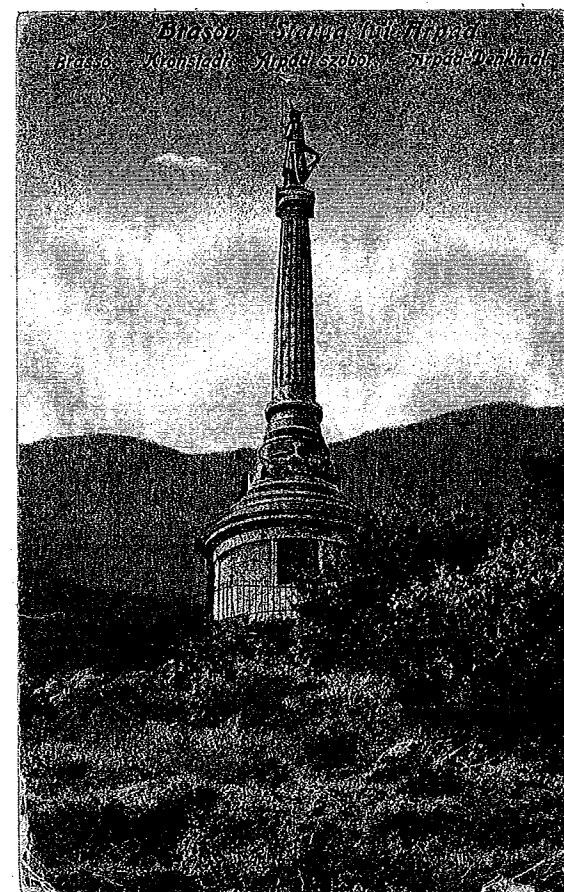
665 Möller Ede Lönhardt Ferencnek, 1896. szeptember 20., GYÉL, I. 1/a, 1896–4–3584.

666 „Die Einweihung des Zinnendenkmals und unsere Frauenvereine”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. október 17.

667 „Willkommen!” *Kronstädter Zeitung*, 1896. október 16.; „Bischof Dr. Müller in Kronstadt”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. október 17.

668 A *Gazeta Transilvaniei* azt állította, hogy négy lovas román viseletet hordott, de hárman közülük valójában cigányok voltak, akik a ruhát kölcsönbe kapták, míg a negyedik Hétfaluból, tehát egy többségében magyar nyelvű vidékről származott. Ha így volt, ez beszédes bizonyítéka annak, hogyan próbálták meg a szervezők (tehát a vármegyei hatóságok) a nemzeti egység illúzióját kelteni: „Támbálául milenar din Braşov”, *Gazeta Transilvaniei*, 1896. október 6./18. A barcasági cigányok egyébként románul beszéltek: August Jekelius, *Die Burzenländer Zigeuner im Jahre 1893* (Kronstadt: J. Gött's Sohn, é. n.).

669 „Perczel Dezső belügyminiszter Brassóban”, *Brassói Lapok*, 1896. október 20.

13. kép. A brassói millenniumi emlékmű

Másnap, október 18-án, a katolikus templomban, a Möller celebrálta misével kezdődött az ünnepség. A nemzeti egységet reprezentálandó, a misén Zelenka Pál, a tiszai evangélikus egyházkerület püspöke, illetve Ferencz József unitárius püspök is részt vett. Innen a meghívott vendégek felvonultak a Cenkre. A fő szónok, Perczel, a magyar–szász testvériségről beszélt, és méltatta a szászok hozzájárulását a magyar történelemhez, a románokról viszont nem ejtett szót. Jacobi polgármester a szászok magyarországi lojalitásáról szólt, és a városi tanács döntése alapján átvette az emlékművet. A félkész emlékmű átadása a dévényiével egy napon történt, és a két emlékmű is azonos volt: magas talapzatról Árpád-kori vitéz tekintett le a városra.⁶⁷⁰

Az ünnepség a kiemelt vendégeknek szóló fogadással folytatódott, ahol a legérdekesebb szónoklatot Friedrich Müller püspök tartotta. Müllert né-

670 Uo.

hány hónappal korábban a magyar sajtó kikezdte, amiért rosszalotta, hogy a millenniumi oktatási konferencia a diákok magyarosítását tűzte ki célul. Ezúttal azonban a püspök félretette ilyen jellegű aggodalmait. Német nyelvű beszédében először is hitet tett amellett, hogy a szászok önként vettek részt az aznapi ünnepségen; az emlékmű szerinte kifejezi a magyar állam öntudatát, illetve az itt élő népek összetartozását.⁶⁷¹ Wolff pártelnök a magyar-szász együttműködést és együttélést dicsérte, míg Franz Oberth, a Fekete-templom lelkésze a Szabadelvű Pártra és a várost a parlamentben képviselő, a szászok iránt egyébként kiemelkedően jóindulatú Bethlen Andrásra mondott pohárköszöntőt. Este térzene és díszkivilágítás gondoskodott a városiak további emelkedett hangulatáról.⁶⁷²

Az ünnepség közönsége a meghívást elfogadó vendégek mellett Háromszék vármegye körülbelül 700 tagú küldöttségéből, a brassói magyar egyesületek tagjaiból, a magyar nyelvű iskolák diákjaiból, illetve a város egyéb magyar polgáraiból tevődött össze.⁶⁷³ A *Brassói Lapok* patetikus hangú írásban méltatta az emlékművet: „Legyen ez emlékmű a mi reménységünk, a mi bizodalunk oszlopa. Mint a bibliai lángoszlop vezessen minket az ígéretnek még el nem ért földjére, melylyé akkor váland ez ország, ha minden népe: nyelv- és valláskülönség nélkül egy szívvvel [sic!], egy lélekkel, igaz testvéri szeretettel borul le a hazafiság szent oltára előtt. Ilyen oltár vagy te, magasztos oszlop! Állj rendületlenül, uralkodjál e gyönyörű vidéken, hirdesd az ezeréves magyar állam erejét és dicsőségét! És ha szétmállaszt is az idő, mely megszámálhatatlan évezredek óta morzsolja sziklatalapzatodat, vagy ha ledönt a haragos ég sujtó villáma, avagy ha lerombolnának förtelmes merénnyel apagyilkos kezek...: az az eszme, a mit te hirdetsz, megdönthetetlenül és rendületlenül élni fog szíveinkben és biztosítani fogja dicső nemzetünk számára az áldott hazát és e gyönyörűségeket újabb évezredekre.”⁶⁷⁴

Amíg tehát az emlékmű a városban élő magyar nemzeti érzelműek elvárásait tökéletesen teljesítette, addig a szászok számára komoly kihívást jelentett. Az emlékmű szimbolikus nyelve kizárólag a magyar honfoglalásra emlékeztetett, azonossága a dévényi szoborral pedig Magyarország egységes államterületét reprezentálta, azaz a szász „kultúrmunkát” és a Királyföld partikuláris tradícióit nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyta. Erre a kihívásra két válasz született. A szász elit nagyobbik része, azaz össz-szász szinten a pártelnök Wolff és a püspök Müller, helyi szinten a polgármester Jacobi, a városi tanács többsége és a vezető lelkész, Oberth a kiegyezést választotta az államhatalommal. Habár a millenniumi ünnepségektől, különösen pedig a cenki emlékműtől elragadtatva bizonyosan nem voltak, ez a csoport úgy vélte, hogy

671 Rede Sr. Hochwürden des Herrn Bischofs Dr. Friedrich Müller, gehalten bei dem zu seinen Ehren Freitag den 17. Oktober 1896 in Kronstadt veranstalteten Bankette (Kronstadt: Schlandt, é. n.).

672 „Perzel Dezső belügyminiszter Brassóban”, *Brassói Lapok*, 1896. október 20.

673 A reáliskola diákjait az sem tántorította el, hogy a Cenki csúcsára nem fértek oda, ezért csak távolról tudták követni az eseményeket. *Brassói állami reáliskola értesítője*, 1896/1897: 16–17.

674 „Áll a szobor...” *Brassói Lapok*, 1896. október 20.

a szászok fennmaradásának záloga az, ha együttműködnek az államhatalommal, és ennek kifejezését adják. A *Kronstädter Tageblatt* így fogalmazta meg ezt az álláspontot: „Ezért úgy véljük, hogy a haza vagy az állam egészének szeretete a szász nép számára is erkölcsi kötelesség, és annak is kell maradnia, ha csak nem akarjuk saját halálos ítéletünket aláírni. Ez a hazaszeretet azonban számunkra nem állhat abban, hogy apáink nevét »magyarosítjuk« vagy anyáink nyelvét elfelejtjük. [...] Ha a magyar állam őszinte polgárai akarunk lenni, késznek kell lennünk arra, hogy a magyar állammal együtt álljunk és bukjunk. Ha ilyen tudat tölt el bennünket, akkor a kezdődő második ezredévben nem jövend el az az idő, amikor nekünk, szászoknak a magyar állam érdekében el kell nemzetietlenednünk.”⁶⁷⁵ Emellett azonban feltűnő, hogy mind a *Kronstädter Tageblatt*, mind a Szász Néppárt központi lapja, a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* leginkább Müller brassói látogatását és beszédét emelte ki, és erősen hangsúlyozták a szász hozzájárulást a magyar történelemhez.⁶⁷⁶ Azaz a májusi stratégiához hasonlóan az állampatrióta szász vezetés ismét megpróbálta a millenniumot az adott korlátok között „elszászosítani”.

A másik lehetséges válasz a millennium szimbolikus kihívására a fiatalabb generációtól érkezett, amely fogékonyságot mutatott a német nacionalizmusra. Az ő válaszuk az elutasítás volt, mert nem tudták elfogadni a magyar állameszme etnikai komponensét. Eszközeik korlátozottak voltak: miután a városi tanácsban alulmaradtak, csupán az ünnepségeket bojkottálhatták, illetve a *Kronstädter Zeitung*ban közölhettek kritikus, gúnyos cikkeket.

A románok eszköze szintén a bojkott volt, olyannyira, hogy a *Gazeta Transilvaniei* az ünnepségről egyáltalán nem is közölt beszámolót. Az ünnepségek román bojkottja mellett még egy incidens történt: a bolgárszegi Szent Miklós ortodox templom új papja éppen az emlékmű avatásakor érkezett Brassóba. Az ortodox hívek a papot a vasútállomáson várták, és onnan kísérték a templomhoz. A román nemzeti színekkel feldíszített menet a belvárosban találkozott Perczellel és kíséretével, akiket alaposan felháborított, hogy magyar állampolgárok egy másik állam zászlajának színeivel masíroznak. Az ügyet később a rendőrség is vizsgálta.⁶⁷⁷ A források nem árulják el, hogy az ortodox egyházköztség akarattal szervezte-e úgy papjának fogadását, hogy egybeessen az emlékmű átadásával; az mindenestre valószínűnek tűnik, hogy a román ortodoxok az egyházi autonómiát kihasználva szándékosan reprezentálták így a román nemzeti integrációt.

675 „Treue um Treue: Zur Einweihung des Zinnendenkmals”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. október 17.

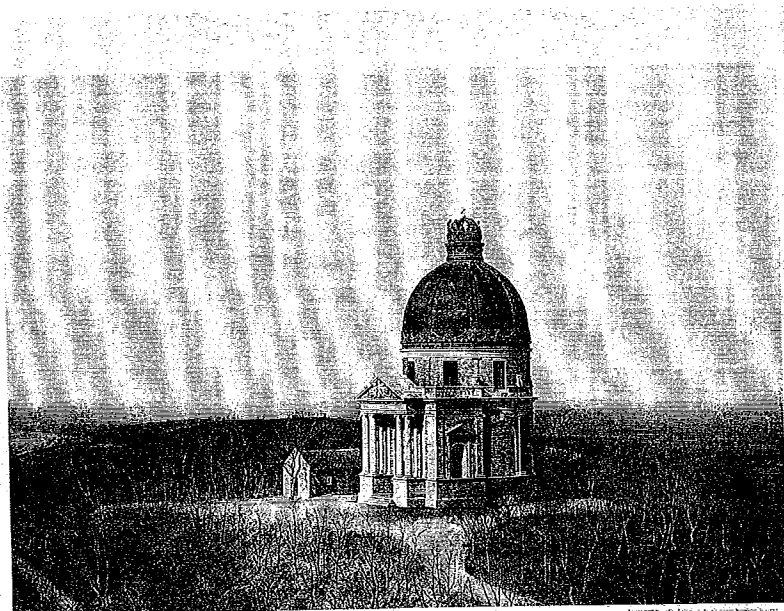
676 „Unser Bischof”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. október 16.; „Willkommen”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. október 16.; „Bischof Dr. Müller in Kronstadt”, *Kronstädter Zeitung*, 1896. október 17.; „Unser Bischof in Kronstadt”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. október 17.; „Unser Bischof in Kronstadt”, *Kronstädter Tageblatt*, 1896. október 19.; „Das Fest in Kronstadt”, *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1896. október 20.; „Unser Bischof in Kronstadt”, *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1896. október 21.

677 „Állam elleni kihágás”, *Brassói Lapok*, 1896. október 27.

„A pannoni hegyre fellovagló Árpádot juttatja eszüinkbe”.⁶⁷⁸ a pannonhalmi emlékmű

A pannonhalmi emlékmű egy neoreneszánsz elemeket is felhasználó, historizáló kápolna, amely az apátság épületegyüttesétől nem messze épült fel. A kupolájára a Szent Korona másolatát tervezték elhelyezni. Az emlékmű átadásának idejére, 1896. augusztus 30-ra még csak az alapok készültek el. A kápolna belsejét a következő években Lotz Károly tanítványai festették ki allegorikus freskókkal. Egy-egy freskó Árpád pajzsra emelését ábrázolta, illetve Ferenc József uralkodását jelképezte, kisebb képek pedig az apátság történetéhez kapcsolódó jeleneteket mutattak (Szent István átveszi a Szent Koronát, Bouillon Gottfried és Könyves Kálmán találkozása, Pannonhalma mongol ostroma).⁶⁷⁹

Az emlékmű ötletét a bencés rend a legnagyobb örömmel fogadta, mivel a nemzeti történelemben játszott döntő szerepüket hangsúlyozó önértelmezésük szimbolikus elismerését látták benne. Az építkezés részleteivel kapcsolat-

PANNONHALMA

14. kép. A pannonhalmi millenniumi emlékmű

678 Thaly, *Az ezredévi*, 23.

679 Mihályi Ernő, *Pannonhalma részletes kalauza* (Budapest: Turistaság és Alpinizmus, 1923), 5.

ban azonban több aggály is felmerült. Először is, azon a dombon, ahol az emlékművet akarták felépíteni, egy kálvária állt, amelynek lebontása és áthelyezése szokatlan és érzékeny kérdés volt, a kormány azonban ragaszkodott a kálváriadombhoz mint helyszínhez. Annak érdekében, hogy az állam ne válasszon Pannonhalma helyett más települést az emlékmű számára, a rend kénytelen volt beleegyezni a kálvária áthelyezésébe.⁶⁸⁰ A bontási műveletek megkezdésekor szónokló szerzetes, Wargha Samu, végül azzal legitimálta a történetet, hogy az emlékmű keresztény volta továbbra is garantálja a hely szentségét, a Szent Korona keresztje pedig helyettesíti a kálvária keresztjét.⁶⁸¹

Az emlékmű építészeti részleteivel kapcsolatban is felmerült néhány apróság. A rend saját millenniumi megemlékezésésként mindenképpen szobrot akart állítani Asztriknak. Thaly meg is ígérte, hogy a szobrot az emlékműben helyezik majd el, de végül is nem illett bele, így az apátság főépületének udvarán állították fel.⁶⁸² A katolikus *Magyar Állam* azt kifogásolta, hogy az emlékművet neoreneszánsz stílusban tervezték. A reneszánsznak nincs köze sem a honfoglaláshoz, sem az államalapításhoz, érvelt a lap, ráadásul a magyarországi reneszánsz virágkora, a 16. század, Pannonhalma egyik mélypontjára esett a török hódítás miatt. Récsey Viktor bencés szerzetes javaslatát, hogy a honfoglaláshoz és az apátság alapításához jobban illeszkedő neoromán stílusban építsék fel az emlékművet, azonban nem fogadták el.⁶⁸³

Ezek az ügyek azonban jelentéktelennek bizonyultak a rend millennium iránti lelkesedésének árnyékában. Az emlékmű felavatásakor Fehér Ipoly főapát celebrált misét, majd Vojnits Döme perjel és esztergomi gimnázium-igazgató, illetve Halbik Cziprián kanonok mondott beszédet. Vojnits ünnepi szövegével Árpád pannonhalmi látogatásának anonymusi elbeszélését interpretálta, és Magyarország történetének magyar etnikai olvasatát alkalmazta. Halbik beszéde a bencés történeti narratívát tükrözte: Pannonhalma és a magyar nemzet múltjának és sorsának azonosságát emelte ki.⁶⁸⁴ A kormány képviselőjében Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter szónokolt. Wlassics kiemelte, hogy a bencés rend a múltban milyen sokat tett Magyarország nyugati integrációjáért; a jelenről szólva pedig amellett érvelt, hogy a liberális vívmányok miatt Magyarország minden ízében a nyugati államokkal egyenrangú ország.⁶⁸⁵

Mivel a Pannonhalmi Főapátság egy apró település mellett feküdt, nagy tömegre a többi millenniumi emlékmű felavatásával ellentétben itt nem lehetett

680 Főapátsági Konventülés, 1895. április 23., PFL I.1.g.; Főapátsági Konventülek jegyzőkönyvei, 1892. április 30-ikától – 1909. szeptember 30-ig. Liber 4us., 79–82.

681 Wargha Samu, *Pannonhalmán a Kálvária áthelyezése alkalmával 1896. évi július 26-án tartott beszéd* (Győr: Győregyházmegye Könyvnyomtató Intézete, 1896).

682 Thaly, *Az ezredévi*, 24.

683 „Kifogások a pannonhalmi emlékmű ellen”, *Magyar Állam*, 1896. augusztus 30.

684 Halbik, *Pannonhalma a milleniumon*; Vojnits Döme, *Pannonhalmán 1896. aug. 26-án, az országos millenniumi ünnepélyen tartott beszéd* (Esztergom: Laiszky János, 1896).

685 Győregyházmegye törvényhatósági bizottságának.

számítani. A „nép” részvételét Győr vármegye úgy oldotta meg, hogy a megye minden településéről delegációt küldetett Pannonhalmára, amelyek dolga értelemszerűen az volt, hogy a millenium üzenetét elvigyék a falujukba.⁶⁸⁶ A paraszti társadalom ekkor, a 19. század végén kezdett áttérni a szóbeli kommunikációról az írottá; ez az aktus még az oralitás korának emléke, amikor a jelentős eseményről hírmondó számolt be a jelen nem levő érdeklődőknek.

„Ama szent hely, hol alkotmányunk született”.⁶⁸⁷ a pusztaszeri emlékmű

Pusztaszeren az apátság romjai mellett épült fel az emlékmű. Berczik eredetileg Hungária allegorikus szobrát szerette volna görög talapzaton látni. A Bánffy-féle bizottság azonban Hungáriát Árpádra cserélte, az emlékmű szerkezetét viszont meghagyta.⁶⁸⁸ Az eredmény egy furcsa építmény lett: Árpád, egy lovas nomád nép vezére ül, ráadásul egy görög oszlopcsarnok tetején. Sőt a porticus és a szobor aránya is elég szerencsétlen: az előbbi jóval nagyobb, mint az utóbbi, így az emlékmű egészének középpontjában nem Árpád, hanem a dór oszlopok állnak. Mivel a területen épített környezet nem volt, az avatás előtt egy hét fából álló kis ligetet is ültettek (a szám a hét honfoglaló törzsre utalt), az emlékmű mégis önmagában meredezett egy lakatlan, emberi kéz által szinte egyáltalán nem formált pusztaságban.

Az emlékmű talapzatát 1896. június 27-én adták át (a szobor egy évvel később került a helyére). Az ünnepséget katolikus mise nyitotta meg, melyet a pusztaszeri apát címet viselő Hofman Artúr celebrált. A fő szónok, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a magyar alkotmányosságot méltatta; ez a téma különösen jól illeszkedett a helyszínhez.

A magyar alkotmányosság mítosza ekkor olyan mélyen gyökerezett a közgondolkodásban, és Pusztaszert olyannyira társították hozzá, hogy az ünnepség során egyetlen kritikus hang sem szólalt meg. Az egyébként a Függetlenségi Párt erős bázisának számító Szeged, Hódmezővásárhely és Csongrád vármegye⁶⁸⁹ komoly összeggel támogatta az ünnepség megrendezését, mivel a pusztaszeri emlékmű képes volt az itteni középosztályok magyar nemzeti és liberális identitásának reprezentációjára. Szegeden így a kormánypárti *Szegedi Híradó* és a Függetlenségi Pártot támogató *Szegedi Napló* egyaránt Darányi beszédét és a magyar alkotmányosságot méltatta.⁶⁹⁰ Ugyanígy tettek a buda-

686 „A pannonhalmi orsz. ünnep”, *Győri Hírlap*, 1896. augusztus 27.; „Pannonhalmi ünnep”, *Dunántúli Hírlap*, 1896. augusztus 27.; „Wlassics Gyula beszéde”, *Győri Közlöny*, 1896. augusztus 27.

687 Thaly, *Az ezredévi*, 31.

688 Kovács, *A kitalált hagyomány*, 19–20.

689 Fodor, „A magyarországi országgyűlési képviselőválasztási kerületek”; Toth, *Parteien und Reichstagswahlen*, 161.

690 „A pusztaszeri orsz. Árpád-ünnep”, *Szegedi Híradó*, 1896. június 28.; „A pusztaszeri ünnep”, *Szegedi Napló*, 1896. június 28.

15. kép. A pusztaszeri milleniumi emlékmű

pesti liberális lapok is,⁶⁹¹ sőt az általában agresszív hangnemű, a kormánypárt minden megmozdulását élesen elítélő *Magyar Állam* is csak a méltatás hangján szólt a pusztaszeri ünnepségről.⁶⁹²

A pusztaszeri emlékmű hatását a legjobban azonban nem a sajtó, hanem a közönség mutatja. Az emlékmű átadását ugyanis a zuhogó eső ellenére óriási, a lapok által 20–25 ezer főre becsült tömeg követte. A szám helyességét megállapítani természetesen nem lehet, de az eseményről tudósító beszámolók mindegyike kiemeli, hogy a résztvevők jó része Csongrád megyei paraszt

691 „Árpád felmagasztalása”, *Budapesti Hírlap*, 1896. június 27.

692 „Pusztaszer”, *Magyar Állam*, 1896. június 28.; „A pusztaszeri ünnepély”, *Magyar Állam*, 1896. július 1.

volt, az ünnepségre pedig csak úgy özönlöttek a szekerek, sőt sokan gyalog érkeztek.⁶⁹³

A tudósítások alapján a tömeg pontos számának ismerete nélkül is egyértelmű, hogy jóval többen vettek részt a pusztaszeri ünnepségen, mint a többi helyszínen; a jelenség oka azonban nem teljesen világos. A hatósági nyomás mellett feltehető, hogy a közönség jelentős részét alkotó földművesek az iskolai oktatás és az általuk olvasott irodalom (kalendáriumok, ponyva) közvetítésével már rendelkeztek azokkal az ismeretekkel, amelyek révén azonosulni tudtak a honfoglalók „örökségével”, azaz ekkorra már megtanulhatták, hogy az alföldi parasztok a legkarakteresebb magyarok, akiknek dicső ősei Pusztaszeren alkották meg a hazát.

„Csak a Szávaig, ne tovább!”,⁶⁹⁴ a zimonyi emlékmű

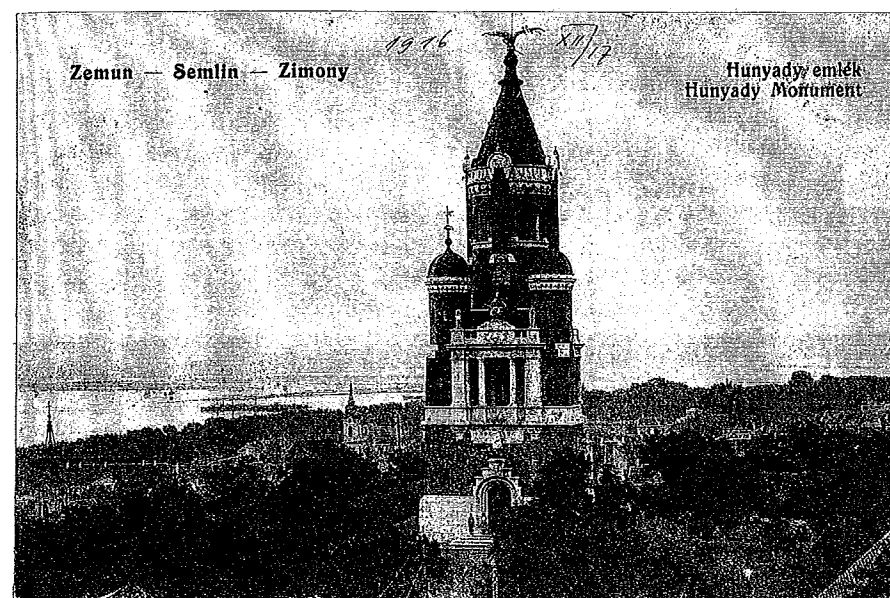
Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés miatt Horvát-Szlavónország lakossága nem tartozott a magyar nemzeti integráció célcsoportjához. Ezt a kompromisszumot csak ritkán rúgták fel a magyar hatóságok; az ilyen esetek jellemzően a szimbolikus politika terére korlátozódtak. A zimonyi emlékmű felavatása 1896. szeptember 20-án épp egy ilyen eset volt.

A zimonyi emlékmű egy 35 méter magas, majolikával borított neoreneszánsz elemekkel ellátott torony volt. A felső emeleten Hungária istennő ülő szobrát helyezték el, mindkét oldalán egy-egy oroszlánna, az építmény tetején pedig egy bronzturul terjesztette ki szárnyát 4,5 méter szélességben. A többi hat millenniumi emlékműhöz viszonyítva a zimonyi képviselte a legmagasabb művészi értéket. Mivel a tornyot a vár romjai között építették fel, felső emeletéről jól lehetett látni Belgrádot, illetve az építmény kontúrjai a szerb fővárosból is kivehetők voltak.

A felavatási ünnepségen a horvát politikai elit jelentős része, többek között a szabor elnöke, Szerém és a két szomszédos vármegye, Pozsega és Verőce főispánjai és a regionális központ, Eszék polgármestere jelenlétével – sőt a *Budapesti Hírlap* szerint magyaros ruhát öltve – demonstrálta, hogy az emlékmű ellen nem támaszt kifogást (Khuen-Héderváry bán Belgiumban nyaralt, ezért nem vett részt az eseményen). Az ünnepség egy katolikus és egy ortodox misével kezdődött, amit a városi apát, illetve egy esperes és egy archimandrita mondott. Az emlékműnél a fő szónok, a magyar kormány horvát-szlavón–dalmát minisztere, a konzervatív arisztokrata Emerik (Imre) Josipović kétnyelvű (magyar–horvát) beszédében a két állam egyenrangúságát és közös múltját dicsérte, szónoklata a kormányzó párt unionista narratíváját tükrözte: a szabadságszerető honfoglaló magyarok és a horvátok szövetségre léptek, hogy megvédjék a kereszténységet, közös hazájukat és szabadságukat; ennek az összefogásnak Hunyadi János lett a szimbóluma. Ervin Čeh sze-

693 Kőváry, *A millennium lefolyásának története*, 141–146.

694 Thaly, *Az ezredévi*, 11.

16. kép. A zimonyi millenniumi emlékmű

régi főispán hasonló szellemű beszéddel járult hozzá az ünnepséghez, majd Fridolin Kosovac polgármester (aki egy évvel korábban Thalynak még Zimony Magyarországhoz való csatlakozásáról beszélt) átvette a város nevében az emlékművet. A közönség – legalábbis a kormánnyal szimpatizáló sajtó szerint – gyakran megéljenezte a szónokokat horvát és magyar nyelven egyaránt. Az ünnepség utáni fogadáson elhangzott köszöntők a magyar–horvát testvériséget méltatták. Az *Oestlicher Grenz-Bote* hangsúlyozta a békés és konfliktusmentes hangulatot az ünnepség során.⁶⁹⁵ Az esemény idején a város magyar és horvát zászlódíszbe öltözött.

A szónokokhoz hasonlóan a kormánypárti horvát sajtó az emlékmű felavatását arra használta, hogy hitet tegyen Magyarország és Horvátország egyenlő viszonya mellett. Mind a kormánypárt vezető lapja, a *Narodne novine*, mind pedig a kormányhoz közel álló *Agramer Zeitung* cikkírói úgy találták, hogy Zimony jól szimbolizálja a két nemzet közös, egyenrangú múltját, amelynek során együtt védtek a kereszténységet.⁶⁹⁶ A német nyelvű, nemzetileg közömbös zimonyi *Oestlicher Grenz-Bote* és az eszéki *Slavonische Presse* az

695 „Das Millenniums-Denkmal in Semlin”, *Agramer Zeitung*, 1896. szeptember 21.; „Die Millenniumsfeier”, *Oestlicher Grenz-Bote*, 1896. szeptember 26.; „Odkriće milenijskog spomenika u Zemunu”, *Narodne novine*, 1896. szeptember 21.; „Semliner Festtage”, *Die Drau*, 1896. szeptember 22.

696 „Odkriće milenijskog spomenika u Zemunu”, *Narodne novine*, 1896. szeptember 21.

emlékműben szintén a horvát–magyar partnerséget vélte felfedezni.⁶⁹⁷ Az eszéki *Die Drau* egyenesen úgy látta, hogy az emlékmű a szükségszerű és mindkét ország érdekében álló magyar–horvát integrációt is reprezentálja.⁶⁹⁸ A budapesti liberális sajtó a magyar országhatárt, a magyar–horvát testvériséget emelte ki tudósításaiban.⁶⁹⁹

Az ünnepséget nyílt konfliktus nem zavarta meg, viszont volt néhány apró incidens. A szervezők, azaz az országos és vármegyei hatóságok nem hívták meg az alkalomra az előző polgármestert, Panajot Morphyt, akinek a hívei ezt nehezményezték.⁷⁰⁰ A *Budapesti Hírlap* szerint a város Strossmayer-párti (azaz jugoszlavista) katolikus esperese szándékosan hagyta el a várost az avatás idejére, ezért a pétervárad apátnak kellett a misét celebrálnia.⁷⁰¹ Bár nem voltak nyílt konfliktusok, az ünnepség lefolyása több ponton is eltért a többi helyszínen megszokottól. A városi közgyűlés nem tartott díszközgyűlést,⁷⁰² és a millennium ügye a városi iratokban leginkább a zimonyi cégeknek az Ezredévi Kiállításon való részvételével kapcsolatban merült fel.⁷⁰³ Az iskolák tanulóit nem rendelték ki az ünnepségre, és utána népünnepélyt sem tartottak. Így a városi elit nem mutatott túlságos érdeklődést az esemény iránt, és utólag nem deríthető ki, hogy kikből állt az újságokban leírt komoly tömeg.

Nyílt kritika inkább Zágárból érkezett, mivel a horvát és a szerb nacionalista ellenzék mélységesen felháborodott az emlékművön. A horvát nacionalista Jogpárt lapja, az *Obzor* szerint az ünnepség történelemhamisításon alapuló magyar nacionalista rendezvény volt horvát földön, amely súlyosan megsértette a horvát–magyar kiegyezés alapjait, azaz a horvát önrendelkezést. Az *Obzor* szembeállította egymással a nomád, pogány honfoglaló magyarokat és az akkor már keresztény államiság keretében élő horvátokat. Josipović beszédében egyrészt kifogásolta a magyar nyelv használatát, másrészt pedig a miniszter által a két nemzet egyenlőségét demonstráló törökellenes harcokban is a magyar elnyomás kiteljesedését látta. A jelen viszonyokra reflektálva a lap úgy vélte, hogy a várost a magyar kormány kereskedelempolitikája elszegényíti.⁷⁰⁴ A szintén a Jogpártot támogató *Hrvatska domovina* pedig azzal vádolta a magyar kormányt, hogy hamis magyar múltat konstruál horvát földön.⁷⁰⁵ A pártvezér, Josip Frank még hónapokkal később is a zimonyi

697 „Die Enthüllung des Millennium-Denkmal in Semlin”, *Slavonische Presse*, 1896. szeptember 22.; „Die Millenniumsfeier”, *Oestlicher Grenz-Bote*, 1896. szeptember 26.

698 „Die Enthüllung des Millennium-Denkmal in Semlin”, *Die Drau*, 1896. szeptember 20.

699 „Határkövek”, *Budapesti Hírlap*, 1896. szeptember 20.; „A zimonyi ünnep”, *Pesti Napló*, 1896. szeptember 21.

700 „Eine Stimme zur Millenniums-Feier”, *Oestlicher Grenz-Bote*, 1896. szeptember 26.

701 „A zimonyi ünnep”, *Budapesti Hírlap*, 1896. szeptember 21.

702 Zimony város közgyűlése, 1896–1897, IAB, 1180.

703 Zimony város magisztrátusa, 1896. április 28., IAB, 10, 3477. doboz, 5295/96; Zimony város magisztrátusának elnöki iratai, IAB, 10, 601. doboz, 5. és 14.

704 „Magjarska slava na hrvatskom zemljištu”, *Obzor*, 1896. szeptember 22.

705 „Uviek nešto nova”, *Hrvatska domovina*, 1896. szeptember 21.

emlékmű miatt interpellálta Khuen-Héderváryt a száborban. Frank szerint „Árpád madara” és Josipović magyar nyelvű beszéde felháborította a közvéleményt, és megsértette a horvát államjogot. „Horvátország ezer évnél régebb óta létezik”, érvelt Frank, és felelegette azt is, hogy Tomisláv király több alkalommal is megverte a „magyar hordákat”, azaz a letelepedett horvátok civilizációs felsőbbbségére utalt a nomád magyarok fölött. „A kard a sas csőrében nem a szeretetet jelenti, hanem a zsarnokság jele, és azt jelenti: El foglak nyomni”,⁷⁰⁶ zárta beszédét Frank.

A horvát nacionalista ellenzék nemcsak a szerintük magyarbarát és megalkuvó Khuen-Héderváry-kormányt támadta, hanem a szerb vezetésű Zimonyt is. Mivel Kosovac a város nevében átvette az emlékművet, meggyanúsították, hogy kokettál a magyar kormánnyal. Sőt horvát lapok egy ortodox papot azzal vádoltak, hogy kétnyelvű (tehát részben magyar) beszédet mondott; ezt a zimonyi szerb radikális lap, a *Novo vreme* határozottan visszautasította.⁷⁰⁷

A szerb nacionalisták is elutasították az emlékművet. A radikális párti *Novo vreme* egyszerűen ignorálta az ünnepséget: sem ünnepi vezércikket, sem részletes tudósítást nem közölt. A Szerb Önálló Nemzeti Párt Zágárbban megjelenő szócsöve, a *Srbobran* úgy vélte, hogy Zimony ősi szerb város, melyet a szerb Hunyadi János védett, illetve az oszmánok alól túlnyomórészt szerbek szabadítottak fel. A horvát kormány a magyarok érdekeit képviseli, érvelt a lap, ahelyett hogy a szerb és a horvát nemzettel foglalkozna. A riport címe (*Zagorci u Zemunu*) pedig arra utalt, hogy Josipović az észak-horvátországi Zagore régióból származott, ahol kaj dialektusban beszélnek; Zimonyban viszont (akárcsak a szerb nyelvterület nagy részén) a što nyelvjárást használták, azaz a minisztert idegennek lehetett feltüntetni a városban.⁷⁰⁸

Az emlékmű Thaly szándékai szerint a magyar államterületet jelképezte, ez a szándék azonban a nyilvánvaló szimbolika ellenére elsikkadt, ugyanis a horvát kormány, az azt támogató sajtó és a pragmatikus-lojális német lapok a horvát–magyar viszony egyenlőségét látták meg benne, nem a magyar államterületet. A pragmatikus zimonyi polgármester, Fridolin Kosovac pedig egyszerre tudta demonstrálni lojalitását Zágárbhoz és Budapesthez.

A város és a táj elfoglalása

Thaly Kálmán, a múltba néző próféta sikeresen belevészte a tájba történeti-politikai vízióját. A történelem nélküli, határtalan, nyitott, jelentést nem hordozó, semleges tájat a millenniumi emlékművek történetiséggel felruházott, határok közé zárt, jelentést hordozó, nemzeti térré változtatták. Hogy az emlékművek környezetében élő emberek mennyire lettek nemzetiek, más kérdés;

706 „Kroatischer Landtag”, *Agramer Zeitung*, 1896. november 24.

707 „Kakvi su naši Srbi”, *Novo vreme*, 1896. szeptember 26.

708 „Zagorci u Zemunu”, *Srbobran*, 1896. szeptember 10./22.

Thaly és kortársai mindenesetre szilárdan hitték, hogy az emlékművek által reprezentált múltkép az emberekre is hatással lesz.

Nem tudjuk, hogy Thaly ismerte-e Ernest Renan nevezetes előadását a nemzetről, az viszont biztos, hogy Renan gondolatai látványosan egybecsengenek Thaly koncepciójával. Renan szerint ugyanis a múlt az „emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik [a jelen]: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget. [...] A nemzet, akárcsak az egyén, múltbeli erőfeszítések, odaadás, áldozatok hosszú folyamatának eredménye. Valamennyi kultusz közül az ősök tisztelete a legjogosabb: ők alakítottak bennünket olyanná, amilyenek vagyunk. Hősi múlt, nagy férfiak, dicsőség (az igazi dicsőség) – íme, ez az a társadalmi tőke, melyre föl lehet építeni a nemzeti elvet. Közös dicsőséggel rendelkezni a múltban, közös akarattal a jelenben; nagy közös tetteket véghezvinni a múltban, azt akarni, hogy a jövőben is nagy cselekedeteket hajtsunk végre – íme, egy nép létének alapfeltételei.”⁷⁰⁹ A millenniumi emlékművek nyilvánvalóan ebbe az agendába illeszkedtek bele: összekötötték a múltat és a jelent, és iránymutatást adtak a jövőre nézve, amennyiben egységes múltat kellett feltalálniuk, hogy biztosítsák a „vágy[at] arra, hogy közösen éljünk”, s hogy „nagy cselekedeteket hajtsunk végre”.

A feltalálás aktusa kulcsfontosságú volt ebben a folyamatban. Először a múltat és a területet kellett megteremtteni. Ezt a feladatot a 19. század közepétől kezdve történészek (köztük maga Thaly is), írók, földrajztudósok és más értelmiségiek végezték el, akik a nemzeti történeti és térbeli mesternarratívákat kidolgozták. Másodszor Thaly emlékművei új médiumot és új, csak nemzeti célokra használható nyilvános teret alakítottak ki. Az emlékművek létezését a nekik tulajdonított történeti jelentőség legitimálta, maguk a művek azonban csak a honfoglalásra utaló díszítéseik miatt hatottak történetinek. Valójában Thaly egy teremtési aktussal 1896-ban hozta létre nemcsak őket, hanem a legtöbb helyszínt is.

A legtöbb innovációra Nyitrán és Brassóban volt szükség: mind a Zobor, mind a Cenk szemet gyönyörködtető látvány, de történeti értékkel nem rendelkeztek; az emlékművek létezésének egyetlen oka itt tautologikus módon maga az emlékmű volt. Pusztaszeren is komoly kreativitás szükségeltetett, hogy a magyar államiság metaforája a való világban testet öltjön, hiszen az 1896-ig üres, jelentéktelen Pusztaszernek csupán az Árpád-emlékmű kölcsönzött bármiféle értelmet. Dévény és Zimony elhagyatott romjainak, a munkácsi várbörtönnnek és a pannonhalmi apátság kálváriadombjának volt valós történetisége, de valójában egyik sem volt része a nyilvános térnek. Dévény és Zimony a millenniumi emlékművel került be a nemzeti nyilvánosságba. 1896 előtt csak a munkácsi várnak és Pannonhalmának volt annyi (a korábbi évtizedek során konstruált) jelentősége, hogy őket nem annyira feltalálni kellett,

709 Ernest Renan, „Mi a nemzet?”, ford. Réz Pál. Adatbank: Erdélyi magyar elektronikus könyvtár, http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf642.pdf (letöltés időpontja: 2012. március 20.).

mint inkább nemzeti fontosságukat megerősíteni; ennek ellenére nemzeti használatuk módjának kidolgozásához itt is elkelt némi innováció.

Míg a konstrukció részletei helyszínenként eltértek, az emlékművek szimbolikája, minden eklektikus elem ellenére, egységes képet mutatott. Az emlékművek elhelyezkedésükkel a magyar államterületet fogták körül, szimbolikájuk pedig a magyar történelem magyar etnikai értelmezését demonstrálta, azaz Magyarországot *magyar országgént* reprezentálta. Az emlékművek a helyi viszonyokra egyáltalán nem reflektáltak: Thaly és munkatársai nem vették figyelembe a helyi igényeket, sem a helyszínnel (Munkácson a belváros a vár helyett, a Cenk helyett a Budvár), sem a szimbolikával (szász szimbólumok használata Brassóban), sem a stílussal (neoromán neoreneszánsz helyett Pannonhalmán) kapcsolatban. A kormányzat egyedül arra figyelt, hogy az átadási ünnepségeken olyan miniszterek mondjanak beszédet, akiknek tárcája valamilyen módon kapcsolódik az adott helyszínhez (már amennyiben ilyen kapcsolat létezett). Így az osztrák–magyar határon a magyar kormány bécsi képviselője, a király személye körüli miniszter, Zimonyban a horvát–szlavón–dalmát miniszter, Pannonhalmán a katolikus egyházat is felügyelő vallás- és közoktatásügyi miniszter, a pusztaszeri legelőkön pedig a földművelésügyi miniszter volt az ünnepség fő szónoka.⁷¹⁰

Mivel az emlékműveket a városi terek szélén építették fel, az avatóünnepségek modern zárandoklat formáját öltötték. A fővárosból érkező delegáció és a város, illetve a vármegye elitje a település központjában gyülekezett. A városok történeti terét elhagyva az újonnan létrehozott terekbe utaztak, majd a „szertartás” után visszatértek a városba. 1896 előtt egyetlen hasonló zárandoklat történt: ironikus módon a millenniumi ünnepségek akaratlanul is L’udovít Stúrnak és diákjainak hatvan évvel korábbi dévényi kirándulását másolták, amely akkor a szlovák nemzet határait és múltját volt hivatva kijelölni.

A felavatási ünnepségek a századvégi Magyarország status quóját tükrözték: a liberális, magyar nacionalista középosztályt és az állampatriotizmus jegyében vele szövetségre lépő helyi csoportokat reprezentálták (Pozsonyban a Preßburger polgárságot, Nyitrán a mérsékelt katolikusokat, Munkácson a görögkatolikus klérust, Brassóban a mérsékelt szászokat, Zimonyban a konzervatív horvátokat és a pragmatikus polgárságot). A szervezők gyakran deklarálták, hogy az ünnepségek tisztán „hazafias” (valójában magyar nacionalista) jellegűek, azaz nem valamelyik politikai párt ügyét szolgálják; ezzel a retorikával lehetett elérni, hogy a politikai katolicizmus és a Függetlenségi Párt hívei is részt vehessenek az eseményeken. Maga Thaly is ezzel a retorikával tudta elérni, hogy ellenzékiből kormányzati áldást nyerjen a terveire. Az ünnepségek retorikájában a magyar etnicista és az állampatrióta diskurzus egymástól elválaszthatatlanul keveredett.

A millenniumi emlékművek status quót tükröző szerepe több ponton is szükségszerűen törekeny volt. Először is elsődleges közönségüket a közép-

710 Vadas, „Programtervezetek”, 29.

osztály tette ki, mivel a városi terektől távol eső emlékművek meglátogatásához időre és többnyire saját közlekedési eszközre volt szükség. Ugyanakkor a hatóságok elérték, hogy az ünnepségeken az alsóbb társadalmi rétegek is képviselve legyenek. A tömegek részvételét a kormányzat aktívan elősegítette: utazási eszközöket biztosított, az ünnepségek után népünnepélyeket szervezett, a helyi hatóságok pedig gondoskodtak a városok díszkivilágításáról és a térzenéről. Ezekkel az eszközökkel mindenképpen el lehetett érni, hogy a kisvárosi, falusi emberek emlékezetében a millenniumi ünnepség megmaradjon. Egyrészt a lakoma, az ennivaló bősége a hosszú évszázadok alatt szűkösséghez szokott társadalmi csoportok számára kiemelkedő élménynek számított, a jelentős társadalmi különbségek korában pedig a magas presztízsű politikai és egyházi vezetők jelenléte fontos eseményt jelentett. Kifejezetten nagy tömeg vett részt Nyitrán, Munkácson és Pusztaszeren; ezek az ünnepségek olyan nagy közönség előtt zajlottak, ami vélhetően elérte a tömegmozgósítás korabeli korlátait. Így teljesült a magyar kormány szándéka, hogy nagy tömegeket tanítson a múlt „helyes” értelmezésére és az ebből fakadó „helyes” identitásra. A tudósítások egyetértének abban, hogy Munkácson, Alsóverecskén és Volócon, illetve Pusztaszeren különösen lelkesek voltak a részt vevő tömegek. Ezeken a helyszíneken a premodern viszonyok nem hoztak létre egyértelmű csoportokat, a magyar múlt lehetővé tette az érzelmi azonosulást, a modernitás egyetlen útjának pedig a magyar nemzeti integrációba való bekapcsolódás látszott, így a parasztok magyarosítása sikerrel járhatott.

Azokat a csoportokat, amelyek elutasították a magyar nemzeti integrációt, a kormány tudatosan marginalizálta. Jan Kubik antropológus szerint „azokban a helyzetekben, amikor várható, hogy a társadalmi-politikai rend megkérdőjeleződik, szétesik vagy valami más lép a helyére, a hatalmon lévők elsőpró ereje miatt azonban ideiglenesen mégis sérthetetlen, az ünnepségek képesek arra, hogy a status quót közvetlen kihívás elé állítsák”.⁷¹ Ez az elsőpró erejű hatalom a 19. század végi Magyarországon a liberális, magyar nacionalista elit kezében volt, melynek számos ellenfele, azaz a nem magyar nacionalisták, a katolikusok és a szocialisták, azonban nem tudott a közvetlen kihívást jelentő ünnepségek közébe folyamodni, mivel a szimbolikus politika felett a magyar kormány a millennium során teljes hatalmat gyakorolt. Eszközként így maradt a sajtó, amely nem is vonakodott az ünnepségek alternatív értelmezését az olvasók tudomására hozni. A konkrét helyszíneken pedig a legcélravezetőbb eszköznek a bojkott tűnt. A legmarkánsabb eset a brassói románoké: a premodern társadalmi viszonyok között létrejött román pillér elitje által kidolgozott történeti narratíva nem volt összeegyeztethető a honfoglalás magyar etnicista értelmezésével, a modernitást pedig a román nemzeti integrációval szerették volna elérni. A kormányzat így sem meggyőz-

71 Jan Kubik, *The Power of Symbols against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland* (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1994), 247.

ni, sem kényszeríteni nem tudta sem a román elitet, sem a román tömegeket, hogy vegyenek részt a millenniumi ünnepségeken.

Az ünnepségek során többen is feltűnően másként viselkedtek, mint annak a csoportnak a tagjai, amelyhez leginkább tartoztak. Nyitrán Bende püspök és közvetlen környezete a legmesszemenőbbekig együttműködött a kormányzat elvárásaival, miközben egyházmegyéjének papsága kritikus állásponton volt. Munkácson a zsidóság nagy részével ellentétben néhány zsidó inkább a honfoglalás ünneplését választotta a gyásznapi helyett. Brassóban Möller Ede megtagadta az együttműködést a kormánnyal, pedig a Néppárt Erdélyben gyakorlatilag nem is létezett, és a magyar nemzeti integráció Möller saját hívei között is számottevő támogatóval rendelkezett; Lőnhárt püspök pedig annak ellenére támogatta Möller döntését, hogy maga egyébként nem tartozott a Néppárt támogatói közé. Ezek az esetek az eddigi, nagyrészt strukturális elemzés érvényességét nem kérdőjelezi meg, inkább arra irányítják rá a figyelmet, hogy a mezoszintű társadalomtörténet nem tudja teljes körűen megmagyarázni a mikroszintű egyéni történeteket.

A millenniumi emlékművek a nyilvános térben, 1896–1918

1896. november 3-án bezárt az Ezredévi Kiállítás, és októberben lezajlottak az utolsó ünnepségek is. Október és november fordulóján parlamenti választásokat tartottak, a millenniumi Treuga Dei, a nemzeti egység illúziója így elillant. Thaly emlékműveit a következő hónapokban befejezték. A magyar kormány sikeresen elérte, hogy politikájának főbb elveit kőbe és bronzba vésse a szimbolikus politika által korábban nem vagy alig érintett perifériákon. Akár egyetértettek a helyi elittek ezekkel az elvekkel, akár nem, kénytelenek voltak az emlékművek felállítását elfogadni. Az emlékművek azonban csupán a felállítással nem töltötték be a céljukat, mivel hosszú távon kellett a környező népeiséget a múlt és a jelen „helyes” értelmezésére emlékeztetniük. A döntő kérdés tehát az, hogyan „működtek” az emlékművek az adott társadalmi közegekben.

Ugyanakkor a millennium az emlékműmánia Pandora-szelencéjét is felnyitotta: a következő évtizedekben Magyarország különböző elitcsoportjai óriási lelkesedéssel fogtak bele emlékműépítésekbe, és futottak versenyt, hogy a nyilvános tereket elfoglalják, és saját ízlésük szerint alakítsák.⁷² Magyarországon a millennium előtt szinte egyáltalán nem voltak modern emlékművek Budapesten kívül, 1896 és 1918 között viszont tömegével épültek ilye-

72 Jellemző, hogy Ferenc József 1898-ban azzal kívánta népszerűségét növelni, hogy Budapesten tíz, a nemzeti és a dinasztikus történelemfelfogás számára egyaránt elfogadható alaknak emeltetett emlékművet. Iván Bertényi d. J., „Zehn Denkmäler, ein Herrscher und eine Nation: Ein Ausgleichversuch zwischen der dynastischen Loyalität und den ungarischen nationalen Emotionen”, in *Jahrtausendwende 2000*, Hrsg. Ferenc Glatz (Budapest: Europa Institut, 2001), 246–255.

nek. A többségüket nem az állam, hanem helyi szereplők, leggyakrabban a városok kezdeményezték, finanszírozták és építették, és a létesítmények a városi közönség számára legfontosabb témákat és személyeket jelenítették meg.⁷¹³

Az ország hatalmi viszonyai miatt az újonnan emelt emlékműveknek abban az esetben is összeegyeztethetőnek kellett lenniük a magyar nemzeti történeti narratívával, ha egy más identitást reprezentáltak. A Nagyszebenben 1899-ben átadott Georg Daniel Teutsch-emlékmű a kevés ilyen eset egyike. A nagy hatású evangélikus püspök és történész Teutsch figurája egyrészt tökéletesen alkalmas volt a szász identitás reprezentálására, másrészt viszont egyházi kötődése és a szász történelmet Magyarország történelmén belül értelmező narratívája miatt az államhatalomnak is elfogadható volt.⁷¹⁴

Árpád és Mária Terézia

A dévényi emlékmű gyorsan a magyar nemzeti kánon részévé vált. Egy Pozsony vármegyét tárgyaló útikönyv például így vezeti az utazót: „a Bécs felől hajón érkező utas Dévénynél éri el a magyar határt. Lélekemelőbb látványt elképzelni sem lehet, mint a határszélen azt a meredek és hatalmas sziklát, amely mint istenkéz alkotta tilalomjel figyelmezteti az utast, hogy itt Szent István birodalma kezdődik, amelynek határát tisztelet illeti. [...] A dévényi szikla tetején 1906 [sic!] óta egy emlékoszlop áll, amely Magyarország ezeréves fennállását hirdeti.”⁷¹⁵ Az emlékmű Pozsony vármegye hivatalos monográfiájában is kiemelt helyen jelent meg.⁷¹⁶

Az emlékművet már felavatásának másnapján használatba vették: a pozsonyi középiskolák 1100 diákja látogatta meg, és ott az ilyenkor szokásos „szertartáson” vett részt.⁷¹⁷ 1918-ig a pozsonyi középiskolák értesítői összesen 28 hasonló, kisebb kirándulásról számolnak be. A pozsonyi középiskolák

713 Lyka Károly, *Szobrászatunk a századfordulón 1896–1914* (Budapest: Képzőművészeti Alap, 1954).

714 Thomas Wolfes, „Adolf Harnack und Ernst Troeltsch in Siebenbürgen: Zur Reise deutscher Wissenschaftler nach Hermannstadt anlässlich der Enthüllung des G. D. Teutsch-Denkmal 1899”, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 27 (2004): 143–155.

715 Déri Gyula, *Pozsony és Pozsony vármegye* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1909), 1–2.

716 Ortway, „Pozsony város és Pozsonyvármegye”, 177.; Dedek Crescens Lajos, „Pozsony vármegye története”, in *Magyarország vármegyéi és városai: Pozsony vármegye, Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor, és Szentgyörgy r. t. városok*, szerk. Borovszky Samu (Budapest: Apollo, é. n.), 502–503.; További példák: *Illustrierte Führer durch Pozsony (Pressburg) und Umgebung: Mit 52 Abbildungen, Stadtplan, Karten der Umgebung und des Komitates Pozsony in Farbendruck* (Pozsony: Sigmund Steiner, é. n.), 125–126., Györfly János – Zellinger Andor, *Földrajzi előismeretek: Pozsony vármegye és Pozsony város rövid földrajza* (Budapest: Szent István Társulat, 1913), 32.

717 „A dévényi emlék második ünnep napja”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. október 20.; „Die vier Mittelschulen bei dem Thebener Millenniums-Denkmal”, *Preßburger Tagblatt*, 1896. október 20.

nemzeti nevelési programjában tehát a dévényi emlékmű megtekintése rutinnak számított. A Magyar Turista Egyesület 1898-ban szervezett kirándulást tett Dévénybe és a Zoborra. A budapesti turisták Pozsony magyar nemzeti elitjének tagjaival, többek között Pávai Vajna Gáborral és az emlékmű felavatásakor a vármegye képviselőjében szónokló Zsigárdy Gyulával is találkoztak. Dévényben a magyar államterületről szóló beszédet követően a kis társaság elénekelte a *Himnusz*t.⁷¹⁸

Ezeket a kirándulásokat annak ellenére tették meg, hogy az emlékmű számos hiányossággal küzdött, hiszen 1896-ban megépült ugyan, de további beruházásokra nem került sor, így szó szerint egy romos vár közepén állt. A modern turizmus épp ebben a korszakban született meg, de megfelelő infrastruktúra hiányában a dévényi várból ekkor még nem lett jelentős turisztikai célpont. A helyzetet bonyolította, hogy nem volt egyértelmű, ki a felelős az emlékműért: az állam építette, de az avatási ünnepséggel átadta Pozsony vármegyének, a felek pontos kötelességeit azonban nem szabályozták. Végül 1907-ben mind a hét emlékművet átvette az állami műemlékvédelmi szerv, a Műemlékek Országos Bizottsága. 1910-ben Pálffy Miklós, a vár tulajdonosa igen komoly összeget, 20 ezer koronát ajánlott fel a terület fejlesztésére, de erre – talán az első világháború miatt – nem került sor.⁷¹⁹

A dévényi emlékmű azonban a pozsonyi eliteknek sem azt a vágyát nem elégítette ki, hogy megünnepeljék a millenniumot, sem a városi identitást nem reprezentálta. A város ragaszkodott hozzá, hogy saját emlékművel emlékezzen meg a honfoglalás évfordulójáról, ami a múltszemléletét is jobban tükrözi. Ezért 1897-ben Pozsony felépítette Mária Terézia emlékművét, a millennium inspirálta városi emlékművek első példányát. Eredetileg Karl Neisidler városi politikus vetette fel 1892-ben, hogy Pozsony egy Mária Terézia-emlékművel ünnepelhetné meg Ferenc József magyar királlyá koronázásának 25. évfordulóját. Neisidler ötletét a városi közgyűlés egy emberként támogatta, de a forráshiány megakadályozta az építkezést. Végül is a millennium adott elég inspirációt a megépüléséhez.

A szobor a királynőt teljes pompájában ábrázolta, emlékeztetve az arra járót a város 18. századi aranykorára. Az emlékmű a város többretegű identitását volt hivatva reprezentálni: múltbéli és jelenlegi jelentőségét, hűségét az uralkodóházhoz és az országhoz – és ezeknek az elvárásoknak pedig tökéletesen megfelelt.

Először is reprezentálta a város lojalitását a dinasztiahoz: a korábban városrendezési okok miatt elbontott koronázódomb helyén épült, központi alakja a dicsőségtől sugárzó királynő, felirata pedig az 1741-es pozsonyi országgyűlés szállóigévé vált mondata, *Vitam et sanguinem* volt. Az általa kifeje-

718 Benkó Mihály, „A dévényi és zabori kirándulás”, *Turisták Lapja* 10 (1898): 116–119.

719 Forster Gyula, szerk., *Magyarország műemlékei* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1905–1915), 3:256, 281.

17. kép. A Mária Terézia-emlékmű

zett Habsburg-lojalitás nem talált süket fülekre: a felavatási ünnepségen részt vett az uralkodó és a Habsburg-család több tagja is.

Másodszor a szobor kifejezte a város magyarországi patriotizmusát. Az emlékművet a város saját hozzájárulásnak szánta a millenniumi ünnepségekhez. Felavatását ennek megfelelően 1896-ra tervezték, és csak a carrarai márványbányánál fellépő technikai nehézségek miatt csúszott át az időpont 1897-re. Az emlékmű talapzatába minden törvényhatóság küldött földet, így többek között olyan fontos helyszínekről is került bele föld, mint a mohácsi csata térsége. Az emlékmű jobb oldali mellékalakja egy magyar főnemes, aki az ország belseje felé, azaz a királynőhöz hűséges országra mutat.⁷²⁰

⁷²⁰ Engyeli Jenő – Langer Alajos, *Emléklapok a pozsonyi koronázó emlékszobor leleplezésének ünnepére 1897. évi május hó 16-án* (Pozsony: Eder István, 1897).

Harmadszor az emlékmű a város büszkeségét, valamint a polgárság és a nemesség egységét, egyenlő hozzájárulását reprezentálta a nemzeti történelemhez (az ünnepség hivatalos programfüzete szerint a bal oldali mellékalak egy fegyveres pozsonyi polgárt ábrázol);⁷²¹ de mutatta Pozsony gazdagságát is: 170 ezer koronába, a dévényinek majdnem a háromszorosába került. A *Pressburger Zeitung* meg is jegyezte, hogy ez az első olyan, nagyméretű emlékmű Magyarországon, amelyet nem az állam, hanem egy város emelt.⁷²² Valóban, egyetlen más magyarországi város sem alkotott hasonló nagyságú emlékművet a millennium alkalmából, így a Mária Terézia-szobor a „második főváros” koncepció további bizonyítékául szolgált. Az emlékmű alkotója a pozsonyi születésű Fadrusz János volt (ezzel szemben a dévényit budapesti alkotók építették), akinek művészeti képzését is a Pozsonyi Takarékpénztár ösztöndíja tette lehetővé – munkája így Pozsony fejlett kultúráját szintén reprezentálta.

A várost a középpontba helyező narratíva további példáját szolgáltatja a felavatási ünnepséget záró díszelőadás, amelyet Johann Batka városi levéltáros, egy tipikus *Pressburger* polgár tervezett meg. A darab hat élőképből állt, mindegyik egy Pozsonyhoz köthető, egyúttal országos, esetenként dinasztikus jelentőségű eseményt ábrázolt, mint például I. Ferdinánd királlyá választását vagy az 1741-es országgyűlést.⁷²³

A város német nyelvű lapjai az emlékműben ugyancsak a többrétegű városi identitás megjelenítését fedezték fel. Értelmezésükben a város volt a főszereplő, amelynek fontosságát, magyarországi patriotizmusát és dinasztikus lojalitását az emlékmű reprezentálta.⁷²⁴

A magyar nacionalista sajtó az emlékműnek valamelyest eltérő értelmezését adta, középpontba a magyar nemzetet állítva. A budapesti lapok és a *Nyugatmagyarországi Híradó* a bal oldali mellékalakban nem városi polgárt, hanem köznemeset látott, azaz a magyar nemesi nemzet különböző rétegeinek megtestesülését vélte felfedezni, ami értelemszerűen Pozsony polgárai szerepének szimbolikus csökkenését jelentette.⁷²⁵ A *Nyugatmagyarországi Híradó* az

⁷²¹ Uo., 13.

⁷²² „Sr. Majestät dem Könige und seinem Hause Heill!” *Pressburger Zeitung*, 1897. május 16.

⁷²³ *Programmbuch der unter dem hohen Protectorate Ihrer kaiserlichen und königlichen Hoheit der durchlauchtigen Frau Erzherzogin Isabelle stattfindenden Fest-Vorstellungen vom 16., 17. und 18. Mai 1897 zu wohlthätigen Zwecken anlässlich der feierlichen Enthüllung des Krönungsdenkmales* (Pressburg: Königl. freistädt. Theater in Pressburg, 1897).

⁷²⁴ „Der Pressburger Krönungshügel und seine Geschichte”, *Pressburger Zeitung*, 1897. május 16.; „Der Enthüllungstag”, *Pressburger Zeitung*, 1897. május 17.; „Vitam et Sanguinem!” *Westungarischer Grenzboten*, 1897. május 16.; „Zur Enthüllungs-Feier unseres Krönungs-Denkmales”, *Westungarischer Grenzboten*, 1897. május 16.; „Die Enthüllungs-Feier unseres Krönungs-Denkmales”, *Westungarischer Grenzboten*, 1897. május 17.; „16. Mai 1897”, *Pressburger Tagblatt*, 1897. május 16.

⁷²⁵ Gaal Mózes, „A mit ez a szobor beszél”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1897. május 16. Annak ellenére, hogy a német lapok a város köré építették fel a narratívájukat, a *Pressburger Zeitung* is főnemeset és köznemeset látott a mellékalakokban („Der Pressburger Krönungshügel und

emlékművet tárgyaló tudósításaiban magáról a városról alig ejtett szót, helyette inkább a magyar nemzetnek az 1741-ben hozott áldozatát emelte ki. A lap Mária Teréziát a magyar nemzeti panteonba helyezte, anakronisztikus módon a magyar nemzeti kultúra fejlesztőjét látva meg benne. Az emlékmű a lapot a város magyarosodására emlékeztette: Fadrusz „magyar stílusban” formázta meg a szobrot, ellentétben a korszak másik híres pozsonyi származású szobrászával, a Bécsben élő Viktor Tilgnerrel, akinek a bécsi Ringet díszítő munkáit a *Nyugatmagyarországi Híradó* kozmopolitának bélyegezte. Sőt az újság úgy vélte, hogy az emlékmű által jelzett magyarosodást csak egy állami egyetem pozsonyi felállítása teheti teljessé.⁷²⁶ Az állami reáliskola éves értesítőjében ugyanezt a nemzetcentrikus értelmezést találni: az iskola diákjainak részvétele a nemzet hozzájárulását tükrözte, a városról pedig alig esett szó.⁷²⁷

A német nyelvű lapok tudósításai azt mutatják, hogy a helyi kötődésű művész által alkotott, városi finanszírozású Mária Terézia-emlékmű jól kifejezte a Preßburger identitást. A városi téren kívül álló, állami megrendelésre készült dévényi emlékmű ezzel szemben a Preßburger polgárok mentális térképének szélén helyezkedett el, és városukat nem látták benne tükröződni. A magyar nemzeti sajtó írásai mindkét emlékművet a magyar nemzetet képviselő tárgynak vélték.

A következő években Pozsony városi terében egyre nagyobb szerepet kapott a magyar nemzeti reprezentáció. 1911-ben, ennek a folyamatnak a leglátványosabb állomásaként, a Hummel-mellszobrot az elegáns promenádról áthelyezték egy mellékutcába, és a helyén Petőfi-szobrot avattak fel.⁷²⁸ A pozsonyi születésű Hummel súlyvesztése a nemzet költőjével szemben jól mutatta, hogy a többes lojalitású Preßburger identitás egyre kevésbé volt összeegyeztethető a magyar nemzeti integráció programjával.

A magányos turul

Úgy tűnik, Nyitra nyilvános terének használatára a Zobor tetején emelt emlékmű minimális hatást gyakorolt. A városról szóló publikációk alig szentelnek figyelmet az emlékműnek, az obeliszk alig néhány képeslapon jelenik meg, és az iskolai értesítőkben sem írnak arról, hogy a diákokat rendszeresen kivitték volna a millenniumi emlékműhöz. A használat kevés fennmaradt forrása közül a Magyar Turista Egyesület 1898-as kirándulása érdekes: mindössz-

seine Geschichte“, *Preßburger Zeitung*, 1896. május 16.), a többi lap pedig nem tért ki erre a részletre.

726 Plachy Bertalan, „A »Sedes sacrae coronae« ékességének leleplezése előtt”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1897. május 15.; Gaal Mózes, „A mit ez a szobor beszél”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1897. május 16.; Vutkovich Sándor, „Király és nemzet”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1897. május 16.; Schönlitzky Bertalan, „Pozsony jövője”, *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1897. május 16.

727 Pozsonyi állami reáliskola értesítője, 1896/1897: 58–59.

728 Mannová, „Von Maria Theresia zum schönen Náci”, 207.

szesen hat budapesti turistát érdekelt annyira a Zobor, hogy az oda szervezett kiránduláson részt vegyenek, ők viszont a város politikai-közigazgatási elitjével, többek között a polgármesterrel is találkoztak.⁷²⁹

Az elemzett városok közül Nyitra az egyetlen, ahol 1896 és 1918 között nem merült föl, hogy a város finanszírozásával emlékművet emeljenek. A városi tér szimbolikájában csak annyi változás történt, hogy egyre több közteret neveztek el – jól tükrözve a város többes identitását – emberekről: a nyitrai polgár Bottyán János kuruc tábornokról, Tóth Vilmos nyitrai származású belügyminiszterről, főrendiházi elnökről, Ferenc Józsefről és Erzsébet királynéről, Kossuth Lajosról és Deák Ferencről.⁷³⁰ A korszakban csupán egy nagyobb szabású nemzeti ünnepségről szólnak a források: 1906-ban Nyitrán is megemlékeztek a Rákóczi család újratemetéséről. Az ünnepséget a városházán tartották, azaz csak a városi elitnek szólt.⁷³¹ A források tehát azt sugallják, hogy a rugalmas nyitrai identitásokat a millenniumi emlékmű, illetve a szimbolikus politika eszközei nem tudták átalakítani.

Az egyeduralkodó Árpád

Munkács közvéleményének meggyőződése volt, hogy városuk fontosságát egy komoly emlékművel is szentesíteniük kell. A várban felépített millenniumi emlékmű elvileg ezt a feladatot teljesíthette volna, a közvélemény azonban ennyivel nem érte be, és a várat szerette volna teljes értékű nemzeti emlékhellyé alakítani. A börtönt 1896-ban be is zárták, további fejlesztésekre azonban már nem került sor. Amikor a Rákócziak hamvait nem Munkácson, hanem Kassán és Késmárkon helyezték el, egyértelmű lett, hogy a tervezett országos jelentőségű múzeum sem fog megépülni a várban, mely így ahelyett, hogy nemzeti zarándokhellyé vált volna, üresen állt: falai között az egyetlen modern, nemzeti építmény a millenniumi emlékmű volt.

A munkácsi közönség ráadásul eleve nem is a várban szerette volna látni a millenniumi emlékművet, hanem a város központjában. Thaly azonban nem engedett, ezért a munkácsi polgárok elhatározták, hogy a már korábban felmerült ötlet nyomán saját maguk építik fel az emlékművet a város főterén. 1896 márciusában a városban adománygyűjtés kezdődött az emlékmű javára, a polgárság azonban szegény volt, és majdnem két évtizedbe telt, mire a kellő összeg összegyűlt (hiába rendeztek adománygyűjtő céllal évente népszerű Árpád-bált, illetve több koncertet).⁷³² 1905-ben az állatszobroiról, illetve né-

729 Benkó, „A dévényi és zobori kirándulás”, 119–120.

730 Rédeky Géza, *Nyitra rend. tan. város közttereinek, utainak és utcáinak valamint bel- és külterületi lakóházainak jegyzéke* (Nyitra: Neugebauer Nándor, 1912).

731 *Nyitra r. t. város képviselőtestülete részéről 1906. évi október 28-án II. Rákóczi Ferencz dicső emlékére fejedelmünk és bujdosó társai hamvainak hazahozatala alkalmából megtartott díszközgyűlés jegyzőkönyve* (Nyitra: Neugebauer Nándor, 1906).

732 Popovics, *Munkács kultúrtörténete*, 66–68.

18. kép. A tervezett Árpád-emlékmű modellje

hány történelmi szobráról ismert budapesti szobrász, ifj. Vastagh György⁷³³ felajánlotta szolgálatait a városnak, és elkészített egy mintát, amelyet a város teljes meglelégedéssel fogadott.

Az emlékmű Árpád vezért ábrázolta volna lovon, és a városháza előtti téren állították volna fel. Üzenete megegyezett volna a várban emelt millenniumi emlékműével, hiszen a magyar történelem etnikus olvasatát reprezentálta volna – de soha nem készült el. A szükséges 75 ezer korona ugyanis csak 1914-re gyűlt össze, ezt viszont felajánlották hadikölcsönnek, ami a vesztes háború miatt elveszett. A város közben azért használta a teret: figyelmen kívül hagyva a historizáló emlékmű híveit, ironikus módon a legmodernebb urbanisztikai technológiának, az elektromos hálózatnak egy eleme, egy villanyoszlop foglalta el azt a helyet, amelyet Árpád vezérnek szántak (ezt az állapotot mutatja a 3. kép a 82. oldalon).⁷³⁴

⁷³³ Barla-Szabó László, *A Vastagh művészcsalád* (Budapest: Ernst Múzeum, 2004), 6.

⁷³⁴ Bay, *A munkácsi Árpád-szobor*.

Árpád és Honterus

A brassói emlékmű az után is komoly érzelmeket kavart, hogy felavatták, mert nem lehetett figyelmen kívül hagyni (a város fölé magasodott, ahonnan jól lehetett látni, és összeegyeztethetetlen volt a szász és román történelmi, politikai elképzelésekkel). Az emlékművet a város magyar közönsége aktívan használta. A *Brassói Lapok* rendszeresen megemlékezett a felavatásáról, a katolikus iskolák pedig az avatás évfordulóin kirándulást szerveztek a szoborhoz.⁷³⁵ A kirándulások amúgy is fontos szerepet játszottak a városi térszervezésében: a szász és a román fiatalok rendszeresen tartottak felvonulásokat, illetve kirándultak a környező hegyekbe; a cenki emlékmű szervezett meglátogatásával a magyar fiatalok is hasonló gyakorlatot alakítottak ki.

Az emlékmű a város határain kívül is az erdélyi magyar nemzetépítés fontos szimbóluma lett. Az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület 1903-as brassói kongresszusának delegáltjai is kirándultak a Cenkre,⁷³⁶ akárcsak négy évvel később az Erdélyi Múzeum-Egyesület vándorgyűlésének résztvevői.⁷³⁷ Érzéseiket bizonyára jól kifejezte Benedek Elek, aki így számolt be a Cenk megmászásának élményéről: „A szem s a lélek nem tud betelni a gyönyörűséggel. Ki kíváncznék innen idegen országba? S ki merne szemet vetni e drága, vérszentelte földre, mikor ihol, itt, a Cenk tetején áll Árpád, a honszerző Árpád szobra! Hatalmas oszlop tetején áll a honszerző daliás alakja s úgy tetszik nekem, hogy nemcsak megszerezte nekünk e szép földet, hanem őrködik is felette... Dagadni érzem keblemet s önkéntelen kezdem szavalni a Szózatot.”⁷³⁸

A szász és román városlakók viszont nem lelkesedtek az emlékműért. Ahogy a brassói író, Adolf Meschendörfer önéletrajzi regényéből is kiderül, a szászok egyáltalán nem érezték magukénak az alkotást: „a magyar urak ott Budapesten ezredéves ünnepük alkalmával a Czenkre, a város feje fölé éppen Árpád-szobrot akarnak állítani – »a mi városunkban!«”.⁷³⁹ A városi tanács 1898-ban elutasította, hogy a város hozzájáruljon egy kerítés építéséhez, amely az emlékművet a vandál támadásoktól megóvná, illetve az emlékmű fenntartásának bármilyen költségéhez. A tanács arra hivatkozott, hogy az emlékmű területét átadta az államnak. Magyar tagjai, illetve a kormányzat megpróbálták nyomást gyakorolni a tanácsra, de hosszú vitával csak annyit sikerült elérni, hogy a tanács hozzájáruljon a kerítés építéséhez.

⁷³⁵ „Évforduló”, *Brassói Lapok*, 1898. október 17.; „A kaszinó ösztöndíja”, *Brassói Lapok*, 1902. október 19.; „Az Árpád szobor”, *Brassói Lapok*, 1906. október 18.

⁷³⁶ Orosz József, „A brassói Millenniumi emlékoszlop története”, *Erdélyi Gyopár* 9, 1. sz. (2001): 3–5.

⁷³⁷ Schilling Lajos szerk., *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Brassóban 1908. június 7–9. napjain tartott negyedik vándorgyűlésének emlékkönyve* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1908), 4–5.

⁷³⁸ Benedek Elek, *Szent Anna tavától a Cenk-tetőig* (Budapest: Franklin, é. n.), 74.

⁷³⁹ Adolf Meschendörfer, *Corona*. Fordította Kós Károly (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Múzeum, 1933), 2:10–11.

rült elérni, hogy a város „erkölcsi védelmet” vállalt az emlékmű fölé, pénzt viszont továbbra sem adott.⁷⁴⁰

A román elutasítás ennél is radikálisabb volt. Román szerzők még hosszú évekkel a millennium után is komoly indulattal írtak az emlékműről. Így például 1923-ban a brassói gazdasági író, Andrei Popovici *Brașovul: Românii și Sașii* (Brassó: Románok és szászok) című írását így vezeti be: „Brassó látványa egy éjszaka alatt megváltozott, magyarrá lett, egy békés német–román helységről magyar fészekké vált, amely fölé a Cenk csúcsán magasodott a legmongolabb alak, aki soha be nem tette lábát Brassóba, Árpád, a magyar bálvány, a magyar kőszimbólum.”⁷⁴¹ A magyar állami „elnyomást” kívánta bemutatni Ion Bozdog tanár dokumentumgyűjteménye is, melynek tekintélyes része, egy hetede a cenki emlékművel és a felavatási ünnepséggel foglalkozik.⁷⁴²

Az emlékművet felavatása után több támadás is érte. 1901-ben valakiről, és megsértette a szoboralak tetejét,⁷⁴³ 1902-ben pedig fémeszközökkel megrongálták.⁷⁴⁴ A *Brassói Lapok* a támadásokért a helyi románokat tette felelőssé, de mivel az elkövetőket nem találták meg, ezt a feltételezést nem lehetett bebizonyítani. Mindenesetre 1903-ban magyar polgárok adományából kerítés épült a szobor köré, hogy megnehezítse a lehetséges rongálók dolgát (a városi tanács ennek a kerítésnek a finanszírozását tagadta meg öt évvel korábban).⁷⁴⁵ A kerítés azonban nem tudta megvédeni a szobrot. 1913-ban két férfi (Ilie Cătăraș, besszarábiai születésű kalandor-katona-kém⁷⁴⁶ és társa, Tomiftei Kirilov) bombát robbantott a szobornál. Az emlékmű nem semmisült meg, de súlyos károsodást szenvedett. Bár a tettes kilétére még hónapokig nem derült fény, a *Brassói Lapok* azonnal a románokat vádolta meg a támadással: mivel az emlékmű a magyar államot és nemzetet szimbolizálja – vélte –, megtámadása Magyarország elleni támadásnak minősül.⁷⁴⁷ A következő napon a katolikus elemi iskolák és gimnázium tanulói felmentek a Cenkre, ahol egy pap imádkozott, és nemzeti verseket szavaltak.⁷⁴⁸ Ezzel a rítussal „újraszenteszték” az emlékművet, amelynek „szent” jellegét a támadás megtörte.

740 Maurer Mihály Brassó városának, 1898. szeptember 21., DJBAN, 1, VI–1895/85–44.

741 Andrei Popovici, *Brașovul: Românii și Sașii* (Brașov: Ziarul Carpații, 1923), 1.

742 Ion Bozdog ed., *Statul polițist: Material documentar dintr-o arhivă secretă brașoveană* (Brașov: ASTRA, 1944).

743 Bogdan Florin Popovici, „Muntele Tâmpa și simbolurile sale”, *Magazin istoric* 34, nr. 6 (2001): 42.

744 „Merénylet a czenki emlék ellen”, *Brassói Lapok*, 1902. december 19.

745 Orosz, „A brassói Millenniumi emlékoszlop”.

746 Ioan Vlad, *Cărturarii brașoveni pentru România Mare* (Brașov: Academia Aviației și Apărării Antiaeriene „Henri Coandă”, 1999), 298.; A Rejtő Jenő-i figurához hasonlóan igencsak változatos életpályát befutott Cătăraș és Kirilov hajította végre 1914 februárjában azt a merényletet is, amelynek célja az akkor létrehozott magyar nyelvű görögkatolikus Hajdúdorogi Egyházmegye püspökének, Miklósy Istvánnak a meggyilkolása volt.

747 „Merénylet a magyar állam ellen”, *Brassói Lapok*, 1913. szeptember 30.

748 „A cenki emlékoszlop megkoszorúzása”, *Brassói Lapok*, 1913. október 3.

Az „újraszentesztés” azonban nem volt elég hatásos, néhány hónappal később egy vihar ledöntötte a szobrot talapzatáról. A *Brassói Lapok* tudósítása sok mindent elárul: „A szobrot egész délelőtt tömegesen keresték fel a kíváncsiak és annak látása a megtekintőkben, nemzetiségük szerint [kiemelés tőlem – V. B.], vegyes érzelmeket keltett. Többen megilletődve állottak meg a pusztulás e képének láttára, mások nem voltak képesek kárörömüket elrejtteni.”⁷⁴⁹ Habár a kormány azonnal elhatározta az emlékmű újjáépítését, az első világháború elsöpörte a terveket. Sőt a román hadsereg, amikor 1916 nyarán rövid időre elfoglalta Brassót, tovább rombolta az emlékmű ekkor még álló oszloprészét.

A millenniumi emlékmű tehát a nem magyar pillérhez tartozó brassóiak számára idegen test maradt a városi tér szélén. Szimbolikus erejét a millennium után csupán két évvel, 1898-ban felállított Honterus-emlékmű próbálta ellensúlyozni. Ennek ötlete jóval korábban, 1845-ben, a Honterus alapította brassói evangélikus gimnázium 300. évfordulóján merült fel először. 1857-ben a szász humanista brassói szülőházát emléktáblával látták el. 1882-ben indult el az a kezdeményezés, hogy Johannes Honterus 1498-as születésének négy századik évfordulóját a szász közösség emlékműállítással ünnepelje meg, és egy évvel később már adományokat kezdtek gyűjteni.⁷⁵⁰ A sikeres gyűjtés nyomán a Fekete-templom mellett, a Honterus-udvar nevű téren felállított alkotás – a Bismarck-szobraitól ismert berlini szobrász, Harro Magnussen⁷⁵¹ műve – a brassói közönség igényét teljesen kielégítette. A szobrot nagyrészt az erdélyi szász társadalom – egyházközségek, egyesületek, iskolák és magánszemélyek – finanszírozta, sőt néhány németországi és osztrák–német adományozó is hozzájárult anyagi bázisának előteremtéséhez.⁷⁵² A felavatási ünnepség a szász egyházi és világi elit tagjain túl több száz szász településről érkezett többezres, szász népviseletbe öltözött tömeg részvételével zajlott egy egész héten át, mivel a különböző szász egyesületek találkozókat szerveztek, a sportegyletek nyilvános tornabemutatót tartottak, a dalárdák koncertet adtak, stb. A szoboravatás napján szász fiatalok és egyesületek vonultak fel a város központjában. Az ünnepi szónokok Honterus felbecsülhetetlen jelentőségét és az evangélikus vallásnak a szász nép megtartásában játszott szerepét méltatták.⁷⁵³ Az ünnepi rendezvények sorában előadták a korszakban ismert szász író, Traugott Teutsch Honterusról írt drámáját.⁷⁵⁴ A szász lapok számos,

749 „Elpusztult az Árpád szobor!” *Brassói Lapok*, 1913. december 31.

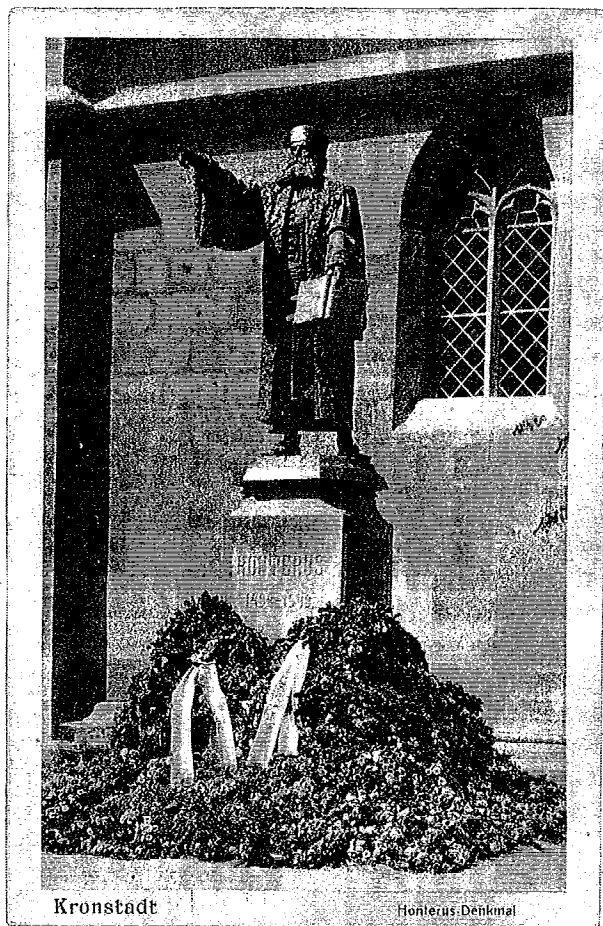
750 *Zur Geschichte des Honterus-Denkmal* (Kronstadt: Johann Gött's Sohn, 1895).

751 „Harro Magnussen”, in Hans Vollmer, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: E. A. Seemann, 1929)..

752 *Gaben-Verzeichnis: Enthaltend die für das Honterus-Denkmal gespendeten Beträge an Geld und Geldeswert* (Kronstadt: Honterus-Denkmal-Ausschuss, 1898).

753 Lutz Korodi, *Die Honterus-Jubelfeier und die sächsischen Vereinstage in Kronstadt* (Kronstadt: H. Zeidner, 1898).

754 Traugott Teutsch, *Johannes Honterus: Drama in drei Aufzügen* (Kronstadt: Heinrich Zeidner, 1897).

19. kép. A Honterus- emlékmű

Honterusról szóló kisebb-nagyobb lélegzetű írást közöltek, és több népszerűsítő, illetve tudományos igényű kiadvány is megjelent, hogy a reformátor alakja bekerüljön a szász kollektív emlékezetbe.⁷⁵⁵ Az ünnepségekről tudósító szász lapok az emlékmű és a felavatás felekezeti jellegét hangsúlyozták, és

755 Theochar Alexi, *Johannes Honterus: Volksschrift* (Kronstadt: Gabony, 1897); W. Morres, *Johannes Honterus: Zu seiner 400. Geburtsfeier der sächsischen Jugend* (Kronstadt: H. Zeidner, 1898); E[mil] N[eugeboren], „Johannes Honterus“, *Neuer Volkskalendar* 9 (1898): 117–129.; Emil Neugeboren, „Johannes Honterus“, *Kronstädter Zeitung*, 1898. augusztus 19.; Theobald Wolf, *Johannes Honterus der Apostel Ungarns* (Kronstadt: Ausschluß zur Errichtung eines Honterusdenkmals, 1894).

kiemelték, hogy a szász identitás, amelyet az emlékmű képvisel, egyetlen más csoport ellen sem irányul.⁷⁵⁶

Bár az emlékmű nyilvánvalóan csak a város szász társadalmát reprezentálta, felekezeti jellege miatt sem az állami és vármegyei hatóságokban, sem a többi pillérhez tartozókban nem keltett ellenérzéseket. Az avatóünnepségen a város nem szász elitjei is részt vettek, beleértve az állami és vármegyei tisztikart, a többi egyház és egyesület képviselőit is. A *Brassói Lapok* korábban aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az eseményre ausztriai német nacionalista egyesületeket és vezetőjüket, Georg Schönerert is meghívták, de végül megnyugvással vette tudomásul, hogy ezek a szervezetek nem jelentek meg, így az ünnepség, az újság szerint, nem német nemzeti, hanem vallásos jellegűt öltött, ami egyben a magyar állam toleranciáját is hirdeti.⁷⁵⁷ Az eseményről a *Gazeta Transilvaniei* is szimpátiával tudósított.⁷⁵⁸

Noha a Honterus-emlékművet már jóval 1896 előtt elkezdték tervezni, és az ünnepségek során nem találni közvetlen utalást a millenniumra, mégis lehet a millenniumi emlékműre adott szimbolikus válaszként értelmezni. A szobrot az evangélikus egyház állította, hogy reprezentálja a szászok organikus, történeti legitimitását és az alulról jövő finanszírozás által a szász társadalom polgári erőit. Mindez éles ellentétben állt a város fölött, külső aktorok politikai nyomására épített, tisztán állami pénzből finanszírozott, történetietlennek tekintett millenniumi szoborral.

Árpád és Asztrik

Az apátsági épületkomplexum árnyékában a millenniumi kápolna – hiába volt teljesen kompatibilis a bencés rend történelemképével – méretében és történeti érdekességében, különösebb művészi vagy történeti érték híján periferikus építmény maradt. A kortárs leírások alig szentelnek egy-két mondatot neki.⁷⁵⁹ Ráadásul az épület állapota is romlott. A bencés rend évi 300 koronát ajánlott fel a fenntartására, ez azonban nem volt elég, ugyanis Győr vármegye egyáltalán nem járult hozzá a költségekhez, pedig az avatási ünnepség után a kápolnát átvette az építetótól, azaz az államtól. Végül az állam visszavette az épületet saját kezelésébe, és 1906-tól a bencéseknek már nem kellett fizetniük.⁷⁶⁰

756 „Zum Willkommen!“ *Kronstädter Zeitung*, 1898. augusztus 19.

757 „A szászok ünnepe“, *Brassói Lapok*, 1898. augusztus 23.

758 „Serbările săsești“, *Gazeta Transilvaniei*, 1898. augusztus 11./23.

759 Récsy, Győr és Pannónhalma, 20.; *Pannónhalma a múltban*, 53–54.

760 Főapátsági Konventülés, 1899. október 26., PFL I.1.g., Főapátsági Konventülek jegyzőkönyvei. 1892. április 30-ikától – 1909. szeptember 30-ig. Liber 4us., 156–158.; Wekerle Sándor Fehér Ipolynak, 1906. július 11., PFL, I.1.d, 1906/393.; Forster, *Magyarország műemlékei*, 3:273.; Sonkoly Gábor, „Pannónhalma újkori territorializációja“, in *Terek, tervek, történetek: Az identitás történetének térbeli keretei 2*, szerk. Cieger András (Budapest: Atelier, 2011), 194–195.

A millenniumi kápolna nem elégítette ki a bencések igényét történeti szerepük reprezentálására, így az 1895-ben javasolt Asztrik-szobrot, amely végül is nem került bele az emlékműbe, 1897-ben saját költségükön felállították az apátság udvarán. A rend így saját jogon is reprezentáltatott a millenniumi ünnepek sorában.⁷⁶¹

Versenyfutás Árpádért

Periferikus fekvése miatt a pusztaszeri emlékművet annyira körülményes volt megközelíteni, hogy még azok az intézmények, amelyek az emlékműveket jellemzően használták (iskolák, egyesületek) is, alig foglalkoztak vele. Ehelyett egy 1895-ben alapított szegedi asztaltársaság lépett elő legfontosabb patrónusának. A szombatosok, majd 1897-től a Szegedi Szombatosok XXI. Társulata nevű klub eredetileg azzal a céllal jött létre, hogy tagjai szombat esténként a gasztronómiai és egyéb, leginkább az alkoholfogyasztással összefüggő örömeknek hódoljanak. A klub 1897-től évi egyszer kirándulást szervezett Pusztaszerre; ilyenkor hagyományos magyar ételeket szolgáltak fel, hogy ezzel kicsit magasztosabb vetületet adjanak az inkább csak a szórakozásról szóló rendezvénynek. (A hagyományos magyar ételnek gondolt pörkölt csupán néhány évtizeddel korábban kanonizálódott, és lett a „nemzeti” gasztronómia része.) A kirándulások népszerűsége egyre nőtt: 1901-től budapesti vendégek is megjelentek, a századelőn pedig az esemény már valódi tömegrendezvényé vált, nyerte ki magát, ökörsütéssel, mutatványosokkal, alkalmi látványosságokkal. Az időközben a szobori búcsú vagy Árpád-búcsú nevet nyert rendezvény eredeti július végi, augusztus eleji időpontját szeptember első vasárnapjára helyezték át, hogy a hagyományos szegedi búcsú (augusztus 5.) ne jelentsen konkurenciát. Közben a szervezők csoportja is átalakult: 1902-ben az asztaltársaságból kinőtt a Pusztaszeri Árpád Egyesület, amelynek immár 369 tagja volt az eredeti 21 helyett. A gasztronómia, az alkohol és a szórakozás helyett az egyesület Árpád emlékének és a pusztaszeri emlékmű fenntartásának szentelte magát, különösen pedig egy Árpád-templom felépítését tűzte ki célul. Az a tény, hogy a közben folyó régészeti feltárások továbbra sem találták nyomát a honfoglaló magyarok alkotmányozó gyűlésének, nem zavarta meg sem a Pusztaszeri Árpád Egyletet, sem a városi és az országos magyar közvéleményt, így a „pusztaszeri örökség” feltalálása zavartalanul folyt tovább.⁷⁶²

A Pusztaszeri Árpád Egyesület éves kirándulásain túl azonban alig használta valaki a pusztaszeri emlékművet.⁷⁶³ Ez a tény láthatóan zavarta a kör-

761 Főapátsági Konventülés, 1895. április 23., PFL I.1.g., Főapátsági Konventületek jegyzőkönyvei. 1892. április 30-ikától – 1909. szeptember 30-ig. Liber 4us., 79–82.; Sörös, *A pannoni halmi főapátság története*, 146.

762 Kovács, *A kitalált hagyomány*, 23–36.; *Pusztaszer község újratelepítése: Emlékirat* (Szeged: Pusztaszeri Árpád Egyesület, 1935), 24–27.

763 A Magyar Turista Egyesület 1904. évi, tíz főt megmozgató kirándulása minden bizonnyal ritkaságszámba ment. Az egyesület tagjait a kisteleki vasútállomásról a Pallavicini-uradalom

nyék nemzeti aktivistáit, akik változatos ötletekkel álltak elő, hogyan lehetne közelíteni egymáshoz Pusztaszer képzelte jelentőségét és létező állapotát. Több ötlet is felmerült azzal kapcsolatban, hogy Pusztaszer települést alapítsák újjá, azaz az emlékmű körül hozzanak létre valós társadalmi környezetet. Az első ilyen kezdeményezés az emlékmű felállítása előttre datálható. 1893-ban Szentes város javasolta Pusztaszer község újraalapítását, Csongrád vármegye azonban az ötletet elutasította, mert egyrészt a terület magántulajdonban állt, másrészt pedig a vármegyének nem volt rá fedezete.⁷⁶⁴ Az ötlet azonban tovább élt: 1907-ben Ludrovai Tóth István csongrádi földbirtokos, a Függetlenségi Párt híve, egyenesen „országos várost” akart Pusztaszeren alapítani; ebből természetesen semmi sem lett, viszont az ötletet Ady Endre maró gúnnyal kritizálta, Pusztaszerben az elmaradott, rendi, antidemokratikus, dzsentr Magyarországot szimbólumát látva.⁷⁶⁵

Település Pusztaszeren tehát nem épült, így más nemzeti aktivisták az emlékművet próbálták fejleszteni, amely a kortársak szemében sem volt sikertörténet. Sokan gondolták úgy, hogy az emlékmű, az olcsó homokkő, a logikátlan alak és az egész építmény gyenge kivitelezése nem méltó Árpád emlékének hirdetésére; a tárgy és az általa megjeleníteni kívánt eszme között túl nagy a szakadék.⁷⁶⁶ A hiányosságokat orvosolandó, a Pusztaszeri Árpád Egyesület egy „emlékszerű Árpád-templomot” szeretett volna építtetni, hogy „a szent földön [mármint Pusztaszeren] Isten házában emlékezhessünk a hős vezérekről”.⁷⁶⁷ A terv azonban elegendő adomány híján nem valósult meg, és sajnos több részlet róla nem ismert, így nem tudható, hogy az egyesület vajon milyen keresztény épületet emelt volna egy pogány törzsfőnek.

Mivel a Pusztaszeri Árpád Egylet csupán ötletekben volt gazdag, pénzben nem, többször is állami segítségért folyamodott, a kormánytól azonban sosem kapott pénzt – vélhetően nem ideológiai okok, inkább a pénzhány miatt. A korszakban tehát sem Pusztaszer községet nem alapították újra, sem méltóbb emlékmű nem épült. A meglévő, így továbbra is alacsony építészeti-művészeti színvonalú építmény maradt egy óriási, lakatlan legelő közepén, s évente csak egyszer hirdethette a honfoglalás feltalált hagyományát.

Mégis, ez az évi egy alkalom is elégnék bizonyult arra, hogy a Pusztaszer örökségéért folytatott versenyben végső győzelmet garantáljon Szegednek riválisa, Kecskemét fölött. Kecskemét az 1860-as években nem tudta emlékmű felállításával megszerezni magának Pusztaszer szimbolikus tulajdonjogát, így a millenniumi év közeledtével ismét versenybe szállt. Az állami emlékmű azonban nem a Kecskeméthez tartozó területen épült fel, és ezen a városi köz-

kocsijai vitték el Pusztaszerre, és az uradalmi intéző vendégelte meg; ez a lehetőség nyilván nem volt bárki számára elérhető. Mihálovics Béla, „Pusztaszer”, *Turisták Lapja* 16 (1904): 135–138.

764 Csongrád vármegye közgyűlése, 1895. február 15., 23–27. sz., MNL CSML, IV. B. 402.

765 Kovács, *A kitalált hagyomány*, 37–40.

766 Uo., 25–26.

767 Hegedűs Pál, *Pusztaszer* (Szeged: Lipsitz Sándor, 1903), 15.

vélemény annyira megsértődött, hogy a várost senki sem képviselte az állami avatóünnepségen.⁷⁶⁸ Kecskemét közönsége továbbra sem tett le arról, hogy szimbolikus eszközökkel részt kérjen a „pusztaszeri örökségből”. 1894-ben a kecskeméti Református Jogakadémia meggyőzte az Országos Diákszövetséget, hogy millenniumi összejövetelét Kecskeméten tartsa. A város lelkesen támogatta a kezdeményezést: részleteinek kidolgozásában részt vett a polgármester, a város millenniumi bizottsága, a jogakadémia tanári kara és diákjainak millenniumi bizottsága, valamint a budapesti egyetem diákjainak küldöttsége. Ezek együtt látványos programot dolgoztak ki: az Országos Diákszövetség millenniumi díszrendezvényére meghívtak minden magyarországi felsőoktatási intézményt, melyek, a terv szerint, közösen elutaznak Kecskemétről Pustaszerre, hogy – Pusztaszernek a város területére eső részén – közösen felavassák a magyar alkotmányosságot reprezentáló új emlékművet. Az emlékmű költségeit a kecskeméti diákok szervezésében országos gyűjtéssel akarták fedezni, elsősorban diákok és iskolák, illetve települések, törvényhatóságok és magánszemélyek adományaira számítottak. Kecskemét város vállalta, hogy fedezi az ünnepség költségeit.⁷⁶⁹

Csak hogy mindösszesen 9400 korona gyűlt össze, ami nem volt elég az emlékmű felépítéséhez. Így az Országos Diákszövetség Kecskemét városához fordult. A város millenniumi bizottsága „sajnálatát fejezte ki afölött, hogy a magas kormány hiteles történelmi adatok ellenére a Pusztaszeren államköltségén felállítandó emlék helyét nem Kecskemét város birtokán, hanem a város közönségének megkérdezése nélkül a Pallavicini-féle birtokon jelölte ki”.⁷⁷⁰ A város a diákok kezdeményezésében saját millenniumi reprezentációs igényét tudta volna megvalósítani, ezért kipótolta a hiányzó összeget, de időhiány miatt az emlékmű a millenniumra már nem készült el. 1896. június 20-án, azaz egy héttel az állam által emelt pusztaszeri emlékmű átadása előtt a Kecskeméten ülésező Országos Diákszövetség és Kecskemét képviselői valóban elutaztak Pusztaszerre, és a város tulajdonában álló pusztaszeri Árpád-halmon (elegáns nevét csak néhány évtizeddel korábban kapta banális neve helyett) letették az emlékmű alapkövét. Az ünnepségen a meghívott Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter nem tudott megjelenni, s a delegációkon kívül más résztvevő sem emelte az ünnepség fényét.⁷⁷¹ A leendő em-

lékmű viszont nem aratott egyértelmű tetszést a városi közvéleményben, mivel alkalmatlan helyszíne (a várostól és bármilyen lakott településtől messze) miatt használni nem lehetett, és a valóban felépült, állami emlékműhöz képest nyilvánvalóan kisebb presztízssre számíthatott. Ezért Kecskemét elhatározta, hogy az Árpád-halmon lerakott alapkö ellenére az emlékművet a városban építik meg. Csakhogy a kiszemelt szobrász, Lovas Lajos túl összetett, és emiatt túl drága tervet készített, amelynek megvalósítását a város nem tudta finanszírozni, további adományok pedig nemigen gyűltek össze. Lovas és a város között ráadásul botrányba fulladó jogvita kezdődött (a művész meg akarta építeni az emlékművet, és pénzt követelt a várostól; a város azt állította, hogy csak a tervekre adta a megbízást, és nem akart többet fizetni). Végül is Lovas helyett Pataky Imre kecskeméti rajztanárt – aki Münchenben szerzett némi szobrászati képzettséget – bízták meg az emlékmű megtervezésével:⁷⁷² az egyszerű obeliszket, turullal a tetején, 1900-ban állították fel, az eredeti terveknek megfelelően, a pusztaszeri Árpád-halmon.

Az új emlékmű célja az volt, hogy az állam által építtetett pusztaszeri emlékműnek fölébe kerekedjék, de az eredmény a teljes bukás lett: a pusztaszeri álló fantáziátlan építményt még annál is kevesebben használták, mint a szomszédos Árpád-emlékművet. Legalábbis nem sikerült olyan forrásra bukanni, amely a kecskeméti emlékmű bármilyen használatára utalt volna. Így a két város versenyét Szeged nyerte meg: emlékműve a pusztaszeri romok mellett hamarabb készült el, az állami kivitelezés és fényes átadási ceremónia magasabb presztízst kölcsönzött neki, és a szegedi középosztály is sokkal inkább a magáénak érezte, mint Kecskemét polgárai a maguk obeliszkjét. A rivalizálás eredményeként mindenesetre a két város közötti lakatlan területen egymás közelében felépült két, alacsony művészi színvonalú alkotás, amelyek közül az egyik csupán évente egyszer, a másik pedig egyáltalán nem töltötte be feladatát.

Árpádból Hunyadi

A zimonyi emlékművet magyar nemzeti aktivisták csak esetlegesen használták⁷⁷³ – helyben nem lévén magyar társadalom, ez érthető. Annak ellenére azonban, hogy helyi támogatottsága erősen kétséges volt, a millenniumi emlékmű hamar népszerű lett, mivel a városi közvélemény nem a honfoglalás emlékére emelt tárgyat látta benne, hanem Hunyadi Jánossal kötötte össze. Dévényben és Brassóban az ottani, egyébként nem Árpád vezért ábrázoló alkotásokat Árpád-emlékműként emlegették; Zimonyban még kevésbé precízen Hunyadi-toronyként (Kula Sibirjanin Janka) hivatkoztak rá. Az oszmánok ellen harcoló, a szerb történetírás és a termékeit fogyasztó olvasók szerint

768 „Az országos emlék Pusztaszeren”, *Kecskemét*, 1896. június 21.; „A pusztaszeri országos emlék”, *Kecskemét*, 1896. június 28.

769 „Jogakadémiai millenniumi bizottság”, in *A Kecskeméti Ev. Ref. Jogakadémia Évkönyve* 20 (1895): 81–90.

770 „Jogakadémiai millenniumi bizottság”, in *A Kecskeméti Ev. Ref. Jogakadémia Évkönyve* 21 (1896): 108.

771 „A diákkongresszus”, *Kecskemét*, 1896. június 28.; „Az országos Diák-Kongresszusról”, *Pestmegyei Hírlap*, 1896. június 20.; „Egy beszéd a pusztaszeri ünnepen”, *Pestmegyei Hírlap*, 1896. június 27.; „A pusztaszeri emlék alapkövé letétele”, *Kecskeméti Lapok*, 1896. június 28.; *Az Országos Magyar Diákszövetség 1896. június 17., 18., 19., 20. és 21. napjain Kecskemét th. városban megtartott kongresszusának jegyzőkönyve* (Budapest: Valter Ernő, 1897), 40–41.

772 *A pusztaszeri millenáris emlékszóbor ügye* (Kecskemét: Ottinger Ede, 1898).

773 Például a Magyar Turista Egyesület 1902-ben útba ejtette al-dunai kirándulása során. Kőszeghy István, „A Magyar Turista-Egyesületnek 1902. évben Budapesten tartott közgyűlése alkalmából rendezett kirándulásai”, *Turisták Lapja* 14 (1902): 118.

rádásul a szerb etnikumú Hunyadi emléke a város minden rétegének kielégítő, azonosulást lehetővé tévő mítosz volt, azaz átértelmezése után az emlékmű ellen a város egyetlen csoportjának sem volt kifogása. Az építményt Zimony elég gyakorlatiasan használta: a tűzoltók a toronyból figyelték a várost, a városi ünnepeken pedig kivilágították. A vár romjaiból nyíló panorama miatt a torony kedvelt kirándulólhely lett.⁷⁷⁴

A város saját emlékművet is emeltetett. 1901-ben egy kisebb Ferenc József-szobrot adtak át, a korszak legfontosabb horvát szobrászának, Ivan Rendicnek az alkotását, 1903-ban pedig az akkor már öt éve halott Erzsébet királyné emlékére terveztek szobrot, de ez pénzhiány miatt megghiúsult.⁷⁷⁵ Kifejezett nemzeti üzenetet hordozó emlékmű Zimonyban a korszakban nem épült. Egy szerb nemzeti hősnek állított emlékmű minden bizonnyal a zágrábi kormány és a horvát közvélemény, egy horvát emlékmű pedig a városban domináns szerbek ellenállásába ütközött volna. Így a volt Katonai Határőrvidéken továbbra is a meghatározó jelentőségű dinasztikus lojalitás koncepciója, amelyet a város minden társadalmi csoportja elfogadott, lett a városi térben reprezentálva.

Epilógus: a „nagy háború” után

„Állj, míg a haza áll!” Ez a mondat szerepelt mind a hét díszokmányban, amelyeket az emlékművek talapzatába helyeztek. 1896-ban senki sem sejtette ennek a mondatnak a profetikus erejét. Azokat az emlékműveket, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as összeomlása után kívül kerültek Magyarország területén, azonnal radikálisan újraértelmezték.

Dévényben 1921-ben a millenniumi emlékművet lerombolták, hogy morva múltja miatt a vár a cseh–szlovák egység szimbólumává válhasson. 1938-ban Dévény a müncheni egyezmény nyomán a Harmadik Birodalom része lett, és a vár falai között – amely immár a náci Németország egyik legkeletibb pontjává vált – a közép- és kelet-európai német kisebbségek találkozáját rendezték meg. 1945-től a vár ismét Csehszlovákiához tartozott, s ekkor az antifasiszta szláv népeknek rendeztek benne fesztivált, a náci helyett immár a morva örökséget is felhasználni kívánó szovjet uralmat reprezentálva. Az 1950-es években azonban nem folytatódott tovább a vár morva–szláv–oroszbarát interpretációjának megerősítése, mert a vasfüggöny melletti területen közvetlenül elhelyezkedő Dévényt lezárták, hogy megakadályozzák az illegális emigrálást. A várat az 1970-es évektől kezdték ismét gyakran használni, ekkor viszont már nem a csehszlovák, hanem a szlovák nacionalizmus helyszínéül. Szlovák nemzeti emlékhellyé kanonizálódása tovább folytatódott a

774 Branko Najhold, *Stoleće milenijumske kule 1896–1996* (Zemun: Trag, 1996), 28.

775 Najhold, *Hronika Zemuna 1871–1918*, 95–96.

független és demokratikus Szlovákiában. Dévény ma népszerű kirándulólhely és egyben a szlovák nemzeti emlékezet kiemelt helyszíne.⁷⁷⁶

A dévényi emlékmű, mivel kizárólag a magyar államterületet és a múlt magyar etnicista értelmezését reprezentálta, nyilvánvalóan idegen test volt Csehszlovákiában. A pozsonyi Mária Terézia-emlékmű ellenben megfelelt a városi hagyományoknak, 1921-ben mégis hasonló sorsra jutott: lerombolták, mert a demokratikus Csehszlovákia hangsúlyozottan a monarchikus hagyomány ellenében határozta meg magát.⁷⁷⁷ 1973-ban a Mária Terézia-szobor helyén Štúr-emlékművet állítottak. Štúrt a szlovák kommunista ideológia „progresszív értelmiséginek” állította be, aki a nép javáért harcolt, azaz jól beleillett a nemzeti kommunista panteonba. Körülbelül az ezredforduló óta Pozsony utcáin új trend kezdődött: nemzeti hősök helyett olyan szobrokat állítottak, amelyek a helyi hagyományokra reflektálnak.⁷⁷⁸ Sőt egy aktív egyesület, a Pozsonyi Városszépítő Egylet a Mária Terézia-szobor ismételt felállítását szeretné elérni a városi tradíciók megerősítése érdekében.⁷⁷⁹

1921-ben a Zobor-hegy millenniumi emlékművét is megsemmisítették.⁷⁸⁰ Ez szükséges volt ahhoz, hogy a csehszlovák állam- és nemzetépítés ekkor egyik szimbolikus középpontjává váló Nyitrát „megtisztítsák” a magyar nemzeti múlt- és térértelmezéstől. Nyitrán több kiemelt nemzeti rendezvényt is tartottak a korszakban, közülük a legfontosabb 1933-ban egy nagyszabású fesztivál volt, amely a város legősibb keresztény temploma első említésének ezredik évfordulójáról emlékezett meg.⁷⁸¹ 1938-ban felmerült, hogy Nyitra visszakerül Magyarországhoz. Bár ez végül nem történt meg, a közeli Berencs faluban, az új határtól nem messze nagy méretű Cirill–Metód-emlékművet emeltek, ezzel „erősítve” meg, hogy a térség Csehszlovákiához tartozik.⁷⁸² Nyitra azóta is a (cseh)szlovák nemzetépítés kiemelt helyszíne.⁷⁸³ A Zobor

776 Kiliánová, *Identitát und Gedächtnis*, 59–137.

777 Memoárjában a neves történész, Branislav Varsik elbeszéli, hogy részt vett a Mária Terézia-szobor ledöntésében. 18 éves gimnazistaként Varsik a Mária Terézia-emlékműben a szlávok magyar- és Habsburg-elnemzésének szimbólumát látta. Peter Macho amellel érvel, hogy Varsik, aki 1918-ban még túl fiatal volt, hogy részt vehessen a csehszlovák állam létesítésében, 1921-ben az emlékmű lerombolásakor kapcsolódhatott be a csehszlovák állam- és nemzetépítésbe, és fejezhette ki lojalitását az új rendszer iránt. Peter Macho, „Branislav Varsik és a pozsonyi Mária Terézia-emlékmű: Epizód egy fiatal diák életéből és kísérlet személyes identitásának meghatározására”, *Korridor* 1, 1. sz. (2014): 51–60.

778 Mannová, „Von Maria Theresia zum schönen Náci”. Ugyanakkor a nemzeti panteon szoborba öntése nem állt meg, sőt: a pozsonyi vár előtt Szvatopluknak mint szlovák királynak emeltek komoly vitát kiváltó szobrot.

779 „Súsošie Márie Terézie”, Bratislavský okrašľovací spolok, <http://bos-bratislava.sk.data12.websupport.sk/projekt/16/susosie-marie-terezie> (letöltés időpontja: 2014. október 22.).

780 Olay Ferenc, „A magyar emlékművek és a magyar művészet sorsa az elszakított területeken”, *Budapesti Szemle* 58, 628. sz. (1930): 355.

781 Pribinová Nitra 833–1933 (Nitra: Pribinov Fond, 1933).

782 Juraj Zajonc, „Mesto a spoločensko-historické procesy: Východiská analýzy. Niekol'ko príkladov z mesta Nitra”, *Slovenský národopis* 51, č. 2 (2003): 184–185.

783 Zajonc, „Prečo je Nitra staroslávne mesto”.

csúcán még ma is látható az egykori millenniumi emlékmű talapzata, de a szép kilátás miatt a hegyre kiránduló szlovákoknak ma már ez a torzó általában semmit sem mond. A környékbeli magyar kisebbség vezetői azonban nem akarták hagyni feledésbe veszni az emlékművet.⁷⁸⁴ A Zobor oldalának erdejében szétszóródott darabjait felhasználva 2015-ben egy környező faluban, a magyar többségű Alsóbodokon a Magyar Közösség Pártjához köthető személyek egy alapítványi iskola udvarán turulmadaras szobrot állíttattak.⁷⁸⁵

A munkácsi emlékmű egy kicsit tovább, 1924-ig állt, akkor lebontották, és a turulos szoborrészt a vár egyik raktárában tárolták. A várost 1938-ban elfoglaló magyar hadsereg megtalálta; vissza akarták építeni, de a háború miatt erre nem került sor.⁷⁸⁶ 1945-ben Munkács a Szovjetunió része lett, a turulmadarat pedig beolvasztották a Vörös Hadseregnek állított emlékmű anyagába. 2008-ban viszont a várban váratlan módon visszaépítették a millenniumi emlékművet. Ennek háttérében a munkácsi származású amerikai–magyar üzletember, Pákh Imre állt, aki a projektet finanszírozta, és a városi önkormányzatnál az emlékművet kijárta.⁷⁸⁷ Ma a munkácsi vár magyarországi és ukrainai turisták körében is kedvelt helyszín, ahol megfér egymás mellett a millenniumi emlékmű, a Korjatovics Tódort, valamint a gyerek II. Rákóczi Ferencet és Zrínyi Ilonát ábrázoló szobor is.

A brassói emlékmű már a román hatalomátvétel előtt eltűnt, és a két világháború között a Cenket nem használták a szimbolikus politizálás céljaira. Az 1950-es években, amikor a várost átnevezték Oraşul Stalinnak (Sztálinvárosnak), a Cenk oldalában a lombhullató erdő egyes fáit fenyőkkel ültették be oly módon, hogy a városból nézve kiadják a „Sztálin” feliratot. A romániai desztalinizáció során aztán a fenyők nagy részét kivágták.⁷⁸⁸ A hegy megőrizte népszerűségét a pihenésre vágyók körében; különösen kedvelt 1970 óta, amikor felvonó épült a város és a csúcs között. Ma a Cenk tetején óriási román zászlót fúj a szél; tőle nem messze a millenniumi emlékmű talapzatának maradványai még mindig láthatók. A helyiek többsége már régen elfelejtette az egykori emlékművet, a szobor feje azonban még mindig megvan: a magyar evangélikus egyházközség épületében állították ki, piros-fehér-zöld szalagokkal díszítve. A Honterus-emlékmű még mindig eredeti helyén áll; a szász reformátor szobrát még a nemzeti kommunizmus idején sem bántották.

A pannonthalmi emlékművet a két világháború között fel kellett újítani, és ennek során a kupolát a Szent Koronával együtt lebontották. A tönkrement

Árpád- és Ferenc József-freskók helyére Aba-Novák Vilmos kezdett el új, immár Szent Istvánt ábrázoló képet festeni, de nem tudta befejezni.⁷⁸⁹ Az emlékmű az apátság árnyékában továbbra is jelentéktelen szerepet tölt be. Ma általában zárva van; a Pannonthalmára látogató turisták tömegei jellemzően csak kívülről tekinthetik meg.

Az eddigiekkel ellentétben a pusztaszeri emlékmű 1918 után lett igazán sikertörténet. A két világháború között egyre több rendezvényt szerveztek Pusztaszeren. Az ekkor már Országos Árpád-ünnepnek nevezett rendezvény továbbra is jelentős helyi esemény maradt, melynek időpontja átkerült Kisboldogasszony napjára; a szakralitás immár a nemzeti ünnepségre is kisugárzott. Emellett cserkészek, leventék, nacionalista és szélsőjobboldali szervezetek is találkozókat tartottak az emlékműnél. A tervezett templom, illetve az 1935-ben ismét felmerült falualapítás azonban továbbra sem valósult meg. 1945 Pusztaszert radikálisan új jelentéssel ruházta fel: az országos földosztás az emlékműnél kezdődött, annak jeleként, hogy a demokratikus köztársaság az új tulajdonviszonyokra mint a hon második – ezúttal a parasztok által véghez vitt – elfoglalására tekint. A Rákosi-rendszerben a nacionalista korszakban emelt emlékműnél semmilyen rendezvényt nem tartottak, de a Kádár-rendszer Pusztaszert képes volt politikájába integrálni. 1957-től minden évben munkás-paraszt találkozót szerveztek Pusztaszeren, megemlékezésként a földosztásra (annak ellenére persze, hogy az erőszakos téjeszesítés nyomán gyakorlatilag eltűnt a föld magántulajdona), tágabb értelemben pedig az új rendszer eredményeinek méltatására. A nem hivatalosan még ekkor is szobori búcsúnak nevezett rendezvényt pedig a szeptemberi időpontról áttették augusztus 20-ra, az új alkotmány és az új kenyér ünnepére, tovább erősítve a Pusztaszeren indult „második honfoglalásnak” és a kommunista rendszer legitimációjának összekötését.

A nagy áttörés azonban az 1970-es években következett be. A környékről származó Erdei Ferenc javaslatára az ekkor már Ópusztaszerré átnevezett helyen 1980-ban megkapta működési engedélyét az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark. A nemzeti emlékezetnek Pusztaszer annyira fontos helyszínévé vált, hogy 1989 után a demokratikus köztársaság is tovább használta, és folytatta kiépítését. 1995-ben Feszty Árpád körképét az Emlékparkban helyezték el. Ma az Emlékpark meglehetősen eklektikus képet mutat: az Árpád-szobor és a Feszty-körkép mellett különféle emlékművek, egy skanzen, egy „nomád park” és kisebb kiállítások várják a látogatókat.⁷⁹⁰ 1996-ban a magyar kormány, a „millecentenárium” kvázilatin kifejezését megalkotva, a honfoglalásra és a millenniumi ünnepségekre egyaránt emlékezve nagyszabású ünnepségeket tartott, majd 2000-ben az államalapítást ünnepelte meg Magyarország, szintén látványos keretek között. Mindkét ünnepi év során az ópusztaszeri Emlékpark is központi helyet töltött be. A soha meg nem történt

784 „Idén is: Generációk Találkozása 2011. aug. 19”. Magyar Koalíció Pártja, <http://www.mkp.sk/node/17291> (letöltés időpontja: 2012. május 30.).

785 „Alsóbodok: Felröppent a zoborhegyi turulmadár a szoboravatással”, *Felvidék.ma*, <http://www.felvidek.ma/felvidek/regio/52504-alsobodok-felroppent-a-zoborhegyi-turulmadar-a-szoboravatással> (letöltés időpontja: 2016. január 11.).

786 R. Vozáry Aladár, *Munkács* (Budapest: Officina, 1943), 4–9.

787 „Visszaszállt a turul a munkácsi várra”, *Kárpáti Igaz Szó*, 2008. március 13.

788 László-Herbert Márk, „Sztálingrádok Kelet-Európában: Oraşul Stalin, 1950–1960”, *Korunk* 3/14, 2. sz. (2003): 64–74.

789 Supka B. Magdolna, *Aba-Novák Vilmos* (Budapest: Corvina, 1966), 90.

790 Kovács, *A kitalált hagyomány*, 64–88.

pusztaszeri alkotmányozó gyűlés, a pogány Árpád vezér és a pogányságot tűzzel-vassal irtó Szent István emlékezete így teljes mértékben egymásba folytak, és mindennapi realitássá váltak.

A zimonyi emlékművet, a magyar nacionalizmus jelképeként, az első világháború kezdetén a szerb tüzérség bombázta, de nem sikerült elpusztítani. A város 1918-ban a délszláv állam része lett, de az emlékművet Csehszlovákiával és Romániával ellentétben nem rombolták le, hanem mint az Ausztria–Magyarország felett aratott győzelem emlékművét meghagyták.⁷⁹¹ A hangsúlyosan magyar motívumokat eltávolították róla, így már semmi sem zavarja a helyieket abban, hogy a toronyban Hunyadi János emlékművét lássák. A torony azóta is a város népszerű építményei közé tartozik; időközben múzeumként, étteremként és műteremként is használták. Ma a városrészbe látogató turisták kilátóként használják, földszintjén pedig egy kis galéria üzemel.

Konklúzió: Árpád és a város

A kortársak szinte mágikus hatalmat tulajdonítottak a millenniumi emlékműveknek a magyar múlt és identitás terjesztésében. Valójában ez a hatalom azonban igencsak korlátozott volt. Mivel az emlékműveket a városi terek szélén állították fel, használatuk esetleges volt. Ezt az esetlegességet jól mutatja a pusztaszeri emlékmű szinte teljes elhagyatottsága a felavatását követő években. A források arról tanúskodnak, hogy az emlékműveket leginkább szervezett keretek között használták: a leggyakoribb vendégek (közép)iskolák és egyesületek, azaz a középosztály intézményei voltak. Ez egyébként teljes mértékben megfelelt Thaly elképzeléseinek is, aki nem rejtette véka alá, hogy elsősorban a középosztályt tekinti az emlékművek célközönségének. Egy belvárosi szobrot – indokolta Thaly, hogy a munkácsi emlékművet miért nem a város főterén, hanem a várban kell felállítani – „a piaczi nép profanálná is; kirakodáskor mindenféle zöldség, paradicsom, rothadt gyümölcs környezné; már pedig tök, petrezselyem, sárgarépa csak nem illik a millenniumi emlék körül. Ellenben, ha odafent épülend a vár ormán: akkor, pl. márczius 15-én, Szent-István napján, vagy más nemzeti emlénapokon fölmennek oda az ifjúsággal tanárai és hazafias beszédek tarthatnak, s az ily jelenetek hatása ama szent helyen, a fiatal lélekbe örökre bevészódik. A kik pedig majdan az ott rendezendő múzeumot fogják látogatni s a termekből kilépnek Zrínyi Ilona terrasára: ott szemlélik áhítattal az ezredévi emléket.”⁷⁹²

Az emlékművek így jóval kisebb eséllyel szóltak a kevéssé iskolázott, kevéssé vagyonos, kevéssé urbánus csoportokhoz, és különösen kevéssé a nőkhez, mivel ezek a csoportok ritkábban vagy egyáltalán nem vettek részt nem-

zeti zárandoklatokon.⁷⁹³ „A 19. századi emlékművek – magyarázza ezt a jelenséget Rudy Koshar – a hatalomra került, befolyást szerzett »polgári nyilvánosság« termékei voltak, és még akkor is, amikor kormányok és uralkodók építtették őket (amint ez a német nyelvű Európában gyakran megesett), az emlékművek az építészek, nemzeti csoportok, irodalmi társaságok és a polgári társadalom egyéb tipikus reprezentánsainak eszméire és értékeire reflektáltak.”⁷⁹⁴

Ennek ellenére a nemzeti integráció szimbolikus eszközeinek határfoka a középosztályok és helyi elitek körében is kérdésesnek tűnik. Az emlékművek jogi helyzete ellentmondásos volt: a területük elvileg a kormány tulajdonában állt, amely az építésüket is finanszírozta, de az avatási ceremóniák alatt átadták őket az illetékes vármegyének vagy városnak. Az emlékművek fenntartása – mint az előzőekben is szó volt róla – nehézkesnek bizonyult: Bereg és Csongrád megye nem rendelkezett elég forrással ahhoz, hogy a munkácsi várat, illetve Pusztaszer valóban működő nemzeti emlékhellyé tegye, a bencés rend felajánlása nem volt elég az emlékmű fenntartásához és működtetéséhez Győr vármegye hozzájárulása nélkül, a szász vezetésű Brassó pedig politikai okokból tagadta meg az emlékmű fenntartását. Így végül az államnak kellett átvennie az emlékművek fenntartásának feladatát, de a további fejlesztésekről szóló tervek megvalósítására nem került sor.⁷⁹⁵ A fenntartás és a további fejlesztés finanszírozásának kérdése jól mutatja, hogy a nemzeti integráció milyen magas költségekkel járt, s hogy a helyi szintű szereplők ezeket a költségeket egyáltalán nem tudták, a központi kormányzat pedig csak vonakodva akarta állni.

A millenniumi emlékművekre reagálva helyi kezdeményezésű, az adott város domináns polgársága számára releváns múltat reprezentáló alkotások épültek. A korszak Zeitgeistjéhez igazodva, hasonlóan a nyugat-európai városokhoz, a magyarországi városokat is magával ragadta az emlékműmánia, amelyek elitje az emlékművekben fejlett kultúrájuk bizonyítékát látta. Azokban a városokban, ahol a városi elit elképzelései a múltól egybeestek a ma-

793 Beszédes, hogy Németország egyik legnagyobb és legfontosabb nemzeti emlékművét, a Hermannsdenkmalt évente csak mintegy 2000 ember látogatta meg az 1880-as években. Kirsten Belgum, „Displaying the Nation: A View of Nineteenth-Century Monuments through a Popular Magazine”, *Central European History* 26, no. 4 (1993): 458.

794 Koshar, *From Monuments*, 30.

795 A Műemlékek Országos Bizottsága több kisebb javítást is elvégzett a hét emlékművön, de jobb kiépítésüket, megközelíthetőségük megkönnyítését csak tervezte, nem tudta megvalósítani: „A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903–1911. években” in Forster Gyula, szerk. *Magyarország műemlékei* (Budapest: Franklin Társulat), 3:221–300. Megjegyzendő, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága által fenntartandó műemlékek között csupán a hét millenniumi emlékmű volt kortárs alkotás; az olyan jelentős kortárs művek, mint a budapesti Szent István-szobor, a kolozsvári Hunyadi Mátyás-szobor, vagy az 1848-as emlékmű Aradon, nem szerepelnek a listán, mert vélhetően az adott város számára voltak annyira fontosak, hogy saját maguk finanszírozták a fenntartásukat. *Magyarország fenntartandó műemlékei hivatalos jegyzékének tervezete* (Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága, 1916).

791 A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Oktatási Minisztériumának feljegyzése, 1921. április 12., AJ, 66, 627.

792 Thaly, *Az ezredévi*, 29.

gyar nemzeti mesternarratívával, a városi emlékművek ugyanazt az üzenetet közvetítették, mint az állam által emelt műalkotások. A megtervezett, de soha el nem készült Árpád-emlékmű Munkácson, Asztrik szobra Pannonthalmán és Kecskemét pusztaszeri obeliszkje mind azt mutatják, hogy ezeken a helyeken a nemzeti és a helyi emlékezet azonos volt: Thaly és a helyi elitek szándékainak a millenniumi emlékművek megfeleltek, mert képesek voltak a nemzeti és a helyi emlékezet azonosságát reprezentálni. Azokban a városokban viszont, ahol a domináns helyi elit emlékezete nem esett egybe a magyar nemzeti narratívával, a helyi emlékművek versenyt jelentettek az állam által erőltetett emlékezetnek. Ez a verseny városról városra másként zajlott. Pozsonyban a Mária Terézia-emlékmű azzal a céllal épült, hogy egyszerre demonstrálja a várost és lojalitását Magyarországhoz, így tehát egyszerre lehetett helyi, Preßburger és magyar nemzeti alkotásként értelmezni. A brassói Honterus-emlékmű – és a nagyszebeni Teutsch-szobor – viszont egészen más célt követett: a szászok kulturális, gazdasági és politikai szupremáciáját hirdette minden más szászöldi csoport fölött. Mindkét szobor egyházi figurát ábrázolt: ez egyszerre utalt a szász identitás erős felekezeti komponensére, és volt alkalmas arra, hogy az emlékmű ne provokálja az állami hatóságokat és a magyar közvéleményt. Zimonyban pedig az uralkodóház tagjainak kiválasztása szolgálta azt a célt, hogy a város egésze számára fontos dinasztikus lojalitást reprezentálja.

Első ránézésre a millenniumi *panem et circenses* jól működött. Árpád vezér és a honfoglalás mítoszát már mintegy egy évszázaddal a millennium előtt feltalálták; a millenniummal ez a mítosz megtestesült, kézzelfogható lett, és a korábbinál is nagyobb közönség ismerhette meg. Budapesten az Ezredévi Emlékmű a mai napig a város kiemelt látványosságai közé tartozik, nagyon sokan a magukénak vallják (annak ellenére, hogy maga az emlékmű elég komoly változásokon ment keresztül). A munkácsi, pannonhalmi és szegedi elitek úgy érezték, hogy a millenniumi emlékművekkel elismerést nyertek a nemzet oltárán hozott áldozataik. Brassóban a magyar pillér elitje azt remélte, hogy a szász hegemoniájú városban az emlékmű demonstrálni fogja a magyar állam pártfogását. Országszerte a neológ zsidók, Pozsonyban és Nyitrán az ortodox zsidók is, Munkácson pedig a görögkatolikusok is fenntartások nélkül tudtak részt venni a millenniumi ünnepeken: a honfoglalás ünneplése egy láthatatlan társadalmi szerződést is reprezentált, ami garantálta, hogy a lojalitásért és a magyar nemzeti integrációban való részvételért cserébe a modernitás áldásai és a zsidóság esetében csoportszintű emancipáció járnak. A magyar állameszme további elterjesztése azonban minden kormányzati ráhatás ellenére sérülékeny projekt maradt. A prenemzeti társadalmi szerkezetek befolyásolták azt, hogy a *circus* (azaz a múlt tetszetőssége, az érzelmi azonosulás lehetősége) és a *panis* (azaz a modernitás látszata) mennyire voltak hihetőek és vonzóak a helyi elitek számára, akik közreműködése a különböző identitások helyi terjesztésében megkerülhetetlen volt.

Az állam által állított emlékműveknek csak ott lett valódi jelentőségük, ahol a helyi értékeket is tükrözték, amint azt a munkácsi, pannonhalmi és pusztaszeri emlékművek mutatják. Ironikus módon a honfoglalási emlékmű Zimonyban is helyi szimbólummá vált, de ott ehhez radikális átértelmezésre és az eredeti szándék teljes elfelejtésére volt szükség. Mindenütt, ahol a helyi és a nemzeti emlékezet nem egyezett meg egymással, a helyi kezdeményezésű emlékművek lettek a sikeresebbek: Pozsonyban a Mária Terézia-emlékmű, a város legkedveltebb, a helyi értékeket leginkább kifejező tárgya, Brassóban pedig a Honterus-emlékmű, amelyet fontossága megóvott a lerombolástól.

Az állami és a helyi emlékművek összehasonlítása jól mutatja a két emlékezetszint hasonlóságait és eltéréseit. Az állami emlékművek csak esetlegesen voltak összeegyeztethetők a helyi emlékezettel. Kezdeményezésük, megtervezésük, finanszírozásuk és felavatásuk egyaránt a központból történt; a helyi részvétel csak a technikai részletekre és a tömeg biztosítására terjedt ki, valódi párbeszéd a központ és a helyi elitek között nem zajlott. Egyáltalán nem véletlen, hogy az állami emlékműveket a városi terek szélén, a *városok fölött* emelték, hogy szimbolikusan uralják környezetüket, mind a várost, mind a tájat. A városok történeti tereit és az emlékművek által létrehozott pszeudotörténeti tereket a felavatási ünnepek kötötték össze, de ez az összeköttetés az ünnepek végeztével általában elillant. A helyi emlékműveket viszont a *városokban*, sőt történeti terük közepén emelték, organikusan illeszkedtek környezetükbe, és gyakorlatilag automatikusan a városi nyilvános tér részévé váltak. Kezdeményezőik, finanszírozóik, tervezőik és Pozsonyban még a művész maga is helyiek voltak, a helyben domináns elit értékeit tükrözték, és jóval szélesebb konszenzust élveztek, mint az állami emlékművek.

A millenniumi emlékművek építésének és használatának legfontosabb tanulsága így a dialógus szükségessége volt, amit a központ nemzeti aktivitái csak ritkán értettek meg. Minél inkább képesek voltak a nemzeti elitek a helyi eliteket bevonni a döntéshozatalba, és a szimbolikus politika eszközeiben narratíváikat megjeleníteni, annál könnyebben tudott a kívánt nemzeti lojalitás elterjedni az adott helyi társadalomban. És fordítva: ha a helyi és a nemzeti elképzelések a múltból és jövőből eltértek egymástól, a helyi elitek hajlamosabbak voltak arra, hogy szkepszissel viseltessenek a nemzeti integráció felülről oktroyált koncepciójával szemben, és fenntartották saját identitásaikat. A nemzeti integrációs törekvéseknek így találkozniuk kellett a helyi igényekkel; ha ez nem történt meg, a nemzeti integráció bukásra volt ítélve. A millenniumi emlékművek felavatásakor a helyi igényeket nem vették figyelembe, és az emlékművek mindenütt ugyanazt a homogén üzenetet közvetítették, azaz az állam tudatosan ignorálta a magyarországi társadalom heterogenitását. Üzenetük így csupán ott tudott célba érni, ahol véletlenül meg egyezett a helyi elképzelésekkel és igényekkel.

Összevetve Thaly Kálmán projektjét a kortárs magyar politika számára az Osztrák–Magyar Monarchián kívül legjobban ismert országgal, Németországgal, a dialógus hiánya még szembetűnőbb. A németországi emlékmű-

mániának sokkal inkább volt alulról jövő vetülete, mint a magyarországinak, így a német emlékművek sokkal inkább jelentettek dialógust a nemzeti és a helyi szint között. Ehhez hasonlóan a franciaországi emlékműkultúrára is sokkal jellemzőbb volt a magyarországinál a helyi kezdeményezés, a helyi és nemzeti értékek kombinációja. Mindkét országban feltűnő az állami szerepvállalás alacsonyabb mértéke a magyarországihoz képest; ehelyett a polgárság játszotta a főszerepet az emlékműkultúra kialakításában.⁷⁹⁶ A német (és ehhez hasonlóan a francia) nemzetet így „helyi metaforának” lehetett olvasni, mivel a helyi, a regionális és a nemzeti emlékezetek egymásba jól illeszkedő rétegeket alkottak.⁷⁹⁷

A magyar nemzeti aktivisták vonakodása a helyi igények kielégítésére különösen érthetetlennek tűnik, ha figyelembe vesszük az ország társadalmának mély széttagozottságát és a rendelkezésre álló integratív eszközök komoly korlátait (a kormányzati technikák korlátozott volta, a kevés pénz és a hiányzó teljes politikai függetlenség miatt). Ennek igen súlyos következményei lettek: a nem magyar nemzeti elitek nem találták meg a helyüket a Magyar Királyságban, ezért nemzeti integrációjuk megvalósításához az első adandó alkalommal, azaz 1918-ban a Magyarországtól való elszakadást választották. Ezzel pedig a magyar nemzeti aktivisták álma – azaz hogy Magyarország lakossága azonos emlékezettel rendelkezik, Budapesttől várja a modernitás elérését, és konfliktus esetén a magyar nemzeti közösséghez legyen lojális – végképp szertefoszlott. A magyar kormány akarata csak arra volt elég, hogy Árpád vezért a városok fölé helyezze, de arra már csak esetlegesen, hogy Árpád emléke lakosai számára mindennapi realitás legyen.

⁷⁹⁶ Tacke, *Denkmal im sozialen Raum*.

⁷⁹⁷ Alan Confino, *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871–1918* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997).

BIBLIOGRÁFIA

Kiadatlan források

Levéltári források

- AH – Archiv der Honterusgemeinde A. B. in Kronstadt (Honterus Evangélikus Egyházközség levéltára, Brassó)
– IV. Ba. 54. A presbitérium és a nagyobb egyházközségi tanács üléseinek jegyzőkönyve
– Stenner-gyűjtemény
- AJ – Arhiv Jugoslavije (Jugoszlávia Levéltára, Belgrád)
– 66 A Jugoszláv Királyság Oktatási Minisztériumának iratai
- DAZO – Derzsavnij Arhiv Zakarpatszkoj Oblasztyi (Kárpátontúli Terület Állami Levéltára, Beregszász)
– 10 Bereg vármegye főispánjának iratai
– 890 Bereg vármegye törvényhatósági bizottságának iratai
- DJBAN – Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale (Állami Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága, Brassó)
– 1 Brassó város iratai
IV. A 152 Közgyűlési jegyzőkönyvek
VI 1895/85 Emlékmű (millenniumi emlékmű) felállítása a Cenk csúcsán
– 2 Brassó vármegye főispánjának elnöki iratai
- GYÉL – Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Gyulafehérvár
– I. 1/a A püspöki (érseki) hivatal iktatott iratai
- HDA – Hrvatski Državni Arhiv (Horvát Állami Levéltár, Zágráb)
– 367 Horvát Szocialista Köztársaság Statisztikai Hivatala
- IAB – Istorijiski arhiv Beograda (Belgrád Történeti Levéltára, Belgrád)
– 10 Zimony magisztrátusának iratai
– 1180 Zimony közgyűlésének jegyzőkönyvei
- MNL CSML – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Szentes
– IV. B. 402 Csongrád vármegye Törvényhatósági Bizottságának jegyzőkönyve
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest
– K26 Miniszterelnökség, Központilag iktatott és irattározott iratok
– K148 Belügyminisztérium, Elnöki iratok

- K149 Belügyminisztérium, Rezervált iratok
- P1747 Thaly-család iratai
- XXXII-23-h Népszámlálások feldolgozási táblái

OSZK K – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Budapest
– Fol. Lat. Latin kéziratok

PFL – Pannonhalmi Főapátság Levéltára, Pannonhalma
– I.1.d Főapáti Hivatal iktatott iratai
– I.1.g Főapátsági Konventülések jegyzőkönyvei

ŠANPN – Štátny archív v Nitre pobočka Nitra (Nyitrai Állami Levéltár Nyitrai Fiók, Nyitra)
– 181 Nyitra város iratai

SNA – Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony)
– 46 Magyar Királyi Belügyminisztérium

ŠOAB – Štátny oblastný archív v Bratislave (Állami Megyei Levéltár Pozsonyban, Pozsony)
– 1052 Pozsony vármegye iratai I

ŠOAN – Štátny oblastný archív v Nitre (Állami Megyei Levéltár Nyitrán, Nyitra)
– 11 Nyitra vármegyei iratai I

Kiadatlan doktori disszertáció

- Bertényi Iván, ifj., „Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés”. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2005.
- Schöck, Andreas, „Brassó, Braşov, Kronstadt. Beiträge zur Stadtentwicklung, Bevölkerungs- und Berufsgruppenstruktur”. Doktori disszertáció, Freie Universität Berlin, 1995.
- Szabó Dániel, „A Néppárt 1895–1914”. Kandidátusi disszertáció, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1983.

Konferencián elhangzott előadás

Wilke, Carsten, „Orthodoxy's Stronghold: The Educational Policies of the Pressburg Yeshiva and Their Bearing on the Hungarian Jewish Schism”. A Schism, Sectarianism and Jewish Denominationalism: Hungarian Jewry in a Comparative Perspective (Budapest, 2009. október 14.) című konferencián elhangzott előadás.

Kiadott források

Periodikák

Adressenbuch der Stadt Kronstadt 1896
Agramer Zeitung 1895, 1896
Alkotmány 1896
Allgemeine Jüdische Zeitung 1896
Az Ország Tükre 1863
Bereg 1893, 1896
Brassói Lapok 1896, 1898, 1902, 1906, 1913
Budapesti Hírlap 1896
Der ungarische Israelit 1896
Die Drau 1896
Dunántúli Hírlap 1896
Egyenlőség 1896
Egyetértés 1890
Gazeta Transilvaniei 1896, 1898
Győri Hírlap 1896
Győri Közlöny 1896
Hrvatska domovina 1896
Kárpáti Igaz Szó 2008
Kecskemét 1896
Kecskeméti lapok 1896
Képviselet-házi napló 1881–1884, 1887–1892, 1892–1896
Képviselet-házi irományok 1892–1897
Kronstädter Tageblatt 1896, 1898
Kronstädter Zeitung 1896, 1898
Lipa 1864
Magyar Állam 1896
Magyar Statisztikai Közlemények 1 (1893), 2 (1904), 16 (1906), 27 (1909), 42 (1912), 56 (1915), 64 (1920)
Magyar-Zsidó Szemle 1886
Munkács 1889, 1890, 1892, 1893, 1896
Munkács és Vidéke 1896
Národnie noviny 1896
Narodne novine 1896
Nemzeti Társalkodó 1839
Nemzeti Újság 1896
Népszava 1896
Neutraer Zeitung-Nyitrai Hírlap 1896
Novo vreme 1895, 1896
Nyitrai Lapok (Neutra-Trenchiner Zeitung) 1896
Nyitramegyei Közlöny 1886, 1896
Nyitramegyei Szemle 1896
Nyugatmagyarországi Híradó 1896, 1897

Obzor 1896
 Oestlicher Grenz-Bote 1896
 Pester Lloyd 1895
 Pesti Hírlap 1896
 Pesti Napló 1894, 1896
 Pestmegyei Hírlap 1896
 Preßburger Zeitung 1896, 1897
 Preßburger Tageblatt 1896, 1897
 Semliner Wochenblatt 1895
 Semliner Zeitung 1896
 Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt 1896
 Sokol: Časopis pre zábavu a poučenie 1853
 Slavonische Presse 1896
 Slovenské noviny 1896
 Srbobran 1896
 Szegedi Híradó 1896
 Szegedi Napló 1896
 Szentesi Lap 1893
 Vasárnapi Ujság 1856, 1860, 1874, 1886
 Vlast' a Svet 1887
 Westungarische Volkszeitung 1896
 Westungarischer Grenzbote 1896, 1897
 Zsidó Híradó 1896

Iskolai értesítők

Az iskolai értesítők címe gyakran változott, ezért a város- és az iskolatípus neve mellett a könnyebb azonosíthatóság érdekében az Országos Széchényi Könyvtár vonatkozó jelzetét zárójelben közöljük.

Brassói állami elemi iskolák (ért. 187) 1895/1896, 1900/1901
 Brassói állami kereskedelmi akadémia (ért. 197) 1895/1896
 Brassói állami reáliskola (ért. 201) 1895/1896, 1896/1897
 Brassói evangélikus gimnázium (ért. 203) 1868/1869–1896/1897
 Brassói római katolikus elemi iskola (ért. 186) 1901/1902
 Brassói római katolikus gimnázium (ért. 202) 1895/1896
 Brassói román ortodox gimnázium, kereskedelmi iskola és reáliskola (ért. 204) 1895/1896
 Munkácsi állami elemi iskola (ért. 1278–1279) 1883/1884, 1885/1886, 1886/1887, 1887/1888
 Munkácsi állami gimnázium (ért. 1284) 1868/1869–1914/1915
 Munkácsi állami leány polgári iskola (ért. 1282) 1882/1883, 1895/1896
 Munkácsi állami kereskedő- és iparostanonc-iskola (ért. 1281) 1885/1886
 Nyitrai piarista gimnázium (ért. 1471) 1877/1878–1917/1918
 Nyitrai római katolikus elemi iskolák (ért. 1466) 1895/1896
 Nyitrai római katolikus leány polgári iskola (ért. 1470) 1895/1896
 Nyitrai városi iparos és kereskedőtanonc iskola (ért. 1468) 1885/1886–1917/1918
 Nyitrai zsidó elemi iskola (ért. 1467) 1908/1909
 Pozsonyi állami reáliskola (ért. 1608) 1896/1897

Pozsonyi evangélikus líceum (ért. 1610) 1840/1841, 1853/1854, 1857/1858, 1864/1865, 1895/1896
 Pozsonyi római katolikus elemi iskolák (ért. 1582) 1895/1896, 1900/1901
 Pozsonyi római katolikus gimnázium (ért. 1609) 1895/1896
 Zimonyi állami reál-gimnázium és felső kereskedelmi iskola (ért. 2164) 1897/1898

Egyéb kiadott források és szakirodalom

Ablonczy Balázs, „Őrzők: A többes identitás történeti stratégiái”. *Századvég* 12, 43. sz. (2007): 63–78.
 Ábrahám Barna, „Urbanizáció, urbanitás az erdélyi románoknál a dualizmus korában”. In *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, szerk. Pál Judit – Fleisz János, 224–253. Csíkszereda: Pro Print, 2001.
 Abshoff, Fritz, *Deutschlands Ruhm und Stolz: Unsere hervorragendsten vaterländischen Denkmäler in Wort und Bild*. Berlin: Universum, é. n. „A honfoglalás”. *Népszava naptár* 1896. szökö évre a magyar munkásnép számára, 128–133. Budapest: Boruth E., 1896.
 Albert Réka, „A nemzet tájképe: Történeti-antropológiai elemzés”. In *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon: 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*, szerk. Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter, 179–211. Budapest: Atelier, 2010.
 Albrecht, Stefan, *Geschichte der Großmährenforschung in den tschechischen Ländern und in der Slowakei*. Praha: Slovanský ústav AV ČR–Euroslavica, 2003.
 Aleksov, Bojan, „One hundred years of Yugoslavia: The vision of Stojan Novaković revisited”. *Nationalities Papers* 39, no. 6 (November 2011): 997–1010.
 Alexi, Theodor, *Johannes Honterus: Volksschrift*. Kronstadt: Gabony, 1897.
 Ambruš, Jozef, „Slovenské národné obrodenie v Nitre”. In *Nitra*, zost. Juraj Fojtík, 69–79. Bratislava: Obzor, 1977.
 „A millenarium az Akadémiában: A Történelmi Bizottság jelentése”. *Századok* 17, 2. sz. (1883): 185–215.
 Anderson, Benedict, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Fordította Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan, 2006.
 Angermayer Károly. *A Preßburger Zeitung Magyarország legrégebbi hírlapja története: Geschichte der Preßburger Zeitung*. Pozsony: Angermayer Károly, 1896.
 Ansted, D. T., *A Short Trip in Hungary and Transylvania in the Spring of 1862*. London: Wm. H. Allen & Co., 1862.
 A Pallas Nagy Lexikona: *Az összes ismeretek enciklopédiája*. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893–1904.
 „A pozsonyi Talmud-tórával egyesített orth. izraelita elemi fiúiskola keletkezésének és fejlődésének története”. In *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*, szerk. Barna Jónás – Csukási Fülöp, 1:414–428. Budapest: Corvina, 1896.
 A pozsonyi Toldy-Kör harmincéves története. Pozsony: Wigand F. K., 1905.
 A pusztaszeri millenáris emlékszóbor ügye. Kecskemét: Ottinger Ede, 1898.
 A Toldy-Kör a pozsonyi egyetemért. Pozsony: Angermayer Károly, 1908.
 A történelmi fűcsoport hivatalos katalogusa. Budapest: Történelmi Fűcsoport Igazgatósága, 1896.

- Az Országos Magyar Diákszövetség 1896. június 17., 18., 19., 20. és 21. napjain Kecskemét th. városban megtartott kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest: Valtér Ernő, 1897.
- Baár, Monika, *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Babejová, Eleonóra, *Fin-de-Siècle Pressburg: Conflict & Cultural Coexistence in Bratislava 1897–1914*. Boulder: East European Monographs, 2003.
- Baiulescu, Bartolomeu, *Monografia comunei bisericesci gr. ort. române a Sfintei Adormiri din Cetatea Braşovului cu acte şi dovezi*. Braşov: Ciurcu, 1898.
- Bak, János M., „From the Anonymous *Gesta* to the *Flight of Zalán* by Vörösmarty”. In *Manufacturing a Past for the Present: Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*, ed. by János M. Bak – Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay, 96–106. Leiden and Boston: Brill, 2015.
- Bak, János M. – Anna Gara-Bak, „The Ideology of a „Millennial Constitution” in Hungary”. *East European Quarterly* 15, no. 3 (1981): 307–326.
- Balajthy József, *Munkács. Azaz: Munkács várának és városának topographiai, geographiai, históriai és statisztikai leírása*. Debreczen: Tóth Lajos, 1836.
- Bálint, Zoltán, *Die Architektur der Millenniumsausstellung*. Wien: Kunstverlag Anton Schroll, 1897.
- Ballus, Paul von, *Presburg und seine Umgebungen*. Presburg: Andreas Schwaiger und I. Landes, 1823.
- Balogh János, *Munkács-vár története*. Munkács: szerző kiadása, 1890.
- Balogh Pál, *A népfajok Magyarországon*. Budapest: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium, 1902.
- Băltescu, Mircea, „Contribuții la istoricul »Reuniunii Femeilor Române« din Braşov”. *Cumidava* 1 (1967): 191–211.
- Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984.
- Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel, szerk., *Zsidók Kárpátján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf, 2013.
- Bárdi Nándor, „Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920”. *Aetas* 8, 3. sz. (1993): 76–120.
- Barițiu, Georgie, *Parti alese din Istori'a Transilvaniei: Pe doue sute de ani din urma*. Sibiu: W. Krafft, 1889–1891.
- Barla-Szabó László, *A Vastagh művészcsalád*. Budapest: Ernst Múzeum, 2004.
- Bartha Miklós, *Kazár földön*. Kolozsvár: Ellenzék, 1901.
- Bârseanu, Andrei, *Istoria Școalei Centrale Române Gr. Or. din Braşov*. Braşov: Ciurcu, 1902.
- Batka, Johann – Emerich Wodiáner, *Zur Enthüllung des Hummel-Denkmal 16. October 1887. Joh. Nep. Hummel: Biographische Skizze. Geschichte des Denkmal und Rechnungsweis*. Pressburg: Denkmal-Comité, 1887.
- Bax, E. H., „Modernization and Cleavage in Dutch Society: A Study of Long Term Economic and Social Change”. PhD diss., University of Groningen, 1988), 104. Idézi: Paul Dekker – Peter Ester, „Depillarization, Dedenominationalization, and De-Ideologization: Empirical Trends in Dutch Society 1958–1992”. *Review of Religious Research* 37, no. 4 (June 1996): 327–328.
- Bay Gábor, szerk., *A munkácsi Árpád-szobor regénye*. Munkács: Munkácsi Árpád-szobor bizottság, 1942.

- Beksics Gusztáv, *Magyarosodás és magyarosítás: Különös tekintettel városainkra*. Budapest: Athenaeum, 1883.
- Belgum, Kirsten, „Displaying the Nation: A View of Nineteenth-Century Monuments through a Popular Magazine”. *Central European History* 26, no. 4 (1993): 457–474.
- Beluszky Pál – Győri Róbert, *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 2005.
- Benedek Elek, *Szent Anna tavától a Cenk-tetőig*. Budapest: Franklin, é. n.
- Benkó Mihály, „A dévényi és zobori kirándulás”. *Turisták Lapja* 10 (1898): 116–120.
- Benyovszky, Karl – Josef Grünsfeld, *Preßburger Ghetto-bilder*. Bratislava-Pressburg: Sig-mund Steiner, 1932.
- Benyovszky Károly, *A pozsonyi magyar színészet története 1867-ig*. Bratislava-Pozsony: Steiner Zsigmond, 1928.
- Berecz, Ágoston, *The Politics of Early Language Teaching: Hungarian in the Primary Schools of the Late Dual Monarchy*. Budapest: Pasts, Inc., Central European University, 2013.
- Berger Benő, „A pozsonyi kong. izr. hitközség fiúiskolájának monográfiája”. In *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*, szerk. Barna Jónás – Csúskási Fülöp, 1:331–352. Budapest: Corvina, 1896.
- Berger, Stefan, „The Invention of European National Traditions in European Romanticism”. In *The Oxford History of Historical Writing*, vol. 4: 1800–1945. ed. by Stuart Macintyre – Juan Maiguashca – Attila Pók, 19–40. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Bergner, Rudolf, *Eine Fahrt durch's Land der Rastelbinder: Bilder und Skizzen aus Nord-ungarn*. Leipzig: S. L. Morgenstern, 1883.
- Bertényi Iván, ifj., „A nevetségesség öl? Adalékok a magyarországi sovinizmusfogalom századforduló értelmezéséhez”. In *Magyar-szlovák terminológiai kérdések*, szerk. Ábrahám Barna, 118–136. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szlavisztika Közép-Európa Intézet Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, 2008.
- Bertényi, Iván, d. J., „Zehn Denkmäler, ein Herrscher und eine Nation: Ein Ausgleich-versuch zwischen der dynastischen Loyalität und den ungarischen nationalen Emotionen”. In *Jahrtausendwende 2000*, Hrsg. Ferenc Glatz, 246–255. Budapest: Europa Institut, 2001.
- Bettelheim, Samuel, „Geschichte der Preßburger Jeschiba”. In *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold, 61–67. Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932.
- Beudant, F. S., *Travels in Hungary in 1818*. London: Richard Phillips, 1823.
- Bielicky Elek, *Nyitra vármegye földrajza: A Nyitra vármegyei népiszkolák III-ik osztálya számára segédkönyvül*. Nyitra: Huszár István, 1908.
- Bielz, E. A., *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens eine physikalisch-statistisch-topographische Beschreibung dieses Landes*. Hermannstadt: S. Filtsch, 1857.
- Bjork, James E., *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.
- Boia, Lucian, *Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks 1848–1914*. Bucureşti: Edituria Academiei Republicii Socialiste România, 1977.
- Boner, Charles, *Transylvania: Its Products and its People*. London: Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1865.

- Borbély János, „Heinrich Hentzi Magyarországon: »Sárkányölő Szent Györgytől« a »vaskísértetig«”. *Aetas* 21, 4. sz. (2006): 88–113.
- Borovszky Samu, *A honfoglalás története: A művelt közönség számára*. Budapest: Franklin-Társulat, 1894.
- Botka Tivadar, „Nyitrai emlékek”. *Századok* 7, 9. sz. (1873): 642–645.
- Bozdog, Ion, ed. *Statul polițist: Material documentar dintr-o arhivă secretă brașoveană*. Brașov: ASTRA, 1944.
- Bozóky Endre – Antolik Károly, *A pozsonyi állami főreáliskola története 1850–1893 és az intézet jelenlegi állapota*. Pozsony: Eder István, 1895.
- Brandt, Juliane, „A protestánsok és a millennium: Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében”. *Századvég* 3, 11. sz. (1998): 167–193.
- Brophy, James M., *Popular Culture and the Public Sphere in the Rhineland, 1800–1850*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Brubaker, Rogers, „Csoportok nélküli etnicitás.” Fordította Neményi László. In *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, szerk. Kántor Zoltán, 112–126. Budapest: Rejtjel, 2005.
- Brusanowski, Paul, *Învățămintul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848–1918: Între exigențele statului centralizat și principiile autonomiei bisericești*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2005.
- Bucur, Maria – Nancy M. Wingfield, eds., *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette: Purdue University Press, 2001.
- Burke, Peter, „Lay History: Official and Unofficial Representations, 1800–1914”. In *The Oxford History of Historical Writing, vol. 4: 1800–1945*, ed. by Stuart Macintyre – Juan Miguashca – Attila Pók, 115–132. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Buxbaum, Heinrich, *Geschichte der Israel. Öffentlichen Gemeinde-Primär-Hauptschule, und des Hermann Todesco'schen Stiftungsgebäudes in Pressburg: Von ihrem Entstehen bis auf den heutigen Tag (1820–1884)*. Pressburg: Selbstverlag des Verfassers, 1884.
- Carlyle, Thomas, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*. London: James Fraser, 1841.
- Ćelap, Lazar, *Zemun u srpskom pokretu 1848–1849*. Novi Sad: Matica Srpska, 1960.
- Ćelap, Lazar, *Zemunski vojni komunitet*. Beograd: Izdavačka Ustanova Naučno Delo, 1967.
- Cercel, Cristian, „Transylvanian Saxon Symbolic Geographies”. *Civilisations* 60, no. 2 (2012): 83–101.
- Cesnaková-Michalcová, Milena, *Geschichte des deutschsprachigen Theaters in der Slowakei*. Köln: Böhlau, 1997.
- Cieger András, „A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában”. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv* 12 (1997): 213–281.
- Cieger András, „A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában”. *Századvég*, 20. sz. (2001): 95–118.
- Cieger András, „A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918”. In *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*, szerk. Gergely Jenő, 1:25–62. Budapest: ELTE Történettudományi Doktori Iskola – L'Harmattan, 2005.
- Cieger András, „Konfliktusok a tér körül: Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon”. In *Terek, tervek, történetek: Az identitás történetének térbeli keretei 2*, szerk. Cieger András, 101–120. Budapest: Atelier, 2011.
- Clark, Christopher, „The New Catholicism and the European Culture Wars”. In *Culture Wars: Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, ed. by Christopher Clark – Wolfram Kaiser, 11–46. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Clogg, Richard, „The Greek Merchant Companies in Transylvania”. In *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, Hrsg. Heinz-Dietrich Löwe – Günther H. Tontsch – Stefan Troebst, 161–169. Köln: Böhlau, 2000.
- Colan, Ion, *Casina Română din Brașov (1835–1935)*. Brașov: Institutul de Arte Grafice „ASTRA”, 1935.
- Colan, Ion, „După cincizeci de ani: Librăria Ciurcu din Brașov”. *Țara Bârsei* 2, no. 6 (1930): 547–550.
- Confino, Alan, *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871–1918*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997.
- Csáky, Moritz, „»Hungarus« oder »Magyar«: Zwei Varianten des Nationalbewusstseins zu Beginn des 19. Jahrhunderts”. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis: Sectio Historica* 22 (1982): 71–84.
- Csapodi Csaba, *Az Anonymus-kérdés története*. Budapest: Magvető, 1978.
- Cserei József, *Szentbeszéd: Az ezredév alkalmával a tanuló ifjuságnak*. Temesvár: Uhrmann Henrik, 1896.
- Cserenyey István, *Palugyay Imre püspök és a nyitrai irgalmas nővérek emlékezete*. Nyitra: Risnyovszky János, 1911.
- Csász Imre, *A kegyes-tanító-rend nyitrai gymnasiumának történeti vázlata*. Nyitra: Neugebauer E., 1876.
- Csász Imre *A kegyes-tanító-rendiek Nyitrán: Magyar műveltség-történelmi rajz*. Nyitra: Siegler M., 1879.
- Čulen, Konštantín, *Slovenské študentské tragédie*. Bratislava: Slovenska Liga, 1935.
- Czinár Mór, „Győr vármegyei Sabáriáról”. *Magyar Akadémiai Értesítő* 19, 6. sz. (1859): 515–526.
- Czobor Béla, *Egyházi emlékek a történelmi kiállításon*. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1896.
- Czobor Béla – Szalay Imre, szerk. *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi országos kiállításon*. Budapest: Gerlach Márton, 1903.
- Dabižić, Miodrag A. – Stevan S. Radovanović, *Zemunská biblioteka 1825–1975*. Zemun: Matična Biblioteka Jovan Popović, 1975.
- Dabrowski, Patrice M., *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 2004.
- Dalfűzér nagyságos és főtisztelendő Göndöcs Benedek Ujkigyósi lelkésznek Zeer monostori apáttá lett örvendetes kinevezetése alkalmára szerkesztve. H. n.: Első magyar egyesületi könyvnyomda, 1869.
- Dankó József, *Győrmegeyi Sabaria vagyis Pannonhalmi Szent-Márton toursi Sz. Mártonnak születéshelye: Történeti tanulmány*. Esztergom: Horák Egyed, 1868.
- Danneberg, Stephanie, „Die Verbrüderungsbewegung und Partei »Nemere«: Ein besonderer Moment im politischen Leben Kronstadts der 1870er Jahre”. *Forschungen für Volks- und Landeskunde* 54 (2011): 107–120.
- Dariu, Ión, *Geografia comitatului „Brasso”: Precedată de elemente introductive în geografia universală pentru școala populară, anul al III-lea de școală*. Brassó: Ciurcu, 1901.

- Das neue Straßen und Häuser-Schema der Stadt Kronstadt.* Kronstadt: Johann Gött & Sohn Heinrich, 1890.
- „Das Schloss Neutra”. *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* 3 (1822): 191–210.
- Das sächsische Burzenland.* Kronstadt: Honterusdruckerei, Joh. Gött's Sohn, 1898.
- Dávidházi Péter, „A nemzet mint res ficta et picta keletkezéséhez (»Párducos Árpád« és »eleink« útja a költészettől a történetíráshoz)”. *Holmi* 13, 4. sz. (2001): 428–439.
- Deac, Augustin, *Mișcarea muncitorească din Transilvania 1890–1895.* București: Editura Științifică, 1962.
- Dedek Crescens Lajos, „Nyittravármegye története”. In *Magyarország vármegyéi és városai: Nyittravármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János, 466–680. Budapest: Apollo, 1898.
- Dedek Crescens Lajos, „Pozsony vármegye története”. In *Magyarország vármegyéi és városai: Pozsony vármegye*, Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor, és Szentgyörgy r. t. városok, szerk. Borovszky Samu, 503–637. Budapest: Apollo, é. n.
- Demmel József, *A szlovák nemzet születése: L'udovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*, Pozsony: Kalligram, 2011.
- Demmel József, „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” *Tanulmányok a 19. századi Magyarországon szlovák történelméről*. Pozsony: Kalligram, 2009.
- Demmel József, *Pánszlávok a kastélyban: Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Pozsony: Kalligram, 2014.
- Déri Gyula, *Pozsony és Pozsony vármegye*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1909.
- Diachonovich, C., ed., *Enciclopedia română*. Sibiu: Krafft, 1898–1900.
- Die Millenniumsfeierlichkeiten im Kronstädter Komitee.* Kronstadt: Schlandt, é. n.
- „Die Schulen der orth. israelitischen Gemeinde”. In *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold, 121–125. Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932.
- Duin, Pieter C. van, *Central European Crossroads: Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg), 1867–1921.* New York: Berghahn Books, 2009.
- Egry Gábor, *Etnicitás, identitás, politika: Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Csehszlovákiában és Romániában 1918–1944.* Budapest: Napvilág, 2015.
- Egry Gábor, „Nemzet és gazdaság: A Brassói Általános Takarékpénztár társadalmi-gazdasági szerepfelfogása (1835–1914)”. *Pro Minoritate* (2003. tavasz): 59–68.
- Eliáš, Michal, „Pobočka stánok Slovenského učeného tovarištva v Nitre”. In *Kapitoly z dejín Nitry: Sborník štúdií k 1100. výročiu príchodu Cyrila a Metóda*, zost. Alexander Csanda, 68–80. Bratislava: Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, 1963.
- Emlékkönyv: Fennállásának tizedik évfordulója alkalmából kiadta a Nyitrai nagyobb papnevelő-intézet magyar egyházirodalmi iskolája.* Nyitra: Huszár István, 1899.
- Encyclopédia Judaica.* Jerusalem: Encyclopædia Judaica, 1971.
- Engel, Johann Christian von, *Geschichte des Ungarischen Reichs.* Wien: Camesinasche Buchhandlung, 1813–14.
- Engyeli Jenő – Langer Alajos, *Emléklapok a pozsonyi koronázó emlékszóbor leleplezésének ünnepére 1897. évi május hó 16-án.* Pozsony: Eder István, 1897.
- Erdélyi László, szerk., *A Pannónhalmi Szent-Benedek-Rend története I. kötet: A pannónhalmi főapátság története: Első korszak. A megalapítás és terjeszkedés kora 996–1243.* Budapest: Stephaneum, 1902.
- Erdélyi Lipót, szerk., *Emléklap a nyitrai izr. hitközségi népiskola új épületének felavatása alkalmából.* Nyitra, 1898.
- Erdélyi Mór, *A Magyar Állam ezeréves fennállását megörökítő hét vidéki emlékmű: 896–1896.* Budapest: Hornyánszky, 1897.
- Ezeréves Magyarország: XIII. Leó pápa és a magyar katolikus főpásztorok ünnepelő szava papjaik- és híveikhez a magyar honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából.* Budapest: Szent-István-Társulat, 1896.
- Faragó Tamás, „Még akkor francia lévén...” *Történeti adatok az asszimiláció és az etnikai identitások alakulásához a 18–20. században*. In *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor, 334–349. Budapest: Argumentum, 2010.
- F. Dózsa Katalin, „Az áttörés kora”. In *Az áttörés kora: Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920).* Klimt, Schiele, Kokoschka és a dualizmus művészete című kiállítás tanulmánykötete, szerk. F. Dózsa Katalin, 1:19–38. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004.
- Fehér Ipoly, „Pannónhalm”. In *Győr megye és város egyetemes leírása*, szerk. Fehér Ipoly, 659–670. Budapest: Franklin-Társulat, 1874.
- Feischmidt Margit, „Lehorgonyzott mítoszok: Kőbe vésett sztereotípiák? A lokalizáció jelentősége az aradi vértanúk emlékműve és a milleniumi emlékoszlopok kapcsán”. In *Mindennapi előítéletek: Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*, szerk. Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László, 370–391. Budapest: Balassi, 2006.
- Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülmenyesen leíratik.* Pest: Kozma Vazul, 1851.
- Fogel, Danilo, *The Jewish Community in Zemun: Chronicle (1739–1945).* Zemun: Jewish Community in Zemun, 2007.
- Forster Gyula, szerk., *Magyarország műemlékei.* Budapest: Hornyánszky Viktor, 1905–1915.
- Fraknoi Vilmos, „Előszó”. In *Magyarország vármegyéi és városai: Nyittravármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János, IX–XV. Budapest: Apollo, 1898.
- Frank, Tibor, *Picturing Austria-Hungary: The British Perception of the Habsburg Monarchy, 1865–1870.* Boulder, CO: Social Science Monographs, 2005.
- Freifeld, Alice, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914.* Washington, D. C.: Woodrow Wilson Center Press, 2000.
- Die 50jährige Tätigkeit des Kronstädter Männer-Gesangvereins 1859 bis 1909.* Kronstadt: Johann Gött's Sohn, 1909.
- Gaben-Verzeichnis: Enthaltend die für das Honterus-Denkmal gespendeten Beträge an Geld und Geldeswert.* Kronstadt: Honterus-Denkmal-Ausschuss, 1898.
- Gellner, Ernest, *A nemzetek és a nacionalizmus.* Fordította Barabás András. Budapest: Napvilág, 2009.
- Gerő András, *Magyar polgárosodás.* Budapest: Atlantisz, 1993.
- Ghibu, Onosofir, *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria.* București: Nicolae Stoilă, 1915.
- Gillis, John R., „Memory and Identity: The History of a Relationship”. In *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. by John R. Gillis, 3–24. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Gleig, G. R., *Germany, Bohemia and Hungary: Visited in 1837.* London: John W. Parker, 1839.
- Glettler, Monika, „Ethnische Vielfalt in Pressburg und Budapest um 1910”. *Ungarn Jahrbuch* 16 (1988): 46–71. és 17 (1989): 95–152.

- Gogolák, Ludwig von, „Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates“. In *Die Völker des Reiches, Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band III*, Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch, 1207–1303. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.
- Göllner, Carl, „Abwehr von Magyarisierungsversuchen 1877–1900“. In *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*, Hrsg. Carl Göllner, 170–205. Köln–Wien: Böhlau Verlag, 1988.
- Göllner, Carl, „Die Auflösung der Sächsischen Nationsuniversität (1876): Vorgeschichte und Folgen“. In *Gruppenautonomie in Siebenbürgen: 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Hrsg. Wolfgang Kessler, 355–366. Köln: Böhlau, 1990.
- Gologan, N. G. V., *Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov*. București, 1928.
- Göndöcs Benedek, *Pusztaszer és az évezredes ünnepély*. Budapest: szerző kiadása, 1883.
- Greenfeld, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.
- G[róf] T[eleki] D[omonkos], *Egynéhány hazai utazások' le-írása Tót és Horvátországoknak rövid esmertetésével egygyütt*. Béts, 1791.
- Groß, David, „Äusserer Verlauf der Geschichte der Juden“. In *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold, 3–10. Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932.
- Groß, David, „Zionistisches Leben in Bratislava“. In *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold, 141–146. Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932.
- Groß, Julius, „Aus der Geschichte des Burzenlandes“. In *Das sächsische Burzenland*, 1–70. Kronstadt: Honterusdruckerei, Joh. Gött's Sohn, 1898.
- Groß, Julius, *Geschichte des evangelischen Gymnasiums A. B. in Kronstadt: Festschrift zur Honterusfeier*. Kronstadt: Honterusdruckerei J. Gött's Sohn, 1898.
- Gross-Hoffinger, A. J., *Die Donau vom Ursprung bis in das schwarze Meer: Ein Handbuch für Donaureisende von Ulm, Linz, Wien, Pesth, Galatz über das schwarze Meer nach Constantinopel*. Breslau: Eduard Trewendt, 1846.
- Grünfeld Náthán, „Nyitra és vidéke“. In *Magyar zsidók a millenniumon: Művelődéstörténeti tanulmány*, szerk. Zichy Hermán – Deresty Gy. M., 91–108. Budapest: Miljković Dragutin, 1896.
- Grünsfeld, Josef, „Geschichte der orth. israelitischen Kultusgemeinde.“ In *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold, 109–118. Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932.
- Grünsfeld, Josef, „Neue Geschichte der Jeschiba“. In *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold, 67–69. Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932.
- Grünwald Béla, *A Felvidék: Politikai tanulmány*. Budapest: Ráth Mór, 1878.
- Gudewitz, Thorsten, „Performing the Nation: The Schiller Centenary Celebrations of 1859 and the Media“. *European Review of History* 15, no. 6 (2008): 587–601.
- Gusbeth, Eduard, *Die Bewegung der Bevölkerung im Kronstädter Komitat in den Jahren 1876–1887*. Kronstadt: Albrecht & Zillich, 1888.
- Gyáni Gábor, „A közeposztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre“. In *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, szerk. Pál Judit – Fleisz János, 157–177. Csíkszereda: Pro Print, 2001.
- Gyáni Gábor, *Relatív történelem*. Budapest: Typotex, 2007.
- Györffy János – Zellinger Arnold, *Földrajzi előismeretek: Nyitra vármegye rövid földrajza. Vezérkönyv a nyitra vármegyei római kath. népiskolák III. osztályú tanítói számára*. Budapest: Szent István Társulat, 1913.
- Györffy János – Zellinger Arnold, *Földrajzi előismeretek: Pozsony vármegye és Pozsony város rövid földrajza*. Budapest: Szent István Társulat, 1913.
- Győrvármegye törvényhatósági bizottságának Pannonhalmán az országos ezredéves emlékmű alapkövének letétele alkalmával 1896. évi augusztus hó 26-án tartott ünnepélyes közgyűléséről felvett jegyzőkönyv. Győr: Gross testvérek, 1896.
- Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris, 2007.
- Halász Sándor, *Horvát-, Szlavon-, Dalmátországnak Magyarországhoz való viszonya a történelmi és közjogi alapon*. Pápa: Debreczeny Károly, 1885.
- Halbik Ciprián, „Adatok Pannonhalma múltjához“. *A pannonhalmi Sz. Benedekrend névtára 1880-ik évre (1880): IX–CIX*.
- Halbik Ciprián, *Pannonhalma a millenniumon: Ünnepi beszéd*. Budapest: Hunyady Mátyás Intézet, 1896.
- Hanák Péter, „1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában“. In *Uő, A kert és a műhely*, 112–129. Budapest: Gondolat, 1988.
- Hanebrink, Paul A., *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*. Ithaca: Cornell University Press, 2006.
- Hannak, Christof, „Die alten Kronstädter Gassennamen“. In *Kronstadt: Eine siebenbürgische Stadtgeschichte*, Hrsg. Harald Roth, 268–285. München: Universitas, 1999.
- Haslinger, Peter, *Hundert Jahre Nachbarschaft: Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996.
- Haslinger, Peter, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*. München: Oldenbourg, 2010.
- Hefner, Nikolaus – Franz Egger – Josef Braschel, *Franztal 1816–1944*. Salzburg: Verein der Franztaler Ortsgemeinschaft, 1984.
- Hegedűs Pál, *Pusztaszer*. Szeged: Lipsitz Sándor, 1903.
- Heksch, Alexander F., *Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Mündung: Eine Schilderung von Land und Leuten des Donaugebietes*. Wien: A. Hartleben, 1881.
- Heksch, Alexander F., *Illustrierter Führer durch Pressburg und seine Umgebungen*. Wien–Pressburg: C. Stampel, 1884.
- Heksch, Alexander F., *Illustrierter Führer durch Ungarn und seine Nebenländer (Siebenbürgen, Croatien, Slavonien und Fiume)*. Wien: A. Hartleben, 1882.
- Heksch, Alexander F., *Neuester Führer durch Pressburg und Umgebungen*. Pressburg: Selbstverlag des Verfassers, 1880.
- Hermann Gusztáv Mihály, *Az eltért múlt: Oklevél- és krónikahamisítványok a székeleyek történetében*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007.
- Hirschhausen, Ulrike von, *Die Grenzen der Gemeinsamkeit: Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860–1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.
- Hitchins, Keith, „Austria–Hungary, Rumania, and the Nationality Problem in Transylvania, 1894–1897“. *Rumanian Studies* 4 (1979): 75–126.
- Hitchins, Keith, „The Romanians of Transylvania and the Congress of Nationalities“. *The Slavonic and East European Review* 48, no. 112 (July 1970): 388–402.
- Hobsbawm, Eric, „Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914.“ In *Hagyomány és hagyományalkotás*, szerk. Hofer Tamás – Niedermüller Péter, 127–197. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1987.

- Hodinka Antal, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1909.
- Holly, Eugen, *Im Lande der Kabbalisten, der Religionskämpfe und des Hungers: Quer durch Karpatorussland*. Pressburg: Grenzboten, 1927.
- Hornik, Solomon, „Misrachi in Pressburg und in der Slowakei”. In *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: Ein Sammelwerk*, Hrsg. Hugo Gold, 147–150. Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932.
- Hornyik János, *Pusztaszer, a honalapító magyar nemzet első törvényhozási közgyűlése színhelyének története*. Kecskemét: Gallia Fülöp, 1865.
- Horvát- és Szlavónország a Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére Budapesten 1896.-évben rendezett országos kiállításon. Zágráb: Narodne Novine, 1896.
- Horvát Sándor, szerk., *Okmánytár a piaristák Sz. László királyról címzett nyitrai kollegiumának történetéhez 1698–1849*. Nyitra: Huszár István, 1896.
- Horváth Mihály, *Magyarország történelme*. Pest: Heckenast Gusztáv, 1871–1873.
- Horváth, Vladimír, „Preßburger Bürger in der inneren Stadt (1740–1916)”. In *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts: Die Referate des internationalen Symposiums in Časta-Pila vom 11.–14. September 1995*, Hrsg. Viliam Čičaj – Othmar Pickl, 225–230. Bratislava: Academic Electronic Press, 1998.
- Hunfalvy János, *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. Darmstadt: Lange Gusztáv György, 1864.
- Hurban, Miloslav Jos., zst., *Nitra: Dar dcerám a synům Slowenska, Morawy, Čech a Slezka obětovaný*. Prešporok: Antonín Šmid, 1842.
- Hurban Vajanský, Svetozár, *Storočná pamiatka narodenia Štefana Moyses, biskupa baňskobystrického: Jeho veličenstva skutočného tajného radcu, doktora filosofie, predsedu Matice Slovenskej 1797–1897*. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok, 1897.
- Ilić, Nikola, *Zemunská Gornja Varoš*. Zemun: Mostart, 2000.
- Illustrierte Führer durch Pozsony (Pressburg) und Umgebung: Mit 52 Abbildungen, Stadtplan, Karten der Umgebung und des Komitates Pozsony in Farbendruck*. Pozsony: Sigmund Steiner, é. n.
- Imendörffer, A. – W. Gerlai – J. Sziklay, *Nach und durch Ungarn: Von Wien nach Budapest*. Zürich: Orell Füssli, é. n.
- „I mi v Evropi: Proteszt halickih Ruszinyiv proti magyarszkoho tiszjacsolitya”. *Zsite i szlovo: Viznik literaturi, politiki i nauki* 3, kn. 1 (1896): 1–9.
- Iorga, N[icolae], *Braşovul şi romîni: Scrisori şi lămuriri*. Bucureşti: I. V. Socecu, 1905.
- Jászi Oszkár, *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Fordította Zinner Judit. Budapest: Gondolat, 1982.
- Jekelfalussy József, szerk., *A Magyar Korona Országainak Helységnevtára 1900*. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1900.
- Jekelius, Augus, *Der Grund- und Hausbesitz im Burzenland*. Kronstadt, 1904.
- Jekelius, Augus, *Die Burzenländer Zigeuner im Jahre 1893*. Kronstadt: J. Gött's Sohn, é. n.
- Jelinek, Yeshayahu A., *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. Boulder: East European Monographs, 2007.
- Jeschke, Felix, „Dracula on Rails: The Preßburgerbahn Between Imperial Space and National Body, 1867–1935”. *Central Europe* 10, no. 1 (May 2012): 1–17.
- Jeszenszky Alajos, szerk., *Bende Imre püspök beszédei: Ötven éves áldozásának emlékére*. Nyitra: Huszár István, 1897.

- Jeszenszky Géza, *Az elveszett presztíz: Magyarország megítélésének változása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest: Magvető, 1986.
- „Jogakadémiai millenniumi bizottság”. *A Kecskeméti Ev. Ref. Jogakadémia Évkönyve* 20 (1895): 81–90. és 21 (1896): 106–123.
- Johnson, Owen V., *Slovakia 1918–1938: Education and the Making of a Nation*. Boulder: East European Monographs, 1985.
- Jónás, Johannes, *Rückblick auf die fünfzigjährige Thätigkeit der Preßburger ersten Sparcassa in den Jahren 1842–1891*. Pressburg: Stampfel, Eder, 1892.
- Judson, Pieter M., *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.
- Judson, Pieter M., *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Kaindl, Raimund Friedrich, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1911.
- Kajtár István, *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest: Akadémiai, 1992.
- Kálal, Karel, *Na krásném Slovensku*. Praha: Jos. R. Vilímek, é. n.
- Karady Viktor, *Zsidóság Európában a modern korban: Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest: Új Mandátum, 2000.
- Katona József, „A Kecskeméti Pusztákról”. *Tudományos Gyűjtemény* 7, 4. sz. (1823): 50–58.
- Katz, Jacob, „Towards a Biography of the Hatam Sofer”. In *Divine Law in Human Hands: Case Studies in Halakhic Flexibility*, 403–443. Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University, 1998.
- Katz, Jacob, *With My Own Eyes: The Autobiography of an Historian*. Hanover, NH: Brandeis University Press, 1995.
- Kaval, Hillel J., „Texts and Contest: Myths of Origin and Myths of Belonging in Nineteenth-Century Bohemia”. In *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi*, ed. by Elisheva Carlebach – John M. Efron – David N. Myers, 348–368. Hanover, NH: Brandeis University Press, 1998.
- Kelecsény József – Vahot Imre, „Nyitra jelen állapota”. In *Nyitra és környéke képes albuma*, 13–22. Pest: Vahot Imre, 1854.
- Kemény G. Gábor, szerk., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1952–1999.
- Kiliánová, Gabriela, *Identität und Gedächtnis in der Slowakei: Die Burg Devín als Erinnerungsort*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012.
- King, Jeremy, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Kirschbaum, Joseph M., „The Role of the Cyrilo-Methodian Tradition in Slovak National and Political Life”. *Slovak Studies* 3 (1963): 153–172.
- Klaić, Vj[ekoslav], *Opis zemalja u kojih obitavaju hrvati*. Zagreb: Dionička tiskare, 1881.
- Klaić, Vj[ekoslav], *Slavonija od X. do XIII. stoljeća*. Zagreb: Dionička tiskare, 1882.
- Klaniczay, Gábor, „The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century”. In *Multiple Antiquities – Multiple Modernities: Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*, ed. by Gábor Klaniczay, Michael Werner, and Ottó Gecser, 185–212. Frankfurt: Campus, 2011.
- Klimó, Árpád von, *Nation, Konfession, Geschichte: Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)*. München: Oldenbourg, 2003.

- Kohl, J. G., *Austria: Vienna, Prague, Hungary, Bohemia, and the Danube; Galicia, Styria, Moravia, Bukovina and the Military Frontier*. London: Chapman and Hall, 1843.
- Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon: A legrégebbi időktől a mohácsi vészig*. Budapest: Athenaeum, 1884.
- Komlos, John, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1983.
- Komora, Pavol, „Milenárne oslavy v Uhorsku roku 1896 a ich vnímanie v slovenskom prostredí”. *Historický časopis* 44, č. 1 (1996): 3–16.
- Kompánek, Jozef, *Nástin dejepisný, miestopisný a vzdelanostný*. Ružomberok: Karol Salva, 1895.
- Könyöki, József, *Kleiner Wegweiser Pressburg's und seiner Umgebung mit einer Karte von Pressburg*. Pressburg: Angermayer, 1873.
- Koós Ferenc, *Az 1848 március 15-iki ünnepély hét éves története Brassóban*. Brassó: Közművelődés, 1892.
- Korać, Gordana, „Zemun i Zemunci u Prvom srpskom ustanku”. *Godišnjak Grada Beograda* 55–56 (2008–2009): 129–205.
- Korodi, Lutz, *Die Honterus-Jubelfeier und die sächsischen Vereinstage in Kronstadt*. Kronstadt: H. Zeidner, 1898.
- Körösy József, *A Felvidék eltótosodása: Nemzetiségi tanulmányok. Pozsony és Nyitra megyék külön lenyomata*. Budapest: Grill Károly, 1898.
- Koshar, Rudy, *From Monuments to Traces: Artifacts of German Memory, 1870–1990*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Kovács Ákos, *A kitalált hagyomány*. Pozsony: Kalligram, 2006.
- Kovalovszky Márta, „»Bronzba öntött halhatatlan«: A historizmus emlékműszobrászata”. In *A historizmus művészete Magyarországon: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Zádor Anna, 79–98. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993.
- Kozári Mónika, *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest: Pannonica, 2005.
- Kőszeghy István, „A Magyar Turista-Egyesületnek 1902. évben Budapesten tartott közgyűlése alkalmából rendezett kirándulásai”. *Turisták Lapja* 14 (1902): 108–126.
- Kőváry László, *A millennium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkotások*. Budapest: Athenaeum, 1897.
- Kőváry László, „Barcaság”. In *Erdély képekben*, szerk. Szathmári Pap Károly, 55–62. Kolosvár: Kir. Lyceum, 1842.
- Kövér György, „A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai: Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig”. In *Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, szerk. Kövér György, 77–160. Budapest: Századvég, 2006.
- Kövér György, „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig”. In Kövér György – Gyáni Gábor, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, 10–186. Budapest: Osiris, 2001.
- Krajčovič, Milan, *Slovenská politika v Strednej Európe 1890–1901: Spolupráca Slovákov, Rumunov a Srbov*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1971.
- Krestić, Vasilije, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791–1914*. Novi Sad: Matica Srpska, 1980.
- Krickel, Adalbert Joseph, *Wanderung von Wien über Pressburg und Tyrnau in die Bergstädte Schemnitz, Kremnitz und Neusohl, und von da in die Turoß und das Waagthal*. Wien: M. Ehr Adolph, 1831.
- Kubik, Jan, *The Power of Symbols against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1994.
- Kubinszky Judit, *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1900*. Budapest: Kosuth, 1976.
- Kubinyi Ferencz – Vahot Imre, szerk., *Magyarország és Erdély képekben*. Pest: Emich Gusztáv, 1853–1854.
- Kukk, Kristi, „Stubborn Histories: Overcoming Pagan Brutality Narrative in Estonian 19th-Century National-Romantic Historiography in the Nordic and Baltic context”. *Scandinavian Journal of History* 38, no. 2 (2013): 135–153.
- Kumlik Emil, *Adalékok a pozsonyi országgyűlések történetéhez (1825–1848)*. Pozsony: Stampfel Hugó, 1908.
- Kumlik, Emil, *Pozsony und der Freiheitskampf 1848/49*. Pozsony: Karl Stampfel, 1905.
- Kumlik Emil, *A szabadságharc pozsonyi vértanúi*. Pozsony: Stampfel Károly, 1905.
- Kuppis Uzor, *Jelentés a Pozsonyi Dalárda huszonöt évi művészeti tevékenységéről 1857–1882*. Pozsony: Stampfel, Eder és társai, 1882.
- Kyllien, Hansgeorg, „Die ethnische und konfessionelle Zusammensetzung der Schülerschaft am Kronstädter deutschen Gymnasium von 1856/57 bis 1946/47”. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29, H. 1 (2006): 37–43.
- Lafferton Emese, „A »magyar arc vita«: faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón”. *Korall* 16, 62. sz. (2015): 116–149.
- Lajtai L. László, „Magyar nemzet vagyok”: *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest: Argumentum, 2013.
- La question des trois nationalités en Hongrie*. Paris: Édition du Comité des Trois Nationalités, 1896.
- László-Herbert Márk, „Sztálingrádok Kelet-Európában: Oraşul Stalin, 1950–1960”. *Korunk* 3/14, 2. sz. (2003): 64–74.
- Leerssen, Joep, *When Was Romantic Nationalism? The Onset, the Long Tail, the Banal*. Antwerp: NISE, 2014.
- Lees, Andrew – Lynn Hollen Lees, *Cities and the Making of Modern Europe, 1750–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Lehmann, Michael, „Die katholischen Donauschwaben in Kroatien und Slawonien (1867–1918)”. In *Die katholischen Donauschwaben in der Doppelmonarchie 1867–1918: Im Zeichen des Liberalismus*, Hrsg. Michael Lehmann, 426–496. Stuttgart: Buch und Kunst Keplerhaus, 1977.
- „Lehoczky Tivadar”. *Archaeologiai Értesítő* 35 (1915): 366–367.
- Lehoczky Tivadar, *A beregmegyei görögsertartású katolikus lelkészségek története a XIX. század végéig*. Munkács: Grünstein Mór, 1904.
- Lehoczky Tivadar, *Beregvármegye monographiája*. Ungvár: Pollacsek Miksa, 1881.
- Lehoczky Tivadar, *Munkács város új monographiája*. Munkács: Grünstein Mór, 1907.
- Lexen, Friedrich, *Zur wirtschaftlichen Entwicklung Kronstadts in den letzten 50 Jahren*. Kronstadt: Separatdruck aus Nr. 78, 79, 80 und 81 der Kronstädter Zeitung, é. n.
- Liber Endre, *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest, h. n.: 1934.
- Libertiny, Gusztáv, *Nyitra vármegye népoktatásügye 1895-ben: Nyitra vármegye közigazgatási bizottsága elé terjesztett tanfelügyelői jelentés*. Nyitra: Neugebauer Nándor, 1896.

- Lipták, L'ubomír, „Nehlavné hlavné mesto?” OS 4, č. 8 (2000): 3–7.
- Lombardini, Alexander, „Zoborské opátstvo”. *Tovaryšstvo* 2 (1895): 115–124.
- Loring Brace, Charles, *Hungary in 1851; with an Experience of the Austrian Police*. New York: Charles Scribner, 1852.
- Lőrinczy György, „Nyitrávármegye társadalma”, In *Magyarország vármegyéi és városai: Nyitrávármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János, 216–223. Budapest: Apollo, 1898.
- Lumperdean, Ioan, *Romanian Economic Journalism in Transylvania in the First Half of the Nineteenth Century*. Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute, 2005.
- Luz, Ehud, *Parallels Meet: Religion and Nationalism in the Early Zionist Movement (1882–1904)*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1988.
- Lyka Károly, *Szobrászatunk a századfordulón 1896–1914*. Budapest: Képzőművészeti Alap, 1954.
- Macho, Peter, „Branislav Varsik és a pozsonyi Mária Terézia-emlékmű: Epizód egy fiatal diák életéből és kísérlet személyes identitásának meghatározására”. *Korridor* 1, 1. sz. (2014): 51–60.
- Magocsi, Paul Robert, *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
- Magyarország fenntartandó műemlékei hivatalos jegyzékének tervezete*. Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága, 1916.
- Manafte, Carmen – Sami Fiul – Viorica Oprea, *Comunitatea evreilor din Braşov: Secolele XIX–XX*. Braşov: Transilvania Express, 2007.
- Mannová, Elena, „Associations in Bratislava in the Nineteenth Century: Middle Class Identity or Identities in a Multiethnic City?” In *Civil Society, Associations and Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe*, ed. by Graeme Morton, Boudien de Vries and R. J. Morris, 77–85. Aldershot: Ashgate, 2006.
- Mannová, Elena, „Die Entstehung einer neuen Hauptstadt und der Wandel der Vereinsöffentlichkeit: Pressburg 1900–1939”. In *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900–1939*, Hrsg. Andreas R. Hofmann – Anna Veronika Wendland, 185–192. Stuttgart: Franz Steiner, 2002.
- Mannová, Elena, „Elitné spolky v Bratislave v 19. a 20. storočí”. In *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*, zost. Zuzana Beňušková – Peter Salner, 52–69. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1999.
- Mannová, Elena, „Identitätsbildung der Deutschen in Pressburg/Bratislava im 19. Jahrhundert”. *Halbasien: Zeitschrift für deutsche Literatur und Kultur Südosteuropas* 5, H. 2 (1995): 60–76.
- Mannová, Elena, „Vereinsbälle der Preßburger Bürger im 19. Jahrhundert”. In *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts: Die Referate des internationalen Symposiums in Častá-Pila vom 11.–14. September 1995*, Hrsg. Viliam Čičaj – Othmar Pickl, 251–257. Bratislava: Academic Electronic Press, 1998.
- Mannová, Elena, „Von Maria Theresia zum schönen Náci: Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava”. In *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*, Hrsg. Rudolf Jaworski – Peter Stachel, 203–217. Berlin: Frank & Timme, 2007.
- Marczali Henrik, „A vezérek kora és a királyság megalapítása”. In *A magyar nemzet története*, szerk. Szilágyi Sándor, 1:1–311. Budapest: Athenaeum, 1895.

- Marienburg, Lucas Joseph, *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Hermannstadt: Martin Hochmeister, 1813.
- Marković, Petar St., *Zemun: Od najstariji vremena pa do danas*. Zemun: Jovan Karamat, 1896.
- Markusovszky Sámuel, *A pozsonyi ág. hitv. evang. Lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony: Wigand F. K., 1896.
- Marosi István, „Firczak Gyula (1836–1912) munkácsi püspök élete és munkásságának súlypontjai”. *Acta Beregsasiensis* 9, 2. sz. (2010): 75–89.
- Maszynek Endre, A „Pozsonyi Toldy-Kör” hivatásáról: Különlenyomat a „Nyugatmagyarországi Híradó” 253. számából. Pozsony: Wigand F. K., 1905.
- Matula, Vladimír, *Devín, milý Devín: Národná slávnosť štúrovcov na Devíne 1836. História a tradícia*. Martin: Matica slovenská, 2008.
- Maxwell, Alexander, *Choosing Slovakia: Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism*. London: Tauris Academic Series, 2009.
- Maxwell, Alexander, „Multiple Nationalism: National Concepts in Nineteenth-Century Hungary and Benedict Anderson's „Imagined Communities”. *Nationalism and Ethnic Politics* 11 (2005): 385–414.
- Mayer Mária, *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest: Akadémiai, 1977.
- Mednyánszky Alajos, „Nyitrávár- és város története”. In *Nyitra és környéke képes albuma*, 2–9. Pest: Vahot Imre, 1854.
- Medvigy Cyrill, *Munkács geográfiája*. Budapest: Globus, 1917.
- Meschendorfer Adolf, *Corona*. Fordította Kós Károly. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Cég, 1933.
- Mihalovics Béla, „Pusztaszer”. *Turisták Lapja* 16 (1904): 135–138.
- Mihályi Ernő, *Pannonhalma részletes kalauza*. Budapest: Turistaság és Alpinizmus, 1923.
- Mikos Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2010.
- Mikszáth Kálmán, „Nyitra”. In *Isten hóna alatt*, szerk. Kiss Gy. Csaba – Karol Wlachovsky, 143–147. Miskolc: Felsőmagyarország, 2003.
- Miller, Michael Laurence, „A Monumental Debate in Budapest: The Hentzi Statue and the Limits of Austro-Hungarian Reconciliation, 1852–1918”. *Austrian History Yearbook* 40 (2009): 215–237.
- Miller, Nicholas J., *Between Nation and State: Serbian Politics in Croatia before the First World War*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1997.
- Miskolczy Ambrus, *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1987.
- Miskolczy Ambrus, „A »hungarus-tudat« a polgári-nemzeti átalakulás sodrában”. *Magyar Kisebbség* 17, 3–4. sz. (2012): 163–204.
- Moldovan, Silvestru, *Țara noastră: Descrierea părților Ardélului dela Murăș spre mătă-di și valea Murășului*. Sibiu: Tipografia archidieceșană, 1894.
- Mollenhauer, Daniel, „Die Grenzen der Germanisierung: Identitätsentwürfe im Elsass um 1900”. *Comparativ* 15, H. 2 (2005): 22–44.
- Molnár János, *A brassói magyarság és ev. ref. egyház története*. Brassó: Brassói Ev. Ref. Egyházkebl Tanács, 1887.
- Morphy, Panajot, *Rechenschaftsbericht des Landtagsabgeordneten Panajot P. Morphy an die Wählerschaft Semlins*. Semlin: Selbstverlag, 1892.

- Morres, Eduard, „Die kleinen Kirchen”. In *Das Burzenland*, Hrsg. Erich Jekelius, 3:153–162. Kronstadt: Burzenländer Sächs. Museum, 1928.
- Morres, W., *Johannes Honterus: Zu seiner 400. Geburtsfeier der sächsischen Jugend*. Kronstadt: H. Zeidner, 1898.
- Moskovits, Aron, *Jewish Education in Hungary (1848–1948)*. New York: Bloch, 1964.
- Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. New York: New American Library, 1975.
- Nadler, Allan L., „The War on Modernity of R. Hayyim Elazar Shapira of Munkacz”. *Modern Judaism* 14 (1994): 233–264.
- Nagy Ferencz, *A brassói magyar polgári kör története az 1873. évtől, az 1893. év végéig*. Brassó: Alexi, 1894.
- Nagy Gereben, *Album: Nyitramegye nagy férfainak fény és árnyképei*. Nyitra: Kapsz és Kramár, 1904.
- Nagy Gyula, „Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon”. *Századok* 18, 10. sz. (1884): 884–894.
- Najhold, Branko, *Hronika Zemuna 1871–1918*. Zemun: Trag, 1994.
- Najhold, Branko, *Hronika Zemuna 1918–1941*. Zemun: Trag, 1991.
- Najhold, Branko, *Stoleće milenijumske kule 1896–1996*. Zemun: Trag, 1996.
- Nemes, Robert, „Obstacles to Nationalization on the Hungarian-Romanian Language Frontier”. *Austrian History Yearbook* 43 (2012): 28–44.
- Neudorfl, Marie L., „Slovakia in the Czech Press at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries”. In *The Czech and Slovak Experience: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies*, Harrogate, 1990, ed. by John Morrison, 38–61. New York: St. Martin's Press, 1992.
- N[eugeboren], E[ml], „Johannes Honterus”. *Neuer Volkskalendar* 9 (1898): 117–129.
- Niederle, Lubor, *Národopisná mapa uherských slováků na základě sčítání lidu z roku 1900*. Praha: Národopisná Společnost Československé, 1903.
- Nikodemusz Károly, *A brassói magyar ág. h. ev. egyházmegye megalakulásának története*. Kolozsvár: Concordia, é. n.
- Nikolić, Ilija, *Zemunska bibliografija: Knjige, listovi i časopisi štampani u Zemuni*. Zemun: Narodna biblioteka Jovan Popović, 1976.
- Nipperdey, Thomas, „Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert”. *Historische Zeitschrift* 206, H. 3 (1968): 529–585.
- Nyitramegyei közállapotok*. Nyitra: h. n., 1885.
- Nyitra r. t. város képviselőtestülete részéről 1906. évi október 28-án II. Rákóczi Ferencz dicső emlékü fejedelmünk és bujdosó társai hamvainak hazahozatala alkalmából megtartott díszközgyűlés jegyzőkönyve*. Nyitra: Neugebauer Nándor, 1906.
- Nyitra rend. tan. város utcái-, és házszámainak és külterületeinek jegyzéke*. Nyitra: Huszár István, 1890.
- Oberkersch, Valentin, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkrieges: Ein Beitrag zur Geschichte der Donauschwaben*. Stuttgart: Selbstverlag, 1972.
- Olay Ferenc, „A magyar emlékművek és a magyar művészet sorsa az elszakított területeken”. *Budapesti Szemle* 58, 628. sz. (1930): 348–385.
- Olsen, Donald J., *The City as a Work of Art: London, Paris, Vienna*. New Haven: Yale University Press, 1986.

- Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása: Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Budapest: Tettey Nándor, 1868–1873.
- Orosz József, „A brassói Millenniumi emlékoszlop története”. *Erdélyi gyopár* 9, 1. sz. (2001): 3–5.
- Ortvay Tivadar, *Pozsony város utcái és terei: A város története utca- és térnevekben*. Pozsony: Wigand F. K., 1905.
- Ortvay Tivadar, *Száz év egy hazai főiskola életéből: A pozsonyi Kir. Akadémiának 1784-től 1884-ig való fennállása alkalmából*. Budapest: Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1884.
- Ottův slovník naučný: Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Praha: J. Otto, 1888–1909.
- Óze, Sándor – Norbert Spannenberger, „Zur Reinterpretation der mittelalterlichen Staatsgründung in der ungarischen Geschichtsschreibung des 19. und 20. Jahrhunderts”. *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 2 (2000): 61–77.
- Paget, John, *Hungary and Transylvania; with Remarks on their Condition, Social, Political and Economical*. London: John Murray, 1839.
- Pajić, Sima, *Ein wahrheitsgetreues Bild des Herrn Panajot Morphy, Bürgermeister, Landtags- und Reichstagsabgeordneten, Besitzers des königl. Serb. Takova-Ordens, etc., etc.* Semlin: S. Pajić, 1891.
- Pál Judit, *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010.
- Pálóczi Horváth Lajos, *Álompákász: Egy dzsentri gyermekkor*. Budapest: Magvető, 1986.
- Panajot P. Morphy an die Wähler der Stadt Semlin*. Semlin: S. Pajić, 1892.
- Pannonthalma a multban és napjainkban*. Ungvár: Székely és Illés, 1913.
- Papadrianos, Ioannis A., „Die Spirtas: Eine Familie klissuriotischer Auswanderer in der jugoslawischen Stadt Zemun während des 18. und 19. Jahrhunderts”. *Balkan Studies* 16, no. 1 (1975): 116–125.
- Pávai Vajna Gábor, *A pozsonyi szünügyi kérdéssről*. Pozsony: Wigand F. K., 1901.
- Pávai Vajna Gábor, *Hol állítsuk fel a harmadik egyetemet?* Pozsony: Wigand F. K., 1887.
- Pávai Vajna Gábor, *Pozsony és a harmadik egyetem*. Pozsony: Stampfel Károly, 1884.
- Peéry Rezső, „Pista bátyám és a nemzetiségi kérdés”. In *A magyar esszé antológiája*, szerk. Domokos Mátyás, 2:137–141. Budapest: Osiris, 2006.
- Pernold Adolf Emmanuel, *Magyarország' Távcso-földképe: Első Osztály magában foglalván Pozsonyt a' környékeivel*. Bécs: szerző saját kiadása, 1839.
- Pesty, Frigyes, *Die Entstehung Croatiens*. Budapest: Friedrich Kilian, 1882.
- Pesty Frigyes, *Száz politikai és történelmi levél Horvátországról*. Budapest: Akadémiai könyvkereskedés, 1885.
- Péter, László, „The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible”. *Slavonic and East European Review* 81, no. 3 (July 2003): 421–510.
- Petrovics László, *Zobor vezér: Költői elbeszélés*. Budapest: szerző kiadása, 1884.
- Phillippi, Friedrich, *Aus Kronstadt's Vergangenheit und Gegenwart: Begleitwort zum Plan von Kronstadt*. Kronstadt: Gött, 1874.
- Phillippi, Friedrich, *Die deutschen Ritter im Burzenlande: Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens*. Kronstadt: Johann Gött, 1861.
- Phillippi, Kurt, „Kurze Geschichte der »Kronstädter Philharmonischen Gesellschaft« (1878–1944)”. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 5, H. 2 (1982): 144–185.
- Phillippi, Maja, „Die Anfänge der industriellen Entwicklung in Kronstadt (1872–1900)”. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 36, H. 1 (1993): 66–77.

- Pisztóry Mór, Pozsony: Közgazdasági, közművelődési és közegészségügyi állapotok ismertetése. Különlenyomat a Nemzetgazdasági Szemle 1887. évi XI. évfolyamának 5. 6. és 7. füzetéből. Budapest: Athenaeum, 1887.
- Plămădeală, Antonie, *Lupta împotriva deznaționalizării Românilor din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar în vremea lui Miron Romanul 1874–1898 după acte, documente și corespondențe inedite*. Sibiu: Typografie Eparhiale, 1986.
- Plody zboru Učenců Řeči Československé Prešporského. Prešporok: Landerer, 1836.
- Podhradczky József, Szlavóniáról mint Magyarországnak alkotmányos részéről. Buda: Gyurián és Bagó, 1837.
- Podrimavský, Milan, „Slovenská národná strana vo volebnej aktivite r. 1901”. *Historický časopis* 26, č. 3 (1978): 409–436.
- Pohlsander, Hans A., *National Monuments and Nationalism in 19th Century Germany*. Oxford: Peter Lang, 2008.
- Polonyi, Heinrich, „Das »Deutsche Kasino« in Kronstadt: Zur Geschichte des »Kronstädter Lese- und Geselligkeitsvereins« kurz »Deutsches Kasino« genannt”. *Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender* 16 (1971): 97–99.
- Popis kuća u gradu Zemunu sa novom numeracijom i nacrtom novih naziva ulica. Zemun: Semliner Tagblatt, 1897.
- Popovici, Andrei, *Brașovul: Români și Sași*. Brașov: Ziarul Carpații, 1923.
- Popovici, Bogdan Florin, „Muntele Tâmpa și simbolurile sale”. *Magazin istoric* 34, nr. 6 (2001): 40–47.
- Popovics Béla, *Munkács kultúrtörténete a korabeli sajtó tükrében*. Munkács: Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség, 2005.
- Pór Antal, Hunyadi János: Élet- és korrajz. Budapest: Szent István Társulat, 1873.
- Pozsony Sz. Kir. Városi Törvényhatóságának a Magyar Országgyűlés Képviselőházához intézett emlékirata a Pozsonyban föllábitandó egyetem tárgyában. Pozsony: Angermayer Károly, 1880.
- Prepuk Anikó, „A zsidóság a millenniumon”. *Századvég* 17 (2000): 89–117.
- Pribinova Nitra 833–1933. Nitra: Pribinov Fond, 1933.
- Programmbuch der unter dem hohen Protectorate Ihrer kaiserlichen und königlichen Hoheit der durchlauchtigen Frau Erzherzogin Isabelle stattfindenden Fest-Vorstellungen vom 16., 17. und 18. Mai 1897 zu wohltätigen Zwecken anlässlich der feierlichen Enthüllung des Krönungsdenkmales. Pressburg: Königl. freistädt. Theater in Pressburg, 1897.
- Pusztaszer község újraterülepítése: Emlékirat. Szeged: Pusztaszeri Árpád Egyesület, 1935.
- Puttkamer, Joachim von, „Die EMKE in Siebenbürgen und die FEMKE in Oberungarn: Die Tätigkeiten zweier ungarischer Schutzvereine in ihrem nationalen Umfeld”. In *Schutzvereine in Ostmitteleuropa: Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*, Hrsg. Peter Haslinger, 158–169. Marburg: Herder-Institut, 2009.
- Puttkamer, Joachim von, „Kein europäischer Sonderfall: Ungarns Nationalitätenproblem im 19. Jahrhundert und die jüngere Nationalismusforschung”. In *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, Hrsg. Márta Fata, 84–98. Stuttgart: Franz Steiner, 2004.
- Puttkamer, Joachim von, *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München: Oldenbourg, 2003.
- Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó: Chroniker und Tagebücher. Kronstadt: Heinrich Zeidner, 1896–1915.

- Quitmann, Ernst Anton, *Reisebriefe aus Ungarn, dem Banat, Siebenbürgen, den Donaufürstenthümern, der Europäischen Türkei und Griechenland*. Stuttgart: J. B. Müller's Verlagsbuchhandlung, 1850.
- Radnóti Dezső, szerk., *Erdélyi kalauz: Utmutató Magyarország erdélyi részében*. Kolozsvár: Erdélyi Kárpát-Egyesület, 1901.
- Radványi, Hadrián, „Nitra a Spolok sv. Vojtecha”. In *Nitra v slovenských dejinách*, zost. Richard Marsina, 293–300. Martin: Matica slovenska, 2002.
- Rakovszky István, „Adatok Pozsony történetéből”. In *Pozsony és környéke*, 1–73. Pozsony: Wigand Károly Frigyes, 1865.
- Récsey Viktor, *Győr és Pannonhalma nevezetességei*. Budapest: Hornányszky Viktor, 1897.
- Rede Sr. Hochwürden des Herrn Bischofs Dr. Friedrich Müller, gehalten bei dem zu seinen Ehren Freitag den 17. Oktober 1896 in Kronstadt veranstalteten Bankette. Kronstadt: Schlandt, é. n.
- Rédeky Géza, *Nyitra rend. tan. város köztéréinek, utainak és utcáinak valamint bel- és külterületi lakóházainak jegyzéke*. Nyitra: Neugebauer Nándor, 1912.
- Reich Milton Oszkár, *Erdély térképmellékletekkel és képekkel*. Budapest: Eggenberger, 1910.
- Révész Imre, „Pusztaszer”. *Sárospataki füzetek: Protestáns tudományos folyóirat* 10 (1866): 97–115.
- Rízner, Ludovít V., *Krátký Zemepis so zvláštnym ohľadom na Kráľovstvo Uhorské: Pre III., IV., a V. triedu slov. ľudových škôl*. Uh. Skalica: Jozef Škarnič, 1876.
- Rómer Flóris, „A történeti érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történeti kiállítások és muzeumok által”. *Századok* 19, 8. sz. (1885): 114–135.
- Roth, Harald, „Autostereotype als Identifikationsmuster: Zum Selbstbild der Siebenbürger Sachsen”. In *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen: Stereotype in einer multiethnischen Region*, Hrsg. Konrad Gündisch – Wolfgang Höpken – Michael Markel, 179–191. Köln: Böhlau, 1998.
- Roth, Harald, „Von der Nation zum Volk der Nation: Ethnische Identitäten im Siebenbürgen des 18. und 19. Jahrhunderts”. In *Ethnische und soziale Konflikte im Neuzeitlichen Osteuropa: Festschrift für Heinz-Dietrich Löwe zum 60. Geburtstag*, Hrsg. Ralph Tuchtentagen – Christoph Gassenschmidt, 233–245. Hamburg: Dr. Kovač, 2004.
- Róth József, *A pozsonymegyei tankerület valamint külön Pozsony szab. kir. városa népoktatásának 1877. évi állapota (tekintettel a városi iskolák történeti fejlődésére)*. Pozsony: Nirschy Ferenc könyvnyomdája, 1878.
- Rózsa Mária, „Pozsony a német nyelvű helyi sajtóban (1850–1920)”. In *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*, szerk. Czöc Gábor, 420–436. Pozsony: Kalligram, 2005.
- Rukavina, Vlatko, *Hrvati stvaraoči u Zemunu*. Zemun: Hrvatska matica iseljenika, 1999.
- R. Várkonyi Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest: Akadémiai, 1961.
- R. Vozáry Aladár, *Munkács*. Budapest: Officina, 1943.
- Rybářová, Petra, *Antisemitismus v Uhorsku v 80. letech 19. století*. Bratislava: Pro Historia, 2010.
- Šafařík, Pawel Josef, *Slowanské starožitnosti*. Praha: Jan Spurný, 1837.
- Samarjay, Karl, *Das 50-jährige Jubiläum der Preßburger Casino am 1. Juli 1887*. H. n.: é. n.

- Samarjay Károly, *A pozsonyi régi és új színház: Töredékek Pozsony multja és jelenéből*. Pozsony: Wigand F. K., 1886.
- Samarjay Károly, *Vázlatok a pozsonyi társas körök a Toldy-kör, Casino és Magyar Kör ügyében*. Pozsony: Wigand F. K., 1885.
- Samassa János, szerk., *Bartha Miklós összegyűjtött munkái*. Budapest: Benkő Gyula, 1908–1912.
- Sand, Wolfgang, *Kronstadt: Das Musikleben einer multiethnischen Stadt bis zum Ende des Habsburgerreiches*. Kludenbach: Gehann-Musik-Verlag, 2004.
- Sasinek, Fr[antišek] V[ířazoslav], *Árpád a Uhorsku*. Turč. Sv. Martin: Kníhtlačiarstvo účastinársky spolok, 1885.
- Sasinek, Fr[antišek] V[ířazoslav], „Biskupstvo v Nitre,” *Tovaryšstvo* 1 (1893): 119–122.
- Sasinek, Fr[antišek] V[ířazoslav], *Dejepis slovakov*. Ružomberok: Karol Salva, 1895.
- Sasinek, Fr[antišek] V[ířazoslav], *Slováci v Uhorsku*. Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarstvo-účastinársky spolok, 1902.
- Savu, Ovidiu, „Situația învățământului românesc din Brașov la jumătatea secolului al XIX-lea”. *Țara Bârsei* 5, no. 5 (2006): 63–84.
- Schaser, Angelika, *Josephinische Reformen und soziale Wandel in Siebenbürgen: Die Bedeutung des Konzivilitätsreskripts für Hermannstadt*. Stuttgart: Franz Steiner, 1989.
- Schilling Lajos, szerk. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Brassóban 1908. június 7–9. napjain tartott negyedik vándorgyűlésének emlékkönyve*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1908.
- Schmidl, Adolf, *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel*. Wien: Carl Gerold, 1835.
- Schnell, Karl Ernst, *Aus meinem Leben: Erinnerungen aus alter und neuer Zeit*. Kronstadt: Honterusdruckerei, 1934.
- Schorske Carl E., *Bécsi századvég: Politika és kultúra*. Fordította Györffy Miklós. Budapest: Helikon, 1998.
- Schönvitzky Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története: Hazánk ezeréves fennállásának emlékére*. Pozsony: Eder István, 1896.
- Schönvitzky Bertalan, *A „Pozsonyi Toldy-Kör” 1896. évi szeptember hó 26. és 27. napján tartott millenáris ünnepségeinek emléklapjai*. Pozsony: Eder István könyvnyomdája, 1896.
- Schuller, Josef, *Kronstadt: Neuer illustrierter Führer durch die Stadt und deren Umgebung*. Kronstadt: Heinrich Zeidner, 1898.
- Schulpe György, *Pozsony és a harmadik egyetem: Értekező felhívás*. Pozsony: Drodtleff Rezső, 1893.
- Schuster, Karl Ludwig, Hrsg., *Leben und Wirken der Kronstädter Freiwilligen Feuerwehr im ersten Vierteljahrhundert 1874–1899: Festgabe zum 25-jährigen Jubiläum des Vereines*. Kronstadt: Schlandt, 1899.
- Ščitání l’udu v Republike československej zo dňa 15. februára 1921. Praha: Státní úřad statistický, 1925.
- Seewann, Gerhard, *A magyarországi németek története*. Fordította Vitári Zsolt. Budapest: Argumentum, 2015.
- Seewann, Gerhard, „Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa”. In *Minoritätenfragen in Südosteuropa: Beiträge der internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990*. Inter University Center, Dubrovnik, 8.–
14. April 1991, Hrsg. Gerhard Seewann, 139–155. München: Oldenbourg Verlag, 1992.
- Shanes, Joshua, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Sinkó Katalin, „»A História a mi erős várunk«: A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk”. In *A historizmus művészete Magyarországon: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Zádor Anna, 132–147. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993.
- Sinkó Katalin, „A millenniumi emlékmű mint kultuszhely”. In *Medvetánc* 7, 2. sz. (1987): 29–50.
- Sinkó Katalin, „Árpád kontra Szent István”. *Janus* 6, 1. sz. (1989): 42–52.
- Sinkó Katalin, „Ezredévi ünnepeink és a történeti ikonográfia”. *Művészettörténeti Értesítő* 49, 1–2. sz. (2000): 1–21.
- Skalský, J. J., „Vývin mesta Bratislavy po stránke národnostnej, administratívnej a politickej”. In *Zlatá kniha mesta Bratislavy*, 17–22. Bratislava: Čechoslovakia, 1928.
- Smith, Anthony D., *National Identity*. London: Penguin Books, 1991.
- Sokcsevits Dénes, „A magyar millennium a horvát közvélemény szemében”. In *Croato-Hungarica: Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza*, ur. Milka Jauk-Pinhak – Csaba Gy. Kiss – István Nyomárkay, 437–450. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Matica hrvatska, 2002.
- Sokcsevits Dénes, *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest: Mundus Novus Könyvek, 2011.
- Sonkoly Gábor, „Pannonhalma újkori territorializációja”. In *Terek, tervek, történetek: Az identitás történetének térbeli keretei* 2, szerk. Cieger András, 191–209. Budapest: Atelier, 2011.
- Sopron, Ignaz, *Monographie von Semlin und Umgebung: Zumeist nach handschriftlichen Quellen*. Semlin: Selbstverlage des Verfassers, 1890.
- Sörös Pongrácz, *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VII/A. kötet: A pannonhalmi főapátság története: Hatodik korszak. A rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig*. Budapest: Stephaneum, 1916.
- Sretvizer Lajos, *Ezer esztendő: A milleniumi ünnepségek anyaga a népiskolákban a Vallás és Közoktatásügyi M. Kir. Minister tervezete szerint*. Budapest: Dobrowsky és Franke, 1896.
- Stampfer, Shaul, „Hungarian Yeshivot, Lithuanian Yeshivot and Joseph Ben-David”. *Jewish History* 11, no. 1 (1997): 131–141.
- Stinghe, Sterie, *Die Schkejer oder Trokanen in Kronstadt*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1900.
- Stinghe, Sterie, ed., *Istoriia besérecei Șcheilor Brașovului (manuscript dela Radu Témpé)*. Brașov: Ciurcu, 1899.
- Stojčić, Isidor, ur., *Znameniti zemunski Srbi u 19. veku*. Zemun: Isidor Stojčić, 1913.
- Strevoiu, Nicolaus, *Aktenmässiger Sachverhalt des Kirchenstreites der gr.-or. Bürger rumänischer Nationalität gegen die gr.-or. Bürger griechischer Zunge wegen der Dreifaltigkeitskirche in der innern Stadt Kronstadt*. Kronstadt: J. Gött & Sohn, 1881.
- Struve, Kai – Philipp Ther, Hrsg. *Die Grenzen der Nationen: Identitätswandel in Oberschlesien in der Neuzeit*. Marburg: Herder-Institut, 2002.
- Sundhausen, Holm, *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburgermonarchie*. München: Oldenbourg, 1973.
- Supka B. Magdolna, *Aba-Novák Vilmos*. Budapest: Corvina, 1966.

- Szabó Dániel, „A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon”. *Századok* 112, 4. sz. (1978): 730–756.
- Szabó Eumén, szerk., *Orosz nyelvtan és olvasókönyv: A magyarországi oroszok irodalmi nyelvének tanulásához*. Ungvár: Kelet Könyvnyomda, 1890.
- Szabó Károly, *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Pest: Ráth Mór, 1869.
- Szalay László, *Magyarország története*. Lipcse: Geibel Károly, 1852–1858.
- Szarka László, *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony: Kalligram – Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 1999.
- Szász Zoltán, „A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában”. *Történelmi Szemle* 19, 1. sz. (1976): 35–63.
- Szász Zoltán, „Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918)”. In *Erdély története három kötetben*, szerk. Köpeczi Béla (Budapest: Akadémiai, 1986), 3:1624–1700.
- Szekcső Tamás, „Sz. Kir. Pozsony városának és környékének helyrajzi és statisztikai ismertetése”. In *Pozsony és környéke*, 76–196. Pozsony: Wigand Károly Frigyes, 1865.
- Szendrei János – Szentiványi Gyula, *Magyar képzőművészek lexikona: Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a XII. századtól napjainkig*. Budapest: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1915.
- Sziklay János, „Nyitra”. In *Magyarország vármegyéi és városai: Nyitra vármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János, 28–41. Budapest: Apollo, 1898.
- Sziklay János, „Nyitra vármegye lakossága.” In *Magyarország vármegyéi és városai: Nyitra vármegye*, szerk. Borovszky Samu – Sziklay János, 169–215. Budapest: Apollo, 1898.
- Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914.
- Tabódy József, *Munkács múltja és jelene Magyarország történetében*. Pest: Winter, 1860.
- Tacke, Charlotte, *Denkmal im sozialen Raum: Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandoeck & Ruprecht, 1995.
- Tancer, Josef, *Im Schatten Wiens: Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts*. Bremen: Lumière, 2008.
- Tarnóczy Gusztáv, *A nyitrai választás*. Budapest: Márkus Samu, 1895.
- Tatay János, „A' Haza Tudósaihoz”. *Tudományos Gyűjtemény* 15, 3. sz. (1831): 126–127.
- Taube, Friedrich Wilhelm von, *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien, sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen*. Leipzig, 1777–1778.
- Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*. Pest: Emich Gusztáv, 1852–1857.
- Teutsch, Traugott, *Johannes Honterus: Drama in drei Aufzügen*. Kronstadt: Heinrich Zeidner, 1897.
- Thaly Kálmán, *Az ezredévi országos hét emlékoszlop története*. Pozsony: Wigand F. K., 1898.
- „Theben”, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* 9 (1828): 352–365.
- Thiele, J. C. v., *Das Königreich Ungarn: Ein topographisch-historisch-statistisches Kundgemälde. Das ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend*. Kaschau: Thiele'schen Erben, 1833.
- Thim József, *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1930–1940.

- Thuróczy Károly, *Nyitra megye: Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1895. évi december hó 9-én tartott ülésében*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896.
- Toma, Simion, *Monografia Colegiului Național „Andrei Șaguna”*. Brașov: Cocordia, 2000.
- Toth, Adalbert, *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848 bis 1892*. München: R. Oldenbourg, 1973.
- Tóth János, *Adatok a nyitrai papnevelde történetéhez*. Nyitra: Huszár István, 1905.
- Tóth Zoltán, „A rendi norma és a »keresztény polgárosodás«: Társadalomtörténeti eszszé”. *Századvég*, 2–3. sz. (1991): 75–130.
- Turczynski, Emanuel, *Konfession und Nation: Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1976.
- Turda, Marius, *The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880–1918*. Lewiston: Edwin Mellon Press, 2004.
- Ujes, Alojz, *Zemunska pozorja: Iz pozorišne istorije Zemuna*. Zemun: Festival Monodrame i Pantomine Zemun, 2007.
- Ujvári Péter, szerk., *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon, 1929.
- Vadas Ferenc, „Programtervezetek a millennium megünneplésére (1893)”. *Ars Hungarica* 24, 1. sz. (1996): 3–55.
- Vagner József, *Adatok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra: Huszár István, 1896.
- Vagner József, *Adatok a Nyitra-városi plebániák történetéhez*. Nyitra: Huszár István, 1902.
- Vályi Katalin – Zombori István, *Ópusztaszer*, szerk. Blazovich László. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza, 2000.
- Varga Bálint, „A barbár múlt és a nemzet dicsősége”. *Történelmi Szemle* 57, 2. sz. (2015): 319–332.
- Varga F. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája V.: Brassó, Hunyad és Szeben megye. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. Csíkszereda: Pro Print, 2011.
- Varga Lajos, szerk., *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest: Napvilág, 1999.
- Vaszary Kolos, „Pannonhalma helytörténete”. In *Győr megye és város egyetemes leírása*, szerk. Fehér Ipoly, 580–602. Budapest: Franklin-Társulat, 1874.
- Veritas [Gagyí Jenő], *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*. Budapest: Uránia, 1908.
- Vlad, Ioan, *Cărturarii brașoveni pentru România Mare*. Brașov: Academia Aviației și Apărării Antiaeriene „Henri Coandă”, 1999.
- Vlaicu, Arsène, *Monographie de l'École Supérieure de Commerce Gréco-Orientale Roumaine de Brassó*. Brassó: Ciurcu, 1913.
- Vojnits Döme, *Pannonhalmán 1896. aug. 26-án, az országos millenniumi ünnepélyen tartott beszéd*. Esztergom: Laiszky János, 1896.
- Vollmer, Hans, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Leipzig: E. A. Seemann, 1929.
- Vragaš, Stefan, „Augustin Roškovaný Bischof von Nitra (1807–1892): Sein Leben und Werk”. *Slovak Studies* 19 (1979): 167–175.
- Vranešević, Branislav, „Die aussenpolitische Beziehungen zwischen Serbien und der Habsburgermonarchie”. In *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen, Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band VI.*, Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch, 319–375. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989.

- Vutkovich Ödön, „Pozsony”. In *Magyarország vármegyéi és városai: Pozsony vármegye, Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Mador, és Szentgyörgy r. t. városok*, szerk. Borovszky Samu, 131–172. Budapest: Apollo, é. n.
- Wagner Lajos, *A pozsonyi m. kir. állami tudomány-egyetem tervszerve. Pozsony: Stampfel Károly*, 1900.
- Wargha Samu, *Pannonhalmán a Kálvária áthelyezése alkalmával 1896. évi július 26-án tartott beszéd*. Győr: Győregyházmegye Könyvnyomtató Intézete, 1896.
- Weber, Petru, „Das ungarische Millennium bei den Rumänen”. In *Interethnische- und Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum: Historische Studien*, Hrsg. Sorin Mitu – Florin Gogăltan, 256–271. Cluj: Verein der Historiker aus Siebenbürgen und dem Banat, 1996.
- Weber, Petru, „Millennium and Nationalities in Dualist Hungary”. *Transylvanian Review* 6, no. 4 (1997): 97–105.
- Weinberger, Maximilian, *Vzpomínky z cest*. Brno: Papežská Knihtiskárna Benedektinů Rajhradských, 1899.
- Weiss Ignác, *Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet és a brassói magyarság: Hirlapi cikkek*. Brassó: Alexi, 1885.
- Weisz Ignác, *A zsidók és a nemzetiségek*. Brassó: Brassó Könyvnyomda, 1894.
- Wittstock, Oscar, *Grün oder Schwarz? Eine Beleuchtung der gegenwärtigen politischen Verhältnisse der Siebenbürger Sachsen*. Hermannstadt: G. U. Seraphim, 1896.
- Wolf, Theobald, *Johannes Honterus der Apostel Ungarns*. Kronstadt: Ausschluß zur Errichtung eines Honterusdenkmals, 1894.
- Wolfes, Thomas, „Adolf Harnack und Ernst Troeltsch in Siebenbürgen: Zur Reise deutscher Wissenschaftler nach Hermannstadt anlässlich der Enthüllung des G. D. Teutsch-Denkmal 1899”. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 27 (2004): 143–155.
- Wühr, Hans, „Die Zinne und die Kronstädter Maler”. *Klingsor* 3, H. 4 (April 1926): 128–134.
- Zach, Krista, „Wir wohnten auf dem Königsboden...”. Identitätsbildung bei den Siebenbürger Sachsen im historischen Wandel”. In *Minderheitenfragen in Südosteuropa: Beiträge der internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990*. Inter University Center, Dubrovnik, 8.–14. April 1991, Hrsg. Gerhard Seewann, 115–137. München: Oldenbourg, 1992.
- Zádor Anna-Gentheon István, szerk., *Művészeti lexikon*. Budapest: Akadémiai, 1965–1968.
- Zahra, Tara, „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis”. *Slavic Review* 69, no. 1 (2010): 93–119.
- Zajonc, Juraj, „Mesto a spoločensko-historické procesy: Východiská analýzy. Niekoľko príkladov z mesta Nitra”. *Slovenský národopis* 51, č. 2 (2003): 178–192.
- Zajonc, Juraj, „Prečo je Nitra staroslávne mesto”. In *Mýty naše Slovenské*, zost. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová, 134–149. Bratislava: Academic Electronic Press, 2005.
- Zamfir, Anca Maria, „Un posibil model vienez pentru Braşovul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea”. *Cumidava* 22–24 (1998–2000): 321–360.
- Zăstroiu, Remus, „Einige Beobachtungen hinsichtlich des sozialen und beruflichen Status’ des rumänischen Journalisten im 19. Jahrhundert”. In *Deutschsprachige Öffentlichkeit und Presse in Mittelost- und Südeuropa (1848–1948)*, Hrsg. Andrei

- Ciorbea-Hoisie – Ion Lihaciu – Alexander Rubel, 75–82. Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, 2008.
- Zima András, „Zsidó történelemszemlélet, kollektív tudat, kulturális emlékezet a 19–20. század fordulóján, Magyarországon”. *OR-ZSE Évkönyv 2004–2007*, szerk. Schöner Alfréd, 585–608. Budapest: Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, 2008.
- Zoltvány L. Irén, *Guzmics Izidor életrajza*. Budapest: Franklin-Társulat, 1884.
- Zoltvány L. Irén – Klemm Antal, „A magyarországi benczés irodalom”. In *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VII/B. kötet: A pannonhalmi főapátság története: Hatodik korszak. A rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig*, 134–889. Budapest: Stephaneum, 1916.
- Zubácka, Ida, *Nitra za prvej Československej republiky*. Nitra: Univerzita Konštantina, 1997.
- Zur Geschichte des Honterus-Denkmal. Kronstadt: Johann Gött’s Sohn, 1895.
- Zsigárdy Gyula, *Beszéd, melyet Zsigárdy Gyula a dévényi millenáris szobor leleplezésénél mondott*. Galánta, 1896.

Online források

- „Alsóbodok: Felröppent a zóborhegyi turulmadár a szóboravatással,” *Felvidék.ma*, <http://www.felvidek.ma/felvidek/regio/52504-alsobodok-felroppent-a-zoborhegyi-turulmadar-a-szoboravatassal> (letöltés időpontja: 2016. január 11.).
- Fodor Ferenc, „A magyarországi országgyűlési képviselőválasztási kerületek térképei 1861–1915-ig”. Országgyűlési Könyvtár. <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/valasztasiterkep/> (letöltés időpontja: 2012. május 25.).
- Fónagy Zoltán, „Én bálványunkkal szemközt álltam”: Fáklyásmenet és macskazene a reformkorban”. *Mindennapok története*. http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/03/23/faklyasmenet_macskazene (letöltés időpontja: 2016. március 1.).
- Fónagy Zoltán, „Nemzetünk bötsös Ünnepe dítsóítteni”: Szent István napja a 19. században”. *Mindennapok története*. http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/08/19/szent_istvan_nap_unneplese (letöltés időpontja: 2016. március 1.).
- Gesta Hungarorum*. Fordította Pais Dezső. Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.oszk.hu/02200/02245/02245.htm> (letöltés időpontja: 2016. március 30.).
- „Idén is: Generációk Találkozása 2011. aug. 19”. Magyar Koalíció Pártja. <http://www.mkp.sk/node/17291> (letöltés időpontja: 2012. május 30.).
- „Jewish life in Munkacs – March 1933”. YouTube. <http://www.youtube.com/watch?v=rp1OeIf0D0w> (letöltés időpontja: 2012. március 25.).
- Ernest Renan, „Mi a nemzet?” Fordította Réz Pál. Adatbank: Erdélyi magyar elektronikus könyvtár. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf642.pdf (letöltés időpontja: 2012. március 20.).
- „Súsošie Márie Terézie”. Bratislavský okraľ’ovací spolok. <http://bos-bratislava.sk.data12.websupport.sk/projekt/16/susosie-marie-terezie> (letöltés időpontja 2011. október 22.).

AZ ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

Térkép

A millenniumi emlékművek. Tervezte: Sebők László, rajzolta: Nagy Béla

Képek

1. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Klap.45e Pozsony/1
2. kép. *Vasárnapi Ujság* 34, 36. sz. (1887. szeptember 4.)
3. kép. Képeslap. Zempléni Múzeum, Képeslapgyűjtemény, 156173
4. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Klap.45e Brassó/1
5. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, P153
6. kép. *Vasárnapi Ujság* 30, 1. sz. (1883. január 7.)
7. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Z443
8. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, D680; részlet: *Vasárnapi Ujság* 43, 42. sz. (1896. október 18.)
9. kép. Erdélyi Mór, *A Magyar Állam ezeréves fennállását megörökítő hét vidéki emlékmű, 896–1896* (Budapest: Hornyánszky, 1896), oldalszám nélkül
10. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, M2930
11. kép. *Vasárnapi Ujság* 43, 30. sz. (1896. július 26.)
12. a–b) kép. *Vasárnapi Ujság* 43, 31. sz. (1896. augusztus 2.)
13. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, B3355
14. kép. Erdélyi Mór, *A Magyar Állam ezeréves fennállását megörökítő hét vidéki emlékmű, 896–1896* (Budapest: Hornyánszky, 1896), oldalszám nélkül
15. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, P2438
16. kép. Képeslap. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Z424
17. kép. Képeslap. Zempléni Múzeum, Képeslapgyűjtemény, 167657
18. kép. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, ltsz. 67.4.1
19. kép. Képeslap. Zempléni Múzeum, Képeslapgyűjtemény, 99809

Táblázatok

1. táblázat. Magyarország polgári lakosságának anyanyelvi és felekezeti megoszlása (Horvát-Szlavónország és Fiume nélkül), 1880–1900
2. táblázat. Pozsony polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1869–1900

3. táblázat. Pozsony polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900 (beleértve Páruccát)
4. táblázat. Nyitra polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1869–1900 (beleértve Páruccát)
5. táblázat. Nyitra polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900
6. táblázat. Munkács polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1869–1900
7. táblázat. Munkács polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900
8. táblázat. Brassó polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1857–1900
9. táblázat. Brassó polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900
10. táblázat. Zimony polgári lakosságának felekezeti megoszlása, 1869–1900
11. táblázat. Zimony polgári lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1880–1900

TÁRGYMUTATÓ

Alliance Israélite Universelle 127
 antiszemitizmus 21, 74, 127
 ASTRA 99–100

Bach-emlékmű 27
 bajorok 28, 39
 bank 44, 46, 73, 81, 94, 99, 106, 111, 125–126, 128
 Beethoven-emlékmű 27
 bencések 11, 39, 42, 113–116, 137, 150, 174–176, 197–198, 207. Továbbá l. Pannonhalma
 Bismarck-emlékmű 27, 195

cionizmus 127
 Cseh-Szláv Egylet 52, 66

Dürer-emlékmű, 27

egyetem 50, 62–63, 136, 155, 190, 200
 egyházi szláv 84, 109, 162–163
 első szerb felkelés 122, 134
 első világháború 63, 187, 195, 206
 erdélyi szászok 15, 20, 23, 41, 45, 94–98, 101–103, 105–113, 134–136, 140, 142–143, 146, 149, 152–153, 166–173, 183–184, 186, 193–197, 204, 207–208
 evangélikusok 15, 46–48, 52, 57, 66, 70, 72, 77, 82, 86, 94–97, 102–105, 107–111, 122, 132, 136, 139, 143, 144, 148–149, 152, 169, 172, 186, 195–197, 204
 Ezredévi Kiállítás 32, 34–38, 142–145, 150, 180, 185
 1848-as forradalom és polgárháború 21, 29–30, 33, 62, 71, 84, 91, 112, 124–126, 129
 februári pátens 119

feketé szászok 98, 106, 152
 Felsőmagyarországi Közművelődési Egylet (FEMKE) 71, 73, 80
 Függetlenségi Párt 21, 31, 38–39, 176, 183, 199

Gesta Hungarorum 9–10, 41–42, 79, 90–91, 113, 117, 134. Továbbá l. Anonymus
 Goethe-emlékmű 27
 görögkatolikusok 15, 82–85, 88, 92–93, 96, 101, 104–105, 131–132, 143, 147, 151, 161–165, 184, 194, 208
 görögök 100–101, 104, 109, 111, 122–123, 125
 Gutenberg-emlékmű 27

hadsereg 13, 33, 84, 91, 94, 124, 195, 204
 haszidok 82, 87–90, 134, 136–137, 148, 152, 165–166
 héber 60, 127, 140, 148
 héder 60, 88
 Hentzi-emlékmű 33
 Hermann-emlékmű 27
 honfoglalás 9–11, 30–34, 37, 39–42, 78–79, 90–93, 110, 113, 115, 117–118, 134, 138–142, 161–166, 168, 172, 175–176, 178, 180, 182, 184–185, 187, 198–199, 201, 205, 208–209
 horvátok 15, 41, 122, 125–130, 133, 141, 143, 150, 178–181, 183, 202
 Hummel-emlékmű 64–65, 190
 hungarus identitás 16–17, 49, 67, 78
 hunok 32, 39

irodalmi évkönyv 52–53, 72, 77
 iskolák 19, 28, 32, 34, 36, 45–46, 48, 50, 52, 54–55, 58–63, 66, 70–77, 80, 85, 87–89,

92, 94–95, 97, 99–105, 107–112, 114, 123, 125–126, 128, 131, 136, 138–139, 143–152, 166, 172, 178, 180, 186, 190, 193–194, 198, 200, 204, 206

jesiva 59–60
 jiddis 15, 60, 83, 88, 104, 147, 166
 jugoszlavizmus 125, 180

Katolikus Néppárt 22, 25, 51, 71, 84, 116, 145, 159–160, 169, 185. Továbbá l. keresztényszocializmus
 keresztényszocializmus 20, 25, 136, 158. Továbbá l. Katolikus Néppárt
 kiegyezés (magyar–horvát) 14, 126, 178, 180
 kiegyezés (osztrák–magyar) 13–14, 21, 23, 50, 103, 157
 Konzervatív Párt (Románia) 24

Leibniz-emlékmű 27
 Lessing-emlékmű 27
 Liberális Párt (Románia) 24
 liberalizmus 13, 17, 21–25, 28–29, 33, 46, 49, 51, 56, 60, 64, 71, 73–75, 80–81, 84–86, 103, 111, 124, 133–134, 136–139, 145–146, 150–152, 157–160, 163, 165–166, 176–178, 180, 183, 185
 Luther-emlékmű, 27

magyar állameszme 9–11, 20, 23, 25, 39, 41, 43, 46, 103–104, 111, 134, 138, 145–147, 150–151, 153, 156, 158, 173, 208
 Magyar Turista Egyesület 187, 190, 198, 201
 Magyarországi Szociáldemokrata Párt 54, 106
 második világháború 204
 Matica slovenská 73
 Matica srpska 124
 Mizrahi 60
 morvák 26, 42, 63, 65–68, 77–79, 134–135, 140, 142, 156–157, 160, 202

natio Saxonica 96–97
 németek 15, 20, 26–29, 48–52, 54–59, 61–64, 66, 70–71, 73, 75–76, 83, 85–86,

95–99, 101–110, 121–123, 125–130, 132–133, 136, 140, 144–145, 149–150, 152, 157, 167, 172–173, 180–181, 189–190, 194–195, 197, 202, 207, 210
 népszámlálás 15–16, 54, 56–57, 59, 76, 88, 98, 103, 106
 Nemzeti Párt (Horvátország) 126, 128
 neológok 59–61, 69, 73, 87, 89–90, 104, 134, 139–140, 165, 208

Obrenović-dinasztia 24
 októberi diploma 119
 ortodoxia (kereszténység) 15–16, 95–97, 99–101, 104–106, 108–109, 111–112, 121–129, 131–133, 143–144, 169, 173, 178, 181
 ortodoxok (zsidóság) 47, 58–61, 69, 73, 82, 87–89, 134, 139–140, 148, 151, 165–166, 208
 örmények 122

Pallavicini-uradalom 116, 118, 200
 piaristák 68, 70, 72, 75, 138, 146–147, 160
 pillér 104–108, 110–112, 125, 127–128, 133, 136, 151, 169, 184, 195, 197, 208

Rákóczi-emlékmű 204
 reformáció 29, 108–110, 112
 reformátusok 15, 37–38, 48, 57, 70, 82, 86, 96, 102, 105, 110, 122, 132, 148, 161
 rendezett tanácsú város 45, 68, 81, 94
 románok 9, 15, 17, 19, 22–24, 45, 95–112, 125, 131–132, 134–136, 140–141, 143–146, 149–150, 152, 167–173, 185, 193–195
 romantika 17, 25–26, 37–38, 43, 65–66, 72, 77, 90
 ruszinok 15, 41, 83–86, 91, 93, 134, 142, 147, 163–165

Schiller-emlékmű 27
 Štúr-emlékmű 203
 Szabadelvű Párt 22, 31, 51, 64, 71, 84–85, 98, 119, 133, 139, 145, 156, 172
 Szász Néppárt 23, 98, 140, 142, 170, 173
 székelyek 39, 41, 107, 110, 169

Szent Adalbert Egylet 72
 Szerb Önálló Nemzeti Párt 125, 181
 Szerb Radikális Párt 125, 128, 181
 Szerb Tudós Társaság 124
 szerbek 9, 15, 19, 23–24, 41, 71, 121–131,
 133–134, 140–144, 180–181, 202
 színház 45, 48, 50–51, 56, 63, 68, 75, 85, 93,
 99, 125, 145
 Szláv Tudós Társaság 72
 Szlovák Szociáldemokrata Párt 54
 szlovákok 9, 15, 17, 20, 23, 24, 26, 40, 48,
 52–54, 56–58, 63–70, 72–73, 75–78, 80,
 132, 134–135, 139–142, 144, 156–157,
 160, 183, 202–204
 szociáldarwinizmus 21, 146, 151
 szociáldemokrácia 20, 25, 52, 54, 106, 134,
 142, 157
 Szvatopluk-emplékmű 203
 Toldy Kör 55–56, 73, 145
 törvényhatósági jogú város 45, 120
 turizmus 187, 191, 199, 201, 204–206
 turul 11, 158, 161, 166, 178, 190, 201
 ünnepi kultúra 28–30, 45–46
 városhierarchia 44–46, 68, 81, 94, 120
 vasút 14, 40–41, 58, 62, 68, 126, 169
 világkiállítás 34–35
 I. Vilmos-emplékmű 27, 28
 Walhalla 28, 39
 Xeropotámu-kolostor 101
 zöld századok 98, 106, 146, 152, 166–170
 Zrínyi-emplékmű 204
 zsidóság 15–16, 20, 32, 47–48, 53, 57–61,
 68–70, 73–76, 82–83, 86–90, 92–93,
 95–96, 101, 103–107, 121–123, 125,
 127–129, 134, 136–137, 139–140, 147–
 148, 150–152, 158, 165–166, 185, 208

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Aba-Novák Vilmos 205
 Ady Endre 67, 199
 Alpár Ignác 35
 II. András 108
 Anonymus 9, 39, 41–42, 79, 90, 92–93,
 117–118, 134, 175. Továbbá l. *Gesta
 Hungarorum*
 Apponyi Albert 138
 Arany János 33
 Árpád 9–11, 26, 32, 34, 38–39, 41–43, 78,
 92–93, 113, 115, 134–135, 138–139,
 141–142, 147, 149, 154–155, 160–163,
 167–168, 171, 174–176, 181–182, 191–
 194, 197–201, 205–206, 208, 210
 Asztrik 113, 116, 175, 197–198, 208
 Attila 32
 Aulich Lajos 62
 Bánffy Dezső 22, 144, 153–154, 176
 Batthyány Lajos 62
 Beksics Gusztáv 46
 Benczúr Gyula 153
 Bende Imre 71, 147, 158–160, 185
 Benedek Elek 193
 Berczik Gyula 153–154, 158, 176
 Bethlen András 172
 Bezerédy Gyula 154
 Bottyán János 37, 191
 Bouillon Gottfried 114, 174
 Bozdog, Ion 194
 Cătarău, Ilie 194
 Chátám Szófer 59–60, 73, 87
 Cirill 67, 203
 Darányi Ignác 34, 176–177
 Deák Ferenc 21, 33, 80, 191
 Dröxler, Gustav 145
 Eötvös József 21, 33
 Erdélyi Sándor 161–162
 Erzsébet királyné 63, 191, 202
 Fadrusz János 153–154, 189–190
 Fehér Ipoly 113, 146, 175
 Ferenc József 30, 32, 34, 36, 49, 112, 131,
 149, 163, 174, 185, 187, 191, 202, 205
 I. Ferdinánd 61, 189
 Feszty Árpád 35, 91, 205
 Firczák Gyula 84, 161
 Frank, Josip 180–181
 Gerlóczy Károly 153
 Gerő András 33
 Göndöcs Benedek 31, 119
 Grünwald Béla 21, 54
 Gusbeth, Eduard 168
 Guzmics Izidor 116
 Gyáni Gábor 104
 Hai Alkalai, Judah ben Solomon 127
 Hegedűs Sándor 31
 Herfuth, Franz 146
 Herzl, Theodor 127
 Hintz, Ernst 167
 Hodža, Michal Miloslav 54
 Hollý, Jan 65
 Honterus, Johannes 109, 112, 195–197,
 204, 208–209
 Hunyadi János 41, 130, 178, 181, 201–202,
 206
 Hunyadi Mátyás 62, 207
 Hurban, Jozef Miloslav 54, 72, 77
 Jacobi, Karl 167, 171–172
 Jankovits Gyula 154
 Jekel, Friedrich 146, 170

Jósika, Sámuel 156
Josipović, Emerik 178, 180–181
II. József 13, 61, 96, 105, 115, 130

Kallós Ede 154
Karády Viktor 73
Karadžić, Vuk 124, 131
I. Károly 36
Khuen-Héderváry Károly 130, 178, 181
Kirilov, Tomiftei 195
Kiss Áron 161–162
Kohn Sámuel 134, 139
Kompánek, Jozef 78
Korjatovics Tódor 92, 204
Koshar, Rudy 207
Kosovac, Fridolin 128–129, 179, 181
Kossuth Lajos 21, 30, 92, 191
Kostyál Pál 158
Könyves Kálmán 114, 174
Kóváry László 154
Kutlík, Vendelín 54

Lassel, Eugen 167
Lechner Lajos 153
Lehoczky Tivadar 84, 88–90, 92
Lessing, Gotthold Ephraim 27, 48
Lipthay Béla 153–154
Liszt Ferenc 30, 36, 65
Lotz Károly 153, 174
Lovas Lajos 201
Lönhárt Ferenc 169–170, 185
Lurtz, Karl 167

Magnussen, Harro 195
Mária Terézia 30, 61, 187–190, 203, 208–209
Marienburg, Georg Friedrich 149
Marković, Stefan 124
Maurer Mihály 146, 169–170
Medaković, Danilo 124
Mednyánszky Alajos 78
Meschendörfer, Adolf 193
Metód 67, 77, 203
I. Miklós 131
Miletić, Svetozar 71
Moltke, Leopold Maximilian 149
Morphy, Panajot 125, 128, 180
Möller Ede 169–171, 185

Mudroň, Michal 54, 56
Müller, Friedrich 143, 170, 173

Nagy István 106
Novaković, Stojan 130

Oberth, Franz 172
Obradović, Dositej 124, 130
Orbán Balázs 109–110, 112
Otrobán Nándor 168

Pákh Imre 204
Pálffy Miklós 187
Palkovič, Juraj 52–53
Palugyay Imre 70, 80
Pataky Imre 201
Pauler Gyula 31, 154
Pávai Vajna Gábor 63, 187
Perczel Dezső 158–159, 170–171, 173
Petőfi Sándor 33, 91, 190
Popovici, Andrei 194
Pótsa József 169

Rajačić, Josif 124, 131
II. Rákóczi Ferenc 41, 86, 91–93, 191, 204
Rasztiszláv 65, 67
Rendić, Ivan 202
Rómer Flóris 29–30, 115, 119
Róna József 154
Roskoványi Ágoston 70, 72, 80
Šafařík, Pavel Josef 66–67, 155
Salamon Ferenc 31
I. Sándor 36
Sasinek, František Vít'azoslav 78–79
Savoyai Jenő 130
Schiller, Friedrich 27, 29, 48
Schönborn család 83–84, 86, 92
Schönerer, Georg 197
Schreiber, Joachim 87
Spirta, Georg 128–129
Spirta, Petar 125
Strossmayer, Josip 180
Štúr, L'udovít 52–53, 63–64, 66, 77, 183, 203
Sturdza, Dmitrie 24
Subotić, Jovan 124
Šupljikac, Stevan 124
Szabó Károly 31

Szalay László 37
Széchenyi István 30–31, 33, 66, 92
Széll Kálmán 34
Szent István 9, 10, 30, 32, 34–35, 38, 78, 80, 110, 113, 134, 138, 142, 153, 174, 186, 205–207
Szent László 80, 130
Szent Márton 113
Szvatozluk 26, 66, 79, 203

Taaffe, Eduard 23
Tarkovich József 154
Teutsch, Georg Daniel 111, 186, 208
Teutsch, Traugott 195
Thaly Kálmán 31, 34, 37–43, 55, 93, 119, 129, 137, 152–155, 158, 165, 175, 179, 181–185, 191, 206, 208–209
Tilgner, Viktor 190
Tóth Vilmos 191

Vastagh György 192
Vaszary Kolos 36, 115
II. Vilmos 33
Virág Benedek 10
Vojnits Döme 175
Vörösmarty Mihály 10, 117, 149
Vutkovich Sándor 145

Weisz Bernát 89–90
Weisz Ignác 104
Wekerle Sándor 34, 40, 153
Wesselényi Miklós 66
Wlassics Gyula 175, 200
Wolff, Karl 170, 172

Zichy Jenő 40, 93
Zobor 41, 79, 161
Zrínyi Ilona 91–92, 204, 206
Zsigárdy Gyula 156, 187

HELYNÉVMUTATÓ

Albánia 122
 Alsóbodok 204
 Arad 33
 Árva vármegye 80
 Ausztria 21, 24, 30, 40, 42, 44, 48–50, 56,
 63, 98, 150, 155, 197, 206

Balázsfalva 143
 Barcaság 108–110, 146, 167–168, 170
 Bars vármegye 80
 Baszkföld 135
 Bécs 28–29, 34, 52, 62, 95, 124–125, 183,
 186, 190

Belgium 135
 Belgrád 41, 120–121, 130–131, 141, 178
 Bereg vármegye 31, 81, 84, 91–93, 163,
 165, 207

Beregszász 81, 91
 Berencs 203
 Berlin 39, 195
 Besztercebánya 63–64, 67, 71, 73
 Beszterce-Naszód vármegye 22
 Bolgárszeg 94–95, 105, 109–111, 149, 173
 Bolonya 94–95, 105, 108
 Bonn 27

Brassó 11, 35, 39–42, 44–45, 94–113, 123,
 125, 127–128, 133–137, 146, 148–152,
 154, 167–173, 182–185, 193–197, 201,
 204, 207–209

Bretagne 135
 Brünn 44
 Buda I. Budapest
 Budapest 11, 28, 30, 33–37, 39–40, 44, 46,
 50–51, 59, 61–62, 106, 111, 129, 140,
 142, 144–145, 147–149, 152–153, 158,
 165–166, 169–170, 177, 180, 183, 185–
 187, 189–193, 198, 200, 207–208, 210

Budvár 39–41, 183
 Bukarest 41, 141
 Bulgária 122

Cenk-hegy 11, 39, 40–42, 112, 167, 170–
 172, 182–183, 193–195, 204

Chicago 34
 Csehország 24, 52, 78, 132, 139
 Csehszlovákia 76, 85, 166, 202–203, 206
 Csernova 24
 Csongrád vármegye 176–177, 199, 207

Debrecen 62–63, 161
 Detmold 28
 Dévény 11, 39–40, 42, 65–68, 77, 135, 154–
 157, 171–172, 182–183, 186–187, 189–
 190, 201–203

Elzász 63, 135
 Eperjes 53
 Erdély 14, 23, 39–40, 94, 97–100, 104, 110–
 112, 131–132, 136, 143, 185, 193
 Eszék 178–180
 Esztergom 36, 39–40, 48, 115, 175

Felső-Szilézia 132
 Fiume 128–129
 Frankfurt am Main 27

Galícia 41–42, 83, 86–87, 89–90, 141, 163
 Görögország 101, 122
 Győr vármegye 116, 146, 176, 197, 207
 Győrszentmárton I. Pannonhalma
 Gyula 31

Hajdúdorog 194
 Hambach 29

Hamburg 29
 Hannover 29
 Háromszék vármegye 41, 169, 172
 Havasalföld 100, 109, 122
 Hercegovina 122
 Hétfalu 102, 152, 170
 Hódmezővásárhely 176
 Holics 144
 Hont vármegye 80
 Horvátország 14, 23, 45, 122, 125, 129–
 131, 134, 141, 143, 180–181

Jugoszlávia 127, 130

Karlóca 124
 Kárpátok 11, 24, 41, 78, 91, 142
 Kassa 62, 84, 191
 Katonai Határőrvidék 14, 120, 124–125,
 202
 Kecskemét 116, 118–119, 199–201, 208
 Kelet-Poroszország 135
 Késmárk 191
 Királyföld 14, 108, 110, 172
 Kolozsvár 39, 62, 94, 207
 Kubin 144

Lemberg 41, 44, 141
 Lipcse 27, 29
 Liptó vármegye 80
 Liptószentmiklós 64, 144
 London 35
 Lócse 139
 Lugos 144

Macedónia 122
 Mainz 27
 Moldva 106, 109
 Montenegró 131
 Morvaország 52, 66, 68, 77. Továbbá I.
 morvák
 Munkács 11, 39, 41–42, 45, 81–94, 115, 127,
 133–137, 146–148, 151–152, 154, 161–
 166, 182–185, 191–192, 204, 206–209
 München 39–40, 201–202

Nagyszeben 111, 143, 186, 208
 Nagyszombat 72
 Nagyváradi 44, 59

Németország 27, 29–30, 39, 59, 64, 98, 136,
 149, 195, 202, 207, 209–210
 Német-római Birodalom 121, 123
 Nógrád vármegye 80
 Nürnberg 27
 Nyitra (város) 11, 39–40, 42, 45, 51, 67–81,
 106, 127, 133–137, 145–148, 151–152,
 154–155, 158–161, 169, 182–185, 190–
 191, 203–204, 208
 Nyitra vármegye 68, 71, 145–146, 151

Odessza 132
 Oroszország 42, 83
 Oszmán Birodalom 79, 120, 123–124
 Óváros (Brassó) 94–95, 105

Pannonhalma 11, 35, 39–40, 42, 113–116,
 134, 137, 146, 150, 154–155, 161, 174–
 176, 182–183, 197–198, 204–205, 208–
 209

Pápa 37, 88
 Párizs 35
 Párucca 68, 74, 76
 Pest I. Budapest
 Pétervárad 180
 Pozsega vármegye 178
 Pozsony 11, 35, 40, 44–68, 72–73, 80, 106,
 110, 127, 133–137, 145–146, 150–152,
 156–157, 183, 186–190, 203, 208–209
 Prága 44, 66, 78
 Privigye 71
 Pusztaszer 11, 31, 36, 42, 117–120, 134,
 137, 150, 154–155, 176–178, 182–184,
 198–201, 205–209

Rajna-vidék 135, 168
 Riga 132
 Románia 24, 42, 98, 100–101, 204, 206

Selmecbánya 64, 80
 Stuttgart 27
 Szeged 50, 59, 62, 116–118, 176, 198–201, 208
 Székelyudvarhely 17, 39
 Szentes 199
 Szent Márton-hegy 42, 113, 116
 Szepes vármegye 80, 143
 Szerbia 42, 122, 124, 129–130, 141
 Szerém vármegye 120, 122, 178–179

Szlavónia 126, 130
Szlovénia 132
Szolnok-Doboka vármegye 22
Szombathely 113
Szovjetunió 202, 204

Tátra 53
Tisza 91
Trencsén vármegye 80
Trieszt 44, 129
Turóc vármegye 80, 132
Turócszentmárton 64, 67

Udvarhely vármegye 40
Újkígyós 119
Újvidék 71, 125
Ukrajna 204

Ungvár 39, 83

Vereckei-hágó 42, 91, 163, 165, 184
Verőce vármegye 178

Wales 135
Wartburg 29
Wittenberg 27
Wolfenbüttel 27

Zágráb 141, 143, 180–181, 202
Zimony 11, 41–42, 45, 120–131, 133, 135–
137, 150, 154, 178–183, 201–202, 206,
208–209
Zobor-hegy 11, 40–42, 77, 79–80, 155, 158–
161, 182, 187, 190, 203–204
Zólyom vármegye 21, 80

A kutatócsoport által megjelentetett kiadványok a *Magyar Történelmi Emlékek.* *Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus* *kultúrtörténetéből-sorozatban*

1. Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon. Szerk.: Lajtai Mátyás – Varga Bálint; tanulmánykötet
2. Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában. Szerk.: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla; tanulmánykötet
3. Varga Bálint: Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon; monográfia

Tervezett kiadványok

Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában. Szerk.: Cieger András – Varga Bálint; szöveggyűjtemény

Székely Miklós: Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918

Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században. Szerk. Bollók Ádám – Szilágyi Adrienn; tanulmánykötet

X 255935

Varga Bálint (Budapest, 1983) az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Budapesti Corvinus Egyetemen, a Heidelbergi Egyetemen és a Közép-Európai Egyetemen tanult történelmet és nemzetközi kapcsolatokat. Doktori fokozatát az ELTE-n és a Mainzi Johannes Gutenberg Egyetemen szerezte meg újkori történelemből 2013-ban. 2015-ben a Minnesotai Egyetem Osztrák Tanulmányok Központja R. John Rath-díjjal tüntette ki. 2013 óta a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Jelen monográfiája a millennium időszakát idézi fel: 1896-ban, a honfoglalás ezredik évfordulóján a magyar állam hét, nagyszabású emlékművet emelt a vidéki Magyarországon. Az emlékművek Dévénytől Brassóig, Munkácsról Pustaszerig az egységes magyar állam eszméjét hirdették. A szobrok homogén üzenetével azonban élesen szemben állt társadalmi környezetük, amely a 19. század végi Magyarország felekezeti és nyelvi sokszínűségét tükrözte. Ez a könyv arra keres magyarázatot, hogy mennyire tudott működni a homogenizáló központi állam akarata egy nyelvre és felekezetre is sokszínű országban.

Ára: 2790 Ft

9 789634 160502

ÁRPÁD A VÁROS FÖLÖTT

930.80

V37

Varga Bálint

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLEK

ÉRTEKEZÉSEK

Tanulmányok a nacionalizmus
kultúrtörténetéből

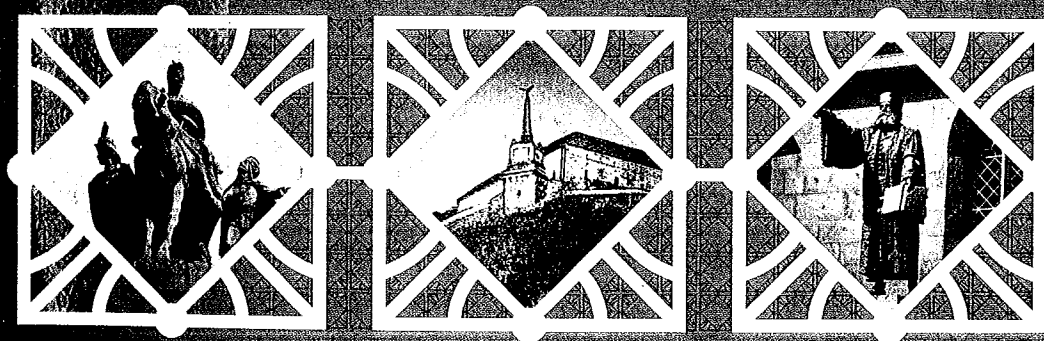
3.

Varga Bálint

ÁRPÁD A VÁROS FÖLÖTT

Nemzeti integráció és szimbolikus politika

a 19. század végének Magyarországon

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet